

VEDIC SELECTIONS.

Revised Edition

EDITED BY

KSHITISH CHANDRA CHATTERJI, M.A.

Lecturer, Calcutta University

Saṁv
CHA

CALCUTTA UNIVERSITY

1944

PRINTED IN INDIA

PRINTED AND PUBLISHED BY GUNASANDHU GANGULY, B.A.,
SUPERINTENDENT, CALCUTTA UNIVERSITY PRESS,
48 HAZRA ROAD DALYOUNG, CALCUTTA

1491 B T—November, 1914—E

NOTE

The edition previous to this was prepared by a committee consisting of :—

1. Mahamahopadhyaya Sitarama Sastri, Lecturer in the Vedas, Calcutta University.
 2. Pandit Bhababibhuti Bhattacharyya, Vidyabhushan, M.A., Lecturer in Sanskrit, Bangabasi College, Calcutta, and Editor of the Samaveda, Calcutta Sanskrit Series.
 3. Dr. Satkari Mukherjee, M.A., Ph.D., Lecturer in Sanskrit and Philosophy, Calcutta University, now Reader and Head of the Department of Sanskrit.
 4. Mr. Rasamaya Bhattacharyya, M.A., Lecturer in Sanskrit, Scottish Church College, Calcutta.
-

ABBREVIATIONS

A —Ātmanepada	COJ —Calcutta	Oriental
AA —Āitareya Āranyaka	Journal.	
AB —Āitareya Brahmana	comd —compound	
Abl —Ablative	comp —comparative	
Acc —Accusative	CU —Chāndogya Upaniṣad.	
acc —according	D —Durga	
adj —adjective	Dat —Dative	
A G —Alt indische Grammatik	dec —declension	
Aor —Aorist	du —dual	
Ap S S —Āpastamba Srauta	Eng —English	
Sutra	f or fem —feminine.	
Arm —Armenian	G , Geld —Geldner	
Ātm —Ātmanepada	Gaṣ or G Av —Gathic Avesta.	
padin	Gen —Genitive	
AU —Āitareya Upaniṣad	Gk —Greek	
AV —Atharvaveda	Germ —German	
Av —Avesta	Goth —Gothic	
AVS —Sujana on AV	Ib —Ibid	
B I —Bibliotheca Indica	IC —Indian Culture	
B P —Bhagavata Purana	IE —Indo European	
BD —Bṛhaddeśata	IHQ —Indian	Historical
Bh —Bhaguri	Quarterly	
B S —Brahma Sutra	ind —indicative	
BU —Bṛhadaranyaka Upaniṣad	Ins , Instr —Instrumental	
BUS —Śaṅkārācārya on Brahma	ip or imp —imperfect	
Sūtra	ipr or imper —imperative	
Cf —compare	JAOS —Journal of the American	
class —classical	Oriental Society	

J N V —Jaiminiya Nyayamala vistar	EB —Pancavimsa Brāhma
JUB —Jaiminiya Upaniṣad Brahmana	P Per —Parasmaipada
KS —Kaṭha a Samhita	Part —Participle
Ksra —Kṣarasvamin	pass —passive
KU —Kausitaki Upaniṣad	Pf , perf —perfect
Lat —Latin	pl —plural
Lat(h) —Lithuanian	Pp —Padapatha
Loc —Locative	Pr —Prakrit
m masc —masculine	pp —pages
M —Max Muller a edition of the Rgveda	pres —present.
M M —Max Muller	P S —Phit Sutra
Mah Nar —Maha Nārāyaṇa Upaniṣad	Ram —Rāmāyaṇa
MS —Maitreyani Samhita	RP —Rk pratīśākhya
M S —Mīmamsa Sūtra	RV —Rgveda
MSS —Manuscripts	s sing —singular
Mab —Mahābhāra	S —Śāyana
Mbb —Mahābhāṣya or Maha bhārata	S —Śāṅkarācārya
Nir —Nirukta	S B E —Sacred Books East Series
n —noun	sb subj —subjunctive
n neut —neuter	SB —Satapatha Brāhma
Nom —Nominative	Sā —Śāupālavādha
O Bulg —Old Bulgarian	S K —Siddhanta kaum
O E —Old English	S K —Śāṅkaraustubha
Old —Oldenberg	Sk —Skandasvamin
O P —Old Persian	Sk M —Skanda Mahāś
Opt —optative	Skt —Sanskrit
P —Poona edition of the Rgveda	Sp —Samhitāpatha
Pa —Pali	St —Samhitā text
	ST —Stanza
	SU —Svetasvatara Up
	Sira U —Atharvasira niṣad

Subj —Subjunctive.
 super —superlative
 SV —Sāmaveda.
 Svet —Svetāśvatara
 syl.—syllable.
 TA —Taittirīya Āraṇyaka
 TAB —Sāyana on TA.
 Ta B —Tandya Brāhmaṇa
 TB —Taittirīya Brāhmaṇa.
 TS.—Taittirīya Samhitā
 TSS —Sāyana on the Taittirīya
 Samhitā.
 TU.—Taittirīya Upaniṣad
 U.—Upaniṣat
 UC —Uttararamacarita.
 Uj —Ujvaladatta
 V.—Vani Vilas Press edition
 Ved.—Vedic.
 Voc.—Vocative
 V.G S —Macdonell's Vedic
 Grammar for Students
 V.M —Venkaṭa Madhava
 VP —Vajasaneyi-Prātisākhya.
 V.P —Viṣṇu Purāṇa
 VS —Vajasaneyi Samhitā

Y Av —Younger Avesta.
 YV.—Yajurveda
 अनु°—अनुक्रमणी, सर्वांशक्रमणी ।
 आ° शो°—आश्वलायनश्रौतसूत्रम् ।
 आ° य°—आश्वलायनयजुर्वेदम् ।
 उ°—उणादिष्वचम् ।
 ए° स°—सुखेदेमादित्ता ।
 ऐ° आ°—ऐतरेयारण्यकम् ।
 ऐ° ब्रा°—ऐतरेयब्राह्मणम् ।
 ठ° उ°—ऐतरेयोपनिषद् ।
 का°—काशिका ।
 छा° उ° or का°—छान्दोग्योपनिषद् ।
 तै° आ°—तैत्तिरीयारण्यकम् ।
 तै° ब्रा°—तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।
 तै° स°—तैत्तिरीयसंहिता ।
 धा°—धातुपाठ ।
 नि°—निरुक्तम् ।
 निघ°—निघण्टु ।
 वृ° उ°—वृषिहोपनिषद् ।
 पा°—पाणिनि ।
 कि°—किट्श्वम् ।
 कृ° श्व°—कृत्श्वम् ।
 मा°—महाभाष्यम् ।
 महा° श°—महाभारत शालपर्व ।
 यत° ब्रा°—यतपदब्राह्मणम् ।

CONTENTS

	PAGE
Preface	vii
Abbreviations	ix
THE RIGVEDA	
Hymn No 1 Agni (i 1)	1
" 2 Agni and Maruts (i 19)	49
" 3 Surya (i 115)	79
" 4 Agni (ii 6)	112
" 5 Indra (ii 12)	189
" 6 Mitra and Varuna (v 62)	204
" 7 Pusan (vi 54)	234
" 8 Yama (v 14)	248
" 9 Akṣa (v 34)	288
" 10 Hiraṇyagarbhā (x 121)	330
" 11 Devīsūkta (x 125)	361
ŚATAPATHA BRĀHMANAM	
Manu matsya katha (viii)	303
Iśa UPAṆIṢAD (Verses 1-10)	409
ŚVETĀŚVATARA UPAṆIṢAD (Chap. iii)	127
APPENDIX I (Note on Padapāṭha)	430
APPENDIX II (Grammatical Peculiarities)	453
ADDENDA and CORRIGENDA	177

PREFACE

This little volume contains pieces from Vedic literature prescribed for the B A Honours Examination in Sanskrit of the Calcutta University for 1945 and subsequent years. It is, however, merely a rough draft and not a finished product and as such is not immune from the imperfections inherent in such hasty work. Still in the preparation of the notes the needs of the student have constantly been kept in view and a sincere attempt has been made to explain whatever may present any difficulty to the teacher or the student. It is just possible that the ordinary student will find too much of comparative philology in these pages and he may skip those portions at first if he feels inclined to do so. He must, however, make it a point to have by his side *Macdonell's Vedic Grammar for Students* and if possible, his *Vedic Reader* also (both published by the Oxford University Press) which are indispensable to all beginners of Vedic studies.

Sākalya has always been regarded as one of the earliest interpreters of the Rgveda and his *Padapatha*, in spite of its obvious imperfections and limitations, will amply repay careful study. The claim of a European scholar that he could have produced a much better *Padapatha* reminds one of the child on the father's shoulders claiming to be bigger than his father. Much greater space has therefore been devoted to the *Padapāṭha* than is usual in such handbooks.

Greater care has also been bestowed on the commentary of Śāyana than in any previous work of this type and practically every single quotation in the commentary on the Rgveda portion traced to its source. Different readings have been

discussed and new readings adopted in many places. Copious extracts have been given from other commentaries and it has been shown in many cases that some of the explanations once thought to be the monopoly of European scholars were in fact, suggested long ago by Indian savants. In the case of the *Devisukta*, so dear to the heart of the Hindu, the Editor has composed a new commentary unfolding the peculiar beauty of each word and expression in the hymn.

The English translations of many of the passages from the *Rgveda* quoted in the notes are taken from Griffith and of those from the *Atharvaveda* from Whitney. The Sanskrit explanations of a few *vinīyoga* passages in Sayana's commentary given as foot notes are from the pen of the Editor's guru Mahamahopadhyaya Pandit Sitarama Sastri of the Calcutta University. The Editor takes this opportunity of expressing his indebtedness to these scholars as also to all the other *Purvacharyas* both Indian and foreign especially to Geldner and Macdonell whose works have been drawn upon for this volume. The Editor's handwriting is the despair of compositors. That the misprints are not more numerous is due to the devotion and skill of Mr Ramkrishna Chakravarti M.A. Proof Reader in the Calcutta University Press and a former pupil of the Editor.

CALCUTTA
23rd October 1944

}

KSHITISH CHANDRA CHATTERJI

ऋग्वेदः

Hymn No. 1

AGNI

1. 1

मण्डलम् १

सूक्तम् १

सधुच्छन्दा ऋषिः । ऋषिदेवता । गायत्री छन्दः ।

1

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं

यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥

हीतारं रत्नधातमम् ॥१॥

ॐ अग्निम् । ईळे । पुरःऽहितम् ।

यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् ।

हीतारम् । रत्नधातमम् ॥१॥

I praise Agni, the household priest (high priest of the sacrifice—S.), the divine ministrant of the sacrifice, (the divine, the Hotr ministrant—S.), the Hotr and the best bestower of wealth.

सायण-भाष्यम् । 'अग्निमीळे' इति सूक्तं प्रातरनुषाक आग्नेये ऋतौ विनियुक्तम् । स विनियोगः आश्रयनेन चतुर्थाध्यायस्य सयोदशे खण्डे सूतितः । 'अया नो अग्न इति पळग्निमीळेऽग्निं वृत्तम्' [आ० श्रौ० सू० ४।१३।७] इति । तस्य

१ विनियोगो नाम ऋग्भिः सत्यम् । तथा शीतम्—'अग्नेनेदं तु कर्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः' इति । २ अ विविधः—सामाज्यतो विजिह्वत्थः । कृत्वाया, महिताया आघातकमेव ब्रह्मणादी विनियोग आद्यः । अग्निमग्नौ तत्तत्कृतो हव्यहारेवावसायनेन प्रदर्शितः । स अ विविधः—वृत्तविनियोगश्चादिविजिह्वोपकंठना अथो विनियोगीर्तः ।

हीनपादग्रहणात् सूक्तनिश्चय, 'सूक्तं' सूक्तादी हीने पादे' [भा० श्रौ० १।१।१८]
इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन् सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पद्यमानेष्टौ'

"तवाय सूक्तविनिर्वाण । सोमयायि यच्चिन् दिने सोमस्य रश्मि निष्कास्य होम क्रियते
तस्मात् सुत्यादिनात् पूर्वस्या रात्रेरुत्तरार्धे पचिषामाराधनं पूर्वं भवेत् क्रियमाणा स्मृति
प्रातरनुवाक, तमेव सूक्तं विनियुज्यते । प्रातरनुवाकेऽपराध्या अग्निर्नो वेति तिस्रो दधता
सूक्तम् । प्रतिदिवसं च गाव्यं आदिसप्तच्छन्दोऽनुक्ता अनेके भन्ना पठनीया भवन्ति । स
चायं प्रातर्दिवसः सप्त क्रतुशब्देनोच्यते ।" अथ क्रतुशब्दस्य प्रातरनुवाकस्यावयव उपधारण
क्रतुशब्दो वर्तते । 'एकधाग्नें सप्त आग्नेयं क्रतु, उपस सप्त उपस्य क्रतु, अग्निर्नो क्व
आग्निं क्रतुरिति भवति ।' एकैकस्मिन् क्रतौ प्रथमं दण्डं परिसमाप्य ततो द्वितीयं तत्सूतीयं
निष्पन्नं क्रमिणानुवक्तव्यम् । 'तवाग्नेये क्रतौ गायत्रीछन्दोऽनुक्तमन्वापाठप्रसङ्गे अग्निमीळे इति
सूक्तं वक्तव्यम् ।' अथ स्वधानोक्तं आग्नेयविधौगादिकं परिशिष्टं प्रतिपादयिष्यते ।

१ आचलायनेन त्रैतयुगस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादः सप्तम्—अथ पादयष्टये ॥१०॥ सूक्तं
सूक्तादी हीने पादे ॥१०॥ अधिकं एव सर्वत्र ॥१२॥ इति । याज्यानुवाक्यादिकं विदधानेन
प्रयुज्यता सूक्तादिमन्त्रस्य आग्नेयस्य प्रथमपादस्य समुक्ते च समवा सप्त प्रत्येतस्या, प्रथमपादतो
मूलस्य यष्टये सप्तानां सूक्तं बोद्धव्यम् प्रथमपादतोऽधिकं यष्ट्यामासी तदादिकं सप्तमस्य
विज्ञातव्यमिति तदर्थः ।

२ "अथ सूक्ते प्रथमा अग्निमीळे इत्येषा सप्त पद्यमानेष्टौ विनियुज्यते । स्मृतिप्रतिपादितानां
दर्शपूर्णमासादीनां कर्मणामनुष्ठाने तयोऽग्रयोऽपि त्वन्ते—आहवनीयो वार्षपत्यौ दक्षिण्येति ।
ते चाग्रयो वैदिक्या प्रक्रियया समन्वयरश्मिमन्त्रेण निष्पादये । अरविशब्देन मन्त्रोपयुक्त
मन्त्रशब्दात् अग्नीमीळेति उच्यते । तदिदमग्निष्पादनम् आधानशब्देनोच्यते । आधानस्य
पूर्वाहुत्या समाप्तिं होमेन समाप्ति, १८१ वा समाप्तिरिति पद्यमयम् । तस्मान्निम्ने पक्षे तिस्र
१८१योऽनुष्ठेयान्ते यां पद्यमानेष्टिशब्देनोच्यन्ते याग्निके । तत्र द्वितीयष्टौ स्मिष्टकब्रामण
कर्मविज्ञानानुष्ठाने सूक्तवत्ता प्रथमा 'अग्निमीळे' इत्येषा सप्त याज्यान्ते विनियुज्यते । अग्नि
प्रधानदेवतोद्देशेन हविष प्रदानात् परम् उपयुक्तं हवि जीवेयानुद्देशेन क्रियमाणो यागविशेष
स्मिष्टकशब्देनोच्यते । हविष प्रदानावसरे पद्यमाना भन्तो यज्यन्त्युच्यते । एवमेतानि द्वितीय
पद्यमानेष्टौ स्मिष्टकद्वयान्ते हविष्यो दानावसरे पठनीयेत्यर्थविवक्षितम् ।" यद्यपि त्वे स्मिष्टकत
समुक्तेऽष्टौ नोपलभ्यन्ते तथापि अथवाज्यान्त्रप्रयोगत्वात् 'सयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकतो प्रतीयता'
इति परिभाषया सिध्यति । यत्र सप्त याज्यान्त्रस्य औरवस्य अथवाज्यान्त्रप्रयोगस्तत्र स्मिष्टकानुसम्बन्धो
रादय इति तदर्थः ।

स्विष्टकृतो याज्यात्वेन प्रिनियोम । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे खण्डे सूचितः—
 'साह्वान् विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति सयाज्ये' [आ° श्रौ° २।१।२६]
 इति । तस्य कृतस्नपादग्रहणाद् ऋगित्युपगम्यते, 'ऋच पादग्रहणे' [आ° श्रौ°
 १।१।१७] इति परिभाषितत्वात् । तथा 'सयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्'
 [आ° श्रौ° २।१।२१] इति परिभाषितत्वात् स्विष्टकृतसम्यन्धनिश्चयः । तत्तापि
 द्वितीयं मन्त्रत्वेनोदाहृतत्वाद् याज्यात्वम् ।

यद्यपि 'साह्वान्' [ऋ° स° ३।१।१६] इत्यनया पुरोनुवाक्ययैव देवताया
 अनुस्मरणरूपमस्कारः निवृत्त्यपि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो द्वावशोऽध्याये
 चतुर्थपादे मीमांसितः—

पुरोनुवाक्यया याज्या विष्टप्या वा समुचिता ।

विष्टप्यान्यतरेणैव देवताया प्रकाशनात् ॥२॥

पुरोवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः ॥†

[जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः १२।१।२]

* सर्वेषामग्नेऽग्नेऽनुवाक्याक्तो याज्या [आ° श्रौ° ३।४।३] इति परिभाषयति श्रव ।

† पुरोनुवाक्यया याज्यया च यागगतदेवता आर्धते । तादृशेन आरण्येन कर्त्तव्यं
 कीदृशि गुणं प्राप्नोति यः मस्कार इति व्यपदिशति । तथाविधमस्कारमन्त्रेण कर्म न
 सिध्यतीति मीमांसकानां सिद्धान्तः । परं यत्नैक एव यागः, एकैवाङ्गकम् एकैव च देवता
 तत्रैकेनैव पुरोऽनुवाक्यामन्त्रेण देवताया अनुस्मरणे सिद्धे याज्याया अनुस्मरणे सर्वथा पिष्टपिपय
 कल्पमित्याशङ्क्याह—यद्यपीत्यादि ।

* This is not found in the *Jaiminiyanyayamala* *vislara*
 xii 4 2 nor in the com on TS 1 1 14

† This line is printed as prose in M and P which read
 पुरोनुवाक्या for पुरोवाक्या As the former contains a hypermetrical
 syllable and as the latter is mentioned as a variant in the N E
 Press edition of the *Jaiminiyanyayamala* *vislara* and as the
 connexion is very close between पुरोवाक्या and प्रवाच्य we have
 adopted पुरोवाक्या No doubt hypermetrical syllables are sometimes
 met with in *Karikas* specially when some rebellious name

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद् शुग्मयो'र्यथा विकल्पस्तथैवैकशुग्मगतयोरिति* चेत्, मैवम्, पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकारीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किञ्च, 'पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति' [तै० सं० ३।४।१०।४] इति प्रत्यक्ष-वचनेन देवतोपलक्षणहविष्यदानकार्ये भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं निधीयते । तस्मात् समुच्चय इति ।

एतच्च 'अग्निम्' इत्यादि सूक्तं नवचंम्, 'अग्निं नव मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः' इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् ।^१ विश्वामित्र-पुरो मधुच्छन्दोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्

does not lend itself to the requirements of the metre, still the shortening of the name for the purposes of the metre is much more common. The J N V and the comm on TS read पुरेवाय (पुरा इव वाच, the first alternative as in the previous case) which makes very good sense since they do not read the previous line at all but with विकल्पा in the 2nd line पुरेवाय becomes meaningless.

^१ 'दिन्द्रावाचस्यो हे याज्नातुवाक्यायुगले समत्वादे—'इदं वासाको हवि' [च० सं० ४।४।८।१] 'अथ वा परि पिब्यते' [च० सं० ४।४।८।२] इत्येक युगलम् 'अको इन्द्रावहस्पती' [च० सं० ४।४।८।३] 'हस्पतिर्न परि पातु' [च० सं० १०।४२।११] इत्यपरम् । तत्र समुच्चय विकल्पसमये यथा याज्यापुरीनुवाक्ययो सत्यपि देवतोपलक्षणकार्यत्वे कार्यत्वे निध समुच्चय, तथा शुग्मयोरेपि स्याद् चविज्ञेयत्वं इति प्राप्तं स्यात्—विकल्प एकार्थत्वादिति । याज्नापुरीनुवाक्ययोस्तु पुरोनुवाक्यासमाख्यावशाद्वाधमाधमविकल्पवाधेन समुच्चय इति विशेषः ।^२ शास्त्रदीपिका । 'पुर पूर्वम् अनूच्यत इति समाख्या समानजातीययाज्यापेक्षया पूर्वभागे दिना न सम्भवतीति तद्विना समुच्चयः ।'

* Most editions read एकशुग्मयो Jaiminiyanyayamalavistara, several of M M's MSS and Sayana's commentary on TS, however, show clearly that the correct reading is एकशुग्मगतयो

^२ तृतीयमण्डलगतमन्त्राणां द्रष्टुमर्हये विश्वामित्रैकशतं पुत्रा आसन् । तेषु च पञ्चायज्यावाको मधुच्छन्दस्य पञ्चाशच्च कनोर्वासः । 'वतुसा, ब्रह्म जेरा मरा पुत्रकेह प्रति गच्छते, न एव पुत्रार्कं व्येष्टलेनावतिष्ठताम्' इति पित्राभ्यर्पिताले व्याघ्रासी माधनन्दन् । मधुच्छन्दास्तु पञ्चाशत्ता कनोर्योभि सार्धं विगुर्वचनं ब्रह्ममन्त्रैवेतरैर्यत्राद्रो प्रपञ्चितम् । नायय निर्वचनभेदेरियारण्यके [१।१।३] समाधातम्—मधु छ वा अविभ्यो मधुच्छन्दास्तन्दति, तत्रमधुच्छन्दो मधुच्छन्दस्तम् इति ।

तदीय ऋषिः । ऋष गतौ' [घा० ६।७] इति घातुः । 'सर्वघातुम्य इन्' [उ० १।११७] । 'इगुपघात् कित्' [उ० १।११९] । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरषान् स्वयम्भूर्वेदपुरषः प्राप्नोत् । तथा च श्रूयते—'अजान् ह वै पृश्नोत्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वम्यानर्षत्, तः ऋपयोऽभवन्'^१ [सै० आ० २।९।१] इति । सथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादपित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते—

'युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान्' सेतिहासान् महर्षयः ।

हेमिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥' [महा० शा० २।१०।१९]

इति । ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते—

'अविदित्वा ऋषिं हन्दो दैवतं योगमेव च ।

योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाज्जायते सु सः ॥' [बृहदेवता ८।१३६]

^१ The Dhatupatha, however, reads ऋषी गतौ As the *Balamanorama* also shows ऋष we have retained it The comm on TA says ऋषिघातव्यविषयत्वादपरोऽभवन् where ऋषि is formed with ण् for घातुनिर्देशः Sayana, however, quotes the root correctly under RV. 1. 81 1, in 30 9, etc Durga's Ganapatha also shows ऋषी and the comm *Manorama* says distinctly : तृषेस्त्रातृषभोऽय सत्रादिर्षेत्मान्

* Printed editions read तद्वय्य where ह is evidently taken from the next sentence तद्वयोचामपितम्

^२ ['कस्यादाविष ब्राह्मणा सृष्टा न ह्यस्यदादिवत् कस्यमध्ये पुन पुनर्जायन्त इति'] 'अजानित्या । इत्ययं शुक्ला शुक्ला इति यावत् । गान् वपस्समागान् वपश्यत स्वधश्च अनदि ब्रह्म वेदः अभ्यानर्षत् । ऋष गतौ । आभिमुख्येन प्राप्तात् । त वेदस्त्वापेसाद ऋषिपदमाया अभवन्निति वेदमाप्यम् ।' *Balamanorama* on S K 1117

† "सर्गादिममवे वेदान्" इति कौमुदीन्यास्यावाप्तमगोरमाहृत. पाठः ।

^३ 'यस्य वाक्य स ऋषिः । या तेनोच्यते सा देवता । यदचरपरिमाणं तच्छब्दः ।' [अनु० २।४-६] । योग विनियोगः ।

‘ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं’ स्वराद्यपि ।

अविदित्वा प्रयुज्जानो मन्त्रकण्ठक उच्यते ॥’

इति । वेदनविधिश्च स्यते—

‘स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थः’ एव च ।

मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥’ इति ।

अग्निमित्यादिसूक्तस्य छन्दोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यस्य नोक्तं तथापि परि-
भाषायामेषमुक्तम्—‘आदीं गायतं प्राग्विरिष्यस्तूपात्’ [अनु० १२।१४] इति ।
हिरण्यस्तूप ऋषिर्देवां मन्त्राणां यद्यप्येते ततः प्राचीनेषु मन्त्रेषु सामान्येन गायतं

¹ ब्राह्मणार्थम् appears to be a समाहार इव like योगार्थम् and means the *Brahmanas* laying down the विनियोग and the signification, cf. मन्त्राणां देवत छन्दो निष्कल ब्राह्मणार्थम् । कृताहितादींश्चात्रात्रा यजन्तो यागकण्ठका । and the variant देव योगार्थमेव च for देवत योगमेव च

² Uvata (comm on R P) reads देव योगार्थमेव च

* These three stanzas are taken from Sadgurusya's commentary on Katyayana's *Sarvānukramanī* (1 2) which reads अविदित्वा for अविदित्वा in the first stanza

³ M M notes the reading हिरण्यस्तूपात् in some of his MSS Macdonell adopts the obviously vicious reading हिरण्यस्तूपात् in his text of the *Sarvānukramanī* and mentions हिरण्यस्तूपात् as the reading in several MSS Sadgurusya explains the formation of गायतम् but is silent about हिरण्यस्तूपात् which seems to show that he reads हिरण्यस्तूपात् though a few lines later he appears to quote the rule with हिरण्यस्तूपात् The previous rule मन्त्रादिष्वप्रेषमेन्द्रात् does not help us much as the hymns are called आग्नेय, वैन्द्र, etc. in the *Anukramanī* but in the case of the seers no *taddhita* suffix is used. The *parāśara* पदं गायतं याज्यतृपति, (अनुक्रमणिका, vol. II, p. viii 1), however, clearly shows that the author merely names the seer without any तद्धित suffix. It may be mentioned in this connexion that in the comm on 1 12 E quotes the rule as प्राग्विरिष्यस्तूपात् and there is no variant

छन्द इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसम्बन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते । तच्चारण्यकाशे समाप्नायते—‘छादयन्ति वा एनं छन्दोऽसि पापात् कर्मणः’ [गु० आ० २।१।६] इति । अथवा चीयमानाग्निसन्तापस्याच्छादकत्वाच्छन्दः । तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति—‘प्रजापतिरग्निमचिनुत । स धूरपवि’भत्वातिष्ठत् । तं देवा विभ्यतो नापायन् । ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वापायन् । तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्’ [तै० स० ५।६।६] इति । यद्वा अपमृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छन्दः । तदपि छान्दोग्योपनिषदास्मात्—‘देवा वै सृष्टोर्विभ्यतस्त्रयी विधां प्राविशन्, ते छन्दोभिरात्मानमाच्छादयन्, यदेभिराच्छादयत्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्’ [छा० उ० १।४।२] इति । तथा द्योतनार्थं दीव्यति-धातुनिमित्तो देवशब्द इत्ये- तदास्मायते—‘दिवा वै नोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वम्’ [तै० ब्रा० २।२।१।९] इति । अतो दीव्यतीति देवः, मन्त्रेण द्योत्यते इत्यर्थः । असिन् सूक्तं स्तूयमानत्वा- दग्निर्देवः । तथा चानुक्रमगिष्कायामुक्तम्—मण्डलादिध्वानेयमैन्द्रात्’ [अनु० १२।१२] इति । तस्य सूक्तस्य प्रथमाष्टकं भगवान् वेदपुरुष आह—

अग्निमीळ इति । अग्निनामकं देवम् ईळे स्तौमि । ‘ईळ स्तुतौ’ [धा० २।९] इति धातुः । ङकारस्य ङकारो बहु-चाप्येतत्प्रदायप्राप्त । तथा च पठ्यते—

‘अज्मध्यस्थङ्कारस्य ङकारं बहु-चा जगुः ।

अज्मध्यस्थ-ङ्कारस्य ङ्कारं वै यथानिमम् ॥’

इति । मन्त्रस्य होता प्रयोज्यत्वाद्द होता स्तौमीति श्रम्यते । कीदृशमग्निम् ? यज्ञस्य पुरोहितम् । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं सम्पादयति तथाग्निरपि

^१ चुरधारासमाना धारा यस्य वक्ष्य स चुरपवि । तद्यविधवक्ष्यदनुशय इत्यर्थः । S.

^२ देवानामनुपादिका या प्रजापतेस्तन् संयमन्तीत्येष निष्पन्नः । अतो देवा इवात् ‘अथाको दिवैवाभूत् इत्युच्यते । अतो दिवाद्येन देवत्वं सम्पन्नम् । S

^३ This stanza is from Sadgurusūrya's commentary on Kātyāyana's *Sarvanukramanī* on RV १. 28. The third line gives examples ईळे षळ पुरोळाण हळ्हा सळ्हा निदरंणम्. The 'text in Macdonell's edition has to be corrected

यज्ञस्यापेक्षितं होमं सम्पादयति । यद्वा, यज्ञस्य सम्बन्धिनि पूर्वभागे
आहवनीयरूपेणावस्थितम् । पुनः कीदृशम् ? देवम् दानादिगुणयुक्तम् । पुनः
कीदृशम् ? होतारम् ऋत्विजम् । देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव । तथा
च ध्रूयते—अग्निर्वै देवानां होता [ऐ० ब्रा० १२।३] इति । पुनरपि कीदृशम् ?
रत्नधातमम् यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा ।

‘अतान्निशब्दस्य यास्को यद्गुचा निर्वचनं दर्शयति [नि० ७।१४]—“अथातोऽ-
नुक्रमिष्यामः । अग्निः पृथिवीस्थानः, तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मात् ?
अग्रणीर्भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अग्रं नयति सन्नममानः । अग्नोपनो
भवतीति स्थीलाष्टीषि’, न ङोपयति न स्नेहयति । सिन्धु आत्त्यातेभ्यो
जायत इति आक्षेपः—इताद् अत्ताद् दग्धाद् वा नीतात्, स स्तवेतेरकारमादत्ते,
गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा, नीः परः । तस्यैषा भवति—‘अग्निमीळे’” इति ।
अस्यायमर्थः—सामान्येन सर्वदेवतानां वक्ष्यमाणस्यामिदितत्वाद् अनन्तरं यदा
प्रतिपदं विशेषेण वक्ष्यमाकाङ्क्षितम् अतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके
स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभि-
धीयत इति प्रश्नस्य ‘अग्रणी’रित्यादिकमुत्तरम् । देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः ।
एतदेवमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च ब्राह्मणान्तरम्—‘अग्निर्वै देवानां
सेनानी’^२ इति । एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति—‘अग्निमुत्तं
प्रथमो देवतानाम्’^३ [ऐ० ब्रा० १।४] इति मन्त्रः । ‘अग्निर्वै देवानामवसः’ [ऐ०
ब्रा० १।१] इति ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयाश्चा मनन्ति—‘अग्निरग्रे प्रथमो

^२ Cf. S. under AV iii 1 1.

* Quoted by Durgacharya in his commentary on Nir vii 14 4 with वै, by Skanda Mahesvara in the form अग्निदेवतानां सेनानी S. quotes the passage again under AV iii 1 1 As Sayana generally follows Durga we have added a वै after अग्नि here Printed editions of RV and AV drop the particle वै

^३ M reads मन्त्रब्राह्मण, but मन्त्रब्राह्मण being a dual ending in ए, sandhi is barred Cf. 1. 66 7 अग्निर्ग्रेयं यस्मिन् मन्त्रब्राह्मणे दर्शिते ।

^३ This is not found in RV, but is mentioned in the *Aitareya Brahmana*, *Aśvalayana Śrautasūtra* and *Kaṣhaka Samhita*

देवतानाम्' [तै० ब्रा० २।४।३। 'अग्निस्त्वमो देवतानाम्' [तै० स० ५।५।१४] इति च । यज्ञसनेयिनस्त्वेवमामनन्ति—'स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नाम' इति । यज्ञेऽप्यग्निहोर्दोष्टपशुसोमरूपेऽप्यमं पूर्वदिग्बर्त्याहवनीयदेशं प्रति गाहंपत्यात् प्रणीयत इति द्वितीय प्रवृत्तिनिमित्तम् । सत्तममानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्वीभवन्नङ्ग स्वकोय शरीरं नयति काष्ठदाहे हविष्पाकं च प्रेरयतीति तृतीय प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्थूलाष्टीय-नामकस्य महर्षे पुत्रो निरक्तकारः कश्चिदतोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति—तत्र न होषयतीत्युक्ते न स्नेहयति, किन्तु काष्ठादिव रुक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरक्तकारो धातुत्रयादग्नि-शब्दनिष्पत्तिं मन्यते^१ । इत 'इण् गतो' [धा० २।३४] इति धातुः । अक् 'अम्बू व्यक्ति-अक्षण-फान्ति-गतिषु' [धा० ७।१] इति धातुः । इण्यो 'दह भस्मीकरणे' [धा० १।२७१] इति धातुः । नीतो 'जीञ् प्राप्ये' [धा० १।८८५] इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यार-गकार-नि-शब्दात्पेक्षमाण एति-धातोस्तत्पञ्चा-दयनशब्दादकारमादत्ते अनति-धातुगतस्य पकारस्य गकारादेशं कृत्वा

^१ C/ SB ३। ३ ४ २ तथा एनमेतद्वदे देवानामजयत तस्मादपि । अयिर्दे देवाभेतद् यदपिरिति : SB ४। १ १ ११ स यदस्य सृष्ट्यायममन्यत तस्मादपि । अयिर्दे तमप्रिरिष्याचक्षते पराचम् परोचकामा इति दैव । Sayana is evidently quoting here from the Kanva recension

^२ This shows that सत्तममान is in the कर्म कर्तृशब्द

^३ These derivations may appear strange, but we must not forget that they were suggested more than 2500 years ago. In Europe even the other day the Greek word *bathos* 'depth' or 'height' was derived from *ba* (βα) 'to go' the *pti* (πτι) 'to make' and *es* (ες) 'to be' and the Greek verbal form *luthesomai* (1st sing. future formed from the presive stem in *lu* to *loose*) was analysed into (1) the root *lu* 'to loose,' (2) *th* the relic of the *of* *tithemi* (दधामि) (3) *t* representing *ja* 'to go' found in *cima* (एमि), (4) *so* from *esomai*, the substantive verb (5) *mai* representing an oblique case of the pronoun of the 1st person (6) and the whole signifying 'there will be (so) a going (i) to make (th) me (mai) loose (lu)'

तमादत्ते, यद्वा दहति-धातुजन्याद् दग्ध-शब्दाद् गकारमादत्ते । नीरिति नयति-धातुः, स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुस्य मिहित्वाग्नि-शब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति—काष्ठदाहे हविष्पाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्याग्नि-शब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनार्थे-पा 'अग्निमीळे' इत्यृग् भवतीति ।

तामेतामृचं चास्व एवं व्याख्यातवान्—'अग्निमीळेऽग्निं पाषामि ईक्षि-रभ्येपणाकर्मा पूजाकर्मा वा । पुरोहितो व्याख्यातः । यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा युस्वानो भवतीति वा । यो देवः सा देवता । होतारं ह्यातारम् । जुहोतेहोतैत्योर्वाभः । रत्नधातमम् रमणीयानां धनानां वातुतमम्' [नि० ७।१५] इति । अस्यायमर्थः—ईदति-धातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धम् । 'धातूनामनेकार्थं स्वम्' इति न्यायमाश्रित्य वाच्याभ्येपणापूजा अप्यतोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये [नि० २।१२]—'यद्देवापिः शान्तनवे पुरोहितः' [ऋ० स० १०।१८।७] इत्येतामृचमुदाहृत्य 'पुर एनं दधति' इति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पुरोहित्ये स्पर्धमानस्य पञ्चनुष्ठान विधाय तत्फलत्वेन 'पुर एनं दधते' [ति० स० २।१।२।९] इत्यामनन्ति । देवशब्दो दान दीपन-द्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे ।

¹ Patañjali (v 1 59) add. another meaning दिवैरथर्वनर्मणो देव

* Both Durga and Skanda Mahesvara, however, read 'यज्ञस्य,' meaning यज्ञस्य व्याख्यात, the word यज्ञ having been explained in iii 19

+ Printed editions read ईदतिधातो where ईदति is grammatically indefensible. With इक् we should say 'ईडि and with गित्, ईडि,' and in both cases धातु will be superfluous, though the commentator uses expressions like चनक्ति धातु, दहति धातु etc. There is hardly any doubt that the author wrote इदधातो which is strictly correct. Yaska says ईडि and Patañjali writes ईडि स्तुतिचोदनायाच्चासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते । अग्निर्वा इतो दहतिमीडे मयतोऽस्तुतयावधनीति । (Mbh 1 3 1) In the commentary on AV we often find the correct form चष्टि instead of the incorrect form चचति. Similarly, under RV.

iii 27. 1 जिगर्ति is the correct reading and not गति

* "निपाताद्योप-
चनेकार्थः ।

यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति । दीपन-द्योतनयोरेकार्त्वे-
 ऽप्यस्ति धातुभेदः । यत्तदग्निः* पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति हविर्वहनाद्-
 द्युत्थानो भवति । देवशब्द-देवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या काचिदग्निव्यति-
 रिक्ता देवता नान्वेयणीया । होतृ-शब्दस्य ह्ययतिधातोस्तत्पञ्चत्वेन देवानामाह्वातार-
 मिति । और्णवाभनामकस्तु मुनिः जुहोति-धातोस्तत्पञ्चो होतृशब्द इति मन्यते ।
 भग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम् । रत्न-शब्दो द्वितीयाध्याये मघ-
 मित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः [निघ० २।१०] । रमणीयत्वाद्वत्त्वम् ।
 दधाति-धातुर'स दानार्थं'वाचोति' । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्यानम् ।

अथ व्याकरण-प्रक्रियोच्यते । अग्नि-धातोगंत्यर्थात् [धा० ५।३८] 'अङ्गे न-
 छोपश्च' [ड० ४।५०] इत्यौणादिकसूत्रेण नि-प्रत्ययः । इदित्त्वान्नुमागमेन* प्राप्तस्य
 नकारस्य छोपश्च भवति । अङ्गति स्वर्गे† गच्छति हविर्नैतुमित्यग्निः ।
 तस्य 'धातोः' [६।१।१६२] इत्यकार उदात्तः । 'आद्युदात्तश्च'
 [३।१।३] इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्'
 [६।१।१५८] इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तम् । तत्र
 धातुस्वरं प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते । 'सति
 शिष्टस्वरौ यलीयान्' [१।१।१५८।९] इति हि न्यायः । ततोऽन्तोदात्तमग्नि-
 प्रातिपदिकम् । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' [३।१।४] इत्यमित्येतद्द्वितीयैकवचन-
 मनुदात्तम् । तस्य 'अमि पूर्वः' [६।१।१०७] इति यत् पूर्वरूपं तदुदात्तम्,
 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' [८।२।५] इति सूक्षितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्मेति
 मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या ।

मत्तद्वयं यास्केन प्रदर्शितम् । 'नामान्याख्यातजानीति द्वाकटापनो नैरक्त-
 समयश्च । न सर्वांगीति गार्ग्यो वैयाधरणार्ना चैके' [नि० १।१२] इति ।

* The reference is to Nirukta vii 5 2: अग्निः पृथिवीस्थाना
 वायुर्भूदो वातावरस्थान सूर्यो द्युस्थानः ।

* वदन् is a very good variant

† See p 30.

* Both धातु and अङ्गे are superfluous * चम्यायमये. (p 10) ... इति ।

* 'तद्य छति' - रति लजि चयि धमि ... इत्यर्था' [धा० १।१५३-१५४] ।

* 'नेदृमि कति' [धा० ७।१।८] इतोद्-प्रतिषेधः । * इदितो नुम् धातोः [धा० ७।१।१०] ।

तमादत्ते, यद्वा दहति-धातुजन्याद् दग्ध-शब्दाद् गकारमादत्ते । नीरिति नयति-धातुः, स च ह्रस्वो मूत्वा परो भवति । ततो धातुस्य मिळित्वाग्नि-शब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति—काष्ठदाहे हविष्पाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्याग्नि-शब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनार्थे-षा 'अग्निमीळे' इत्यृग् भवतीति ।

तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्—'अग्निमीळेऽग्निं याचामि ईक्षि-रध्येपणाकर्मा पूजाकर्मा वा । पुरोहितो व्याख्यातः । यज्ञस्य* देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा । यो देवः सा देवता । द्योतारं द्वातारम् । जुहोतेहोतैत्यौर्णवाभः । रत्नधातमम् रमणीयानां घनानां दारुतमम्' [नि० ७।१५] इति । अस्यापमर्थः—ईडति-धातोः† स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धम् । 'धातूनामनेकार्थं त्वम्' इति न्यायमाश्रित्य याच्नाध्येपणापूजा अप्यसोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये [नि० २।१२]—'यदेवापिः शन्तनये पुरोहितः' [ऋ० सं० १०।९८।७] इत्येतामृचमुदाहृत्य 'पुर एनं दधति' इति व्याख्यातः । सैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्धमानस्य पञ्चनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन 'पुर एनं दधते' [ते० सं० २।१।२।९] इत्यामनन्ति । देवशब्दो दान-दीपन-द्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे ।

¹ Patañjali (v 1 59) adds another meaning: दिविरन्यैकमेषो देवः.

* Both Durga and Skanda Mahēśvara, however, read 'यज्ञश्च,' meaning यज्ञश्च व्याख्यातः, the word यज्ञ having been explained in III. 19

† Printed editions read ईडतिधातो where ईडति is grammatically indefensible. With रक् we should say 'ईडि' and with ग्लिप् 'ईडि,' and in both cases धातु will be superfluous, though the commentator uses expressions like अर्चति धातु, दहति धातु etc. There is hardly any doubt that the author wrote ईडधातोः which is strictly correct. Yū-ka says ईडि and Patañjali writes- ईडि. स्तुतिचोदनायाच्नासु दृष्टः प्रेरयि चापि षतेः । अर्चिर्वा इतो इडिभोर्दे मरुतोऽस्तुतथावयवोति । (Mib i 3. 1). In the commentary on AV. we often find the correct form अर्चि instead of the incorrect form अर्चति. Similarly, under RV. III. 27. 1 जिगातिः = the correct reading and not गतिः.

* "विपातायोपसर्गाय धातव्येति ते मय ।

अदेकार्था. अतः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥"

यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति । दीपन-द्योतनयोरेकार्त्वे-
ऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति हविर्वहनाद्-
युस्थानो भवति । देवशब्द-देवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या काचिदग्निर्यति-
रिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृ शब्दस्य ह्वयतिधातोस्त्वपञ्चत्वेन देवानामाह्वतार-
मिति । और्णवाभनामवस्तु मुनिः जुहोति-धातोस्त्वपञ्चो होतृशब्द इति मन्यते ।
अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम् । रत्न-शब्दो द्वितीयाध्याये मघ-
मिरयादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः [निघ० २।१०] । रमणीयत्वाद्गलत्वम् ।
दधाति-धातुर'क्ष दानार्थं वाचीति' । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्यानम् ।

अथ व्याकरण-प्रक्रियोर्यते । अग्नि-धातोर्गत्यर्थात् [धा० ५।३८] 'अङ्गे न-
छोपश्च' [३० ४।५०] इत्यौणादिसूत्रेण नि-प्रत्यय । इदित्त्रानुमागमेन प्राप्स्य
नकारस्य छोपश्च भवति । अङ्गति स्वर्गे^१ गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः ।
तत्र 'धातोः' [६।१।१६२] इत्यकार उदात्तः । 'आद्युदात्तश्च'
[३।१।३] इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्'
[६।१।१५८] इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्स्यम् । तत्र
धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते । 'सति
शिष्टस्वरो वलीयान्' [८।६।१।१५८।९] इति हि न्यायः । ततोऽन्तोदात्तमग्नि-
प्रातिपदिकम् । 'अनुदात्तो गुपर्वित्' [३।१।४] इत्यमित्येतेद्वितीयैकवचन-
मनुदात्तम् । तस्य अमि पूर्व' [६।१।१००] इति यत् पूर्वरूप तदुदात्तम्,
'एकादेश उदात्तेनोदात्त' [८।२।५] इति सूतितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्मेति
मते सेय प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या ।

नतद्वय यास्वेन प्रदर्शितम् । 'नामान्यात्पातजानीति क्षाकृदायणो नैरक्त-
समयश्च । न सर्वाणीति गाम्यो वैयाकरणार्ता चैवे' [नि० १।१२] इति ।

^१ The reference is to Nirukta १।५ ३. अग्नि इतिरीष्यामि
यायुर्लो वान्तरिचस्यान सूर्यो युष्यामि ।

^२ वहन् is a very good variant { See p 30

^३ Both वायु and वाह are superfluous ^४ अक्षरशब्द (p 10) इति ।

^५ छय छयि इति कति कति इति • रम्या' [धा० १।१९३ १३२]।

^६ 'नैरुति इति' [पा० ७।५८] इतीदं प्रतिदेशः । ^७ इदितो नृम वगः [पा० ७।५८]।

गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखण्डप्रातिपदिकत्वात् 'किपोऽन्त उदात्तः' [कि० सू० १११]
 इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया
 यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । 'अथ निर्वचनम् । तद्
 येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि
 निर्द्ध्ययात् । अथान्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्ति-
 सामान्येन । अविवक्षिते सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्द्ध्ययात्, न त्वेव न
 निर्द्ध्ययात् ।' [नि० २११] इति । अस्यायमर्थः—तत् सत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये
 येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्याताम् ।
 स्वर उदात्तादिः । संस्कारो नि-प्रत्ययादिः । किञ्च तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन
 गुणेनान्वितौ स्याताम् । शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽग्निधातुः प्रवेशः । तत्र भवो
 गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानु-
 सारेण निर्द्ध्ययात् । तच्च निर्वचनमस्याभिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्तवैलक्ष्य्येन
 कश्चित् स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्तस्मिन्व्यवदेऽनुगतो न भवेत्, तस्यैव
 व्याख्यानम्—अप्रादेशिके विकार इति । अग्रनयनाविरूपः क्रियाविशेषो विकारः ।
 न च प्रदेशोनाग्निशब्दकदेशेनास नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति
 यः पुमान् अर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्वन्धवान् । प्राज्ञानुसारेण
 वा देवतान्तरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्वन्धः । तदानीं स पुमान्
 केनचिद्वृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत तस्मिन्व्यवदे योजयेत् । वृत्तिः
 क्रिया, तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यम् । अस्मानिभ्राग्रनयनाविरूपं क्रियात्व-
 सामान्यमुपजीव्याग्रणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनम् ।
 स्थौलाष्टीविरक्षरसाम्यान्निर्वचि । अत्रोपनशब्दस्यादौ *निषेधाधर्मकाररूपमक्षरं
 विधत्ते । अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यम् । शकपूणिस्तु
 धर्गसाम्यान्निर्मते । दग्धशब्दाग्निशब्दयोगकाररूपवर्णेन साम्यम् । सर्वथापि
 निर्वचनं न स्याज्यामिति ।

* S. probably wrote निषेधाधर्मम्

† गङ्गावर्धन M.P.

ईळे इत्येतत्, पदं कृतस्नमप्यनुदात्तम्, 'तिङ्ङतिङ्' [८।१।२८]
 इत्यतिङन्तादग्निशब्दात् परस्य 'ईळे' इत्यस्य तिङन्तस्य निवातविधानात् । पद-
 द्वयसंहिताकाले त्वीकारस्य घातुगतस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' [८।४।६६] इति
 स्वरितत्वम् । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य 'स्वरितात् संहिताया-
 मनुदात्तानाम्' [१।२।३९] इत्यैकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति । पुरः-शब्दोऽन्तो-
 दात्तः, 'अयं पुरो भुवः' * [तै० सं० ४।३।२।१] इत्यस्य तथैवाभ्यासत्वात् । 'पूर्वाधरा-
 घराणामसि पुरवयश्चैषाम्' [७।३।३९] इति पूर्वशब्दादम्प्रत्ययः पुरादेशश्च ।
 ततोऽस्य प्रत्ययस्वरः । घञो निष्ठायां 'दधातेहिः' [७।४।४२] इत्यादेशे सति
 प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हितशब्दः । तस्य समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन
 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' [६।२।२] इत्यादिनाल्पयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा 'पुरो-
 ऽल्पयम्' [१।३।६७] इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' [६।२।४२] इति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् । तत्त ओकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्व-
 यद्गृह्य्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयस्वरप्राप्ती 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः'
 [१।२।४०] इत्यतिनीचोऽनुदात्तः ।

'यजयाच' [३।३।९०] इत्यादिना यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यन्तोदात्तो यज्ञशब्दः ।
 विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति पश्चात् स्वरितत्वम् । देव-शब्दः पचायजन्तः ।
 स ॥ फिट्स्वरेण^१ प्रत्ययस्वरेण^२ चित्स्वरेण^३ वान्तोदात्तः । ऋविष्-शब्दः ऋती

* In the printed editions no accent marks are shown But since this is quoted to establish the correct accent of पुर accent marks are absolutely essential here as in the case of एव घात later on In the printed TS व is marked with the sign of the अनुदात्त because of the following उदात्त.

^१ S discards the first explanation in his subsequent writings. See S. under 1. 44 10, 1 55. 3, 1. 91. 6, AV. in 19. 1, etc.

^२ कियोऽन्त उदात्त. [फि० १।१] ।

^३ प्रत्ययः । पचयः । आद्यदागय [प० १।१।२-३] ।

^४ चित [प० ६।१।१६२] ।

यजतीति विग्रहे सति 'ऋत्विग्दृष्टक्' [३१२५९] इति निपातितः । 'गतिकारकोप-
पदात् कृत्' [पा० ६।२।१३९] इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिस्वरः
पूर्ववत् । होतृ-शब्दस्तुनृप्रत्ययान्तः, नित्स्वरेणान्तोदात्तः । स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् ।
रत्नशब्दो 'नर्वविषयस्थानिसन्तल' [फि० २।३] इत्याद्युदात्तः । तथा साम्नायते
'रत्न' घातः [अ० सं० १।३५८] इति । रत्नानि वधातीति विग्रहः । समासत्वा-
दन्तोदात्तो रत्नधा-शब्दः । यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्-प्रत्ययस्य
पित्स्वरेणान्तोदात्तत्वे सति स्वरितप्रचिती । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीया-
क्षरस्य सप्ततरायमिति ।

वेदावतार आद्याया ऋत्विग्यस्य प्रपञ्चितः ।

विज्ञातं वेदस्यान्मीर्यमथ संक्षिप्य यचरंते ॥१॥

अदिम—*Av. Atram* is a different word altogether. *Skt agni*,
Lat igni-s, *Slavonic agni*, *O Lithuanian ungni-s*.

ईङ्—*z*. between two vowels is changed into *ṣ* in RV. In ईङ्, *z* comes between the vowels ई and ङ, so it is changed, but in ईच it stands between the vowel ई and the semi-vowel च and therefore remains unchanged. When, however, we resolve the semi vowel च followed by the vowel ष into ङ and च for the sake of the metre, we must read ईङ्गिष

Scholars, both Indian and European, have expressed widely divergent views regarding the exact meaning of the root *Yāka* explained अदिमोक्ते as अदि याचामि and says. ईङ्गिष्येपयकमौ पूजाकमौ

¹ [अदिमोक्ते ईयम [पा० ६।१।१८०] ।

* M reads रत्न यजतीति without any accent mark and without any reference. M's followers have tried to improve upon this reading and printed "रत्न यजता" इति. Similarly under i. 157. 2 M. M. [मृगशिरसौ यच रत्नयजते] and is unable to trace the quotation. His followers go a step further and print 'मृगशिरसौ रत्न' रत्नयजते of course without any reference. The correct reading is 'मृगशिरसौ रत्न' and the expression occurs in RV. i. 84. 2

वा Durga explains it thus ईडिषात् 'अधेयषाकर्मा' याज्ञाकर्मा १६, अन्व पूजाकर्मा 'वा' अपि In the Dhatupatha [ii 9] the root is read as ईड् स्तुतौ The *Mahabhasya* [i 3 1, vi 1 34] says ईडि स्तुतिषोदना याज्ञासु दृष्ट, ईरये चापि कर्तव्यं, i.e., ईड् is found in the senses of praise, prompting and praying (for something), it is also used in the sense of 'tending' Geldner points out that in iv 24 2, i 69 3 etc ईड् is synonymous with हृ In many passages ईड् is followed by इ and in others इ by ईड् So Geldner thinks ईड् means 'to invoke' Bloomfield on the other hand, holds that ईड् is synonymous with हृ Passages like य वाचसी इषत् अथरेषु 1 58 7 and य विप्रस इडिने अथरेषु x 80 4 are quoted by him in support of his contention Acc to him ईड्, is from इषद् (इष् to wish) even as वीड् is from विवद् Cf Goth *aistan aida*, to be shy, timid, to honour, Gk *aidomai* (for **aiz domai*) to be ashamed to stand in awe of, to respect another's misfortune, to feel regard for him

The root ईड् occurs but rarely in classical Sanskrit, one well known instance being शिव गङ्गा ब्रध्नीमानसीदे

पुरोहितम् (from पुर and हित < *धित)—the domestic priest, अतिथि—the officiating priest at a sacrifice There were originally seven rituals* होतृ पीतृ, नेष्टृ, असीध प्रजात् (=देवावरण) अथर्तु ब्रह्मन् The number later rose to 16 (i) होता, मैत्रावरुण, अथर्वानाक, यावस्तु, (ii) अथर्तु, प्रतिगृह्यता नेष्टा, उद्वेता, (iii) ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छरी आसीध, पीता, (iv) उद्गाता, प्रसीता प्रतिहर्ता, सुवृक्ष्य

पुर is derived by Indian grammarians from पूर्व with अन् European scholars point out that both पूर्व and पुर, पुरा, etc are derived from the root पृ or प्र Av *puro* Gk *paros*, Goth *faura*, O E *fore*

धित is found in such compounds as सुधित, दुधित, मिदधित युवधित,

* Cf RV ii 1 2

तवाग्ने होतृ तव पात्रमतिथि तव नेष्टृ त्वमग्निदत्तायत ।

तव प्रजात् त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृह्यपतिश्च नो दमे ॥

etc. (cf Pāṇini viii 4 45) In Av and O Persian we find data with the full grade. In Lat *con ditus*, *ab ditus*, *creditus*, etc *ditus* corresponds to Skt धित Cf Gk *thetos* In the case of the root दध्, which became later दद्, we have a similar breaking down of ध to द् though the original ध is preserved in forms like दधीध, वीरध, etc Similarly the amper 2 sing ending धि (Gk *thi*, Av *ḥi*) became हि in later Skt though it is preserved in forms like जुहुधि एधि, ग्राधि, etc

Both पुरोहित and पुर धा are used in A B 40 1 गृह दध पुरोहितस्य राज्ञी देवा अन्नमदन्ति तस्माद् राजा यत्नमाधो ब्राह्मण पुरो दधीत.

यज्ञस्य—is to be construed with अलिङ्गम् and not with पुरोहितम्, as the genitive generally precedes the word governing it and as both यज्ञस्य and अलिङ्गम् belong to the same pada In viii 38 1 Indra and Agni are called the *ritviks* of the Yajus यज्ञस्य हि स्य अलिङ्गा, यज्ञ Av *yajna*, Gk *hagnos*, यज्ञस्य Gaṭh *yasnahya* Y AV *yasnahe*.

देवम्—qualifies अलिङ्गम् (the divine priest) or is in apposition with अग्निम् (God the priest) In view of v 22, 2 and v 20, 7 where we find दधाता देवमलिङ्गम् the explanations of Madhava (यज्ञस्य अग्निमिन्) and Skandasvāmīn (यज्ञस्य दातार देवमिन्) वा। यज्ञ हि देवेभ्यो ननु येभ्य दधाति इति तदायत्तत्वात् दीपयति च) can hardly be accepted

Indian commentators are generally agreed in deriving देव from दि, 'to shine' The derivation however presents two difficulties In the first place the suffix ought to be क acc to दगुपधञाभौकिट् क iii 1 185¹ In the second place the feminine will be formed with ञ instead of ई The first difficulty is got over by adding the suffix अच acc to नन्दिशदिपचदिभ्यो ल्युक्किप्च iii 1 174 and the second by reading देवट् in the पचादि list with ट् as the indicatory letter As is well known पचायच can supersede any previous or subsequent rule and when a प्रातिपदिक or प्रत्यय has ट् as an indicatory letter the feminine is formed with unaccented ई acc to ङिङ्गाचम्² iv 1 15

¹ With च the form will be दिच and not देच

European commentators, generally, derive देव from दिव् heaven. The word originally meant celestial (or the son of heaven) and then it came to mean God. Even though the secondary suffix च has been added there is no वृद्धि as in the case of भेषज adj. 'healing', noun 'medicine', from भिषज् physician. We may explain this view-point thus in Sanskrit सर्ववाचकाद् 'दिव्' मय्यात् 'तस्येदम्' [४।१।१२०] इति वा 'तस्यापयम्' [४।१।१२१] इति वा चच। 'देवमग्नयोरनुदात्त' [१।४।१८] इत्यादिनिर्देशाद् गुचः। प्रत्ययस्य रेणान्तीदात्तत्वम्।

The root दिव् is merely an extended form of दी to shine, so it is difficult to see how the existence of such a root can be repudiated. The Latin words *divine*, *Diana* and the Greek words *dios* and *Zeus* are all connected with this root. See BLOOMFIELD, *The Religion of the Veda*, pp 108 109

देव appears as *daitia* in Av but means (gods of the pre Zoroastrian period, i.e.) 'demon', similarly *ahura* corresponding to Sanskrit अहुर (which originally meant the highest divinity but later came to signify) 'demon' means God in Av. Skt *deva m*, Av *daēvēm*, Lat *deu m*

अलिङ्गम्—The formation is explained by RV x 2 5 यजिहो देवा अतुयो यजति, AB xxii 4 अलिङ्ग अतुयाजान् यजति, etc Skt *ṛtuḥ*, Av *ratu*, Gk *artu s*, Lat *artu s* Skt *yajati* Av. *yazate*, Gk *hazomai* (for **hagio mai*) 'I reverse'

दीतारम्—In the 1st pada, Agni is called पुरोहित, the domestic priest, in the 2nd pada, he is called the priest of the sacrifice and in the third pada the seer mentions the particular sacrificial priest, viz., Hotr. "When the Purohita who was the spiritual adviser of the king in all his religious duties, actually took part in one of the great sacrifices, he was normally the Hotr."

There is a difference of opinion among scholars, both Indian and foreign, regarding the derivation of the word होत्र. Aurnavabha, a very ancient writer derives it from हृ 'to sacrifice,' while Yaska and his followers think that the word comes from ह्व or ह 'to invoke'. In the *Aitareya Brahmana* होत्र is derived

from अ वृ*. The function of the होत्र is no doubt to invoke the gods and this is emphasised in the Brāhmana derivation. The word, however, corresponds exactly with Av *zaotar* and is to be derived from वृ (from which, by the way, the English word God is also derived). Thus Macdonell and Keith write in the *Vedic Index* "होत्र is the name of one of the oldest and most important priests of the Vedic ritual, the counterpart of the Zaotar of the Avestan priesthood. The word must be derived from वृ 'sacrifice' as was held by Aurnavābha, this indicates a time when the होत्र was at once sacrificer (the later Adhvaryu) and singer. But the functions were already clearly divided in the Rigveda where the Hotr's chief duty was the recitation of the Sastras. He was also in the older period often the Parohita of the king, an office later filled by the ऋत्विज् priest."

Macdonell appears to have changed his opinion later, as in the *Vedic Reader* he derives होत्र from वृ to call '.

Lauman points out that the sense of 'invoker,' naturally suggested by his function in the ritual, was popularly associated with the original sense of 'offerer' and the word thus came to be connected with वृ to 'invoke'.

रक्षतमम्—Masculine words ending in अ like रक्ष, गीषा, etc., became practically obsolete in classical Sanskrit, though

* अदधी जुहोति अथ योजु आह यज्ञात् अ, कथात् त होतव्याचक्षत इति ? यथाव च तत्र यथाभावात् देवता अनुभावद्वा अनुवादेत्यावाच्यति तदेव इति पूर्ववत् । 1 2

"They say, 'Since another pours the libation, then why do they style Hotr him who recites (the invitational verses) and says the offering verses?' In that he here according to their portion invites the deities, (saying) 'Bring hither N N, bring hither N.N', that is why the Hotr has the name" (Keith).

S. explains the formation thus

अन्तात् अहवातोऽहवा प्रसिद्धा होत्रमन्विषति न जुहोतिधातोः । तस्माद्वीमर्शनाभावेऽप्यावाचयितुमन्तात् होत्रमन्विषत्यन्तम् ।

grammarians mention विद्यया, ब्रह्म, etc. The comparative and superlative suffixes also are much more frequent in Vedic than in classical Sanskrit. For रवधातम् we should probably say नितरां रवदम् in classical Skt.

In vii 16 6 Agni is invoked thus छधि रव यजमानाय सुकतो त्व हि रवधा चसि. In v. 1 5 Agni is described thus दमेदमे सप्रत्वा दधानीऽग्निर्हता नियसादा यजोयान्. In VS xxvii 15 Agni is described as वसुधातम. Sometimes रव occurs along with द्रविण, as दधानि रव द्रविण च दायुषे i 94 14, किं नो चस्य द्रविणं कुरु रवम् iv 5 12, sometimes with वसु, as, वसु रवा दयमानो वि दायुषे iii 2 11. So रव must mean jewel, gems, riches, treasure. Geldner says "ratna Kleinod (gem), especially in its older sense viz., the prize of victory, reward. The word is often used for the reward which the sacrificer or singer expects." The derivation is uncertain. Some derive it from दृ to give, some from रज् to rejoice while some modern philologists postulate a root *rent for this word.

The suffixes तर and तम are generally separated by चदपह in the pada text e.g., चित्रयत्तम (i 1 8) etc.

In the case of words ending in दातर दातम धातम पातम गोपातम भूतर भूतम and ब्रूतम however it is these words that are separated and not तर and तम. This appears to be due to analogy. We shall see that भ्यान् भिज् भृज् and सुय are not separated after long vowels. So रवधामि is analysed रवधाभि and after रवधाभि we have रवधातमम्,* etc. Thus we have वरिव धातम ix 1 3 but वरिवीविदुस्तरस् viii 48 1. Sk dhatamam Av datamom.

2

अग्निं पूर्वभिर्जटयिभि

रीद्वी नूतनैश्च ॥

स देवा एह वक्षति ॥२॥

अग्नि | पूर्वभि | ऋषिभि |

ईद्वी | नूतनै | उत |

स | देवान् | आ | इह | वक्षति ॥२॥

Agni is worthy of being praised by ancient sages and by modern (ones), may he bring hither the gods

अयम् अग्निः पूर्वभिः पुरातनैर्भृज्वद्विर-प्रभृतिभिः ऋषिभिः ईडाः स्तुत्यो नूतनैः उत्त इदानीन्तनैरस्माभिरपि स्तुत्यः । सः अग्निः स्तुतः सन् ब्रह्म यज्ञे देवान् हविर्भुज आ वक्षति । 'वह प्रापणे' [घा० ११९८५] इति धातुः । भावइत्वित्ययः । पूर्वभिरित्यस्य 'बहुलं छन्दसि' [७१११०] इति भिस एसादेशाभावः । 'पुर्वं' पर्वं मर्वं पूरणे' [घा० ११५६८-७०] इति धातुः । पूर्वति-धातोर्नू-प्रत्यय औणादिकः । इन्प्रत्ययान्त ऋषि-शब्दः । 'ऋष्यन्धक' [४११११४] इति निपातनाह्वयूपधगुणामावः । कित्प्रत्ययो वास शब्द [३० ४१११९] । तौ शब्दौ नित्स्वरिण्युदात्तौ । ईड्यशब्दस्य ण्यत्प्रत्ययान्तत्वात् "तित् स्वरितम्"† [६१११८५] इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन "ईड्यन्द्" [६११२१४] इत्यादिना-युदात्तत्वम् । 'नवस्य नू वक्षन्पक्षात्' [५४१३०१६] इति वार्तिकेन नवशब्दस्य

† In the words of RV पुरातनै

* पूर्वं पर्वं च व पूरणे—M P, under 19 7 M P read पूर्वं पर्वं मर्वं पूरणे, Some Dhātupāthas read पूर्व with long ऊ, but पूर्व is the correct form of the root. The *Manorani* on Durga's Dhātupātha says : इत्समभ्यपङ्गोऽवकारोऽयम् । दन्तीष्टोऽश्निति नैवेय ।

† The rule is sometimes quoted as तित् स्वरितम् and sometimes as तित् स्वरितः । The latter would appear to be the correct form, but it is difficult to say anything for certain Cf अनुदात्तौ सुपिठौ iii 1 4 and अनुदात्त प्रथानामिपुञ्जितयो viii 2 100

‡ M M notes that the portion नवस्य नू वक्षन्पक्षात् इति वार्तिकेन is added in the margin in several of the MSS collated by him. This shows that it was originally a reader's note which subsequently became a part of the text. S derives नूतन also under iii 32 13 (नवस्य नू वक्षन्पक्षात् प्रथया वक्षन्त्या नू इत्यादेशश्च) and under iii. 47. 5 (नवस्य नू इत्यादेश वक्षन्पक्षात् प्रथया वक्षन्त्या इति नन[न]इत्यय) where the printed editions drop the न after न

नू इत्यादेशस्तनन्प्राययश्च महावार्तिके विहितः। ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। अवशिष्ट-
स्वरा आन्यादिषु नूतनान्तेषु पूर्ववद्ब्रूयाः। उत-शब्दो यद्यपि विवक्षार्थे अस्मिन्-
स्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनास्य समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। 'उच्चावचेऽर्थेषु
निपतन्ति' [नि० १।४] इति निपातत्वम्। तर्हि 'निपाता आद्युदात्ताः' [कि० ४।१२]
इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत्, न, प्राप्तः-शब्दवदन्तोदात्तत्वात्।^१ यथा प्रातः-
शब्दोऽन्तोदात्तत्वेन स्वरादिषु [१।१।३७] पठित एवमुत-शब्दस्यापि पाठो
द्रष्टव्यः, स्वरादेराकृतिगणत्वात्। यद्वा 'एवादीनामन्तः' [कि० ४।१४] इत्यन्तो-
दात्तः। स इत्यग्र फिट्स्वरः। देव-शब्दः पूर्ववत्। देवानि।यस्य नकारस्य
संहितायां 'दीर्घादिति' [८।३।९] इति स्त्वम्। 'अत्रानुनासिकः' [८।३।१२]
इत्यनुवृत्तौ 'आतोऽटि नित्यम्' [८।३।१३] इत्याकारः सानुनासिकः। 'भो
भगो' [८।३।१७] इति शैर्यकारः। स च 'लोपः शाकल्यस्य' [८।३।१९]

in two places as is also done in Keilhorn's edition of the *Mahābhāṣya* where we read नवस्य नू वृत्तगणाय। नवस्य नू इत्यपनादेशो वक्तव्यः। वृत्तगणाय प्रत्यया वक्तव्याः। In all these cases the scribes have carelessly written one न for two (cf. Haplology in language). Curiously enough in the printed *Kāśikā* (Lazarus, 1898) we find under v. 4. 25. नवस्य नू आदेशस्तुप्राय प्रत्यया, where the correct reading would appear to be वृत्तगणाय प्रत्ययाः. Unfortunately neither the *Nyāsa* nor the *Padamanjari* comments on this portion. I should prefer महावृत्तौ (meaning वार्तिकवृत्तौ) to महावार्तिके here. If महावार्तिके be the correct reading then S evidently means not the short sūtra-like vārttika but the vārttika as explained by the *Mahābhāṣyakāra*.

^१ On स्रष्टादिनिपातमव्ययम् i. 1. 37, the *Kāśikā* says. स्रष्टादीनि शब्दरूपाणि निपाताद्याव्ययसंज्ञानि भवन्ति। स्रष्टृ चत्तर प्रातर एवे चन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। etc.

^२ In general the readings of the फिट्स्वस्य are more reliable than those in the *Siddhānta Kaumudī* and other works. The फिट्स्वस्य reads एवमादीनामन्तः but in this particular instance एवादीनामन्तः seems preferable. S. appears to vacillate between एवादीनाम् and एवमादीनाम्.

इति ह्रुष्यते । तस्यासिद्धत्वात्^१ न पुन सन्धिकार्यम् । आहो निपात-
त्वादाद्युदात्तत्वम् । इदमो ह-प्रत्यये^२ सति निष्पन्नत्वात् इहशब्दे प्रत्यय स्वर ।
बहति-धातोर्लोड्ये चान्दसो छट् । तस्य स्व-प्रत्ययगतस्य यकारस्य होपोऽपि
छान्दस^३ । यद्वा ऐटि 'सिञ्चहुलम्'^४ [१।१।३४] इति सिप्प्रत्यय । 'छेटोऽदार्ढ'
[१।१।९४] इत्यङ्गमस्य । ततो बहतीति सम्पद्यते । तस्य तिङन्तत्वान्निघातः ।
सहितास्वरा पूर्ववत् ॥२॥

पूर्वेभि—In the Vedas the Instr pl of a stems is formed both with *ebhis* and with *ais*. Thus in the second pāda we have नृतेनै. Sometimes we find *ebhis* and *ais* side by side, as in इन्द्र नमस्तुभ्यमेनिर्हो ॥ 38 2. In RV *ebhis* is used especially with adjectives and the pronouns तद् तद् तद् etc, admit only this ending. Panini framed the rule चो भिस् ऐस् and then made the important reservation नृतेनै । The Instr pl in *ebhis* is found in Pali and Prakrit but is conspicuous by its absence in classical Sanskrit except in एभि the Instr pl of the stem च (चद्) where the only monosyllabic ऐस् among forms consisting of more than one syllable sounds discordant. This is the only ending in O Pers (*aihi*). In the Avesta the normal ending is *ais* and the word *aeibis* (Skt एभि from चद्) is exceptional as in Skt.

The poets often speak of the ancient and modern seers

^१ पुरातानिहम् [पा० ५२१] ।

^२ इदमो च [पा० ३।१।११] ।

^३ अ णिप् etc are known as विकरचः । But like कश्च काम्यच, etc, they are regarded as प्रत्ययः as they are read in the प्रत्यय section of the *Ashtadhyayi*. Hence the *Haridra* says धातोर्देदादङ्गः कर्तारो प्रत्ययो भवति [म. 1 83], धातो निष्पद्यतो भवति बहुल मटि दग [१।१।३४] etc.

^४ In his subsequent writings Sayana discards this absurd explanation.

Sometimes they add a third category—the middlemost; cf. vii. 22. 9:

ये च 'पूर्व' ऋषयो ये च 'नूना' इन्द्र ब्रह्मणि जन्मन्त्र विप्रः ।
अथे ते सन्तु सखा मित्रानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

Those old seers and those that are modern, O Indra, who have produced hymns, (as to them, so) to us be thine auspicious friendship; ye gods, preserve us evermore with blessings.

इदा हि ते देवितः पुराणाः 'प्रमास' चासुः पुष्टकन् सखायः ।

ये 'मध्यमास' सत 'नूतनास' सवावमस्य पुरुषस्य वोधि ॥ vi. 21. 5.

"Yea, here were they who, born of old, have served thee, thy friends of ancient time, thou active Worker ! Bethink thee now of these, Invoked of many! the midmost and the recent, and the youngest."

यः सोमभिर्वाह्यै पूर्वैर्मित्रैर्मध्यमैश्च नूतनैः ॥ iii. 32. 18.

सोमभिः स्वस्तिभिः । वाह्यै वर्धितः ।

Similarly, "the later Avesta notes the antiquity of the older" (Mills, S B E., xxxi, p 288, f. n. 4) *Staota Yesnya yazamaide, yā dātā anheus paouruhyā*—We adore the Staota Yesnya (hymns), which (are) the laws (revealed) by the ancient Rulers (TARAPOREWALA, *Selections from the Avesta*, pp 206, 207, 218)

स्वस्तिभिः—स्वस्ति from स्वस् 'to flow' means one overflowing with inspiration, hence seer. ऋषयो जन्मन्त्रः. In the Pada text मिः is separated by an अरपङ्, because before आम्, मिम्, अस् and सुप् words are technically regarded as पद's. Pāṇini's rule on the point is: स्त्रादिस्वसर्वनामस्थानि, यच्च भन् १ 4. 17-18. These endings are, however, never separated after long vowels, hence पूर्वैः is not analysed. Since in the case of नूतनैः the ending is not भिस् but ऐस्, the word is not analysed.

ईयः—ईडेन्, is used in the same sense. In RV. gerundives are formed with *ya*, *āyya*, *én-ya*¹ and *tra*. Of these *ya* is the most common. *taṇya* and *anīya*, so common in the later language,

¹ ह्रस्वाद्ये तथै केन्-केन्-सन्, iii. 4. 14. See also *Unādi*, iii. 96 ff.

make their appearance in AV for the first time With ईय cf. Gk *aidios* 'having a claim to regard, reverence, compassion'

नूतने—' With the suffix *-tana* and its syncopated form *tna* are made, from adverbs or prepositions, a very few adjectives with a temporal sense. *nu tana* and *nū tna* 'present' (*nu* now) *sana tana* (AV) and *sana tna* (AV) 'eternal' (*sana* 'from of old'). *pra tna* 'ancient' (*prā* 'before')." MACDONELL, *Vedic Grammar*, p 138 The antonym of नूतन is पुराण and not पुरातन which is not sanctioned by older grammarians नूनम् 'non' is also derived from this नू (Av *nu*, Gk *nu*, Lat *num*, Goth *nu*)

उत—(Av *uta*, O P *uta*, 'and', cf Gk *ēute* 'as', 'like as', from *e* and *ute* उत, means and in the Vedas In classical Skt it means 'or' From meaning 'and' it came to mean 'on the one hand on the other hand and then 'or' Thus प्रत्युत in class Skt means 'on the contrary'

दीर्घा एह—The Acc pl ending was originally *ns* as we find in sentences like *पञ्चाकारहवति षडांश्चवति* etc As Skt does not tolerate a final conjunct the *s* was dropped and the previous vowel if short was lengthened by way of compensation But the conjunct can be avoided in another way also, viz by nasalising the *n* and retaining the *s* Thus **दीवान् च एह* > *दीवान् च एह* > *दीर्घा एह* Similarly in the case of *इरीरिष*, the process is as follows **इरीरिष च* > *इरीरिष च* > *इरीरिष च* C/ पिबा सोमवर्तुः १५ ॥ drink Soma after the Ritus यत पूर्वा इव सखीरु इव v 58 16 "so call thou unto them who come as ancient friends", येना ऊचै ततनाम नृरिषि v 54 15 "wherewith we may spread forth mid men like as the Sun" Thus final *n*, preceded by *च* becomes *म्* in RV when followed by vowels within the *pāda*, preceded by *क्* *ऊ* or *च* it becomes *ई* *अ* and *अ* in the same circumstances

वचति—3 sg s aor subj of वच् 'to carry' *val* + *s* (the sign of the aorist) + *a* (the sign of the subjunctive) + *ti* 'primary ending' > *valgati* With secondary ending the form will be वचत् In the present system there will be two forms—वचति and वचान्

3

अग्निना॑ रयिम॑श्नवत्

पो॑यमेव दि॒वेदि॑वे ॥

य॒शसं॑ वी॒रव॑त्तमम् ॥३॥

अग्निना॑ | रयिम् | अ॒श्नवत् |

पो॑यम् | ए॒व | दि॒वेऽदि॑वे |

य॒शसम् | वी॒रव॑त्तमम् ॥३॥

Through Agni may one win day by day wealth and prosperity, glorious and most rich in heroes.

आधाने तृतीयेहौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या¹ । [सूक्तितं च—‘पुष्टिमस्तावग्निना रयिमश्नवद् गयस्त्वानो अमीवहा’ इति । भा० श्र० सू० २।१।२७]४ । सुप्तगता तृतीया ॥

यो॒यं हो॒षा स्तु॒त्योऽग्नि॑स्तेन अग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनम् अश्नवत् प्राप्नोति* । कीदृशं रयिम् ? दिवे दिवे योयमेव प्रतिदिनं पुष्पमाणतया वर्धमानमेव, न तु कदाचिदपि क्षीयमाणम् । यशसम् वानादिना यशोयुक्तम् । वीरवत्तमम् अतिशयेन पुस्तभृत्त्वादिवीरिपुरुषोपेतम् । सति हि धने पुण्याः सम्पद्यन्ते । रयि-शब्दो मघमित्यादि-धननामसु पठितः । [निब० २।१०] । तत्र

¹ आधानमनुपदमेवोक्तम् । तत्र दान्तिमैरिस्तसामाज्यभावहितयमनुष्ठेयम् । तत्र प्रथमं आज्यभागोऽग्निदेवताको भवति, उत्तरस्य सौमदेवताकः । तत्र प्रथमस्यैवभागस्य ‘अग्निना रयिमश्नवद्’ इत्येषा ऋगनुवाक्या, उत्तरस्य च ‘अयस्त्वानो अमीवहा’ [सू० सू० २।१।२७] इत्येषा ।

* As Sayana quotes from Āśvalayana where possible he must have written the portion within square brackets which must have dropped out subsequently through the carelessness of scribes

² Indian commentators are unanimous in taking अश्नवत् here in the sense of the present indicative Under 1 40 6 7, 93 3 118 18, etc., however, अश्नवत् is explained as आश्रुयात् or आशेत्

फिट्स्वरः । अशोतेर्धातोर्लटि इत्ययमेव तिप् । 'इत्थञ्च लोपः' [१।१।१७]
 इतीकारलोपः । 'लेटोऽडाटो' [१।१।१४] इत्यङगमः । ततोऽनवदिति
 भवति । तस्य निघातः । घञन्तत्वात् पोष-शब्द आद्युदात्तः । एव-शब्दस्य
 निघातत्वेऽपि 'पवादीनामन्तः' [किं ४।१४] इत्यन्तोदात्तत्वम् । वकारान्ताद्द्वि-
 शब्दात् परस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्'-[७।१।१९] इत्यादिना शे-भावे
 सति 'सावेकाच्' [६।१।१६८] इत्यादिना, 'ऊडिदम्पदात्' [६।१।१७१]
 इत्यादिना वा तस्योदात्तत्वम् । 'नित्यवीप्सयो' [८।१।१४] इति द्विभावे
 सत्युत्तरभागात् 'अनुदात्तं च' [८।१।१३] इत्यनुदात्तत्वम् । यशोऽस्यास्तीति
 विग्रहे सति 'अर्षादिभ्योऽच्' [५।२।१२७] इत्यच्-प्रत्ययः । चित्स्वरं
 इत्ययमेव बाधित्वा मध्योदात्तत्वम् । फिट्स्वरेणान्तोदात्ताद् वीर-शब्दादुत्तरयो-
 र्मत्तसमपोः पितृत्वादनुदात्तत्वम् । 'इस्वनुद्भ्याम्' [६।१।१७६] इति तु न,
 सायनोऽन्तराधात् 'न गोक्ष्यन्' [६।१।१८२] इति प्रतिषेधः ॥३॥

This stanza has been construed differently by different commentators:

Skandasyāmin चरिणा (दत्तम्, चरिवां सकाशात्) रयिम्, पोषमेव (पुष्टि च),
 वीरवत्तम् यशसम् (कीर्तिं) च दिवेदिवे चप्रवत् ।

Mādhava चरिणा यशसम् (यशस्वनम्) वीरवत्तम् (वत्तवत्तम्) रयि (पुष्टम्)
 पोषम् एव च दिवे दिवे चप्रवत् ।

¹ This will make दिव प्रवत् acc. to § 1. 1. 18 and complicate matters for the Padapāṭha. The alternative explanation of Bhotṭa & Bhāskara that अनुर्थो is used here for यशसो is much more acceptable.

² Later on § quotes this rule alone as it contains the word दिव itself.

³ This is hardly correct as in the Nom. sing. we get यश and not यष. Similarly we have यशवर and यशसम् and not यषवत्तम् and यषसत्तम्.

⁴ In Skt. वीर generally means a hero and नर a man; in Av. vīra generally means a human being and nara a hero.

Veṅkaṭamādhava: अग्निना [सुतेन] रयिं (पशून् प्रजाय) अन्नवत् (आग्नीति),
 पोषम् एव (पोषं च प्रजाता च पशूनां च) दिवे दिवे (अन्वहम्), वीरवत्तमं ययत्तम् (ययत्
 अतिशयेन वीरपुरुषयुक्तम्) ।

Sāyana (here): अग्निना दिवे दिवे पोषम् एव {प्रतिदिनं पुण्याणतया वर्धमानम्
 एव}, ययत्तम् (ययौयुक्तम्) वीरवत्तमम् (अतिशयेन पुष्टपौष्ठादिवीरपुरुषोपेतम्) रयिम्
 अन्नवत् ।

Sāyana (on TS. iii. 1. 11. 1, iv 8. 13. 5): [चनेन] अग्निना रयिं
 (धनानि) अन्नवत् (सर्वो जनः प्राप्नोति) । (न केवलं धनस्य स्वल्पमात्रं किन्तु) दिवे दिवे (तस्य
 धनस्य) पोषम् (पुष्टिनीयं प्राप्नोति न तु ज्ञातम् । कौटुह्यं पोषम् ?) ययत्तम् (कीर्तिकारम्) ।
 वीरवत्तमम् (वीरा चञ्चदीयाः पुत्रा अस्तेति वीरवत्, अतिशयेन तथाविधम्) ।

Bhaṭṭa Bhāskara (on TS. iii. 1. 11. 1): अग्निना हि रयिं (धनं प्रयुल्लक्षणम्)
 अन्नवत् (अन्नवत्) । पोषम् चैव (तस्य धनस्य अन्नवत् अग्निना) दिवे दिवे (दिने दिने) ।
 (रयिर्विशेषिते) ययत्तम् (ययस्त्रिणम्) वीरवत्तमम् (अतिशयेन वीरैः पुरुषैः तद्वत्तम्) ।
 [यकादौटुह्यं रयिम् अग्निना सर्वो जनः अन्नवत् सञ्जात अन्नमप्यग्निना ईदृशं रयिम् अन्नवीय ।]

रयिम्—Acc. to philologists it is derived from *ri* the reduced
 grado of *ra* to bestow and means bestowed, possession, wealth,
 treasure Skt. रै, Lat *rēs* (= Skt. रा.), etc., are cognate

अन्नवत्—3 sg subj pr of अन् to attain. In the Vedas the root is
 predominantly Ātmanepadin, but in classical Sanskrit, it is
 exclusively Ātmanepadin अन् + तु (विकरच) + च (sign of the subj.,
 strong) + त् (secondary ending) > अन्न नी च त् > अन्नवत्, class, अन्नवीत.
 Ved aśnoti, Av asnoti, S-aor sub अचत्

पोषम्—prosperity, cf ix. 66. 21 दधद्रयि मयि पोषम्. पुष्टि and पुष्ट
 also are used in the same sense Cf. SB. ii 8 5 I सुप्रजाः प्रजाभिः
 स्वा सुवीरी वीरैः सुपीव पोषैः ।

दिवेदिवे—Iterative of the loc sing of *divā* day. (तस्य पर-
 मार्गे जितम्, अनुदात्तम्) रयि रयि is also used in the same sense. In
 classical Skt. दिव (day, heaven) is found in the expressions दिवौकस्,
 अहर्दिवम्, रात्रिदिवम्, नक्षत्रदिवम्, etc दिव, द्य and द्यौ (from दिव् to shine)
 mean 'day' or 'heaven' Wackernagel contends that the
 a-stem *divā* is first met with (except at the end of compounds)
 in the epics So दिवेदिवे occurring in the Vedas cannot be ex-
 plained with the help of this *divā*. दिवे is really a dative sing.
 but came to be regarded as a loc. because of the preponderance

of stems (See *Alt indische Grammatik*, Vol II 1, p 146 § 59e) "The connection in form between the dative and locative is close and the meanings also play easily one into the other". P. 146 The Avesta has got only three or four instances of iterative compounds *namane nmane* house by house, 1.181 1.181 village by village, *narəni narəni* man by man

वयसम्—Some Indian commentators regard it as a noun meaning 'glory' while others hold that it is an adjective meaning 'glorious' and qualifies *वसिन्* or *वीरिन्* or both. The former meaning makes very good sense through Agni one attains (1) wealth, (2) prosperity and (3) fame. But the difficulty is that *as* and *an* stems when accented on the suffix *as* here are not used as abstract nouns. Thus *apas*—work, *apas*—active, *yāśas*—glory, *yāśas*—glorious, etc. Cf *vaydīm syama yāśaso janesu*—we would be famous among men, *ayam devanām apasām apāstamah*, he is the most active of the active gods. But this difficulty is not insuperable. Sometimes with the shifting of the accent there is merely a change of gender without any change of meaning, as in the case of *raksas n* and *raksas m* both meaning *Raksasa*. Besides sentences like *सूरि वीरस्य वसे वीरस्य दम* vii 23 21 are almost conclusive. Cf also iii 66 21 x 91 15 etc.

वीरवत्तमम्—Skt *vira*, (Av *vira*, Lith *vyras*) from *वी* to procreate means man, then man of might, i.e., hero. It appears in Latin with short *i* as *vir* man, husband (*virago*, a man like vigorous maiden), and in Old English as *uere*, *uere wulf* (वीरवत्तमम्) meaning 'man wolf'. In Skt *सू* Beng, *बवीरा* means 'a woman without husband and son'. *बवीरा* निषादि सुता. Some philologists have used *Viras*, the Indo-European form of this word to designate the people who spoke the primitive Indo European language which is the source of Vedic, Old Persian and Avestan of Greek

¹ यय मय्द कीर्तिपदाय । वायसतायामो न सुकः । Skandasvamin
ययमय्दो यय मय्दपदायो मयोदात । Venkaṭamadhava

of Gothic and other Germanic languages, of Latin, of Old Irish and other Celtic speeches, and of the Slav and Baltic languages, of Armenian and Albanian, of Hittite and Tokharian*

This stanza would be regarded by many as an instance of the figure of speech अपस्तुतप्रशंसा. अहम् 'अथवानि' इति विशेषे प्रसूते 'अथवत्' इति सामान्योक्तेरपस्तुतप्रशंसा ।

4

अग्ने यं यज्ञमध्वरे

विश्वतः परिभूरसि ॥

स इद्वेषु गच्छति ॥४॥

अग्ने । यम् । यज्ञम् । अध्वरम् ।

विश्वतः । परिभूम् । असि ।

सः । इव । द्वेषु । गच्छति ॥४॥

O Agni, the worship and sacrifice, which thou encirclest on all sides, that goes assuredly to the gods

अभिप्लवपटहस्य* मध्यवर्तिपूव्धेषु तृतीयसवने नैसावरणस्य 'अग्ने य यज्ञम्' इत्यादिषो वैकटिपवोरुल्लुपस्तृचः । एतच्च सप्तमाध्याये 'एतद्गु' [आ° धौ° ७।८।१]

* S. K. CHATTERJI, *Indo-Aryan and Hindi*, p. 6

१ "सोमवह्ना एव निष्कास्य तेन यावद्विदिर्नैर्वाया अमुद्योयन्ते तावद्विरहोभिसो सोमदाना व्यपदिशन्ते । तर्थाह, एकत्र दिनेनानुष्ठान एकाह, इत्यर्था दिनाभ्यां एकाह, विभिर्दिनेस्त्र्यह इत्यादि । एव पञ्चविदिर्नैर्वायुद्योयन्ते सोमिन याव स पटह इत्युच्यते । तस्य च पटहसोम-यागस्यानुष्ठानप्रकारमेवेति विविधत्वम्—एकोऽभिप्लव पटहो द्वितीय एका पटह इति । अभिप्लवपटहो च प्रथमदिवसे अग्निष्टोमनामकसोमयागवदनुष्ठानम् बहे दिवसे च । द्वितीय-तृतीयचतुर्थपञ्चमेवैव, सकथ्यनामकसोमयागवदनुष्ठानम् भवति । सोमयागस्थानान्ये च वि. सोमस्य सवने भवति प्रतिसवने निष्कामितेन रसेनानुद्योयमाना याव । अपि सवनात् पतितेन सवने । प्रतिपारी इवनाथं यज्ञनामकपात्रविधिं एव गृह्येत्वा, वैद्यामवस्थाप्य तस्याग्रम्, तत् सोमशस्त्राणि पश्यन्ते, अग्निमेव सवने पठन्ति मति, तस्य रसस्य कषणांशो ज्ञयतेऽश्वी, अथजितस्य होमादिभि, मूर्ध्नि तिभि, पौष्टत इति ज्ञम् । तत् सोम नाम सामसङ्गकरानदृतमसपादेन गति । अस्य नाम सवने, पठयन्मूर्ध्नि* सव्यायमाना इति । अने पठयमानस्य मसः सव्याया याग्येति बोध्यते । तत् सोमाणि सदात्वादिभिर्हविभिः पूज्यन्ते । सव्याणि च होमा,

इयादि^१क्षण्डे सूक्तितम्—‘अग्निं वो वृधन्तामग्ने य यज्ञमध्वरम्’ [भा० ७।८।१]
इति । तस्मिन्वृधे या प्रथमा सा सूक्ते चतुर्थी । तामेता चतुर्थीमृचसाह ॥

हे अग्ने, त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वांस्तु दिक्षु परिभू परितः प्राप्तवान्
असि, स इत् ॥ एव यज्ञो देवेषु तृप्तिं प्रयेत् स्वर्गं गच्छति । प्राच्यादि-
क्षुर्दिग्न्तेष्वाहवनीयं मार्जालीयं गार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वग्निरसि । परि शब्देन
होत्रिणादिधिष्यत्यासिर्विचक्षिता । ऋषिश्च यज्ञम् । अध्वरम् हिसारहितम् ।
न ह्यग्निना सर्वं तं पावितं यज्ञं शक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति । अग्निशब्दस्य
पाठिकम् [६।१।१२८] आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न विद्यते ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ

मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छात्रिणा अपत्याकारेण च यजन्ते । तत्र होतुं प्रतिपद्यन् शस्त्रं च
भवति । तद्विद्वेषा च मैत्रावरुणादीनां प्रातः सवने द्रव्योपसवने वैकैलं शस्त्रं भवति । एवमाग्नि
होत्रे प्रथमे होमयोगे होतुं षट् शस्त्राणि होमकारां मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छात्राणां सवनस्यै
षट् शस्त्राणीति मिलित्वा द्वादश शस्त्राणि भवन्ति । तानि यथावत् प्रपठ्य तदधिकारानि चैषि
शस्त्राणि सकथ्यमानस्य होमयोगे पठनीयानि भवन्ति एवं चोक्तस्य शाकल्येन पञ्चदश
शस्त्राणि भवन्ति । यदा पुनरनेकैर्दिनैरनुष्ठेया भवन्ति होमयोगादानीमभिप्रायदिपुं यानि
मैत्रावरुणादिभिर्ब्राह्मिण्योऽप्यनुष्ठेयमनावसरे तद्विवक्षीयं सद्रातुषां होत्र सामगानां
यणूच सप्रायस्त्रयस्य सवने कर्तव्यं भवति । स पार्थ तत्र चोचिदशब्देनोच्यते । तत्र
परकिन्दिने यक्षिस्तुष्टे सद्रातुभिर्गानं करिष्यते तत्र त्वक्षः पूर्वकिन्दिने होमियसमनुत्तरं जसं
कर्तव्यं भवति । तत्र चास्य परदिनौयसामहोमियस्य त्वक्षः पूर्वकिन्दिनेऽनुष्ठेयस्यैव
व्यवहारं क्रियते याज्ञिकैः सदृक्तं ब्राह्मणे 'यं च होमियसमनुष्ठेयं कुर्यात्' इति । एव
चात्र योगे मैत्रावरुणनामकेन सत्रात्प्रातःपुनःपुनः वक्ष्यते चतस्रः वैकल्पिकसमुत्तमान् श्लाघयन्तीति
एते । तत्र पञ्च यन् इत्यकारस्तत्र । तदेव सर्वमवधारयाम्यहं तोर्लं वैकल्पिकोऽनुष्ठेयस्तु
इति ।

¹ Later on S drops the *वादि* in such cases

* The Loc with verbs of motion is rather unusual in classical Skt but in 1.1.12 seems to be influenced by द्वेष्य गन्धि see p 11 l 11 under n 12.1 etc - he uses the Acc

अथशब्दोऽयं सप्रसिद्धीनं यौनवृत्तान्नं यशनाम । त्वं तद्धि ? तद्दृष्टव्यम् ।
 धरति दिसाकर्मा । धरत्य धरौ दिसा यधित्वा नास्ति सोऽधरः । यत्ने दिसं शानुषो
 न दिसा । अथवा वदत्येव वदुतीति । अविद्यमानो धरौ वस्य सोऽधरः । Skanda
 698000

‘नञ्सुभ्याम्’ [६।२।१७२] इत्यन्तोदात्तत्वम् । विद्वत् इत्यस्य तसिल
प्रत्ययस्वरत्वं याधित्वा पूर्ववर्णस्य लिति’ [६।१।१९३] इत्युदात्तत्वम् ।
परिभूरित्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
असीति तिङन्तस्य ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ [८।१।६६] इति निघाताभावः ॥१॥

यज्ञम् अक्षरम्—यज्ञ (worship) is used in a wider sense than अक्षर
(sacrificial act, offering), ‘Possibly in the designation of the
sacrifice as यज्ञ the stress was laid on the element of prayer,
praises and adoration, in the designation as अक्षर on the actual
work which was chiefly done by the Adhvaryu’ OLDENBERG
Cf : 44 ॥ यज्ञानामभ्यर्चयाम्, 17 9 7 अद्याकं औषधमक्षरम् यज्ञमक्षरम् । अद्याकं
प्रबुधो हवम् ॥ where S explains अक्षरम् as यज्ञम् and यज्ञम् as यज्ञसाधनम्
इति (practically the reverse of what has been said above)

यज्ञ and अक्षर are similarly used together in : 128 4 अग्निर्यज्ञसाधनम्
चेति and viii 10 4 ता यज्ञसाधनम् अचेतसा सधामिषां पिवत सोम सधु ।

परिभू though a noun governs the Acc See V G S, p 802
top सर्वं यज्ञार्थं द्वितीया—Skandasvamin इदमेव यज्ञस्य यज्ञमायन्तम् —S
on AV viii 84 4 In : 91 19 या त धामानि इविषा यजति ता ते विद्या
परिभूरस्तु यज्ञम् परिभू is used with यज्ञ, in ii 2 5 स होता विद परिभूसाधनम्
may be the Hotr encompass the whole sacrifice परिभू is used
with अक्षर, in the present stanza परिभू is used with both यज्ञ
and अक्षर

Skt pari Av pain O Pers pariy, Gk per Lat per, Skt
blu Av bu Gk phu o ‘I become Lat fui t he was Eng be

विद्वत् परिभूरिति—encompasseth on all sides Cf : 97 6 त्वं हि
विद्वतो हस्तं विद्वत् परिभूरिति अयं न योऽवददम् ॥ for thou indeed whose
face is turned on all sides encompasseth the world on all sides
chasing away evil from us with thy light’ In several other
passages the sense is made clear by the simile of the wheel and
its spokes : 32 15 सेदु राजा ययति पर्येषोनामधाम नेमि परि ता वभूव,
: 141 9 यत् सोमं कृत्वा विद्वत् परिभूरिति नेमि परिभूरिति etc विद्वत् would
appear superfluous at first sight because the same meaning is
expressed by परि of परिभू . To avoid this difficulty Skandasvamin

says : परिभू means परिवहो—परिपूर्णे भवतिः परिवहति. *Veṅkaṭamādhava* says : सवेतः परिभवसि विश्वे; which is clarified by *Sūyana* in his com.: विश्वतः (on every side) is used in reference to the four fires आहवनीय, गार्वाक्षीय, गार्हपत्य and आग्नीध्र at the four cardinal points, east, south, west and north respectively, while परि alludes to the विश्वा's of the Hotr, Maitrāvaruṇa, Acchāvāka, Nasr, Pūr and Brāhmaṇacchamsin. होविष is used in the sense of belonging to the होव, hence आदि has been used for the विश्वा's of the other priests. विश्व is "a sort of subordinate or side-altar (generally a heap of earth covered with sand on which the fire is placed, and of which eight are enumerated), viz., besides the six mentioned above, the Āgnidhriya and the Mārjūliya (M. W.). विश्व may also be taken in a wider sense to include इक्ष्वापि on the south-west, आवस्य on the north-east and सव्य on the south-west Cf. Sak. iv. 8: 'अग्नौ वेदिं परितः कुरु विश्वरा', etc. *Mādhava* explains the passage with the help of the simile noted above and says सवेतः परिवभवसि गार्हपत्यादिष्वृद्धेन, चतान् इव नेमि. Geldner takes परिभू in a metaphorical sense—'that thou takest wholly under thy protection'

इह is the neuter of the pronominal stem इ, which is found in इतर, इतः, etc., (just as कत् in कश्चित् is the neuter of the pronominal stem क) and is an emphatic particle. It emphasises the preceding word and is translated in most cases by laying emphasis on that word. It became altogether obsolete in classical Skt, being retained only in the compound particle चेत् // and probably also in सित्. Skt. it, Av. it.

देवेषु गच्छति—A blending of the two constructions देवान् गच्छति and देवेषु तिष्ठति. Hence it means goes to the gods and stays there and not merely goes towards them. 1. 125. 5 नाकस्य एहे अग्नि तिष्ठति शिरो यः पश्यति ॥ इ देवेषु गच्छति ॥ "On the high ridge of heaven, he stands exalted, yea, to the Gods he goes, the liberal giver." This Loc grew rarer and rarer. Cf. SB. ii. 3. 1 32: यहे सत्येन हवति तप देवान् गच्छति The Loc. is also found in SB.

5

अग्निर्होता कविक्रतुः

अग्निः | होता | कविक्रतुः |

सत्यश्चित्तव्रतस्तमः ॥

सत्यः | चित्तव्रतस्तमः |

देवो देवेभिरा गमत् ॥५॥

देवः | देवेभिः | आ | गमत् ॥५॥

May Agni, the *Hotr*, of wise intelligence, the true, of most wonderful glory, come hither, a god with the gods.

अयम् अग्नि देव अन्यैः [देवेभिः] देवैर्हविर्भोजिमिः सह आगमत् अस्मिन् यज्ञे समागच्छतु । यीदृशोऽग्निः ? होता होमनिष्पादकः । कविक्रतुः कवि-
शब्दोऽत्र क्रान्तप्रयत्नः, न तु मेधावि-नामः । क्रतुः प्रज्ञायाः कर्मणो वा नामः ।
नतः क्रान्तप्रयत्नः क्रान्तकर्मा वा । सत्यः अनुतरहितः, फलमवश्यं

¹ होता देवानाम् Sh.

² कवि, मनीषी, विपश्चिन्, etc., are read in the *Nighanṭu* in the list of मेधाविनाम's [Nir iii 15] or words denoting wise men in Nir xii 13 while explaining विद्या इत्यादि प्रतिशुद्धं कवि RV

81 2 Yāska says मेधावी कवि क्रान्तदर्शनी भवति जगत्सर्वं, i.e., कवि means wise, because he sees what is past and distant, what is beyond the range of vision, or it may have been derived from the root कृ to praise. It would appear therefore that according to Yaska मेधाविन् is explained by the words क्रान्तदर्शनी भवति and there is no contradiction between the two. Sāyana, however, sometimes regards मेधाविन् and कवि as two distinct senses of कवि Cf. S under v. 11, 8 and 117, 23.

³ क्रतु is read in the *Nighanṭu* in the list of words denoting deeds (कर्मणाम्) [Nir iii 1] as also in the list of words denoting insight (प्रज्ञाणाम्) [Nir iii. 13]

⁴ Of towering intellect or deeds, Shandasi min makes the thing clear सर्वथाप्रविष्टं प्रज्ञा कर्म वा यस्य सः कविक्रतुः

प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्तयवस्तम. श्रूयते इति यवः कीर्तिः, अतिशयेन विविध
कीर्तियुक्तः । कविप्रभुश्चित्तयवस्तम इत्यसोमयस्य बहुव्रीहिर्यात् पूर्वपदमकृति-
स्वरत्वम् । सत्सु साधु सत्य । 'सत्यादशपथे' [५।४।६६] इत्यसामन्तोदात्तो
हरदत्तेन निपातितः । छोटन्तस्य गच्छत्वितिशब्दस्य द्रव्यभावः । उक्ता-
लोपश्छान्दसः । ततो रूप गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥५॥

कविप्रभु — कवि from कृ to observe, to show, to feel means clever
wise, seer, poet * The comparatives कवितर and कवीय are used
in the sense of 'wiser' कृत् from कृ to do means strength power,
might Some compare Gk *kratos*—strength (of body or of
mind), in e g, autocracy, democracy, etc In Av it is *araiti*
strength of mind and in Mod Persian *arad* understanding
Thus the Bahuvrīhi कविप्रभु means of wise intelligence' It
may be mentioned here that यत्कृत् originally meant 'he whose
power or insight is like that of a hundred'

स्य — If the suffix were यत् the word would have been accented
on the 1st syl acc to यतोऽभावः So Haradatta says Panini
reads the word स्य in his rule सत्वादस्यपथे as अनोदात्त indicating
thereby that the suffix is य and not यत् "सत्सु साधु सत्यम् । प्राग्वर्तते
यति प्रातिष्ठादेव निपातनाद य । अनोदात्तो हि सत्यशब्दः । सत्येनोत्तमिना भूति
[सं० १।१८५।१] सत्यस्य सत्यस्य [सं० १।१८६।१] इति । पदसंघटौ ५।४।६६ Under
१।१८५।१ S proposes various derivations सत् क्रियमाणं कर्म तत्र साधु ।

* Under १।१३ S gives the correct derivation गन्धर्वदक्षिणः इत्य-
लोप परस्मैपदेषु [१।१।८०] इतीकारलोपः । बहुल छन्दसि [१।१।७३] इति यदी लुक् ।
सीटोऽडाटी [१।१।८३] इत्यङागमः । आगमा अनोदात्ता [१।१।३०] इति तत्त्वानुदात्त-
भावश्च एव शिष्यते । Under १।३० S he proposes an alternative
explanation यत्तु छन्दसि लुक् पुषादिपुषावच्छदित परस्मैपदेषु [१।१।३३] इति
भुंरङादेः । बहुल छन्दसमाह्वयोर्मेऽपि [१।१।७५] इत्यङभावः ।

* The *Rajatarangini* gives a very fine description of the
poet

कोऽयं कालमतिशान्तं नेतुं प्रत्यक्षतां चमः ।
कविप्रजापतेः सत्त्वा रम्यनिर्माणशान्तिनः ॥

सत्सु भवो वाः सत् फल तदहंतोति वाः Skt satya, Av haiθya, O Pers. hāiθya

चिद्यवक्षन्—चित् (from चित् to perceive, to shine) means noticeable, remarkable, brilliant Av ciθra

श्रवस् from श्रु to hear means 'fame' It became obsolete in class Skt in this sense, though preserved in proper names like श्रीश्रवस्, वाजश्रवस्, etc Av śraśah 'word,' Gk kleuos 'fame' Similar compounds occurring in RV are उपमन्यवक्षन्, सुवि°, पक्ष्म°, सु°.

देवो देवेभि—*cf* उय सयामिदिति RV. 1 7 4, अग्निनाष्टि समिधति, 1 12 6, सखा सखिभ्य ईय 1 75 4, इया इयमि सखिमि सखा सन् 1 100 4, etc

देवेभि—In the Vedas सह्यो द्वितीया (the sociative instrumental) is much more frequent than सह्योदे द्वितीया, *e.g.*, अग्निदेवेभिरा गमन् 1 10 4, नवहिरण चावाह 1 10 11 *Cf.* Gk. Alomenos (wandering) nei (with a ship) te (and) lai (also) hetarousi (with comrades), Lat si (if) aedificabis (you build) operis (with workmen) rumentis (with beasts of burden) materia (with wood) adiuvabunt (they will assist)¹, Av gaobis syanti (they live with the cattle)

गमन्—3 sing subj root gorist of गम् The present subj would be गच्छति or गच्छन् and the root aor ind. चगम् Skt gamya Gk gaimo (for *bdm-yo), Lat venio (*cf* convenient), Skt gacchami, Gk bdsko, Av jasanti.

6

यदङ्ग दाशुपे त्व-

मग्ने मद्रं करिष्यसि ॥

तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः ॥६॥

यत् । अङ्ग । दाशुपे । त्वम् ।

मग्ने । मद्रम् । करिष्यसि ।

तव । इत् । तव । सत्यम् । अङ्गिरः ॥६॥

Whatever good thou Agni, wilt grant to the sacrificer (hi the presenter of oblations) that of thee comes true, O Angiras

अद्वेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः¹ । अङ्गान्ने हे अग्ने, त्वं दाशुपे हविर्दत्त-
वते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थम्, यद् भद्रं वित्त-गृह-प्रजा-पशु-रूपं कल्याणं
करिष्यसि तद् भद्रं तवेत् तवैव सुखहेतुरिति शेषः । हे अङ्गिरः अग्ने, एतच्च
सत्यं न त्वत्त विसर्वादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसम्पत्तो सत्याम् उत्तरप्रत्यगुष्टाने
मान्नेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दात् शाट्यायनिनः² समामनन्ति—‘यद्वै पुरुषस्य वित्तं
तद् भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रम्’ इति । अङ्गशब्दस्य निपातत्वेऽप्यभ्या-
दिवाद्³ अन्तोदात्तत्वम् । ‘दाशान् साह्वान्’ [११११२] इति सूत्रेण ‘दाश् दाने’
[चा० १।८६७] इति घातो वृत्त्ययो निपातितः⁴ । तत्र प्रत्ययस्वरः ।

¹ So all Indian commentators and so also S under AV
1 16 2, u 8 2, etc Under RV iii 38 11 S says अद्वेत्याश्रये
and under x 129 7 अद्वेति प्रसिद्धौ All these senses are more
suitable to the *Brahmanas* and class Skt than to Vedic

² The *Satyayana Brahmana* belonged to the Samaveda. No
MS of the work has as yet been discovered

³ So also Madhava Dyādideva omits यद् भद्र and under
v 82 5 ३ quotes प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं यद् भद्रम्

⁴ अन्तोदात्तत्वं occurs only here in the *Bhasya* अस्मि no doubt, is
अन्तोदात्त, but so far as we know there is no gana known as अन्तोदात्त
अस्मि is अन्तोदात्त by उपसर्गाश्रयिण्यर्थम् कि० ६० ३१२ निपात's like अद् are
अन्तोदात्त by the following rule एवादीनामन्त which is read in the
Phitsūtravṛtti, an authoritative commentary on the *Phitsūtras*, as
एवमादीनामन्त Under 1 5 1 Sayana explains the अन्तोदात्तत्वं of अस्मि
itself, the *nāyaka* of the gana अन्तोदात्त due to the rule उपसर्गा-
श्रयिण्यर्थम् Under 1 5 10 and 1 19 9 however, एवमादीनामन्त is
requisitioned, and under 1 6 ३ we find अस्मिन्द् प्रातिपदिकस्वरिण्यन्तो-
दात्त It is just possible that scribes mistook एवादीनाम् for अन्तोदात्ताम्
and transcribed accordingly A somewhat similar instance is
found under 1 15 6 where the printed editions read एव for माते.
The passage runs thus ददम् ददन्वनेति करणे घञ् । एव हि पुलिहलनिवम्,
अन्तोदात्तम् इति नपुंसकत्वम् There is not the slightest doubt that
the commentator wrote माते here

आमन्त्रितस्याग्निशब्दस्य पदात् परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्व [८।१।१९] न शङ्कनीयम्, 'अपादादौ' [८।१।१८] इति पर्युदस्तत्वात् । तत्र षाष्ठिकम् [६।१।१९८] आद्युदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नञ्विपर्ययत्वेन [फि० २।३] आद्युदात्तत्व प्रसक्तावपि 'भदि कल्याणे' [धा० १।१२] इति घातोरपरि रक्प्रत्ययेन [उ० २।२९] निपातनाद् अन्तोदात्तत्वम् । अस्मिन् वाक्ये यच्छब्दप्रयोगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्त' [८।१।३०] इति निघाते प्रतिपिद्धे स्य-प्रत्ययस्वरेण सतिक्षिप्तेन करिष्यसि-शब्द उपान्वयो-दात्त । सवेत्स्य 'युष्मदस्सदोर्हसि' [६।१।२११] इत्याद्युदात्तत्वम् । 'अङ्गिरा अङ्गारा †' इति यास्क [नि० ३।१७] । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिद्विहितृष्यामोपाद्याने समानमन्त्रि—'येऽङ्गारा आतस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' [ए० ब्रा० १३।१०] इति । तस्मादङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वाद् अङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम् । अत्र पदात् परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम् ॥६॥

चङ—in the RV चङ anga (accented on the second syllable)⁴
 an emphasising particle like एव in the senso of चण्यदीगम्यरचद

* In the Paniniya Dhātupatha the root is read as भदि कल्याणे सुषि च भन्दति सुतिकर्मा । भदि कल्याणे सुषि च इति तु पाठः S under 1 97 3

† Rather unusual but so also under RV iii 9 7 TS : 1 2 (p 46)

¹ यत् is not a निपात here but a pronoun So the relevant rule here is यङ्नाञ्चिदम् viii 1 66 See S under viii 9 26 where the first यङ्नाञ्चिदम् निपात appears to have been dropped through the carelessness of scribes

‡ The printed Nirukta reads चङ्गारेष्वङ्गिरा । चङ्गारा चङ्गारा चङ्गारा । which is explained thus by Durga प्रजापतिना किं यकृन्माप्नोषमादायाप्री इतम् ततोऽर्षिषि भगुर्नाम मर्षिं सम्भूय । अपमतेऽर्षिषि योऽङ्गाराय सम्भूय योऽङ्गिरा नामाभवत् । § quotes चङ्गिरा चङ्गारा चङ्गारा चङ्गारा under RV : 19० ॥

² ध्यातम्=मार्द्याखन ध्यातम् cf AB xiii 9 प्रजापतिं श्री इष्टित मन्त्रध्यायत्, TS vi 1 3 ॥ यद्यो दक्षिणामध्यध्यायत् etc

³ कारंकारयोर्यमदीपचारात् In another place § adds तत्कारणे च मन्त्र—यि चङ्गिरसं मुनयश्च यद्ये परि चङ्गिरे [ए० म० १०।१२३] इति

⁴ anga (accented on the first syllable) means 'limb

(चक्षेति निदास एवार्थे S on x 4 4) It may be translated by just, only, else. In the Brāhmanas चक्ष sometimes begins a sentence with an adhortative sense, accentuating the verb चक्ष नो यज्ञ आचक्ष प्रय explain the sacrifice to us (V G ■ p 214 top) This use gave rise to the idea that चक्ष was a सम्बोधनार्थक or पूजार्थक निपात and it came to be used in these senses in class Skt

दायवे—Dat sing of the perfect participle of दा to make offering. In विदस, दादस सोदस and सादस there is generally no reduplication before कस, though ददायवे occurs four times in RV and दिविदान् is sometimes met with. See note on विदुः 1 19 3

भद्रम्—(from मृद to receive praise, to shine) praiseworthy, auspicious, as a noun welfare, prosperity Skt subhadra, Av hubadra चरिष्यसि = चिकीर्षसि The verb is accented because of the presence of the pronoun यत् (यदुत्तमिषम्)

तदेतत् सत्यमहिम् —that (good) of thine comes true, O Angiras Cf 1 11 3 वैश्वानरस्य तत् सत्यमस्यैवान् शयी भवतान् सचक्षाम् let that of thee come true, O Vaisvanara may riches and liberal patrons follow us

The second explanation offered by Skandasvamin is much more satisfactory than that of S चरिष्यसि चिकीर्षसि। यद् यज्ञज्ञानाय मद्र धनमन्न वा चिकीर्षसि तदैव तत् सत्यं नामस्य, यदेष्टव्यमदस्तमेव नाम् ।

In चतो तत् सत्यमिषम् viii 98 5, तत् is placed after सत्म् In विद सत्यं नचवानां युवोरित् 11 24 12 again तत् is placed after युवो (=युवयो). In iv 54 4 सत्यमस्य तद् there is no particle of emphasis

चरि —'He [Agni] brings the gods to the sacrifice, and seats them on the strewn grass. He thus becomes familiar with the roads that connect heaven and earth and becomes the regular messenger between the two. In this capacity he is associated with the Angiras, a race of mythic semidivine priests whose name seems to be identical with Greek *aggelos* [pronounced चाङ्गेलोन्] (angel), "messenger". They also mediate between gods and men, and naturally Agni is an Angiras, the first seer Angiras the ancient Angiras, the most inspired of the Angiras.' Bloomfield, *The Religion of the Veda*, pp 162 163

The similarity in sound between the words अङ्गिरस् and अङ्गार gave rise to various myths. One is related in the 18th Chapter of the *Aitareya Brāhmaṇa* and is as follows:

Prajāpati became enamoured of his own daughter and in the form of a stag approached her who had transformed herself into a gazelle. To punish him for his incestual passion the gods created Rudra who aimed his arrow at him and pierced him. As he flew upwards being pierced, his seed ran out. The gods surrounded it with Agni. Being kindled up, the first part of the seed became yonder Āditya, the second part Bhṛgu and the third part the Ādityas. And the coals became the Aṅgirasas.

This myth is alluded to in the well-known stanza of the मङ्गलः श्लोक—प्रजापत्य नाथ प्रसन्नमौखं स्त्रीं दुहितरम्, etc.

7

उप त्वाग्ने दिवेदिवे
दोषावस्तर्धिया धयम् ॥
नमो भरन्त एमसि ॥७॥

उप | त्वा | अग्ने | दिवेदिवे |
दोषावस्तर्धिया | धयम् |
नमः | भरन्तः | आ | इमसि ॥७॥

To thee, Agni, day by day, O illuminator of darkness, we come with prayer, making obeisance

अग्नीदीम-प्रणयनं¹ 'उप त्वाग्ने' इत्यादिकोऽनुवचनीयरनुचः । एतच्च

¹ "सोमयाने वेदिश्च भवति—एका प्राकृतो द्वितीया उत्तरास्या । तत्र पश्चिमायां दिशि यज्ञमानसीचताप्रसाधेन निर्मितः पूर्वपरिमण्डलः दक्षिणीतरेत्याश्रयतो मण्डपः प्राधोमर्षमण्डप इत्युच्यते । तत्र मण्डपे प्राकृतो वेदिर्भवति । वेदिर्मासि आहवनीयगार्हपत्यनामकाग्निद्वयस्थानमयवर्तिनी भूमिः । श्रौतकर्मणां यदनुष्ठानं भवति साग्निहोत्रशाला । तस्यां प्राच्यां दिशि ऋत्विजोऽग्निस्त्र्याने निहितोऽग्निश्चहवनीयः । पश्चिमायां च ऋत्विजोऽग्निस्थाने निहितोऽग्निर्गार्हपत्यः । दक्षोक्तायां वेद्यां सोमयाने दोषधीयेष्टेनन्तरं सोमं प्रोत्तावस्थापयन् । तत्र आतिथेष्टेनन्तरं स सोम उत्तरास्यां वेद्यां हविर्धानमण्डपे नैव, यत्र तत्र दद्यामवस्थितमण्डवनीयाख्याप्रेरपि कथनाच्च उत्तरवेद्यां नैवः । तयोश्चानयोरेष्टोमवीः सह प्रपयनं क्रियते

ब्राह्मणे¹ समागताम्—‘उप त्वाम्ने दिवेदिव उप प्रिय पनिप्रतमिति तिस्रश्दैका चान्वाह’ [ए० ब्रा० ५१४] इति । तस्मिन्नुच्ये या प्रथमा सा सूक्ते सप्तमी । तामेता सप्तमीमृचमाह ॥

अग्ने, वयम् अनुष्ठातास्तो दिवेदिवे प्रतिदिनम् दोषावस्तु रासावहनि च धिया बुद्ध्या, नमो भरन्त नमस्कार सम्पादयन्त उप² समीपे त्वा एमसि त्वामागच्छाम³ । उप-अद्भ्य निपातस्वर⁴ [कि० ४११२] । ‘त्वामी द्वितीयापा’ [८११२३] इति युष्मच्छब्दानुदात्तत्वादेशः । [दोषावस्तु] दोषाशब्दो शक्तिवाची । वस्तुस्थिर्हर्षाची । इन्द्रसमासे फासं कौजपादित्वात् [६१२१३७] आद्युदात्त । ‘सावेकाच’ [६१११६८] इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपात⁵ । भरन्त इत्यत्र आप पितृत्वाच्छतुर्लसावधातुकत्वाद्यानुदात्तत्वे सति धातुस्वर सिप्यते । इमसीत्यस्य इवन्तो मसि⁶ [७१११४६] इत्यादेशो निघातश्च ॥७॥

†

तदिदमग्नीषोमग्रन्थम् । तत्र ये मन्त्रा पाश्चाच्छब्दो ‘उप त्वाम्ने’ इत्यादिकश्च पठनीयो भवति ।

¹ Under उप प्रिय पनिप्रतम् ix 67 29 however B quotes from *Āśvalayana* iv 10 B Here he quotes from the *Aitareya Brahmana* probably for variety

² So also Sk and Mahidhara But this is merely to show the meanings of the separate parts Sāyana takes उप with एमसि as is clear from his com on the next stanza

³ आङ्गव धामर्षानुवादीः उपगच्छाम । Sk

⁴ Properly speaking उपसर्गस्वर acc to उपसर्गायाभिवर्जम् ४११३

⁵ Some sentences like the following appear to have been dropped here दिवेदिवे । दिव्यन्दादुचरत्वा सप्रत्या सुपी सुलुक्⁶ [७११२६] इत्यादिना ये पादेशः, ऊडिदम्⁶ [६११२०१] इत्यादिना च वक्ष्येदात्तत्वम् । नित्य सोऽस्यो [८११३] इति धियावे सत्यस्यभग्नस्य अनुदात्त च [८१२३] इत्यनुदात्तत्वम् । B under iv 8 7

⁶ अत एवाद्युदात्त इति उच्यते ।

⁷ The rule is generally read in this form but there is reason to suppose that it was originally इदन्तो मसि

उप एमसि > उपेससि, class उपेस There is the maximum of space between the prep and the root here 'अवहितस्य' Pa : 4. 82. Cf 'वि' यद्वोवाच ते मनो रवीरथ न सन्दिहम् । योभिर्देव्य 'सीमहि' : Rv : 25 3 We would unloosen thy mind, O Varuna, towards mercy, with our hymns, as a charioteer unloosens the yoked steed

दिवेदिवे—See p 27

दीवावस —Most Indian commentators take it as a voc in the sense of 'illuminator of darkness' Sk रावो स्तेन ज्योतिषा तमवामाच्छादयित. Madhava दीवाया आच्छादयित । दीवा निशा भवति । Madhava (SV : 24) दीवेति रावेनाम । वसा आच्छादयित्वा । रावो स्तेन ज्योतिषा तम आच्छादयितवित्यर्थ । Bharata दीवा रावि, वसा विवसयित, तमोवाचकेत्यर्थ, etc Sayana offers this as an alternative explanation under iv 4 ॥ and as the only one under vii 15 15 भवति विवसतश्च तमयो जन Uvata and Mahidhara also regard दीवावस as a vocative (under VS. iii 22) though they explain it as रावो वसनशील

It cannot be regarded as a Dvandva, -for in that case the word could not be accented on the first syllable Following in the footsteps of Bhatta Bhaskara, Sāyana tried to get over the difficulty with the help of the rule कार्त्त-बीजपादश्च But even if कार्त्त बीजपादि be regarded as 'an आहतिग्व', दीवावस would have the natural accent of the first member and would be accented on the second syllable The Pada patha also is against Sāyana As a rule Dvandva compounds are not analysed by Sakalya Now since दीवावस is analysed it is reasonable to suppose that it was not regarded as a Dvandva by Sakalya who may be looked upon as the earliest commentator of RV In a mantra quoted in *Āśvalāyana Śrauta Sūtra* iii 12 4 and *Saṅkhyāyana Gṛhya Sūtra* v 5 4, Agni is addressed as दीवावस and रातवस meaning evidently 'shining in the evening' and 'shining in the morning' In RV iii 49 4 Indra is described as चपा वसा जनिता सूर्यः the illuminer of nights, the begetter of the sun' And what appears to clinch the matter is that in RV vii 15 15 दीवावस is used along with दिवा नक्तम् in the same connexion दीवावस may also be taken to mean 'O

thou shining in darkness'. There is a good article on दीपावतः in the *Princess of Wales Sarasvati Bhavana Studies*, Vol. VII, pp 91-96

दिया—दी thought, religious thought, devotion, prayer, hence दीर means thoughtful, wise, intelligent. Av. *di, ði*, wisdom.

नमः—Av. *nəmahi-* (नमः सोमस्य—Av. *nəmō haomāi*) is derived from नम to bend and was originally declined as a neuter substantive. Thus in RV. we find नमः, नमसा, नमसे, नमसः, नमसि and नमोमः. In AV. नमसि is met with. In Av. also we find forms like *nəmō*, *nəmanhā*, *nəmanhe*, *nəmanhō*, etc. Modern Persian *namāz* 'prayer' is cognate

भरत.—Gk. *pherontes*, Av. *barantō*

एनसि—The primary endings for the 1st person plural were नसि and नस in the Vedas. "In the RV *masi* is more than five times as common as *mas*, but in the AV. *mas* is rather commoner than *masi*." (V G.S., p 125, fn 2) This *masi* is found only in Vedic and in Iranian where it is the only ending for the 1st pl. Ved. *s-masi*, O. Persian *s-mahy*, Av. *mahi**; Ved *bharā-masi*, Av. *barā-mahi*. Pāṇini's rule is वदन्तो नसि

8

राजन्तमध्वराणां

गोपामृतस्य दीदिविम् ॥

वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥

राजन्तस् | अध्वराणाम् |

गोपाम् | मृतस्य | दीदिविम् |

वर्धमानम् | स्वे | दमे ॥८॥

(We come to thee) ruling over sacrifices, the guardian of truth or moral order, the shining one, increasing in thine own abode.

* Initial *sm* becomes *m* in the Avesta through loss of *h*, so that only the suffix remains here

पूर्वमन्त्रे त्वामुपेक्ष इत्यग्निमुद्दिश्योक्तम् । वीदश त्वाम् ? राजन्तम् दीप्यमानम् । अध्वराणां राक्षसकृतहिसारहितानां यज्ञानाम् गोपा रक्षकम् ऋतस्य¹ सत्यस्यावश्यम्भाविनः कर्मफलस्य दीदिविमः पौनपुन्येन भृशं वा घोटकम् । आहुत्याघसमग्निं दष्टा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते² । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भिर्³ वर्धमानम्⁴ । राजन्तं वर्धमानमित्यग्नौभयत्⁵ पूर्ववद्वाहुस्वरं शिष्यते । दीदिवि-शब्दस्य 'अभ्यस्तानामादि' [६१११८९] इत्याद्युदात्तत्वम् । दमः शब्दो वृत्पादित्वात् [६११२०३] आद्युदात्तः ॥८॥

Stanzas 7 and 8 form a युग्मकः शब्दां तु युग्मकं प्रोक्तम् ।⁶

राजन्तम्—As the genitive normally preceded the word governing it, Indian commentators generally construe अध्वराणाम् with गोपाम् and ऋतस्य with दीदिविमः. But in this particular case since राजन्तम् requires a genitive, अध्वराणाम् should be construed with it. Skandasvamin explains correctly : राजन्तम् ईशानम् । कस्य ? अध्वराणां

* उपेक्ष—M P. But the correct form is उपेक्ष and S in his comment on TS says उपेक्षसि उपयच्छतः Uvata Venkatamadhava and others also write उपेक्ष

¹ ऋतस्य यज्ञस्य गोपाः रक्षकः S on x ॥ 5 The derivation of गोपा is discussed fully under v 11 1 कर्मफलम् ॥ 12 7

² See S on RV iii 28 7

³ AB v 2 अग्निर्वै देवानां होता । तस्यैव स्त्री स्त्रीको यदुत्तरवेदीनामि See S under : 94 14 स्वे दमे वाह्यगोविं समिधमानम्—Venkatamadhava स्वे स्वकीये दमे गृहे उत्तरवेद्याम्—S under : 143 4 वर्धमानः समिधहोविभय—Bh on TS : 5 6 2

⁴ So also under St 5 and St 9 Later on S drops the वन्

⁵ Sayana is evidently thinking of the Phitsutra देवार्वाणामभियाम् : 9 But in that case he ought to defend the वाद्युदात्तत्वं by including the word under यानादि (KS ii 16) He gives the correct derivation, etc. acc. to Pāṇini under : 61 9 दमः उपेक्षम् इत्युक्त्या कर्मणि चर्ज 'नोदाहोपदेशस्य मानस्यानाचमं' [अ११२०] इति इतिप्रतिषेधः । घञो जिह्वादात्तत्वात्त्वम् ।

॥ ७

स न पि॒तेव॑ सू॒नवे॑

ऽग्ने॑ सू॒पाय॑नो भव ॥

सच॑स्वा न स्व॒स्तये॑ ॥८॥

सा न पि॒ताऽह॑ च सू॒नवे॑ ।

अग्ने॑ सू॒पाय॑न भव ।

सच॑स्व न स्व॒स्तये॑ ॥९॥

Thus thou to us like a father to his son, Agni, be easy of access Abide with us for our welfare

हे अग्ने, स त्व न अस्मदर्थं सूपायन शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा न अस्माकं स्वस्तये विनाशताहित्यार्थम् सचस्व समवेतो भव । ततोभयत्न इष्टान्त—यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्राप प्रायेण समवेतो भवति सद्रत्न । अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्य 'अनुदात्त सर्वम्' [८।१।१८] इत्यनुदात्तात्वम् । 'चाद्योऽनुदात्ता' [फि ४।१६] इति इव शब्दोऽनुदात्त । 'इवेन नित्यसमास' * पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च वक्तव्यम् [२।१।१४२] इति समस्त

* Under TS 1.5.6.2 S explains it as शत्रु दधी भव where evidently सुक्षेण has been dropped through the error of scribes, Bhaskara says सूपायन सूपचरव सुक्षेणोपचरणीय परिचरणीयो वा भव । "कृत्स्नि बल्यर्थेभ्य" [१।१।१२८] इति युच । शोभनीपायनी वा । S accepts the last explanation here Under RV x 18.11 he explains सूपायना १ ॥ शोभनीपगमना सूपायिका Under AV xviii 3.50 सूपायनाश्च भव सूपसर्पणा S says सूपायना सुक्षेणोपगन्तुमर्हा सूपसर्पणा शोभनीपसर्पणयुक्ता च भव

* This Varttika is read in the *Malabhasya* under सङ्ग सुपा ॥ 1.4 and कुम्भिकादय ॥ १८ in the form इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृति स्वरत्व and explained by Patanjali thus इवेन सङ्ग समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व ॥ वक्तव्यम् Though the word नित्य is not placed before समास in the explanation it is clear that the Varttikakara means नित्यसमास as the Varttika is read under नित्याधिकार,

पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः । [मुपायनशब्दस्य] शोभनमुपायनं यस्येति बहुप्रोक्तौ
 'ननुमुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्यन्तोदात्तत्वम् । सचस्वेत्यस्य पदात्परत्वं नास्तीति न
 निघातः, एतावन्धातुकाजुदात्तत्वे सति धातु-स्वरावरोधः ॥९॥

पितेव—Note that the Pada text regards पितेव as a compound and separates पिता and एव by means of the चवयङ् Since एव is accentless and since in the vast majority of cases it is connected in sense with the word immediately preceding and since in a few cases the विभक्तis of the preceding word appear to have been dropped before this एव, it was naturally thought in ancient times that एव was compounded with the preceding word and the authors of the Padapatha of RV and AV followed this tradition, though they did not recognise the elision of the case endings In गान्धर्वनीचः 169 6 एव comes after a finite verb, in यदेव x 86 7 it comes after an अव्यय, in वीद x 86 7 it comes after an उपसर्ग in निवः 161 8 it comes after a निपात, in यन्निव वा इदः 28 4 it comes after an infinitive, in रथेव चक्राः 180 4 एवंसेव रथाय x 91 4, etc., it is विभक्तम्, but in all these cases it is separated by means of the चवयङ्

पितेव सूनवे¹—Of यद्येन काम मातुर्न सूनवे vii 81 4, may we be [to the Goddess Dawn] as sons to the mother, पितेव सोम सूनवे इत्येव

Hence later commentators generally quote the Varttika in the form एवेन सह निव्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नञ् वक्रव्यञ्, (vid. Mall: nātha on Raghu I 1), though commentators on grammar have spared no pains to show that the समास prescribed by the Varttika is not निव्य So far as RV is concerned the सचाट् must be regarded as निव्य so here at least निव्यसमासः is the correct reading But विभक्त्यलोपः appears to have been dropped after निव्यसमासः through the carelessness of scribes In the later portions of the commentary (i 3 8 i 7, i 53 i, iii 30 4 etc) the Varttika is generally quoted in the form एवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नञ्.

¹ Because of the plural in न, the Kathaka Samhita reads पितेव पुत्रेभ्य

यज्ञानाम् । गोषां रक्षितार च ऋतस्य यज्ञस्यैव । दीदिविम् चत्वर्यदीप्तम् । वर्धमानं स
 आश्रये दमे यज्ञगृहे । राजन्मध्वराणाम् occurs again in 1 45 4 where
 Vedkāṣamadhava explains it as रंज्ञानं यज्ञानाम् Though Panini
 does not put चत् after रंज्ञ् in his rule चत्तौगर्हदीप्यां कर्त्तव्यं still all
 verbs signifying to rule over, as a rule, govern the Genitive in
 RV * e g , ल१ विश्वस्य दीधर (दिवस्य अथ राजसि 1 25 20 By a curious
 irony it is रंज्ञ that is sometimes found used with the Acc In
 Avesta, Greek and Latin also verbs of ruling are used with the
 Genitive Av *kat mox urva iše cahya avanho* Y 50 1
 that my soul rules over (1 e , obtains) any help Gk *Agamem-*
non méga pánōn Argeion cnassen *Iliad*, x M Agamemnon
 ruled mightily over all the Argives Lat *ut salvi poteremur*
domi Plautus, *Amph* 187 That we might make ourselves
 masters of the house in safety (1 e get safe home) GILES,
A Short Manual of Comparative Philology, p 815

गोपात्—The Sumerian word for 'cow' was *gu* which was
 pronounced *gu* with the loss of the final consonant about B C
 2700 This *gu* was borrowed by the Indo Europeans in the
 form *gṛious* and became गौ in Sanskrit † The stem गौ com-
 pounded with प to protect gives गोप lit protector of cows (RV
 x 19 4, 5) then a protector in general since most words with
 गो as the first member had a tendency to lose the reference to
 cattle and become generalised in sense From this गोपा or its
 later form गोप there arose the denominative root गोपाय 'to act
 like a protector', then 'to protect' which led people to think
 of a root गृप to which was added चत् regularly before चत्तौगर्ह
 endings and optionally before चत्तौगर्ह endings ‡ This is the

* Even in classical Skt we find sentences like द्रवन्ति निजस्य
 कन्दकाजमस्य महाराज

† This view has not yet found general acceptance

‡ लुङ् is used once and गुप्ति twice in RV

reason why गोपात् is not analysed in the Pada text, though ऋतुपा, ऋतुपा, पशुपा, पूषपा, जेवधिपा, सोमपा, etc., are all analysed Skt *gauh*, Av *gāus*, Gk *bous*, Lat *bos*, all meaning 'ox or cow', Skt *pāti*, Av *paṭi*, Gk *po u* 'herd', Av. *rāna pa* (रादराण)

ऋतम्—"ṛtā means the regular order of nature, such as the unvarying course of the sun and the moon, and of the seasons, then, on one hand, the regular course of sacrifice (rite), on the other, moral order (right), a sense replaced in Skt by dharma. Agni is specially the guardian of ṛtā in the ritual sense, because the sacrificial fire is regularly kindled every day, Varuna is specially the guardian of ṛtā in the moral sense" MACDONELL, *Vedic Reader*, p. 9

Skt *rtasya* cf Y Av *asahe*, G Av *asahya*

दीदिविम्—Acc to Upādā iv 55 दिवो वे दीर्घाभ्यासश्च दीदिवि is formed from दिव् with क्तिन् with the reduplication of the root and lengthening of the reduplicative syllable. From the fact that दीदिव, दीदिवास्, etc., occur fairly frequently in RV it would seem more reasonable to derive the word from दी 'to shine' with the suffix वि(क्तिन्). Sayana evidently derives the word with the suffix क्ति as in the case of ददि, पपि, दधि, etc., otherwise it would be unnecessary for him to quote the rule चाम्स्तापानादि, the चायुदात्तल being prescribed by त्रित्वादिर्नित्यम् 'दिवे क्तिप्रत्ययो बाहुल्यकम् ।' Mahidhara शिङ्गुभावाद् द्वित्वम् । 'तृणादीना दीर्घाभ्यासश्च' [१।१।७] इत्यभ्यासदीर्घः ।

गोपावतस्य दीदिविम्—class Skt गोपायिता वज्रस्य देदीप्यमानम्

वर्धमान स्वे दमे—'यदे देवेर्जोषते इविरुद्धिरिमांश्च वर्धते' Sṛuti quoted by Sayana under iv. 6. 4

दमे—*dama* accented on the 1st syllable means 'a house' Gk *domo s*, Lat *domu s*, Av *dam*. In class Skt we should say रद्रे or चामारे *dama* means self control' and at the end of compounds 'conquering'. Skt *dāme*, Lat *domi*, Av *dōmane*, *mane*.

दम् also means a house, and this दम् is preserved in दम्तो in Skt

(gracious) viii 48 4, cf also ii 1 0 त्वामग्ने पितरमपिदिभिर्भस्त्रा धावाय श्रया तनुदत्तम् । स पुत्रो भवसि यद्येतिविधम् स सखा सुशेष पस्त्राश्रय ॥ "Agni, men seek thee as a Father with their prayers, win thee bright formed to brotherhood with holy act Thou art a son to him who daily worships thee and as trusty Friend thou guardest from attack " अग्निं मन्ये पितरमपिदिभिर्भस्त्रा सखायम्, x 7 3 Agni I deem my father, Agni my kinsman Agni my brother and my friend for ever

Skt *pita*, Av *pitā*, Gk *pater*, Lat *pater*, Goth *fadar*, Eng *father* Skt *sunu* h Av *hunu* s, Goth *sunu* s, Lith *sunu* s Eng *son*, Skt *sunavo*, Av *hunavo*

पितृन् सन्वे ॥ like बलिगौदलतासहस्रौ (Ssk iii), स्थूलबलिगौदनात् सरसिज शुभ्रं पराग (Krat v 39) हिरण्यभार्हसुव सुनिम् (Sis i 1), etc, for सन् from *सृ* signifying प्राणिमूर्तिविमोचन (parturition) literally means 'borne' and not begotten "हृदिर्गोमपहरति"

The *a* of *agne* has to be restored to make up the eight syllables required by a गायत्रीपाद Similarly सख्ये in the next line will have to be read सु सख्ये

स्वायन - रूपमन्, सुखीपन्नम् । सु सुखेन उपायनम् उपजननम् प्रापय यस्य स Bahuvrihis generally retain the normal accent of the first member, but when this happens to be नञ् or ह् the final vowel is accented उपायन from इ or अय to go means 'access' It occurs by itself in ii 28 2 In Skt the word means presents, but not in Vedic Hence Dyadideva is wrong in explaining स्वायन as शान्तधनादिप्राप्तिबुक्त्त We can explain स्वायन as an उपपद compound also सुखेन उपयेयते इति हृन्सि नञर्थेन इति बुक्त्त But in that case युञ् being a खल्वं suffix the genitive in न will be difficult to defend

सवसा—Metrical lengthening, hence short in Pp The root is preserved in Skt सचिव and सञ्चु सच सचने or सचने is आत्मनेपदी, सच समवाये is समपदी The root generally means to accompany From it is derived सचा (Av *haca*, O Persian *haca* with together with from, governing the Abl then Inst and Acc) which means सह in RV but governs the locative

Skt. *sacate*, Av. *hacaitē*, Gk. *hēpetai*, Lat. *sequitur*; Skt. *sacasva*, Av. *sacañuha*, Gk. *speio*, Lat. *sequere*.

सञ्चयि ('अस्तिभिर्पूजितः सु अस्तीति,' *well-being*).—In RV. सञ्चि was declined. But as it was used predominantly in the Instr. sg. which normally would give सञ्चो but which was often shortened to सञ्चि (e.g., परि षः पारमेष्ठः; सञ्चि ii. 33. 3) it came to be regarded as an indeclinable in Skt.¹ In SB. i. 9. 1. 27 सञ्चि declined is explained with the help of सञ्चि indeclinable thus: 'दैवी सञ्चिरस्ति नः सञ्चिर्मानुषेभ्यः' इति. सञ्चि नो देववासु सञ्चि मनुष्यदेवेभ्येतावः। The forms सञ्चिः, सञ्चिम्, सञ्चो, सञ्चि, सञ्चये, सञ्चौ and सञ्चिभिः occur in RV. It is not analysed in Pp. probably because सञ्चि does not occur independently as a noun. Philologists point out that *asti* occurs as *sti* at the end of compounds; thus we have Skt. *abhiṣṭi* help, *abhiṣṭi* helper, Av. *apiṣṭi* study, Skt. *apasti* subordinate, etc. Since सञ्चि shows the full form अस्ति, it must be a later formation.

THE MARUTS

Characteristic Features

Along with Vāta, Indra, Parjanya and Rudra, the Maruts are the gods of the atmosphere. They occupy a fairly prominent position in RV. being praised in about thirty* entire hymns and sharing seven with Indra†, two with Agni‡ and

¹ This has led Bhāskara to remark: अस्मय सञ्चि विभक्त्यन्तविदयोऽयम्. Sāyana also says under सञ्चो ii. 38. 1: यद्यपि अस्तिमन्त्रो विभक्त्यन्तविदितः इह परस्मैवाप्यपरस्मैवादादर्थवरो भवति।

* i. 37-39, 64, 85-88, 166, 168, 171, 172, ii. 34; v. 52-59, 61, 87; vi. 66, vii. 50-59; viii. 7, 20, 91; x. 77, 78. All these have been translated and annotated by Max Müller in SBE xxxi.

† i. 6, 165, 167, 171, etc.

‡ i. 19, v. 60.

one with Pūsan. Their troop (गण, गृहे, वाद*) is often mentioned and they are thrice seven (विमर्षे यूर सत्वमि RV i 133 6) or thrice sixty (त्रि पट्टिस्ता महती वाङ्मना RV viii 96 8), or seven times seven and the Maruts were reckoned in later literature as forty nine† Their father is Rudra, hence they are called रुद्राश्च रुद्रियाश्च, रुद्रसूतव, etc. and their mother is पृथ्वी or the mottled cow whence they derive the designations नीमतर, इथिमातर, etc. They are also called दिवस्पुत्राश्च (x 77 2) 'sons of Heaven' and सिन्धुमातर (x 78 6) 'having the ocean for their mother' They are closely associated with Indra and in one passage they are said to be like sons to Indra (स सुभिनं रुद्रेणि i 100 5) and in another they are called his brothers (यातवी महतरुच i 170 2) Because of this close association with the Maruts Indra came to be known as महतरु (i 100)

* "यद्ययं न एवा मातृवात गणगण सुगणिनि । अनु ब्रानेन धीतिनि ॥ RV v 68 11 "With eulogies and hymns may we follow your army, troop by troop and band by band, and company by company

† The no seven is intimately connected with the Maruts सप्त मे सप्त शक्तिर एकमेवा शता ददु । यमुनाशामधि सुतसुदाधी गव्य सजे नि राधी यथा सजे ॥ RV v 52 17 'The mighty ones the seven times seven have singly given me hundred gifts. I have obtained on Yamuna famed wealth in kine and wealth in steeds' सप्तानां सप्त चटय सप्त सुवान्मेषान् । सप्तो ऋषि त्रिषी विरे ॥ viii 23 5 'The seven carry seven spears, seven are the splendours they possess, and seven the glories they assume' सप्त सप्त दि माहती गण SB ii 5 1 18

‡ The Sarvānukramani notes this in the rule प्रायेष्टेन्द्रे महत ॥ 22 which is explained by Sadguruśiṣya thus इन्द्रशक्ते महत प्रायेष्ट वाङ्मनेन निपातमात्रो भवति । ऐष्टे तु प्रायेष्ट, अनेन्द्रे लक्ष्य इति प्रायश्चद्वारे । निपातो ह्यगितपूजनीयानुक्रमणैर्विदुः । The *Āitareya Brahmana* xii 11 relates how the Maruts did not abandon Indra when all other gods ran away at the snorting of Vṛtra but encouraged him saying Smite, O blessed one, strike, show thy strength

The Maruts are brothers and grow up together (अग्न्याहारी अतनिहास एते स भ्रातरो वाहसु सौमनाय v 60 5) They are of the same age and same abode (सवयस सनीळ 1 165 1) and of the same mind (सममद viii 20 1 21) like twins of noble aspect and lovely form (यमा इव सुसहस्र सुमेजस v 57 4)

They are golden (हिरण्यवाह vi 66 2) like blazing fires (अप्रयो न योयचम् vi 66 2), are brilliant like the sun (स्यलक्ष vii 59 11) and self luminous (स्वमानव 1 37 2) In vii 59 7 they are compared to blue backed swans (वा इवाहो नीलपृष्ठा अपतन्)

Many of their characteristics can be gathered from the following stanza

असिधु स शरश्च यमसु स्वादवो वयसु रक्षसा मरुतो रणे शुभ ।

अग्निधाजसो विप्रतो गभस्वो शिवा यौर्वसु विदता हिरण्यवी । v 54 11

On your shoulders gleam spears on your feet anklets on your breasts golden ornaments on your chariot gems on your hands lightning bright as fire and on your heads are spread golden helmets (See also 1.64 4 106 9 10 v 57 6)

They ride on golden cars (हिरण्यवा १, 57 1) with golden wheels (हिरण्यचक्रान् 1 88 5) and their steeds are spotted mares (वृषती 1 85 5), or horses golden footed (अश्वैर्हिरण्यपाणिभि viii 7 27)* They yoked the winds to their pole (वातान् जगान् ध्रुवाधुधुच v 58 7) and their carriers are swift as thought (मनोजुव 1 85 4)

Like Indra they shake what is unshakable (पथावयमो अथता विदोजसा 1 85 4)—the earth and mountains and forests All creatures are afraid of them (भयना विना भुवना मरुता 1 85 8) They tear asunder lords of the forest (वि विधन्ति वनस्पतीन् 1 89 5) and split the firm mountain (दादृष्टाव विविभिर्दुर्वि पदतम् 1 89 10) and like wild elephants they devour the forests (यमा इव हस्तिन स्वादया वना 1 64 7)

* वृषत्य्, वृषती¹ रणे युद्धस्थ रणेषु परिहित² ।

युद्धस्थ्, हरी³ अजिता धुरि मोक्षये रक्षिता धरि रीळु इव ॥ v 50 0

¹ ruddy mares ² re | couriers ³ bay steeds

They are not without their beneficent aspect. When Gotama was dying with thirst they poured the golden stream into his parched throat (असिष्ठद्रुत्सं द्रोतमाव दृष्ट्वे i. 85. 11). They are also known to possess healing remedies like their father Rudra.

The etymology of the word मरुत् is uncertain¹. Some derive it from a root च 'to shine' (which appears in Skt. *marici*, Gk. *marmai* rein to gleam, Lat. *marus* pure, unmixed) because of the constant mention of their brilliance and of their association with the lightning. Others derive the word from च 'to die' and think that the Maruts are personifications of the souls of the dead. Still others think that the word is connected with मरु desert.

For their song see under चकम्, p. 64.

Hymn No. 2

AGNI AND MARUTS

i. 19

म० १

सू० १८

आग्नेये मेधातिथिर्वा विः । अग्निमेव हव्यं दिवता । गायत्री हव्यः ।

1

प्रति त्वं चारुमध्वरं

प्रति । त्वम् । चारुम् । अर्ध्वरम् ।

गोपीयाय प्र हव्यसे ॥

गोपीयाय । प्र । हव्यसे ॥

मरुद्भिरग्न आ गच्छि ॥१॥

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गच्छि ॥१॥

Earnestly art thou invoked to this perfect rite to drink the Soma juice. With the Maruts, O Agni, come,

¹ Fanciful etymologies are found in Nir. xi. 14; मरुतो मितराविषो वा मितरोचिनो वा मरुद् द्रवन्तीति च.

‘प्रति त्यमि’ति नवचं^१ द्वितीयं सूक्तम्^२ । अपिच्छन्दसी पूर्ववत्^३ । देवता
स्वनुक्रम्यते—‘प्रति त्यमाग्निमाहृतम्’ इति । कारीरीष्टौ^४ ‘प्रति त्यम्’ इत्येपा
धारया । तथा ॥ सूखितम्—‘वर्षकामेष्टिः कारीरी’ [आ° श्रौ° २।१३।१] । ‘तस्यां
प्रति त्वं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धारये’ [आ° २।१३।२] ।
इति ॥

^१ प्रथममण्डलस्य पञ्चमैऽनुवाके षट् सूक्ताणि, तत्र प्रति त्यमिति द्वितीयं सूक्तम् ।

^२ ‘अपिचाम्यसाहयेरवाविमिष्टः’ [चतु° १२।१] इति हि सर्वांस्तुक्रमण्यो-परिभाषा ।
‘सूक्तसंख्यानुवर्तते आत्मसाः सूक्तसंख्यायाः’ [चतु° १२।१] इति पूर्वसूत्रतः ‘अनुवर्तते’
इत्यनुवर्तते । ‘अव्यक्तात् अपिः’ चा’ अत्यन्तरनामसमुच्चारणात् प्राक् ‘अपिच’ न केवलं
छन्दः अपि तु प्रकृत अपिरपि अनुवर्तते, ‘अ-वाविमिष्टः’ स चेत् प्रकृतार्थवाविमिष्टो न
भवति । अनुक्रमण्यो यद्यप्येतावदुत्तरं वाच्यस्योपादानं तद्यप्युत्तरवर्तिनो सुक्तेषु
मातृवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रकृते परिभाषायामा ‘अग्निं’ इत्यत्र निधातिथिः काणः’ इति
वाच्यस्युत्तरमातृवृत्तस्योत्तरः ‘निधातिथिः काणः’ इत्यनुवर्तते । अत एवामपि कश्चपुमौ
निधातिथिर्न विः । इदानीम् ‘अवाविमिष्टः’ इत्यस्य स्थावृतिः प्रदर्श्यते । तथाहि ‘चन्द्रमा
अच्युतः’ [१।१०।५] इति सूक्तमधिक्यानुकान्तम् ‘चन्द्रमा एकीनामप्रकृतिर्वा’ इति ।
‘इमं योळ्य कुतूषः’ इति चतुर्नवतितमसूक्तानुक्रमण्योः ‘कुतूषः’ इत्यनुवर्तते । अत्र ‘आमप्रकृति
वा’ इत्यनेन कुतूषस्यामाश्रयसमुद्भूतेन चित्तं विकस्यते भवति । एष आमप्रकृतिर्वाविमिष्टस्या-
दुत्तरम् अनुवर्तते, कुतूष एवानुवर्तते ‘नासन्नाभ्यां पञ्चाभिना कचोवाक्’ इत्येतन्नम सप्तिक-
प्रभृत आग्निं वै [१।११।६ चतु°] इत्यतः प्राक् ।

इदानीं छन्दो विचार्यते । तथापि जानर्ति परिभाषा ‘वादी गायत्रं प्रागुधिरण्डूपात्’
[चतु° १२।१४] इति । दमनपूतानुक्रमविभाषा ‘वावलि वादमानुद्युम् तु’ इत्यत्र विहितः
तु-विशिष्टस्यानुद्युमस्योपादानात् तत्र तदुत्तरवर्तिनस्य सूक्तस्यानुद्युम् छन्दः । अत्र पुनरपवादभावात्
वाच्यं छन्दः ।

^३ अपिच मरुतस्य देवता अत्येवाग्निमाहृतं सूक्तम् ।

^४ वर्षकामेष्ट कारीरीष्टैरनुष्ठेया । कारीर्यजुर्निपाठ्यान् कामेष्टः कारीरीष्टैरिति
नामधेयम् । तत्र यजमानः कृष्यदर्थं कृष्यं वासः परिषत्ते, अद्विचामवहन् मरुतः सूर्यं
देवता भवति । ‘दर्शपूर्णमासाविष्टोर्वा प्रकृतिः’ इत्युक्तेः सामान्यतो दर्शपूर्णमासयोः रितिकर्तृत्वा-
त्कलाप एवेत्यनरेषु प्रवर्तते । अद्विचामिष्टावसरे पश्यतानाः सामिधिनोमन्वाः दर्शपूर्णमासयोः
पश्यदम, कारीरीष्टौ पुनर्दर्शविविधानाम् अत्रदम सामिधिनोऽनुकल्पताः । तदर्थे चातिरिक्तम्
अत्रदममेत्युक्ते । सामिधिनोषु चातिरिक्ततया विधीयमाना वाग्भ्योति छन्दोदिशते । यज्ञेरी
च ‘प्रति ॥ वादमभवत्’ ‘इहै अग्निं मरुतं नमोभिरिति धारये’ ।

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अग्ने, यो यज्ञः चारुः भद्रवैफल्य-
रहितः त्यम् तथाविधं चारुम् अश्वरं प्रतिलभ्य गोपीयाय सोमपानाय प्रह्वयसे
प्रकर्षेण त्वं ह्वयसे । तस्मादसिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सह आगहि
आयच्छ । सेयमृग् यास्केनैवं व्याख्याता—‘तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय
प्रह्वयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहगच्छ’ [नि° १०।३६] इति । प्रति । निपात आद्युदात्तः ।
त्यम् । ‘त्यदादीनामः’ [७।२।१०२] । प्रातिपदिकस्वरः । चारुम् । ‘दृसनिजनि-
चरि’ [उ° १।३] इत्यादिना जुग् । ‘अत उपधायाः’ [७।१२।११६] इति वृद्धिः ।
जित्वादाद्युदात्तः । गोपीयाय । ‘निशीयगोपीयावगयाः’ [उ° २।९] इति यक्-
प्रत्ययान्तो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥१॥

The metre of this hymn, like that of the preceding one is Gayatri which is the most sacred metre and which stands second in order of frequency in RV, about one-fourth of the hymns being composed in it. It consists of three octo-syllabic verses (पद्यावसान्य पादा) In the first half of each verse known as the opening, the second and fourth syllable are preferably long, in the

¹ This fine expression is borrowed by S from Durga's commentary on *Nrūkta* x 66, others generally paraphrase with the hackneyed शेषमस्य

* The correct reading appears to be प्रतिलभ्य Sk says लभ्ये कर्मप्रवचनीय प्रति Similarly Bharata (SV 1 2 6) says प्रति उद्दिश्य

† रदि dropped in one or two MSS Both readings are possible

² There is some difference of opinion regarding the meaning of this rule According to Ujjvala यक् is added to पा preceded by गो Acc to Bhatta Bhaskara गुदेरौषादिकव्यङ्ग्यमन्त्र ईडावन्तय

Since the previous rule makes provision for यौय from पा, Bhatṭa Bhāskara's explanation is preferable

³ Strangely enough S. explains the formation of रदि, not here but under the next stanza

second half known as the cadence the first and third syllables are generally short and the second long. The Gayatri Chandah disappeared entirely from classical Sanskrit but is found in the Avesta.

प्रति—preposition governing अघ्नम्. The corresponding particle in the Avesta is *pati* which is used in a much larger no. of senses and consequently with a larger no. of case endings. In this particular sense *pati* governs the Acc. and the Loc., e.g. *pati adwanem* इति अघ्नम्, *kamereðe pati daevanam*,* इन्द्रं प्रति देवानाम्. The corresponding Greek word is *proti* which appears as *pros* and *poti* also and which in Homer generally governs the Acc. *hoi (te) tón (tñ) ge (pñ) proti (priti) astu (basu) pheron* (चमरन्). Il. xiii 538 'They bore him to the city'.

यद्—Grammarians from Panini downwards recognise two pronouns यद् and तद् having the same sense and similar forms. यद् is however, very rare in classical Sanskrit, the only well known instance of its occurrence being

सूतो वा सप्तपुत्री वा यो वा एते* वा सवायद्मः।

देवायत्त उल्लिख्य मदायत्त हि योदयम्॥ [विहीरहार ११३०]

The pronoun is found in O. Persian also as *tya*, Nom. sing. masc. *hya*, fem. *hya*, but is entirely absent in the Avesta. Several forms of this pron. are found in Pahl. also.

आहम्—dear pleasing from अह्, to gladden, cf. आहमिन्ने वदते च 1x 61 9 dear to Mitra and Varuna. Lat. *carus*.

गोपीयद्—गोप is derived from the root पा. But there are two पा s in Sanskrit, one meaning to drink and the other to protect. Thus गोप means draught and protection. Hence गोपीय means (1) a draught of milk or by उदका a draught of Soma and (2) protection of cows, hence protection (for the generalisation of meaning see p. 44). In the present instance both senses are possible though Indian commentators from Yaska downwards

* Even here there is the variant यो वा यो वा.

accept the first meaning and Geldner and a few European scholars the second. The Pada text does not analyse गोष, but dissolves गोषीच into गो and षीच so Sakalya also appears to think that the word means 'a draught of milk'. In the first stanza the poet invites Agni to come to his sacrifice, for drinking Soma and in the last also he concludes by offering Soma to Agni. Stanzas like विद्वान् देवान् इवामहे मदत सोमपीतये। उवा हि रुद्रिमातर ॥ 1 28 10 'We invoke the All Gods and the Maruts for drinking Soma, for strong are they whose mother ॥ Prāni (the Maruts),' support the traditional interpretation. Geldner believes 'protection is the only sense of the word in RV

Forms with च became rare in the later language and only a few words like चयं काहा गाया निशीच, रय श्वच वेपथु survived. In निर्विघ्न सोमपीषी चावृत्तो मे भवदाहयमह, चार्यं च यान्ता? Uttararamacarita, Act I, सोमपीषी became सोमपीनी in the hands of later scribes.

गङ्—The original ending for the imp. second sing. was -धि (Av *ḡi*, Gk *thi*) which became broken down into -hi in most cases in Sanskrit but which is preserved in forms like रधि, जुहुधि, गधि etc. This ending is accented and consequently weak. In the root accent system it is added directly to the root *gām* (d)hi>*gam*(d)hi>*gm*(d)hi>*gm*(d)hi>*ga*(d)hi. The ending being accented the root becomes unaccented and the *a* of the unaccented syllable is dropped. As it is difficult to pronounce the three consonants *gm*(d)h without any intervening vowel, the consonant *m* is changed into the sonant *n*. In course of time even sonant nasals were found difficult to pronounce and were replaced in Skt and Gk by *a*. Thus we have *gadhi* and *gahi* in the root acc. system, in the present system the forms are *gaccha* and *gacchatat*, e.g., एन्द्र नो रधि मिय viii 98 4, गच्छामिमान् प्र पयस vi 75 16. Skt *gadhi* Av *gandi*.

क्—Av *fra*, *fra*, Gk *prō*, Lat *prō*, *pro*. In Av, Gk, and Latin the particle *m* is used as a कर्मप्रत्ययनीय also, but not so in Sanskrit.

मरुहिः—Sociative Instrumental; see p. 35. Cf. Av. *athrā tū aredrāiš idī*, Y. xvi. 16 'come here with the pious.'

2

नहि देवो न मर्त्यो

महत्सु तव क्रतुं परः ॥

मरुद्भिर्गन्धा गहि ॥२॥

नहि | देवः | न | मर्त्यः |

महः | तव | क्रतुम् | परः ॥

मरुद्भिः | गन्धे | भा | गहि ॥२॥

Nor god nor mortal surpasses the power of thee, the great one...

हे अग्ने, महः महतः तव सम्बन्धिनं क्रतुम् कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य [देवः] परो नहि उत्कृष्टो देवो न भवति खलु । तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ते च देवास्त्वदीये क्रवाविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिर्गन्धादि पूर्ववत् । नहि । 'पयमादीनामन्तः' [कि ४।१४] इत्यन्तोदात्तः । देवः । पचाद्यञ्जञ्झित्त्वादान्तोदात्तः । महः । महत्सुलोप-
श्लान्दसः । 'यृहन्महतोऽपसंरयानम्' [६।१।१०३ का१] इति विभक्त्येदात्तत्वम् । तव । 'युसदसदीहंसि' [६।१।२११] इत्याद्युदात्तत्वम् । क्रतुम् । 'कृणः कर्तुः' [३° १।१०८] । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गहि । 'गम्ह कृम्ह गर्त' [धा° १। ९६३-९६४] । छोटः सेहिः । 'यहुलं हन्दसि' [२।१।१०३] इति दापो लुङ् ।

* See p. 21.

† See pp. 16-17.

‡ The Vārttika is found in this form in the *Kāśikā*. In the *Mahābhāṣya* under अग्निरग्नौ नमसादी च. 1. 173 occurs the Vārttika नमसाद्युदात्तत्वे ङङङङतोऽपसंरयानम्.

* छोटोपिच १।३।८० इति नृवेच ।

† ततश्च ईरपिसेन लिप्ताम् ।

अद्रुहः द्रोहरहिताः¹ वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा चोपरिष्ठादान्नायते
 'उदीरयथा मरुत' समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः² [ध्र° सं° ५।५५।५]
 इति । शाणान्तरेऽपि मन्त्रान्तरस्य द्राक्षणमेवमान्नायते—'मरुतां पृथतयः
 स्पेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईक्षते'³ [तै° भा° ३।३।१।४] । रजःशब्दो यास्केन
 बहुधा व्याख्यातः—'रजो रजते, ज्योती रज उच्यते, उदकं रज उच्यते, छोका
 रजांस्युच्यन्ते, असृगाहनी रजसी उच्येते'⁴ [नि° ४।१९] इति । रजसः । 'मन्त्रिपव-
 खानिसन्तस्य' [फि° २।३] इत्यासुदात्तः । विदुः । 'विद ज्ञाने' [धा° २।५४] ।
 'विदो लटो वा' [३।४।८३] इति द्वेस्तादेशः । प्रत्ययस्वरः । यद्रुतयोगा-
 श्चिवाताभावः । विश्वे । विश्वे स्वस्तस्य निस्वादाधुदात्तत्वम् । देवासः ।
 'आजसेरसुक्' [७।१।५०] । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । अद्रुहः ।
 सम्पदादिवाज्रावे क्विपि बहुमीहौ 'नजसुभ्याम्' [६।३।१७२] इत्यन्तोदात्तत्वम् ।⁵
 कर्तरि ना निच् । तत्पुरुषे इत्यपपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्, न तु

¹ "अद्रुह अद्रोन्धव्या अद्रोन्धारी वा लीतृणां यदृणां च ।" Sk 'अहिचितार'
 Uv (VS. xii 10) 'न द्रक्षन्तीत्यद्रुह, अहिचितार ।' Mah अद्रोन्धारः
 Madhava and Bharata (SV. iii 2 3) अद्रोन्धार, अनुवहशीला S (AV.
 vi 7 1 p 16)

² "You raise, O Maruts, the rain from the sea and rain it
 down, O ye fraught with vaporous moisture "

³ A piece of grass is cast from the prestara towards the east
 and the mantra 'Ye are the spotted steeds of the Maruts'
 uttered for the Maruts rule over rain Cf also मरुतो वै वर्षस्येयते
 SB ix 1 2 5 This is the reason why most of the mantras used
 in the Karinsis are मरुदेवताक

⁴ रजस = derived from raj 'to colour' and means (i) light,
 (ii) water, (iii) region (iv) [menstrual] blood and (v) day

⁵ So also under 1 3 9, iii 9 4 But under n 1 14, iii 22 4,
 etc S himself explains it as अद्रोन्धार Under vi 11 S he
 explains अद्रुक् in both ways अद्रोन्धा, अद्रादर्थे द्रोहरहितो वा

* न च—M P This can be somehow defended by supplying
 इति वाच्यम् after रुद्रत्तपदप्रकृतिस्वरत्वम् But न तु appears to have been
 written by the commentator

कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यतो 'नञ् न गतिर्न च कारकम्'* [महाभाष्य ७।१।३७] इति ॥३॥

Stanzas 89 are in praise of the Maruts. Because of यद् in the first hemistich, we have to supply the correlative तद् in the second. In the सज्जीय hymn (u 12) both the correlatives are expressly stated.

रजस्—The two Madhavas explain रजस् as चक्षुरिच, so also Skandasavamin who offers मेघोदकम् as an alternative meaning. Gk *Erebus*, a place of nether darkness, forming a passage from earth to Hades, Armenian *erek*, *erekoy* evening, Goth *riquis*, *riquisis*, darkness. English *region* is not cognate.

विद् (Gk *isast*, Lat *videre*, Goth *visan*)—Of the four ✓ विद्'s known to classical Skt only the चदादि and हुदादि ones are found in the Vedas. The original meaning of the root is 'to see'—a sense still preserved in Greek and Latin. On the one hand चाक्षपद्मान was either generalised into ज्ञानवापान or 'to see' was specialised into to see with the mind's eye and the चदादि root came to mean 'to know'. On the other hand 'to see' was specialised into 'seeing an object looked for' and so the हुदादि root came to mean 'to find'. Skt *veda*, Av *vaēda*, Gk *aida* (for *uōida*),

* The difficulty with regard to accentuation can, no doubt, be easily got over with the help of परादिदन्दि बहुवच् ॥ ३ ॥ 109 (cf. S under iii: 16 6 न वीरता चवीरता । नञ् चरी प्राप्ते परादिदन्दि बहुवच् इति नञ् उत्तरस्तदीयदातता ।), but दृक् appears to have meant originally द्रोक्, so it is better to regard compounds like चद्रुक् and वृद्धद्रुक् as Bahuvrhis.

* कारक—M. P. But this is a quotation from the *Mahābhāṣya* where we find चरं हि नञ् न गतिर्न च कारकम् (ed. Kiellhorn, Vol. III, p. 256, l. 5) and चिं नञ् प्रतिपदिन न गतिर्न च कारकम् (*Ibid.*, l. 10). Under RV : 53 7 the quotation is found printed correctly in M. and P.

‘अनुदात्तोपदेश’ [६।४।३७] इत्यादिनानुनासिकस्योपः। तस्य ‘असिद्धवदताभात्’ [६।४।२२] इत्यासिद्धत्वाद् ‘अतो हेः’ [६।४।१०५] इति लुट्, न भवति। निघातः ॥२॥

महि—regarded as one word Lith *mēgi*

† मर्यो—*Av mārīyō mārīya* ‘mortal’ must not be confused with *mārya* man, young man

मह —The stem is *mah* in *n* (*Av mas*) [The fem is *mahi*, great the earth] The forms actually occurring are *mah ā*, *mah e*, *mah dh*, neut *du mah i*, Acc. pl masc *mah dh*, Gen pl m *mah am*, neut sing Nom Acc *mahi* (Gk *mēga*) Note that *mahah*=*mahatah*, but *māhah*=splendour

मत्तम्—See p 34

पर—Note that the pronoun is accented on the first syllable and the adverb and preposition on the second The latter meaning ‘beyond’ generally governs the Instr but sometimes it takes the Acc and the Abl and once it is used with the Loc (see MACDONELL’s *Vedic Grammar*, p 423), e.g., इन्द्र की चौथा पर १ ८० १५ who excels Indra in might? परी सावदा १ ८१ १ ‘beyond measure’, अस्मात् पर १ ८१ २७ १८ ‘far away from him’

The word became obsolete in class Skt and so Pāṇini did not include it in his rule पूर्वाधरावराक्षानसि पुरधरैवाम् १ ३ ८९ Like many similar other words, however, it was preserved in compds, like परीक्ष beyond the range of vision, परसहस्र ‘more than a thousand’ परीक्षा ‘beyond the dust’, ‘untouched by passion’ etc And commentators of Pāṇini found it difficult to explain these forms

१ ‘अतो हे’ इत्याभावात्तस्मिन् लुक् कर्तव्ये असिद्धवदताभात् इत्याभावात्तस्मिन् मकारलोपोऽसिद्धवद् भवति। तेन शास्त्रदृष्ट्या अत परताभावात् द्वितीयशास्त्रस्याप्रवृत्तिः।

२ पर इति सकात्कार्त्त परस्तादित्यर्थः। परस्येन्द्रावन्तस्योऽसिद्धवत्। परी दिश पर एता इति। [४० ४० १०५] इति यथा। सावदाति ज्ञानदेव इतीया। सावदा पर परस्तादित्यनया अपरिमितया। S ८१ १०५ नैनाम् नमसा परी अति कथन AV १ ८१ २५, S says परस्येन्द्रावन्तस्य पञ्चम्या भवितव्यम्। अत इन्द्रस्य विभक्तिव्यत्ययः।

Sāyana recognised the word in this sense but unfortunately he thought that it governed the Ins. only. Thus under x. 125. 8 he says 'पर इति सकारान्नं परस्तादित्यर्थे वर्धते, यथा अथ इत्यस्तदित्यर्थे । तदयोरी च तृतीया सर्वत्र दृश्यते ।

The corresponding word in the Avesta is *parō* (*parē*) which is a prep. governing the Acc.: *yā stuyē parē magaoñō*, Y. 88. 7, that I may be heard outside those who have the gifts, (SANTA).

We should therefore construe the sentence as it is and translate with Macdonell (*Vedic Grammar*, p. 429): for neither god nor mortal (goes) beyond the might of thee, the great.

8

ये महो रजसो विदुः-

विश्वे देवासो अद्भुतः ॥

मरुद्भिरित्यन्यथा गहि ॥३॥

ये । महः । रजसः । विदुः ।

विश्वे । देवासः । अद्भुतः ॥

मरुद्भिरिति । अग्ने । आ । गहि ॥३॥

They that know of the great (atmospheric) region, the All-gods that are free from malice...

हे अग्ने, ये मरुतो महो रजसः महत् उदकस्य^१ वर्पणप्रकारं विदुः सैः मरुद्भिरित्यन्यथा । कीदृशा मरुतः^२ विश्वे^३ सर्वे सप्तविधगणोपेताः । 'सप्तगणा वै मरुतः' [ते^४ सं २।२।११।१] इति श्रुतेः^५ । देवासः द्योतमानाः ।

^१ The two Madhavas explain रजस, as चरित्य. Skanda says: रज.मयी लोकवपन उदकवपनी वा । महो रजस इति चोभयत्र द्वितीयायै पठौ । ये महद् रजः लोकम् चरित्वाप्यम्, उदके वा शेष विदुः ।

^२ विश्वे व्याताः M., V. M. ; सर्वे Sk.

^३ Under v. 52. 17 S. adds: अदितिगर्भे वर्तमान वातुमिन्द्रः अतिग्न सप्तधा शिवादे पुनरिहैवं सप्तधा व्यदत्तवत् । न एकोभयकायान्तरद्वयकायमवतिष्ठति पुनरिहैव सप्तविधम्

Let *vidi*, Goth *uait*— The *वृदादि* root forms an additional perfect without reduplication with the sense of the present. The fact that the perfect of this root is formed in Skt, Gk, Av, Lat and Gothic without reduplication shows that there was an Indo-European perfect type without reduplication. The present sense is explained thus *viduh* means they have seen, i.e., they know.

विद् to know is used with both the Acc and the Gen. With the Acc it means 'to know fully' and with the Gen 'to know', cf 'to know' and 'to know of' in English. सोमं य ब्रह्मणो विदुर्न दद्यान्नाति कथम् RV x 85 8 'Of him whom Brahmanas truly know as Soma no one ever tastes' विदुर्देवा सहस्रानामर्चन् x 114 1 'Well do the gods know the praise song along with the Sāman' नाहं वेद भ्रातृन् नौ स्वसृजम् x 108 10 'Neither brotherhood nor sisterhood do I know' In the Avesta also *vaed* to know, *asp* *vat* to know thoroughly etc, govern the Accusative and the Genitive. Similarly *oids* in Gk is used both with the Acc and the Gen, In the sense of 'to be cunning with' it governs the Gen in Homer.

विद्—Av *vispa*, *vispa*, O Pers *vispa*. Cf Av *vispōtanuin* (Skt * विष्वतश्च), *vispo paesanhem* (Skt विष्वेजश्च).

द्विच—Some philologists are of opinion that since in the case of disyllabic *i* and *u* stems the Nom pl consists of three syllables, it was felt that in the case of disyllabic *a* stems also, the Nom pl should consist of three syllables, and consequently the ending *as* was added twice to make up the requisite no of syllables. Exactly the same thing happened in the domain of conjugation. The ending for the 1 pres ind of *a* stems was *वा* (Skt *भ्राति* but Gk *phéro*, Lat *fero*) and that for other stems was *नि* (Skt *gsmi*, Gk *emi*, Lat *esmi*). So we should expect *भवा*, *भरा*, *वहा*, etc, instead of *भवामि*, *भरामि*, *वहामि*, etc. But since the other eight forms *भवति*, *भवत*, *भवन्ति*, *भवसि*, *भवथ*, *भवथ*, *भवाव*, *भवाव* all consist of three syllables it was felt that the first person singular also should consist of three syllables and so to the ending *वा* was added the ending *नि* converting *भवा*, *भरा*, *वहा* etc, into *भवामि*, *भरामि*, *वहामि*, etc.

The ending *asah* is already becoming archaic in RV. It appears as *asaho* in Av, but here also it is archaic. Because of the frequency of the form *जनास* in RV we find एतमग्निं तवैव प्रवृत्तन्ति जनास in *Kathopanishad* 1. 19. The ending occurs in Pali Gathas as *ase*. The double ending appears also in O Pers e.g. *anyaha bagaha* the other gods.

अद्रुह—द्रुह is an abstract noun meaning malice. Av *drug* lying deceit. द्रोह (later द्रोह) is used in the same sense. Av *draoga* O P *drauga*. Eng *dream* is also cognate.

५

य उग्रा अर्कमानृचु

रनाष्ट्रास ओजसा ॥

मरुद्भिर्गन् आ गच्छि ॥४॥

ये | उग्रा | अर्कम् | आनृचु |

अनाष्ट्रास | ओजसा ॥

मरुद्भिः | अग्ने | आ | गच्छि ॥४॥

The mighty ones that sang their song invincible in their might (ओजसा—इती १५) or unconquerable by force (अनाष्ट्रा—करणे १५),

ये महत उग्रा तीमा सन्त अर्कम् उदक्म् आनृचु अर्चितवन्तः, वर्षणेन सम्पादितवन्त इत्यर्थः । ते मरुद्भि इत्यन्वयः । कीदृशा महत ? ओजसा बलेन अनाष्ट्रास अतिरस्कृता । सर्वेभ्योऽपि प्रबळा इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदक्वाचित्वं धातुसनेयिन आमनन्ति—‘आपो वा अर्कः’ [शत० द्रा० १०।६। ५।२] इति । तत्तिर्वचनञ्च त पृथगामनन्ति—‘सोऽर्चश्चरत्’ । तस्यार्चत आपोऽजायन्त—अर्चतो* वै मे कम्पमूदिति । तदेवार्कस्यार्कत्वम् [शत० द्रा० १०।६। ५।२] इति ।

* SB reads अर्चते but here evidently the reading accepted by Sayana is अर्चतो for he himself explains द्विष्टान्मस्य सकामादुदकमुत्पन्नम् and says further अर्चतो मत्त Under 11. 26. 7 however the passage is quoted with अर्चते.

'स' जगत् सृष्टा हिरण्यगर्भं उदकं सष्टमुद्युक्तं 'अर्चन्' सत्यसङ्कल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन् 'अचरत्' । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशाद्बुदकमुत्पन्नम् । तदानीम् 'अर्चन्' मत्त 'कमभूत्' इत्यवोचत् । तेनोदकस्यार्चनां निष्पन्नमित्यर्थः । भानृषु । अर्चतेर् [लिटि] 'अपस्टृषेयाम्' [१।१।३१] इत्यादिना निपातितः । मत्पयस्वरः । यदृत्तयोगाच्च निघातः । अनाष्ट्यासः । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्रस्त्वम् । भोजसा । 'हज्जेर्बलोपश्च' [३० ४।१९१] इत्यमुन् । निर्यादाद्युदात्तः ॥१॥

{ उग्र—mighty. Av. *ugra* भोजस Av. *aojah*, *aogah*, Lat *augustus* are cognate Comp भोजीयस् Av *aojyah-* Super भोजिष्ठ Av *aojista* Cf य उयेष्यसिदोत्रीवाल्कू रीभ्यश्चरतरः । भूरिदाभ्यश्चिन्-हीवान् ॥ RV ix 60 17 भोजीभिस्तथा vii 56 8, उये व भोज vii 50 7 Under iii 26 5 S says उदृचतोरुग्र, deriving it from उद गन् with the Unadi suffix र

चक्रेम्—Acc to philologists चक्रे originally means 'to beam,' thence 'to praise' 'to sing', hence the noun चक्रे means on the one hand 'the sun' (चर्चिं flame), on the other 'song' Hence चक्रेनादृष means 'sang their song' "The Maruts are the bards of Indra" (G) "For Indra when he slew the dragon, they sang a song and pressed Soma (v 29 2, 30 6) In singing a song they created Indra might Though their song must primarily have represented the sound of the winds (cp iv 22 4) it is also conceived as a hymn of praise (in 14 4) " MACDONELL, *Vedic Mythology*, p 80

SKANDASVĀMIN explains the stanza thus धी उया अर्चोनाप्रसृष्टा क्रुता चक्रे दीक्षम् । कतमम् १ इन्द्रम् । कुत एतम् । 'आर्चयन्न मरुत सधिम्राजी [३० ६० १।१।११] इतीन्द्रस्य मरुत्सुतिसम्बन्धदर्शनात् । भानृषु । अर्चते सुतिकर्मेण इदं कृपम् ।

¹ Uj Bh and others read उद्वेवले बलोपश्च *Madhaviya dhātuvṛtti* and *Praṇya sarasvata*, however, read उद्वेवलोपश्च The comm on Av iii 19 2 shows the वले The Katantra school derives भोजस् from उच् 'to burn'

² Under 1. 11 8, S says नवविषयतादायुदात्तः

5

ये शुभ्रा घोरवर्षसः

सुक्ष्मासो रिशादसः ॥

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥५॥

ये | शुभ्राः | घोरवर्षसः |

सुक्ष्मासः | रिशादसः ॥

मरुद्भिः | अग्ने | आ | गहि ॥५॥

Who are brilliant, of terrific forms, who are possessors of great wealth, and are devourers of the malevolent ..

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः शोभमानाः घोरवर्षसः उग्ररूपधराः सुक्ष्मासः शोभनभनोपेताः । रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः । 'मयम्' इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु 'क्षत्' भग' [निघं २।१०] इति पठितम् । शुभ्राः । 'स्फायितञ्चि' [उ० २।१३] इत्यादिना शुभेरीणादिको रङ्गप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्षसः । घोरं वर्षो वेपाम् [ति] । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्ष्मासः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१०२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'आद्युदात्तं अच् छन्दसि' [६।२।११९] इत्येव तु न भवति क्षलशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः, सानदन्तीति रिशादसः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' [उ० ३।१८८] । निवृत्तरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥५॥

शुभ्रा—beautiful, bright from शुभ्, to shine, to adorn Arm. surb clean, bright In class Skt the sense has been specialised.

घोरवर्षस—ghora terrible, Goth *gaurs* afflicted, grieved, *varpas* form Acc to some scholars *varpas* is cognate with *rupa*.

* सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः.—All But Sāyana is evidently quoting the rule, so प्रत्यय seems to be some reader's note

सुवशासः—*ksatrá* from *śi* 'to rule', 'to possess' means 'dominion'. Av. O. Per *xšāθra-*. It is a new formation in Aryan from *ksayati* (Av. *xšayeti*, Gk *ktāomai*) where *y* was regarded as a विकरण, otherwise we should expect *क्षे*. From Skt *ksatrapa*, O Pers *xšāθrapāvan* comes the Eng *satrap* through Gk *satrapes* Skt *sukśatrā-*, Av *huxšāθra*. The superl form *huxšāθrotama* is found in Av, though सुचरतम does not occur in Skt

रिशादस—This word is not analysed in the Pada text* and the meaning remains to a certain extent doubtful even to this day. Commentators have dissolved it into रिशत् or रिश and दस or into रिद् and दस् or into रिशत् and दस, or into रिशत् and दस्. *Nirukta* vi 14 explains it as रिशददरिन् tearing to pieces those who seek to injure others or रिशददरिन् hurling away those who seek to injure others (यो रिशददरिन् हिंसायाम् भवति तौ त आशुधान्स्वनिः । रिशददरिन् इति केचिदधीयते निर्वचनम् तेषां रिशददरिन् हिंसा दारयन्तीत्यर्थः । Durgā रिशता हिंसता रिशयता वा ज्ञतां घातयता वा यः प्राणमश्नितार ज्ञेयारो नाशयितार इत्यर्थः । तेन रिशददरितारो रिशददरितार इति वाक्यम् । Skanda mahesvara) Under RV 1 2 7 Sk explains रिशादसम् thus हिंसकवेत्तारम् । रिशि हिंसायाम् । रिशत अस्मतेति दान्दस इत्यन्तम् † । Under 39 4 Sk explains रिशादस as हिंसितृषां प्रदिहिंसितार Venkatamādhava explains it as रिशतामसि(त्रि)तार Under RV 1 2 7 Madhava evidently derives it from दस् and explains प[रिपञ्चिनामुप]अपयितारम् or प[रिपञ्चिनामुप]अपयितारम् Curiously enough he does not explain the word in its subsequent occurrences. Mahidhara also seems to incline towards दस—रिशां वेदिकता हिंसा दसन्ति उपपश्यन्ति । यदा रिशान् हिंसकां दसन्ति । यदा रिशत अस्मन्ति विपन्ति ।

Thus the exact meaning of the word is not known. The

* दसुतेरपेक्षी उपमित्यनवधारणादसवयवः S on AV vii 82 1

† The reading in the Trivandrum edition is much better रिशतोऽस्वनीति रिशादसः । रिशादस इति प्राप्ते दान्दसोऽस्मदोर्वचनवचः

fact that it is not analysed in the Pada text, that TS. scrupulously refrains from using the word, replacing in one instance मरुतश्च रिशादश्च by मरुतो यज्ञवाद्श्च and that it is included in the list of obscure words in the *Nighantū* point to some irregularity in the formation of the word. It is just possible that the components are रिश् and दश्, and by a Prākṛitism we have रिशादश्च instead of रिश्दश्च. And the accent on the second syllable indicates that it is a governing compound like चारुतश्च, etc. दश्, does not occur as an independent word, but that need not detain us, for even चश्, does not occur as an independent word. Thus रिशादश्च, would mean 'tearing asunder those that are injurious'. And in some passages the meaning may have been generalised into tearing down, bearing down, rushing headlong. Thus Skandasvamin [under RV 1. 89. 4] is not far wrong in assigning the meaning दृष्टित्वा प्रतिदृष्टितार to रिशादश्च, though the derivation is different. In x. 77. 3 we have रिशादसो न सर्वा चमिषन्, and in x. 78. 4 जिगीवांसो न यूरा चमिषन्. This shows that रिशादश्च and जिगीवांसश्च have similar meanings and supports our explanation.

The *Nirukta* (vi. 14) reads रैश्वदासिन् or रैश्वदारिन्. But since रैश्वदारिन् is evidently a corruption for रैश्वदासिन् it stands to reason that रैश्वदासिन् should also be रैश्वदासिन्. And it has already been pointed out that Madhava in his com. on RV 1. 2. 7 and Mahidhara in his com. on VS 11. 44 derive the word from दश्.

Among European commentators, some accept the meanings suggested by Yaska and others, while others do not. Acc. to Grassmann the word means 'those who eat violently' while Ludwig thinks 'those who eat in small bits' is the correct meaning. Aufrecht thinks रिशाद is a corruption of चरिशाद corresponding to Gk. *enikudes* meaning very famous glorious and used of gods and their descendants. Oldenberg translates with a query 'triumphant with riches' and remarks in a note: "Can रिशादश्च be explained as a compound of रि (the weak grade of रै as गृ is

the weak *grado of* गौ) and *शदस्, from the root श्द 'to be triumphant'? Prof. Aufrecht connects रि with the Gk *eri* (*erikudes*, etc.), our hypothesis has the advantage of not leaving the limits of Sanskrit." Pischel (*Vedische Studien*, Vol III, pp 191-192) believes that the sense of the word is clear from RV x. 77 5 where the Maruts are described as श्येनासो न खयमसो रिगादसो प्रबासो न प्रसितासः परिपुष्व where खयमस and रिगादस् are epithets of श्येन, even as प्रसित and परिपुष्व are epithets of प्रब or प्रब. And the chief characteristic of the श्येन would appear from RV. 10 to be its speed. Further, the words श्येनासो न खयमसो रिगादस् correspond to अश्वसो न ये अश्वस पायद of the very next hymn by the same author. So the primary meaning of रिगादस् must be 'tearing' from रिग् to rend, to tear. And as रिग् रिगयन् [ध° १८१२६] is identical with लिग् लीते [ध° १८१२७] the sense of speed, argues Pischel, is easily obtained. Even as late as 1932 Geldner is not sure of the meaning of the word and generally translates "uberlegen (?)" : e, superior

6

ये नाकस्याधि रोचने

ये । नाकस्य । अधि । रोचने ।

दिवि देवास आसते ॥

दिवि । देवासः । आसते ॥

मरुद्भिर्गन्था गहि ॥६॥

मरुद्भिः । गन्थे । भा । गहि ॥६॥

Who sit as gods in heaven in the light above the firmament.

ये मरुतो नाकस्य अधि इन्दुरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि शुद्धोक्ते रोचने दीप्यमाने ये* देवास. स्वयमपि दीप्यमाना आसते । तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः । नाकस्य । कं सुखम् तद्यस्मिन्नास्त्यसायक इति बहुमीहिं कृत्वा पत्रात् । न

* So all

* पयादस्य । न अको नाक इति नञ् कलपुष्य —M. P.

अको नाक इति नञा तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' [६।३।७३] इति लोपो न भवति, 'नभ्राण् नपाद्' [६।३।७५] इत्यादिना प्रकृतिमावात् । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' [६।२।२] इत्यादिनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वम् ।^१ प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद् बहुव्रीहानुत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यधे । उपसर्ग-प्रतिरूपको निपातः । रोचने । 'रुच दीसौ' [घा° १।७३२] । 'अनुदात्तश्च हलादेः' [३।२।१७९] इति युच् । 'चित्' [६।१।१६३] इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिप्ति । 'ऊद्विद्म्' [६।१।१७१] इत्यादिना विभक्तेश्चोदात्तत्वम् । देवायः । 'आजसेरसुक्' [७।१।५०] इत्यसुक् । आसते । 'आस उपवेशने' [घा° २।११] । अनुदात्तेश्चादात्मनेपदम् । इत्यादादेशः । 'अदिप्रमृतिभ्यः शप्' [२।४।७२] इति शपो लुक् । अनुदात्तेश्चाङ्सिर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । यद्धृतयोगात् निघातः ॥६॥

- 1 नाकस्य—The derivation of this word is doubtful. The current derivation was first suggested in TS v 8. 7. 1 सुवर्गो वे लोको नाक । यस्मैता उपधीयते नाका चक भवति । The same thing was repeated in SB viii 4 1 24 तद् यत् तमाद् नाक इति । न हि तत्र गताय कश्चै चनाकं भवति । *Nirukta* (ii 14) alternatively derives it from नी—नाक आदित्यो भवति । नेता रसानाम्, नेता मासान्, ज्योतिषां प्रणय । चय द्यौ । कमिति सुखनाम । तत् प्रसिद्धिं प्रतिषिध्यते । "न वा चतु लोकां जन्तुषु किञ्चनानाम् ।" [घा° ८° २१।९] न वा चतु लोकां जतवते किञ्चनानुद्धम् । पुण्यज्ञातो ह्येव तत्र गच्छति । Panini accepts the derivation proposed in the Brāhmanas. Western scholars are inclined to derive the word from नक् 'to bend'.

¹ This is directly against the Samhitās, Brāhmanas and *Nirukta*. Fortunately this is the only place where *Ś* proposes it. See under m 2 12, v 54 12, 81 2, x 130 2. The difficulty regarding accentuation probably shows that this is not the correct derivation and is answered in the com on AV 1. 9 2 thus: 'नञ् सुभ्याम्' इति तु व्यवधेन न प्रवर्तते.

* The root is read in the Paninīya Dhātupāṭha as रुच दीहावभि-प्रोतो च and Durga's Dhātupāṭha as दृत् रुम रुच दीभो

² See p. 26, fn 2 "यद्यपि 'सावेकाव' इति स्तोत्रेण तु सिद्धं तथापि रीतिघा-तुद्वयनार्थं सप्त सूत्रस्य वक्तव्यत्वादेन विज्ञेयस्यैवोदात्तो विधीयते," *Ś* on TS 1. 8.

Indian commentators, generally, take *नाक* here in the sense of the sun (cf. III रोचने प्रसात् सूर्यस्य III 22 3) and construe रोचने as an adj to दिवि, but since दिन् is fern, we should take रोचने as an independent substantive and नाक should have its usual sense of firmament * "The world as a whole is regarded as divided into the three domains of earth, air or atmosphere and heaven or sky (दिव्), or alternatively into 'heaven and earth' (वातापृथिवी) which two are then considered as comprising the universe, the atmosphere being included in the sky. In some passages the vault (नाक) of the sky is added after the usual triad, and before the celestial light (सर, स्वीति). The threefold division of the universe is reflected in a threefold division of the three elements—earth, air and sky [निर्वनरिच सविता मरुत्तना दी रक्षासि परिभूस्वीषि रोचना¹। तिस्रो दिव् पृथिवीद्विज इत्यति । त्रिभिर्लोकैरिति गो रक्षति त्वना ॥ Rv 17 59 5. Savitr encompasses with his greatness the three fold atmospheric region, the three worlds, the three regions of light, the three heavens, the three earths he sets in motion, with three lands he himself protects us] Heaven is frequently called स्वीन् as well as रोचन (properly the 'luminous space' of heaven), and the dividing firmament which separates the visible upper world from the highest heaven is called, besides नाक 'vault' सर्व 'summit' विष्ट 'surface' and पृष्ठ 'ridge,' and even 'ridge of the vault' or 'summit of the vault' (Vedic Index, pp 860 861)

अधि—(O Pers ady) preposition in the sense of 'over, on' governing the Loc (As अधि is construed separately the rule अधिदोष्ठ स्थासो कर्म does not apply here) Cf दये रथमधि चरि RV 1 25 18, 'I have seen the chariot on the earth' सवाधो अधि दिष्टु [भव] RV 1 85 46 'rule supreme over your husband's younger

* In VIII 97 5 (यथासि रोचने दिव् समुद्रसाधि विष्टिः। यन् पार्थिव सदनं इव इन्द्रस्य यद्वनरिच आ गदि ॥) चत्वारिच is mentioned instead of नाक, this also shows that नाक means चत्वारिच

¹ गो(वि) रोचना(नि) RV 1 102 8, 1 149 4, 7 60 1

brothers.' ये देवा यज्जन्तो यज्जन्तोऽपरिचेष्टासते TS. iii. 5. 4. 1. वा is used in the sense of चधि in i. 105. 5: चधो ये देवाः स्यन् त्रिधा रोचने दिवः. In चध उवा चध वा दिवो हवती रोचनादधि viii. 1. 18, 'whether there comes from the earth or from the lustre of the lofty heaven', चधि governs the पचधो. So also in चतः परिममयादि दिवो वा रोचनादधि i. 6. 9, 'come from this place, O wanderer, or from the bright realm of heaven.' It is also used with the Acc. and Loc. See MACDONELL's, *Vedic Grammar*, p. 417.

रोचने—(from रुच् to shine) is used first as an adj. (shining), then as a noun (light, luminous sphere). Av. *raocant*, shining. O Persian *raucah* light, Mod. Pers. *raian* to shine, Lat. *lucere* to shine, Gk. *leukós* bright, shining, white. The root originally meant 'to shine' then 'to appear resplendent,' then 'to appear beautiful or good or sweet' (the sense in classical Sanskrit).

पावते—(Av. *donhantē*, Gk. *helatai*) 3. pl. pr. ind. A of पान् (IE. *s) to sit. Acc. to philologists the root has grown out of सद to sit, *ā-sad te > *ā s(d) te > dāte

7

य ईङ्खयन्ति पर्वतान्

तिरः समुद्रमर्णवम् ॥

मरुद्भिरग्न आ गच्छि ॥७॥

ये ईङ्खयन्ति पर्वतान् ।

तिरः समुद्रम् । अर्णवम् ॥

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गच्छि ॥७॥

Who shake the mountains and come across the billowy ocean (who toss the clouds across the surging sea —M. M.) ..

ये मरुतः पर्वतान् मेघान् ईङ्खयन्ति चालयन्तिः । तथा अर्णवम् उदकयुक्तं समुद्रं तिरः । कुर्वन्तीति रोपः । निश्चलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं

* From the fact that the root वेप् has been used in several other passages it is clear that ईङ् has the sense of ~~चालय~~ here. Now

तिरस्कारः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । ईङ्गयन्ति । 'उस उस्ति' [धा० १।१२५-१५२]
 इत्यादावीलिगंत्यर्थः । 'हेतुमति च' [३।१।२६] इति णिच् । 'इदितो नुम् धातो'
 [७।१।५८] इति नुम् । जिजन्तधातोः 'चितः' [६।१।१६३] इत्यन्तोदात्तत्वम् । शपः
 विरवादनुदात्तत्वम् तिष्ठश्च रुसावंधातुकस्वरेण । धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् ।
 'पुर्वं* पर्वं मर्वं पूरणे' [धा० १।५६८-५७०] । औणादिकोऽतन् । प्रत्ययस्वरः ॥१॥

there is ■ *ganapātra* कम्पने चलि, which means that the root चल् is technically regarded as मिच् in the sense of shaking. The root being मिच् मिताङ्गम् will stand in the way of the lengthening of the च and the form will be चलयन् and not चालयन् चालयन् सहासा पुष्वा सन्निहोषा सपर्वताम् [१०।१९] in the *Saptaśati* is regarded as an चार्थप्रयोगः Kālidāsa writes चलयन् भङ्गपक्षवालकान् *Raghu* viii. 54 चलयन् is the form used by the two Mādhava's who were anterior to Sāyana In S's *Bhāṣya* on RV, however, चालयन् is found every time and never चलयन् (v 45 8, 54 12 etc etc) See 5b on B S iii 3 26 and Jivānu on Naradha 2 96.

* पूरे All, But see p 20

† As the word पर्वत occurs here for the first time Sāyana is expected to refer to the relevant rule, but he contents himself with mentioning the प्रचय Unadi in 110 reads भवद्भिरितिपरिपचयमि तभिरभिर्द्वोऽस्तच Since भरत, दयंत, वज्रत, वषत etc are accented on the final syllable there ■ no reason to doubt that the suffix ■ read here ■ चतच and not चतन् One of M M's MSS. shows the reading चोवादिभो भवद्भ्योवादिना र इवादिना चतुदात चतच् which evidently stands for चोवादिभो भवद्भ्योवादिनात् । इवादिनात्तुदात । On this particular MS M M remarks "It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C MSS have been supplied in C, from another source" And the wretched state of this particular passage shows that the copyist could hardly have added it himself It would therefore appear that भवद्भ्योवादिनात्तुदातः इवादिनात्तुदातः is the correct reading here Under lu 26 4 we find 'पर्वं पूरे' इत्यङ्गम् भवद्भ्योवादिनात्तुदातः । इवादिनात्तुदातः ।

दिग्गमि—cause to swing, caus of रङ्ग to swing, the root is not much used in class Skt, but is preserved in रङ्गा (=दोला) वाचमोदय (the word moving) and समुद्रमोदय (causing the Soma vessel to shake) are used in RV

पर्वतान् विर—Acc to RP iv 76 final न् is changed before initial न् only in the following cases ताक्षे, सर्वोच्चान्, देवास्त्वन्, ताम्राग्रस्त्वं and आबर्हस्त्वन्

पर्वतान्—पर्व means 'joint,' hence पर्वत means mountain* because the hills rise tier on tier. As clouds appear exactly like mountains* from a distance पर्वत means 'cloud' also. The English word 'cloud' is from OE clūd which meant 'rock' 'In early Middle English cloud is still used in this sense' It takes पर्वत in the sense of the Skandasvāmin and Venkatamadhava take the word in its usual sense, ये महाबलत्वात् समुद्रे पर्वतक्षेपचसमर्था Sk येचलवन्ति पर्वतान् V.M. Here, as in many other places, Venkatamadhava's explanation is the right one. Cf. 1.30.5 ॥ देववन्ति पर्वतान् वि विचलि मरुतान् । ॥ आगन् मरुतो युग्मं तेषु दिवाश्च सर्वथा विभ्र ॥ "They make the mountain rock and reel, they rend the forest kings apart (they are, ye Maruts, drive, like creatures drunk with wine, ye the be, with all your company" in 20.4 उदुदुचो मरुता विचवेदस म विचलि मरुतान् "Pourers of floods, the Maruts Masters of all youth, they who can ne'er be conquered, make the mountain shake" viii 7.4 मरुतान् मरुतो निर म देववन्ति पर्वतान् । यद् यान् द्रवन्ति मरुतान् । "The Maruts spread the mist abroad and make the mountain rock and reel, when with the winds they go their way" v, f. 1 आगन् विन्त्ये पर्वतान् निर म आबर्हन्ति यान्ति 'cause e en the heavenly stone to shake, yea, shake the rocky mountain

In the Vedas and Brahmanas पर्वत = accented on the first syllable. This Unadi rule seems to show that in classical Sanskrit it was accented on the final syllable. This appears all the more probable from the Varttika पर्वतवर्धनं नप v ३ 122 10

* मृत्तमालिव यथायमारोदयि विनाम्यते ।

विरि प्रसवत्य सोऽयं यत् गोदावरी न चरामचरित वाच ।

as they race along", 1 167 ॥ उत श्वन्ते अच्युता द्रुवाणि "firm things are overthrown that no'er were shaken", v. 57 ३ धृज्य च पर्वतान् दास्ये वसु नि वो वना जिहते यमनो मियाः कोपयथ प्रथिवीं पृथिवीम् यमे यदुया प्रथीर्युग्धम् ॥ "You shake the sky and mountains for wealth to the liberal giver, the forests bend down out of your way from fear O sons of Prāni, you rouse the earth when you, O terrible ones, have harnessed the spotted deer for triumph" (M M.), v. 60 ॥ अनाधिदुया जिहते नि वो मिया प्रथिवीं विद्रेजते पर्वतयित् । 'Through fear of you, fierce ones, woods bow down, even the Earth trembles, even the mountain' In v. 54. 3 they are called पर्वतयित् In the *Meghaduta* [1 14] also we find चदे ग्रहरति यवन वि सिद्धिदुग्धुलोभिद्धोत्प्राद्यकितचकित सुग्धसिद्धावनाभि * ।

तिर—across, cross wise from तु to cross, exactly as तु is derived from तु. Av taro Both *Skt tish*, and Av taro when used as prepositions govern the Acc. The two Madhavas and Sayana supply कुर्वन्ति after तिर Max Müller takes तिर as a prep and translates 'across the surging sea' Geldner supplies 'kommen' (come) and translates—'who shake the mountains and come over the billowy sea' Since, however, समुद्रमौड्य occurs in RV may we not take तिर as an adverb and supply ईडयति in the second clause—चर्वेत् समुद्र तिर ईडयति agitate cross wise the billowy ocean? Or, may we not construe समुद्र तिर चर्वेत् ईडयति toss billows across the sea? In AV. xii 1 86 we have तिर समुद्रमति रोचतेऽरेवम् which may be translated as thou shinest over the billows across the ocean'

समुद्रम्—is not analysed in the Pada text probably owing to a doubt as to whether it should be समुद्र or समुद्रम् The latter however, is the correct analysis The word lit means 'a collection of waters' उदक appears in three forms उदक, उदम् and उदर

* Rigbhu II 84 न सादयोदून्मरति रद विनचये मूर्ध्नि मारुतम् and VIII 90 द्रुमसागुमता विमनर चर्द वागे रितवति नि अना are. However positively against the shaking of the mountains by storms

The last stem is found in Skt *udra* 'otter' and Gk *hudōr* 'water'. Skt *anudrah* 'waterless', Gk *ānudros*.

चरवेवम्—derived from चरु (चरुस् acc. to Indian commentators)
'wave' with the possessive suffix व

8

आ ये तन्वन्ति रश्मिभि-
स्तिर. समुद्रमोजसा ॥
मरुद्भिर्मन् आ गहि ॥८॥

आ | ये | तन्वन्ति | रश्मिभिः |
तिरः | समुद्रम् | ओजसा ॥
मरुद्भिः | अग्ने | आ | गहि ॥८॥

Who spread (through the firmament), along with the rays (of the sun), and, with their strength, agitate the ocean ("who shoot with their darts (lightnings) across the sea with might"—M M)...

ये मरुतो रश्मिभि. सूर्यकिरणै. सह^१ आतन्वन्ति व्याप्नुवन्ति^२ ।
आकाशमिति शेषः । किञ्च ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्यन्ति तैः मरुद्भिः
इत्यन्वयः । तन्वन्ति । 'तनु विस्तारे [चा^३ ८११] । छन्दे 'श्रोऽन्धः' [७११३] ।
'तनादिकृज्भ्य उ.' [३११७९] । 'मतिशिष्टस्वस्वकीयस्त्वमन्यस्त विकरणेभ्य'
[परिभाषा] इति तिङ् पञ्चाद्युदात्तत्वम् । समुद्रम् । 'उन्दी ह्रुदने' [चा^३ ७१२०] ।
'स्वायितश्चि' [उ २११३] इति रक् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

आ तन्वन्ति—extend to [the atmospheric region] Skt *tan*, Av *tan* to stretch extend Cf Gk *tanumai*, Lat *tendo*, I stretch.

रश्मिभि —with the rays [of the sun] As Geldner points out, after the thunderstorm the Maruts make the path clear for the

^१ सनेत्यभि Sk, रश्मिस्तदने प्रत्ययमादते V M

^२ व्याप्नुवन्ति—M P But several of M M's MSS show व्याप्नुवन्ति which is also the explanation of Sk

sun He compares *vim* 7 8 सृजन्ति रश्मिर्गोवक्षा पक्षा ह्यर्षाय वातवे । ते भानुभिर्विं तस्थिरे ॥ "With might they drop the loosened rein so that the Sun may run his course, and spread themselves with beams of light "

9

अभि त्वा पूर्वपीतये

सृजामि सोम्यं मधु ॥

मरुद्भिर्गन्धा गन्धि ॥८॥

अभि | त्वा | पूर्वपीतये |

सृजामि | सोम्यम् | मधु ॥

मरुद्भिः | गन्धे | भा | गन्धि ॥९॥

I pour out the sweet Soma juice, for thy drinking, (as) of old...

हे अग्ने पूर्वपीतये^१ पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय^२ त्वा त्वां प्रति सोम्यं मधु^३
सोमसम्प्रन्धिर्न मधुरसम्^४ अभिसृजामि^५ सर्वतः सम्पादयामि । अतएवं मरुद्भिः
सह [भागहि] अन्नागच्छ । अभि । 'एवमादीनामन्तः'^६ [किं १।१४]
इत्यन्तोदात्तस्यम् । 'वामो द्वितीयाया' [८।१।३] इति स्वादेशः सर्वानुदात्तः ।

^१ इदमपदप्रकृतिसरं प्राप्ते अन्वयिनामुदात्तत्वम् । अथवा बहुव्रीहि प्रकृत्या पूर्वपदम् ।
E under : 8 10 इतरदेशेभ्य उरा पानाय । मरुद्भिर्गन्धे गन्धि । पूर्वपदाभ्योदात्तत्वम् ।
S under 1 181 1. भोमपीतये । दासीभाषादिनाम् पूर्वपदप्रकृतिभारत्वम् । S.
under : 92 18, viii B 17, TS 1 i 5. etc

^२ This is after Sk. who adds अन्नादिवाचकं यत् यत् तदस्य

^३ मधुरं भोमस्यम् S under viii 10 1

^४ Some MSS. read मधुरस्यम् Under AV iii 14 3 also we find मधुरस्यम्. Under viii. 74 2, however, we find मधु मधुरस्यम्, several MSS. reading मधुरं स्यम् and only one मधुरस्यम् Under viii 10 4 we read मधुरं भोमस्यम्. So मधुरस्यम् appears to be the correct reading.

^५ Sk. rightly regards अस्मि as a १२३४५६७ governing मस्ते to अस्मिन्नेति १ १ ४ ७ and explains अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति

^६ See p 21.

पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । 'पुंवत्कर्मधारयः' [६।३।४२] इत्यादिना पुंवद्भावः । सजामि । 'सज विसर्गे' [घा० ६।१३०] । मिषः पित्वादनुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । 'सोममर्हति यः'* [४।४।१३७] । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः । मधु । 'कलिपादिनिमि' [उ० १।१९] इत्यादिना उ-प्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद् गतम् । अत्र आस्कः—'अभि सजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ'† [नि० १०।३७] इति ॥९॥

पूर्वपीतये—पीति means the same thing as पीय पूर्व—Av *paurea*, *pourva*, O Pers *paruva*. पीति—O Bulg *piti*, Gk *posis*. Let *poti* o, a draught, drink The first member of a तत्पुरुष is accented when it is dependent on an action noun in ति V G S, p 456, 2a, P vi. ■ 42 दासीभाराणम्

Cf RV, viii 8 7 अभि त्वा पूर्वपीतये इन्द्र सोमेभिरावय "men with their lauds are urging thee, Indra, to drink the Soma first," viii 45 ■ अभि त्वा इयमा सुते सुत सजामि पीतये, here, the Soma being shed, I pour the juice for thee to drink

* सोममर्हति य —All But the rule is applicable in those cases where the word सोम्य is an epithet to a deity as in दुमो श्रीसौ च साम्य viii 93 ■ "bright, meet for Soma, famed in song," etc but not in cases like सोम्य मधु, सोम्यो रघु, etc The relevant rule here is the next one मये च which means [the taddhita suffix य added to सोम] also in the sense of मय Under i 14 10 S says सोम्यः 'सोममर्हति य' इत्यनुवृत्ते 'मये च' इति यप्रत्ययः । सोम्य विकार इत्यर्थः । 'दक्षेति च' इत्यकारभेदः । प्रत्ययस्वरः । Under iii 63 10, etc Sāyana simply quotes the rule मये च Under AV iii 11 3 also we find 'सोममर्हति य' 'मये च' इति सोमशब्दाद् यप्रत्ययः The correct reading, therefore, is "सोममर्हति य" [४।४।१३०] इत्यनुवृत्ते 'मये च' [४।४।१३८] इति यप्रत्ययः It is perfectly clear the scribe after writing the first य thought he had transcribed the य of प्रत्यय and the reading became corrupt

† This quotation is found in a few MSS only.

सृजानि—Skt. *srjati*, Av. *harəzanti*, *harəzanti*, Skt. *srsta*, Av. *harəšta*

सोम्यम्—relating to or pertaining to Soma When it is an adj. to a deity it means Soma loving

मधु—Gk. *methu* Lith. *medu s*, Eng. *mead* See IHQ Vol. XII, p. 10 “द्रव्यसामान्यमृष्टत्वाच्च सोमसो मधु इत्युच्यते” Sk

SŪRYA

Characteristic features

The line *सूर्ये चात्मा जगत्सकलसुखं* leaps to the lips of every Indian when he thinks of the Vedic god Surya. The Sun, the noblest visible form of gods, is regarded as the soul of all that moves and all that stands * ‘Since his name designates the orb of the sun as well, Surya is the most concrete of the solar deities, his connexion with the luminary never being lost sight of’ (MACDONELL *Vedic Mythology* p. 30). He is the eye of Mitra, Varuna and Agni (चक्षुर्निषस्य बह्वक्षस्य†) He is far seeing (उद्वक्ष्य १॥ ४५ ४ दूरेदृष्टे x ४७ १) all seeing (सुषाय विश्वचक्षुः ५० १), beholds all beings (पश्यन्न्यानि सूर्यः ५० ७) and the good and bad deeds of mortals (चक्षु मर्तेषु इजिना च पश्यन्नभि चर्ते मूर्ते शर्वे एवान् १॥ ५१ २ विश्वस्य श्रुतुर्जगतय गोपा चक्षु मर्तेषु इजिना च पश्यन् १॥ ६० २)

His car is drawn by one steed named Etada or seven mares called इरित (सप्त सप्तार सुविताय सूर्यं बहुनि इरितो रथे १॥ ६६ १५) or seven horses (सप्त पुत्रानि रथमीकचक्रमीको अश्वो बह्वि सप्तगणाः विनाभि चक्रममरमनर्व

* एकैव वा महानात्मा देवता । त सूर्य इत्याचक्षते । न हि सःमृतात्मा । तदुक्तमपि—‘सूर्ये चात्मा जगत्सकलसुखं इति । तद्विभूतयोऽस्या देवता । तद्वत् इत्येतन्म—‘इन्द्र मित्र बह्वक्ष प्रमातु इति । *Sartanukramani*, II 14 20

भवत्तस्य मन्त्रस्य जपमस्यावरणं च ।

अथैके सूर्यमिवैकं प्रभवं प्रपद्ये विदुः इ—*Brhaddevata*, I 61

† तत्परोक्षेति शक्यमुच्यते । पश्येन शब्द यत् जीवेन शब्द मतम् ॥ १॥ ६० १६ That eye placed by the gods, bright and rising we would see for a hundred years, we would live for a hundred years

यवेमा विश्वा सुवनाधि तस्युः ॥ इमे रश्मिधि ये सप्त तस्युः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यथाः । सप्त
स्वघारो यमि सं नरन्ते सप्त सर्वा निर्विवा सप्त नाम ॥ i. 164. 2-3). His messenger
is Pūṣan, and Varuna prepares his path for him (यस्मै पूषन् नावी
चलः सप्तद्रे हिरण्यवीरन्तरि चरन्ति । वामिर्योसि दूत्वा सूर्यस्य... ॥ vi. 58 3, उरु
हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थासन्धितया च ॥ i. 24. 8).

Since the sun appears on the horizon immediately after dawn, he is described as following the Goddess Dawn even as a young man follows a lovely damsel (सूर्यो देवीमुषसं वीचमानां सूर्यो न वीचामभेति पयान्) and Dawn is described as Sūrya's wife (वाजिनीवती सूर्यस्य योषा vii. 75 5). "The same sequence, however, led the Vedic poets to think of the Dawn as the mother of Sūrya (वाजिनीवन् सूर्यं यश्मन्निम्न vii. 78. 3) and to describe the Sun as shining from the lap of the Dawns (विवाङ्मन उदसानुपछात् vii. 63. 3). In one passage the Dawn is described as leading a bright beautiful horse (चेतं नवन्ती सुहृदोक्तमश्वम् vii 72 3)." Just as in later literature the Sun is regarded as a swan, in RV. he is in several passages described as a bird.

The sun shines for the world (इमे विश्वाय), dispels darkness with his light and stirs men to activity (येन सूर्यं ज्योतिषा वाचसे तनो जगज्ज विश्वमुदियधि भावुना x. 37. 4)

"Sūrya measures the days (यस्य निशातो अह्निः i. 50. 7) and prolongs the days of life (इव च आयुर्वि शरीरहानौव सूर्यो वासर्पाय viii. 48. 7). He drives away sickness, disease and every evil dream" (अपानीवायमप दुष्पन्त्रं सुव x. 37. 4). In later literature also, we find that the sun is to be worshipped for the cure of diseases (चारीय भाक्कपादिभ्येन). There are two things, however, which we miss in the Veda—the reference to the lotus and to the Cakravāka.

In the Nirukta (xii. 14) Sūrya is derived from √स or √दृ or सु + ईदृ (सूर्यः सहेर्वा, सुदृतेर्वा सौर्यतेर्वा). But the word is evidently derived from सर् light. It is cognate with Gk. *hēlios* and Av *hīaro*. In the Avesta also *hīaro* is the eye of Ahura Mazda and has swift horses.

Hymns i. 50, 115, x. 37 and x. 158 are addressed to Sūrya.

[MACDONELL, *Vedic Mythology*, pp. 30-32; MOIR, *Original Sanskrit Texts*, Vol v, pp. 155-61.]

मिलस्य' [आ० श्रौ० ६।५।१८] इति । आदितस्तिष्ठ कृचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाश-
हविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो द्वे वपापुरोडाशयोर्गोम्ये । तथा च सूक्तितम्
—'चित्तं देवानामुदगादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा शं नो भूता' [आ० श्रौ०
३।८।१] इति । अतिमूर्तिनाम्येकहे^१ शुनासौर्ये^२ पर्वणि च सूर्यस्य हविषः 'चित्तं'

इति सप्तः । तदतिरात्रमस्यायामप्रदोमौक्यबोर्डाशरस्यानां दिनितुष्टाः । इत्थं रात्रौ पर्याय
प्रदानुष्ठानं करणीयं भवति । प्रतिपर्यायं च अक्षचतुष्टयवचनं भवति । त्रयाणां पर्यायाणां
समाप्तावाश्चिन्तनं शक्यं असनीयं भवति । तत्किमिति शब्दोऽपि प्रातरनुवाकवद्देवान्यादयस्तिस्ती
देवता स्तुत्यन्ते । प्रातरनुवाकतो विज्रियस्तसावयव यदस्य सप्तस्य ततोऽधिका वा भन्ता
आसूर्येदय वक्तव्या भवन्ति । प्रातरनुवाके पुनः अथ ततोऽधिका वा भन्ता पश्यन्ते
'पत्यारावतय पृथ्वीं सभापनीया भवति प्रातरनुवाकः । तदुक्तमात्रलायेन "प्रातरनुवाक
न्यायेन तस्यैव समाप्तावयव सप्तस्यक्रमोदेतो श्वेतम्" [आ० श्रौ० ६।५।८] इति, 'प्रातः
वयसा प्रभावात्" [३।१२।१] अतःप्रभासपरिमितम्" [आ० श्रौ० ७।५।१] इति च । एतच्च
सूर्योदय असनीयं भवति । तत ऊर्ध्वं सौर्याणि श्रुतानि असनीयानि तत 'चित्तं देवानाम्' इति
असनीयम् । सूर्यदेवताकपशुयागानुष्ठाने वपायामि वपापुरोडाशयामि वदयादिप्रधानहविष्यानि च
एतत्सूत्रपारम्पर्यतात्पर्यं चात्र क्रमयेकैकस्त्रैकैकानुवाक्या, ततो भन्तस्य च वपापुरोडाशयामयो-
न्यात्वेन विनियुज्यते ।

^१ सर्गकामिच यजमानिनेकदिनावसिषीऽतिमूर्तिनामक सीमयस्तीऽनुष्ठानस्य, "अतिमूर्तिना
यत्यमाषो भान सौर्याचान्द्रमहीभ्यामिद्विभ्यां यजित् । यत्तु चान्द्रमस्या सौर्येतितरम्" [आ० श्रौ०
६।८।१२] इति । तत्र रूपपदे यदहरहः सौर्याणां इत्या यजनं तत्र सूर्यदेवताक
इति, 'तरयिर्विद्वदन्तं' इत्या अस्तीत्या 'चित्तं देवानाम्' इत्या सीतयम् । एव चानुसंगत
पर्वचतुष्टयगतं शुनासौर्ये पर्वणि सौर्यस्य यामस्य 'चित्तम्' इत्या अथ याम्यात्वेन विनियुज्यते ।

* P notes that शुनासौर्ये is the reading in three MSS. Though acc. to P iv 232 याम्याप्रविषीशुनासौर्यस्यसप्तहविषोभवाभ्योपतिप्रह-
मिवाच्य च both शुनासौर्यं and शुनासौर्येय are available, still S. appears
to write शुनासौर्यं here, under i. 50 4 and in his com. on TS. Under RV. iii. 80 1, iv 57 5, vii. 90 2, vii 92 1, 3, viii 26 25
and x 160 5 the correct reading appears to be शुनासौर्येय which is
also found in *Āśvalāyana Śrauta Sūtra* and other works

देवानाम्' इत्येया याज्या । सूक्तित्वा—'तरणिर्विश्वदन्तश्चित्त' देवानामुदगादनीक-
मिति याज्यानुवाक्याः [आ० श्री० १५८१३, २१२०४*] इति ॥

देवानाम्' दीव्यन्तीति देवा रश्मयस्तेषाम्, देवजनानामेव वा अनीकम्¹
सेजःसमूहरूपं चित्रम् आश्चर्यकरं सूर्यस्य मण्डलम् उदगात् उदयापक्षं प्राप्तमा-
सीत् । कीदृशम् ? मित्रस्य धरुणस्य अग्नेः च । उपरक्षणेनेत्य । तदुपरक्षितानां
जगतां चक्षुः⁴ प्रकाशकम्, चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च

* M and P. omit २१२०४, but since Sāyana says अतिमूर्ति-
नामकादि गुणासीये पक्षे च the reference is absolutely essential. See S.
under i. 50.4.

¹ देवानाम् अनीकम्—देवानां रश्मीनां यदेतदुदगात् अनीकं समूहः Durga on
Nir xii 6 दीव्यन्ति याज्या इति देवाः किरणाः, तेषाम् अनीकं सुखम् आश्रय इत्यर्थः ।
यत्, अनीकं समूहः, किरणपुच्छ इत्यर्थः । Mah. on V.S. 7, 42 देवानां रश्मीनाम्
अनीकं सैवमण्डलं मण्डलम् S. on TB, दीव्यमानवदुरग्निरुदगात् देवानां रश्मिसमूहम् S. on
TB. अन्तकारदुपक्रमशरीरात्मकस्य ज्योतिरायकत्वेन दीव्यन्त्युदपमादिदममण्डलम् S. on TA.

† तेन dropped in P.

² चित्रम्—Acc. to Uvāṭa, Mahidhara and others it is an adv.
meaning brilliantly, wonderfully. Acc. to the Nirukṭa, Durga,
Skanda, Sāyana and others it is an adj. to अनीकम्. सूक्ष्माय प्रशस्य-
व्येयावस्थितः लुपते । उदयकालादारभ्य तावदपरहृदये च लुपते । चित्रमिति चित्रा-
विशेषणम् । यद्यप्युदगात् उदगमपर्यन्तम् उदगमत् । आश्रयं जह्य सकोपेन ज्योतिरा
माश्रितं ततोऽपहृदयेषां ज्योतिरां ज्योतिरादासीद्व्यति । Uvāṭa on VS. vii. 42.
चित्रं रश्मिरेतादिविधिवर्णम् S. on TS i. 4 43. 1, ii. 4. 14. 4. तस्मादप-
वधुत्वादिकपे च विचित्रम् । तदेव देवेषाम् अन्यथायातम्—'अग्नी यज्ञासो परवत् जग यज्ञः
मुमङ्गलः' इति । S. on TB ii 7. 4. अदम्यमानवपत्नेन विचित्रम् S. on
TA i 7 6. कासमिदं नादव्युत्पादिवर्णयितव्यात् चित्रम् । S. on TA. 2. 13. 1
आयनीयं पूजनीयम् S. on SB. iv. 3 4 10 आयनीयं पूजनीयम् । यत् सर्वदिग्
रश्मिप्रसारयेन विचित्रम् । S. on AA ii 2 4. 7.

³ उदगात् उदगि । आश्रयो मण्डलः Bhāskara on TS. अश्वति दृग्मण्ड-
लितः [१५८१] इति लुक् । S. on SB. iv 3 4. 10.

⁴ मित्रादीनां दीकानामपि चक्षुःस्थानम् । तेषां हि तेन प्रकाशितं पश्यति । दरा,
निषमादिर्वदरादिदेवताचक्षुःस्थानम् । उदयपक्षं येतत्, सर्वदिग्तावदशमभैरुमण्डलम् ।

द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं च आप्राः^१ स्वकीयेन तेजसा वा समन्ताद-
 पूरयत् । ईदम्भूतमण्डलान्तर्वर्त्ती सूर्योऽन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकं परमात्मा
 जगतः । जडमस्य तत्स्थुपः स्थावरस्य च आत्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य
 स्थावरजडमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम् । कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते ।
 तथाच पारमर्षं सूक्ष्मं—‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’^२ [ध्रं सूं २।१।१४]
 इति । यद्वा, स्थावरजडमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये
 मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतनायुक्तं सङ्गुपष्टम्यते । तथा च श्रूयते—‘योऽसौ
 तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति’ [सै आ १।१४।१] इति ।^३
 आप्राः । प्रा पूरणे [धा २।५१] । छडि पुरपश्यत्ययः । अदादित्वाच्छपो
 लुक् । जगत् । ‘गमेद्दे’ च [३।२।१७।३] इति विवप् द्विवचनं च । ‘गमः
 क्वौ’ [६।४।४०] इत्यनुनासिकलोपः । तत्स्थुपः । तिष्ठतेर्छिट् । स्वसुः । द्विवचनम् ।^४
 ‘शपूर्वां खय’ [७।४।६१] । पष्ठेऽकवचने ‘यसो सम्प्रसारणम्’ [६।४।१३१] इति

Bhaaskara on TS 1 4 4B 2 बहुभिन्नादिकस्य सदैवमनुशस्य जगतः ।
 आदित्योदये हि क्षयाच्छान्दमन्यते । Uvata भिन्नादियद्वयं च प्रदग्गावन् । दीनानां
 सङ्गुप्याप्तमन्वेष्टो च प्राणिनामित्यर्थः । SK M on Nir xii 16

^१ आप्रा — आपुपूरण [आपूरयति D] द्यावापृथिवी आन्तरिक्षं च भस्त्रेण तेन सूर्य
 आत्मा etc Nir xii 4

^२ अथेदानीं पररूपेण लीति—सूर्यं आत्मा । पुरुषाभिप्रायमेतत् । तथा च श्रुति —
 ‘यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रं प्रजापतिसहस्रं’ इति । सूर्यादैतमनेन मन्त्रेण स्थाप्यते ।
 स सूर्यात्मनेनीपास । Uvata जगती जडमस्य प्राणिजातस्य तत्स्थुपस्य स्थावरस्याप्यात्मा
 प्रदग्गात्मनेन उदयेऽवस्थितः सूर्यं लोकावयम् आप्रा सर्वतः स्वर्चेतनेन स्वरश्मिना च
 पूरितवान् । B on TB

^३ “तत् तस्मात् कारणात् जडस्य कार्यस्य जगतः अनन्यत्वं पृथक्सत्तारादित्यम् ।
 कुत ? आरम्भशब्दादिभ्यः ‘वाधारश्च विवारा नामधेयं सान्निभ्येव सत्यम्’ [छा° उ° ६।१।४]
 ‘एतदात्माभिर्दे सर्वे तत् सर्वं स आत्मा’ [छा° उ° ६।८०] ‘जडोद सर्वम्’ [उ° उ° ७।३]
 इत्यादिभ्यः ।” सदाशिवेन्द्रसरस्वतीवृत्तिः ।

* P notes that all MSS but two read दिवंचने ।

सम्प्रसारणम् । 'आतो लोप इति च' [६।१।६२] इत्याकारलोप । 'शासिवसि' इति [८।३।६०] पत्वम् ॥१॥

The metre of this hymn is Tristubh in which the largest no of the hymns of RV are composed. Hence the Sarvanukramanī [xiv ७६] says [अनादेशे लिङ्गो देवताः] त्रिष्टुप् छन्दः । It consists of four verses of eleven syllables (चतुश्चरित्रिंशद्विष्टनक्षराणि चतुश्चरः। एकादशाक्षर एते RP xvi ७४) An exactly similar metre is found in the Avesta also

चिचम्—see p 85

देवानाम्—see pp 16 17

उदगात्—3 sing root uor ind of गा 'to go जिगाति is read in the *Ugāntu* in the list of कृतिवर्मेक roots. In the *Dhatupatha*, however, गाठ वती is read in the सू class and गा वती च च्छ-ति in the वृ class. As गा became obsolete in classical Skt. Panini had to frame the rule एषा गा वृद्धिः ॥ ४/४५ to explain this form.

अनीकम्—(iv *anikam* cf mod Pers *peš āni*) face thence front of troops troops multitude. Most probably it is derived from अन् to breathe though the first element has been regarded as cognate with नि of निज and the second element with अक of अक्ष. Uvata explains अनीकम् as face. Madhava says अनीकं सङ्घं आदित्ये हि सर्वे देवा वसन्तीति. S evidently borrows his explanation from Sk who says देवानाम् अनीकं वसुध रश्मिचन्द्रोदयः. The mention of वसु in the second pada appears to support Uvata's explanation. Madhava in his com on ५१ also says अनीकशब्दो मुखवचनः । छान्दोग्ये आस्य मुखमुच्यते । C/ आस्यं देवानामनाकम् सिताणां वै रीतापतिः कोकम् SB 5.3.1.1

¹ वति in the rule can only mean the root वत् so the relevant rule here is आदेशश्चरवती P viii 3.50. But E probably thought that with वत् the form would be वति and so generally takes वति in the sense of the suffix वृत् though it is difficult to understand how वत् with the indicatory व can stand for वृत् with the indicatory व. By a curious irony of fate E interprets the rule correctly under iii 58.4 but makes a mistake in another direction.

(चक्षु—In the Nighantu (Nir in 13) चक्षे is read in the list of roots meaning to see. In the Dhatupatha however the sense is changed and we find चक्षिङ व्यक्ताया वाचि. The original meaning of the root appears to have been अभिव्यक्ति. Thus on one hand it means चाक्षुषी अभिव्यक्ति, on the other वाचिका अभिव्यक्ति (c/ b on RV in 22 2 अभिव्यक्तवागवाच्यं चाक्षुषाभिव्यक्तिमासे वतत) So चक्षे means to appear, to see, to show to speak. In AV *caśto* means to teach Av and O Pers *casman* eye Mod Persian *caśm* eye Beng *caśma* spectacles चक्षु orig, seeing thence brightness countenance eye

चक्षुर्मित्रस्य दह्यन्त्याग्ने—The sun is the luminous substance par excellence and consequently he is connected with the दह्यन्ते the shining ones par excellence. In the Gita (च 12) the universal form of the Almighty is described thus

दिवि सूर्यसदृशस्य भवेद् युगपदुज्जिता ।

यदि मा सृष्टो मा स्यादावकस्य महात्मन ॥

So in the first line the sun has been described as the face of the gods here he is regarded as the universal eye—the eye of Mitra Varuna Agni etc of the whole universe. In the Purusasukta the sun is said to have sprung from the eye of the Almighty

वायं द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्—cf 1v 14 2 ऊर्ध्वं कैतु सवता द्यौ अश्वजोति विन्दत्य ध्रुवनाथ कल्पम् वायं द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं दि सूर्यो रश्मिभिः कताम ॥ God Savitr has planted his banner on high spread of light for all the world. Surya has filled the heaven and earth and firmament making himself known by means of his rays

वायं १—3 sing s aor ind of प्रा to fill a *pra s t* > *apras* > *aprah* the ending being dropped V G S § 144 5 Similarly we have चक्षे (RV viii 40 11, ix 72 5) from चि चक्ष (RV i 113 3) from च and in epic शक्त ने from भी (c/ ना मे) Sayana explains

१ तिङी तिङी भर्त्तान इति तिप् तिगादेशः । व्यत्ययम मध्यम । S on x 74 2 x 106 11 x 1 1 सङ्घि व्यत्ययेन मध्यम x 127 ॥

अस correctly—आयमानुशासनहानिबलत् रुमिदौ न 'हवेति In classical Skt an ई is inserted between the s the sign of the aor and the ending t Cf Bhattach, xv 68 अनातोदिबुमिदुंखन् Acc to Panini ईट (अदिमिचोपुक्ते vii 3 96) is dropped by the next rule वृत्त इदृष्टि

प्ले is an extended form of प्ल to fill The root is found in Gl plecto (Skt प्लेत्) Lat. plevi (Skt प्ले), Lat plectus (Skt प्लत), Lat plenus (=Skt प्लन , full

"The principal peculiarity of the older language in regard to inflection is the frequent absence of ई in the endings of the 2nd and 3rd sing act, and the consequent loss of the consonant ending and sometimes of root finals If the root ends in a vowel, only the consonant of the ending is necessarily lost thus apras (for both apras s and apras t) from √प्र WHITNEY, Sanskrit Grammar, § 888-889

आशुविही—The Devata Dvandvas occupy an intermediate stage between mere juxtaposition and fully formed compounds Here each member is used in the dual and each member retains its independent accent That these were felt to be loosely formed compounds is proved by the fact that sometimes a word or words intervene between the members of the compound Cf ii 12 6 आशा (अदौ वृषिषी वसिषी

आशा is the Nom du of the heaven (class आशी like गशी) Skt dyauh, Gl Zeus, Skt dyani Gl Zen }

वृषिषी (Gl plataia) for वृषी Av pərəθurī, from to वृष lit the ' broad one cf मरी (lit the great one) वरी (lit the wide one), etc cf Av. i 14 5 प्रद्वान् वृषिषीदावृ : अ एनाममर्दयन्, विनाममर्दयि । अयं वि दानेन वृद्वामदिता वेदयन् । In SB xi 5 6 3 mention is made of इमां वृदिषो विनेन पूषन् and so the earth came to be known as वसुमती, वसुधरा, वसुधा etc

अनिरिचन्—lit situated between [heaven and earth], from anāra the loc sing of अनर between and चि to dwell (अनरा चान् दावावृदिमर्दयन् इति वसुमतीमावावृन् S on i 52 13) अह ईद्विषदे मोक्षायन्, तद्विद्वद्विषदे मोक्षायन् आसीन् । तद्विद्वद्विषदे मोक्षायन् । ईद्वि ईद्विषदे मोक्षायन् । तद्विद्वद्विषदे मोक्षायन् ।

इदमीहमभूदिति तद्यादन्तरिक्षम्। SB vii 1 2 23, तद् यद्विष्टिर्द मर्धमन्त-
सद्यादन्तरिक्षम्। अन्तरिक्षं च वे नामैतत् तदन्तरिक्षमिति परीक्षमाचक्षते। J U. B ,
1 20 4 अन्तरिक्षं वा इति तदन्तरिक्षान्तरिक्षम्। Ta B x 14. 2
अन्तरिक्षं चिन् means 'dwelling in the atmosphere' Under TS
1 9 2 S says अन्तरिक्षशब्द पृथोदरादिः। सर्वत्रागतिक आद्युदासी इवादि।
अग्निको मध्येदास पृथोदरादिति द्रष्टव्यम्। As the first member retains
its independent accent, the word is to be included in the दासीभार
group P vi || 42 Neither पुच nor अन्तरिक्ष is analysed in the
Pada text

सूर्यं आत्मा जगत्कल्पयन्—this has become proverbial In vii 60 2
Surya is described as विश्वस्य स्यात्तुल्यगतय गोपा, cf vii 101 6 स रितोधा
इवम्, यद्यतीनां तन्निद्राया जगत्कल्पयन्। तन्म जत पात शतवारदाय सूर्य पात खल्लिभि सदा
न ॥ 'He is the impregnator bull of all, in him is the soul of all
that moves and all that stands' So may this rite protect me for
a hundred autumns Do ye preserve us evermore with blessings'

सूर्य —from सूर light, cf Gk *helios* which became हेलि in late
Skt In TS ii 2 10 4 सूर्य is derived from सुवीर्यं स (i e इन्द्रम्) देवा
पशुवन् सुवीर्यं मर्धा यथा गोपावत इति। तत् सूर्यस्य सूर्यत्वम्। BD vii 128 says
सूर्ये हरति भूतं सु वोरयति तानि वा। सु र्वैर्यत्वा यत्त्वत् सर्वकार्याणि सन्धत्तु ॥
Samkara says in his com on BU v 15 सूर्ये सुनु र्वैर्यत् रसान रप्तीन्
मुच्यन् विधी वा जगत। Panini mentions सूर्ये in the list of irregularly
formed words with the suffix कर्प् His commentators state
that the root is ह or र् The close connexion with सूर्यं of सविता as
also passages like नून जना सूर्येण प्रवृत्त RV vii 63 4 led to the
belief that सूर्य might have come from √ह The सूर्येतिदान्
(xu 35) also mentions this popular derivation in the stanza
हिरण्यदर्भो भगवानेष्टच्छन्दसि पश्यते। आदित्यो ज्ञानदभूतत्वात् प्रख्या सूर्यं उच्यते ॥
(IC, April 1936 pp 615 6)

आत्मा—O E *atm* breath Cf. Gk. *atmos* smoke, vapour
Similarly the Gk word for 'soul' *pneuma* originally meant
'wind', 'air', 'breath' and Lat *animas* meaning 'rational soul'
originally meant air, breeze and is cognate with Skt *anilah*
and Gk *anemos* In the Nirukta आत्मन् is derived from अत् or, आप्.

आत्मा अतनेवो। आग्ने र्वा। अपि वाप इव स्वात्। Samikara in his com on AU. 1 1 says आत्मा आप्तोनेरतनेवो which is explained by Anandagiri thus, वाग्दशार्थे, आत्मानं च समुचिनोति। तथाच कृति —

यथाप्रोति यथादत्ते यथासि विषयानेति।

यथास्य सन्ततो भावस्य आदायेति कीर्तते। इति।

अत — It, moving pr part of ग्ना to go, hence the fem. is लगती. This was not recognised by Kātyayana who framed the Vārttika द्युतिर्वाजिह्वीनोनां दे च

सम्पुष*—Gen sing of तच्चिबच perf part of स्वा, one of the very few perfect participles that have come down to classical Skt

2

सूर्यो देवीमुपसं रोचमानां	सूर्यः देवीम् उपसम् रोचमानाम् ।
मर्यो न योषामभ्येति पद्यात् ॥	मर्यः न योषाम् अभि एति पद्यात् ॥
यत्र नरो देवयन्तो युगानि	यत्र नरः देवयन्तः युगानि ।
वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥२॥	वि तन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥२॥

The sun follows the resplendent Goddess Usas, as a youth follows a young maiden, where pious men perform prayers and sacrifices to the auspicious (divinity) for their well being

सूर्यो देवीम् दानादिगुणयुक्तां रोचमानाम् दीप्यमानाम् उपसं पद्यादभ्येति उपसः प्रादुर्भावानन्तरं तामभिरक्ष्यामच्छति। तस्य दृष्टान्तः—मर्यो न योषाम्। यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति सदा। यत्र यस्यामुपसि जातायां देवयन्तः देवं रोचमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तो नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः। युगानि। युगानन्दः कालवाची। तेन च तस्य कृतव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासार्थाविति। अग्निहोतादीनि कर्माणि।

वितन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा देवयन्तः देवयामार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानयुरपा युगानि हलावयकभूतानि कर्पणाय वितन्वते प्रसारयन्ति । तामुपसमनुगच्छतोत्यर्थः । एवविधं भद्रम् कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलदाय । स्तुम इति शेषः । यद्वा देवयन्तः देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं पर्याणमग्नि-होसादिक कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुपसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति । मयं । 'सृष्ट् प्राणत्यागे' [घा° ६।१।१९] । 'हृन्दसि निष्टुर्यं' इत्यादी [३।१।१९३] यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । 'यतोऽनाव' [६।१।२१३] इत्याहु-दात्तत्वम् । युगानि । युजे कर्मणि घञ् । 'युगशब्दः कालविशेषे रथाधुपकरणे च' इत्युञ्छादिषु [६।१।१६०ग] पाठाद् युगामावोऽन्तोदात्तत्वञ्च । वितन्वते । 'तनु विस्तारे' [घा° ८।१] । 'तनादिङ्गल्भ्य ञ्' [३।१।७९] । 'सह' [२।१।४] इति योगविभागात् तिङोपसर्गाख्य समासे सति समासस्य [६।१।२२३] इत्यन्तो-दात्तत्वम् ॥२॥

देवीन्—see p 16 देवस्य पत्नी देवी । पु योगादाख्यायाम् [४।१।४८] इति ङीष् । S under iii: 20 5

धवसम्—also उषासम्, Av ussonham from वस to shine Skt uccohati, Av usaiti Cf Acolic Gk ausos (for *aus os) Lat aur or a (for* ausos a) Lith ausra red of dawn Skt वसन् वासर and Eng east are cognate Gk eos hrodo daktulos 'rosj fingered dawn'

वीचमानान्—pr part of वृच् to shine, root aor part वृचान् ।

मयीं—man, young man, wooer मयंक—? little man, Middle Persian *mezek*, Gk *meiraz* boy, maiden मयीं न योषाम्—6/ बहुयुरिव योषाम् iii 52 3, वि शो ररप्य क्षत्रिभिर्न वैभिर्वचो न एक सख्यो न जेता । मयीं न योषामभि मयमानीऽच्छा विवस्वि पुत्रहवमिन्द्रम् । RV iv 20 5 "Him who is sung aloud by recent sages, like a ripe fruited tree, a scythe armed victor, I, like a bridegroom thinking of his consort, call hither Indra, him invoked of many"

योषाम्—The stem was originally योषन् (corresponding to वृचन्)

of which the Nom sing was योषा and the Nom pl योषण. (weak form for strong) The Acc sing ought to be योषणम् but it is not actually found¹ The Nom sing योषा coupled with the fact that the word meant 'young woman' gave rise to the idea that the stem ended in *a*, so that an *a* stem योषा, came into existence from which we have योषाम् (Acc sing) योषे योषा On the other hand the Acc योषणम् was turned into the fem योषणाम् and gave rise to the stem योषणा

'योषन् योषणा, योषा योषिन् all denote 'young woman,' maiden,' as an object of affection, and as meet for wedlock So these terms are often opposed in the Brahmanas to इषन् 'male', in the general sense of 'female', but they also occur in the sense of 'wife,' or 'daughter,' or merely 'girl' ' *Vedic Index* Vol II, p 196 'स्त्री is the ordinary word in poetry and prose for 'woman', without special reference to her as a wife or as a maiden नारी has the same sense but disappears in later prose, while प्रा refers only to the wives of the gods and योषिन्, with its cognate words denotes the young woman as ripe for marriage' *Ibid* p 485 Lat Juno is from the same root Under III 52 3, III 56 5, etc E says युष भजने इति स्त्रीषी धातु Note that *yosa*, *yosan* and *yosana* are accented on the first syllable, while *yosit* is accented on the second

पश्यात्—Abl adv Av *pasāt* O P *pasā* The Inst *pasā* (Av *pasā* O P *pasā*) is also used in RV पश्यात् with verbs of motion, governs the Acc पश्यात् पूर्वामथेति पश्यात् RV 1 124 9 त्रिषात् त्रिषादन्थेति पश्यात् x 117 8 न न पश्यादथ नभत् II 41 11 नो सिं shall reach us from behind यन्ते पश्यान्तदोऽनुदति BU II 1 10 Such use though rare, is sometimes found in class Skt

The sense of *cd* is not quite clear Skandasyamm explains यत्र नरी मनुष्या देवयज्ञ. ईदम् इममेव नृष्य यष्टुमिच्छन्तः। युयानि रितन्ते। युग्मधः

¹ In O P. the Inst +g in षा and the Abl sg in षाम् fell together

कालवचनः सामर्थ्याच्चाग्निहोत्रकालेषु वचते । प्रतीत्यनेन सुव्यध्यते । चाग्निहोत्रकालान् प्रति,
 चाग्निहोत्रकालेषु [इति यावत्] । वितन्वते वितवं कुर्वन्ति । भद्राय तत्कलाय । भद्रम्
 च अग्निहोत्रकाले कर्म । यदा खेषु कालेषु मनुष्या चाग्निहोत्रं मुह्यन्ति तदा स्य सपमं पथाद-
 भेतीति समस्तार्थः ।

Mādhava's explanation is as follows, मनुष्या देवान् कालयमाना,
 चाग्निहोत्रादीनि कर्मणि प्रतिवितन्वते भद्रं च भद्राय कुर्वन्ति । यदा कर्मण्यर्थं युगानि
 युज्यन्तीति । भद्रम् here evidently means कल्याणसाधनोपादिकम् कर्म and
 भद्राय means तत्कलाय

Hillebrandt understands वितवितन्वत् with भद्रम् and construes भद्रं
 (nom.) भद्राय प्रतिवितन्वते—a happy generation spreads itself out against
 another happy generation (*breitet sich ein glückliches Geschlecht
 einem glücklichen entgegen*) Oldenberg translates 'Where
 men revering God lay out the yoke of the offering (regarded as a
 vehicle or something like it) for the glorious (Surya) to the glori-
 ous' (of प्रति वरम्)¹ Geldner translates 'When men devoted to
 God lay the yokes, ya a fortunate one, for the auspicious deed'
 He explains "With the laying of the yoke begins the day's
 work of the countryman Yuga 'yoke' here means day's work,
 epoch, time Every morning the pious begin a new epoch or
 a new day's work. The same imagery in x 101 3². Cf. also

¹ भद्रं युगं भद्राय युगाय

² Old ad is in a foot note Or is वितं to be construed with
 वितन्वत् and भद्रम् regarded as an adv ?

³ युगम् सीरा वि युगा तनुष्वम् x 101 3 'harness the ploughs,
 extend the yokes' We may add also x 101 4 सीरा युजन्ति
 कनयो युगा वितन्वन्ते वृषवः "The poets harness the ploughs, they extend
 severally the yokes". "In this (x 101 3) and the following
 stanzas sacrifice is figuratively spoken of as ploughing, sowing
 and reaping." GRIFFITH

1 118 10d¹ प्रति in the sense of constant repetition दुनम् is to be understood after अदम् "

Griffith follows Ludwig and translates "Where pious men extend their generations, before the Auspicious One for happy fortune" with the note that it reminds one of Shelley's

"Man, the imperial shape, then multiplied
His generations under the pavilion
Of the Sun's throne"—*Ode to Liberty*, ll 81 3

The clue to the sense of युवाँनि would, however, appear to be furnished by v 47 8 दि चन्वे धियो अवा अवाधि वजा युवाव मातरो वयनि 'for him, they spread out prayers and acts of worship, the mothers weave clothes for their son' Thus in our stanza युवा means वभवा, i e, धिय and अवाधि 'prayers and sacrifices'

यवा—metrical lengthening Av yaṁra Panini's rule ३
नचि तुमुचनचतडुमुचव्याणाम् v 3 138

नर—Nom pl of न Av *nara*, Gk *aner*, man Old Lat *nero* 'strong, *neria* bravery, Lat *Nero* The Acc sing *naram* was regarded as *nara m* and the stem *nara* came to be fully declined Earlier नर was found only at the end of compounds

देवयन्—Nom pl of the pr part of the denom देव from देव Before the denom suff य stems generally remain unchanged in RV नक्षत्रयुवस P vii 4 85 For देव Panini has the rule देवसुखयोयुयि काठके vii 4 88 (See P vii 4 85 89) With the suffix च the form will be देव्य which also means

¹ उदोर्ध्वं जीवो असुजं एवाद्य प्राणात्म चा जीतिरिति ।

आरेक पर्या यातने सूषायागम्य यव प्रतिस्त्वायु ॥

Arise! the breath of life has come to us. Darkness has disappeared and light is coming. She has left a path for the Sun to travel. We have arrived where men prolong their lifetime' Geldner adds in a note "i e, where a new period of life, a new day begins"

'devoted to the gods.' दीक्यते। 'देवानामान इच्छति' इति दीक्यन्। तथै।
 'कचि च' [अ०३३] इतीत्तं न भवति, नच्छन्दस्यपुत्रस्य [अ०३३] इति निषेधात्।
 'अथाचम' [अ०३३] इत्यात्वविधानादीत्तनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्येव निषेध इत्युक्तम्।
 'शतुरनुमी नयजादौ' [१।१।१०३] इति विभक्त्येदात्तत्वम्। अथ क्वचपित्तादन्तोदात्तत्वम्।
 'अपि पितादनुदात्तत्वम्, शतुरनु लसविंशानुव-सुरेण। उभयोः कच्चा रुक्कादिरे 'एकादिश
 उदात्तेनोदात्त,' [अ०३३] इत्युदात्तत्वम्। तथादन्तोदात्तात् परस्या विभक्ते "शतुरनुमी
 नयजादौ" [१।१।१०३] इत्युदात्तत्वम्। S. under : 16, 12.

युगानि—We take युगानि here in the sense of उभयानि referring to धियः and अशांसि. Skt yugā-m, Lat. yugu-m, Gk. zugu-n, Eng. yoke. The word orig meant 'yoke,' then 'couple, pair,' then a race of men, generation (because it is united by common descent) and then an age of the world (the sense is shifted to that of time.).

वितन्वते—तन् means to stretch. वि तन् to stretch out, to spread out, to carry out, perform, accomplish Skt. tan, Av. tan, Mod. Persian tanidan to spin, Lat tenēre to hold, tendere to stretch, to extend, Gk : teinem (from *ten-jō) to stretch, strain, extend

प्रति भद्राय भद्रम्—may be construed in two ways भद्र' क्ये प्रति भद्राय or भद्र प्रति भद्राय क्ये। If प्रति be taken with वितन्वते (as it is construed with अहवत in प्रति भद्रा अहवत यवा क्ये न अहवत; 17. 52. 5) भद्रम् will have to be taken as an adv. For भद्र see p 38.

भद्रम्—भद्र is very aptly explained in the *Sātyāyana Brahmana*, यथै पुत्रस्य विष्णु तद् भद्रम्, यज्ञा भद्रम्, प्रजा भद्रम्, पयसा भद्रम् Later on धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष were regarded as the four भद्र's (चतुर्भद्रम्). In the *Praśnottararājanīyālaṅkāra* (St. 27) the four *bhadrās* are thus enumerated

दानं श्रियवाक्सहितं ज्ञानमवर्षे अमानितं शौर्यम् ;

विष्णु व्यासमेतं दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥

It is interesting to note in this connexion that in

bhavabhūta's prayer to the sun (Mal 1. 5) also the word भद्र occurs twice

कान्धाणां लभसि महसां भाजन विप्रमूर्ते धुयां लप्सीमिह भयि भद्रं वेदिं दिवं प्रसीद ।
यद् यत् पापं प्रतिगृहि लग्नस्य नमस्य तन्मे भद्रं भद्रं वितर भगवन् भूयसे भद्रलाय ॥

The advanced student is advised to read Mayurakavi's *Sūryasataka* and Panditaraja Jagannātha's *Sudhalaṅkāra* along with this hymn to the sun

3

भद्रा अश्वा इरितः सूर्यस्य	भद्राः अश्वाः इरितः सूर्यस्य ।
चित्रा एतन्वा अनुमाद्यासः ॥	चित्राः एतन्वाः अनुमाद्यासः ॥
नमस्यन्तो दिवं आ पृष्ठमस्तु.	नमस्यन्तः दिवं आ पृष्ठम् अस्तु ।
परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥३॥	परि द्यावापृथिवी इति यन्ति सद्यः ॥३॥

The auspicious bay steeds of the sun, the brilliant *Etagras* having been greeted with gladness have ascended the back of Heaven receiving the homage (of all) In one day they traverse Heaven and Earth

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतन्वा इत्येतद्भयमश्वनाम । सलैकं त्रियापर योजनीयम् । अश्वाः तुरगा व्यापनशीला वा इरितः इतरा चित्रा विचित्रा-
वयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादनीयाः । एषमभूता
सूर्यस्य एतन्वाः अश्वाः । यद्वा एत गन्तव्यं मार्गं गन्तारोऽश्वाः । एतं
शवलवर्ग* वा प्राप्नुवन्तोऽश्वा नमस्यन्तः अस्माभिर्नमस्यमाना सन्तो दिवं

* Peterson adds नोलवर्ग after शवलवर्गम् One of MSS reads शवलवर्गं नोलवर्गं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वा In the com on TS II 5 7 1 एतन्वा is explained as अश्वा, अश्वा, as व्यापनमिनः, and इरित as नोलवर्गः. Under RV VII 70 2 S explains एतन्वा as अश्वा and under VII 20 7 as एतवर्गो अश्वा

अस्माभ्यन्तात् 'अचो यत्' [३।१।९७]। 'यतोऽनाव' [६।१।२१३] इत्याहुदात्तत्वम् ।
 नमस्यन्तः । 'नमोऽरिव' [३।१।१९] इति पूजार्थे क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि
 शतृप्रत्ययः । अस्थुः । तिष्ठतेऽष्टान्दसो वर्तमाने लुङ् । 'गातिस्या' [२।१।७०]
 इति सिचो रुक् । 'आतः' [३।१।११०] इति झेजुम् ॥३॥

भद्रा —येषम = the comparative of भद्र, just as 'better' is the
 comp. of 'good' in English and 'mieux' of 'bon' in French
 The antonym of भद्र is पाप वि न यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेत य नामयत
 पापीयान् स्वादिति य कामयेत येषान् स्वादिति AB xi 7

इरित् —follows, cf. *Sakuntala* I चतौह इरितो इरीय वर्तने
 वाजिन । The *Brhaddevalā* (iv 140 142) following the *Nirukta*
 mentions the different steeds of different deities इन्द्रस्य इरयो द्वावा
 ऋषेरयास्त रोहित । सूर्यस्य इरितयैव वायवर्जिदुष एव च । रासभ संहितोऽग्निभ्यामग्ना
 पूषय वाजिन । इषयोऽग्राम्भु भक्तो गावोऽव्यक्तवायवसाम् । सवितुर्वाजिन आवा
 विर्यदपा हृष्टवते ॥

एतत्त्वा —एतत्त्वा going quickly swift एतत्त्वा is also the name of
 the sun's horse (एत in the plural denotes the steeds of the
 Maruts) Av. *aetava* (<ae *ta go a*) *eta* from *ē* 'to go' means
 darting, rushing swift, from I C *as* or *as* to burn 'to shine'
 means variegated, glittering, shining According to some
 scholars *etagna* means possessing shining cone, thence by *सप्तवा*,
 'shining'

चतुर्मासाय —*mad*, orig. to be wet, to drip then to be drunk,
 then to rejoice

नमस्तन —*mad* has been evidently added here acc. to सुपचकन कच्
 and not acc. to नमोऽरिवचिचड कच् So the meaning appears
 to be desiring homage hence deriving homage Sūrya takes
 the bull by the horn and says नमस्तन means नमस्तनना, but when
 an active verb is used in the passive sense it takes *Ātm* termina-
 tions In his com. on TB ii. 8 7 1 Sūrya says नमस्तनमिच्छन्
 एव पशुभूतः Can the correct reading be नमस्तनं कृतेन च पशुभूतः ?
 Skandasya nām नमस्तनं कृतेन च नम् Veṅkaṭa madhava merely
 says पशुभूतः

परि दावापृथिवी दन्ति सद्यः— Cf. iii. 58. 8 चरन्ना परि वामिपः पुदचो गोपुर्गीभिः
 घन्तमाना चसुधः । रथो च वासुधन्ना चटिन्ना परि दावापृथिवी याति सद्यः ॥ 'Aśvins,
 around you come, viands abundant, vying with hymns and not
 to be despised. Your car born of established order, urged on
 by press-stones, traverses heaven and earth in one day'

सद्यः—is used here in its original sense 'on the same day',
 'to-day.' It is used in classical Sanskrit in the secondary
 sense 'immediately'. The chariot of the Aśvins also परि दावापृथिवी
 याति सद्यः iii. 58. 8. सद्यः and सदियः (to-day), चः (to-morrow), च.
 (yesterday) etc. are formed with चस् (V.G.S., p. 213).

4

तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं

मध्या कर्तोर्विततं सं जमार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्याद्

षाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥३॥

तत्|सूर्यस्य|देवत्वम्|तत्|महित्वम् ।

मध्या|कर्तोः|विततम्|सम्|जमार ।

यदा|इत्|अयुक्त|हरितः|सधस्याद्

आत्|रात्री|वासः|तनुते|सिमस्मै ॥३॥

This is the divinity, this the greatness of Sūrya that in the
 midst of the work he has withdrawn the spread out (web). As
 soon as he has yoked the bay steeds from their stall, Night
 spreads her garment over all or "still spreads around her gar-
 ment for him."

सूर्यस्य "सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद् देवत्वम् ईश्वरत्वं स्वातन्त्र्यमिति यावत् ।
 महित्वम् महत्त्वं माहात्म्यञ्च तदेव । तच्छब्दमुत्तेयच्छब्दाप्याहारः । 'यत्
 कर्तोः । कर्मनामैतत् । भारद्वापरिसमाप्तस्य कृष्यादियक्षणस्य कर्मणो मध्या

* Some MSS. read चरन्ना चरन्ना which is also found under
 the next stanza. But in that case too many च sounds come
 together.

मध्ये, अपरिसमाप्त एव तस्मिन् कर्मणि, विततम् विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालम् अस्तं गच्छन् सूर्यः संजगार अस्माहोकात् स्वात्मनुपसंहरति ।¹ 'कर्मकरश्च प्रवृत्तं *कर्मोपरिसमाप्तमेव विसृजत्यस्तं यान्तं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति ? 'न कस्यापि । 'सूर्यं एवेष्ट्यं स्वातन्त्र्यं महिमानं आर्वाहाते । अपि च । इदित्यवधारणे । यदा इत् यस्मिन्नेव काले हरितः रसहरणशीलान् स्वरश्मीन् हरिद्वर्णान्श्वान् वा सधस्यात् सधस्थानोत्, अस्मात् पार्थिवाहोकात्, आदाय अयुक्तं अन्यत् संयुक्तान् करोति । यद्वा, पुनः केवलीऽपि विपूर्वाधी । ब्रह्मणः । यदैवासी स्वरश्मीन् अश्वान् वा सधस्यात्

¹ मध्या मध्ये कर्ता; --- इत्यादिकर्मणः । अपरिसमाप्तमेव प्रारम्भेण कर्मस्वित्यर्थः । विततमासीद्यं रश्मिजालं संजगार । Sk. मध्ये कर्मण विततं तन् कर्मोप यन् सूर्यं दृष्ट्वा कर्मकरः सहरति V. M.; S. combines both verbs. महत्त्वाद्दीदमश्वान्दृष्ट्वा-संहर नाव्य. सूर्यात् सधसैकेनैव संयुक्तं दत्तोति । Sk. मध्ये यत् कर्मोप त्वमप्याहम् । दीवासुरमनुष्यसन्निभान् । विततं रश्मिजालम्, चरुल्लेखम् । संजगार । अपरिच संहरति, आदाय एतत्तन्निष्ठं यत्तोति नोपसङ्गम् इत्यभिप्रायः । Uvata, सूर्यस्य तद् देवत्वं देवतानुभाषः । तच्च सधस्थानम् ऐश्वर्यम् । तन् किम् ? अर्थः । 'ईदृशं तीक्ष्णवृत्तं' [श. ३. १] इति करोति कोत्तुन्-ब्रह्मणः । कार्यग्रेहस्य जगद्गणः । Mahidhara, 'सूर्यरश्मिसञ्चारे सति तदीयप्रकाशिनानुवर्त्यते'ता मनुष्याः सर्वे देहेषु बहुविधानि इत्यादिकर्मण्यारम्भे, तदा यामधुष्टयमात्रं सूर्ये रश्मिजालं संवृत्त्याहमेति । यतो रश्मिजालस्य जगत्प्रकाशनाय चक्षमात्रेण प्रसारणं पुनः सहरणं च ग्राह्यमस्ति सम्भवति, अतो महद्वितन्माहात्म्यम् । S on TB ii 8. 7. 1

* कर्म dropped in most MSS

† विपूर्वा—M. P. But under : 105. 11 ■ सधस्थानि एवो इवम् S. says, विषु गत्याम् । अथ केवलीऽपि निपूर्वाधि द्रष्टव्यः । Similarly under vi 20. 5 न त् यन् द्रष्टव्यो वाच्यस्य he says अथ केवलीऽपि तथातिरवपूर्वाधि द्रष्टव्यः. Again under vii. 104. ■ तदुदयस्तु सहरणं इव he remarks: यदशु । दशु प्रवर्तः । केवलीऽप्ययमाहपूर्वाधि द्रष्टव्यः. Similarly under vii. 100. 1 he says- दधतिराहपूर्वाधि द्रष्टव्यः and under i. 20. 9: 'इज् हरये । केवलीऽपि सोपसर्गाधि द्रष्टव्यः ।

¹ We find the same thing in classical Sanskrit. In Kālidāsa, i. 1 राजासुहृदि यमदुष्टं विदितुम् commentators maintain that-

सह तिष्ठन्तस्मिन्निति सधस्थो रथ । तस्मात् अयुक्त असुव्रतः । आत्
 अनन्तरमेव रात्रौ निशा वासः आच्छादयितुं उभ सिमस्रौ । सिमशब्द-
 सर्वशब्द-पर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वसिन् लोके । तनुते
 विस्तारयति । यद्वा वासो वासरम् अहः, तत् सर्वस्मादस्माद्धोकादपनीय
 रात्रौ तमस्तनुते । अस निहकम्—‘तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्वं मध्ये
 यत् कर्मणां क्रियमाणानां विततं सहियते, यदासावयुङ्क्ता हरणान् आदिष्य-
 रश्मीन् हरितोऽन्यानिष्ठि वा अय रात्रौ वासस्तनुते सिमस्रौ’ वासरमहरवयुवती

अयुङ्क्त has been used for अयुङ्क्त see *Kirātārjunīya* I (ed by
 K C Chatterjee) p 4 N B 1

* P notes three MSS read अयुक्त—very good reading

१ कदा पुनरुपसङ्गात् उच्यते । यदेदयुक्त इच्छत्येव वादपूरण । यदास्तमया
 मनसि उत्तरण मेव गन्तुं युङ्क्ते । हरित स्नानवान् । कः उच्यते सह तिष्ठान्ता
 यथाहा स सधस्थी रथ इहाभिप्रेत । सप्तम्यर्थे रथो पथनी । सर्वस्मन्नाम सहस्रानभूत
 आकीर्ति रथ इत्यर्थः । आत् तदेव च रात्रौ वासः । वास शब्दोऽयं क्रियाशब्दो वस आच्छादन
 इत्यर्थः । वसवधनी वा । सामयौह कृत्वा वाम आह नान्यत् । तत्साध्याय तमसि
 प्रयुज्यते । अतस्तस्य जगत आच्छादयितुं आच्छादक सक्त्य वा तन । S k किञ्च यदत् अयुक्त यदा
 प्रयुङ्क्ते आरुणि आत्ममन्यान् करोति । हरित हरिश्वाङ् रश्मीन् । त स्नानमन्त्रासी
 लोहिततां यन्ति । सधस्यात् सधस्यानादाहृत । वृषिर्व्यादिभ्योऽप्येव तेषां सधस्यानम् । तव
 हि ते निपतन्ति । अग्न्यकवादिभ्यस्तद्विधोऽतिरिक्तं तन आदिशब्दभावात् प्रथमतोऽभिप्रायः ।
 Uvāṇa on VS 33 37 सह तिष्ठन्तस्मिन् यत् तत् सधस्थं व्योमस्तमसम् ।
 मन्त्राकासी दीतवर्त्तनयन् यत् व्योमस्तमसम् स्वस्तिन् योजयति, अनन्तरमेव निशा सर्वं
 वस्तु तमसाच्छादयति । Mahidhara यदत् यदेव सधस्यात् कर्मानुष्ठानां सहाय्यात्
 योग्यदक्षादिभ्यः मन्त्रतोय गन्तुं हरित स्वकीयान्नाम् अयुक्त सूर्यं स्वरथं योजयति
 आत् अनन्तरमेव निशये सर्वेभ्यो प्राणिभ्यस्तथ तत्प्रकारमेव रात्रौ वासस्तनुते व्योमस्तमसि
 रातिनिर्वाणं करोति । अयमर्थः—मैव प्रदक्षिणोत्प्रेक्षादिभ्यो यदेवास्मान्मन्त्रादपरापर्यायं
 गन्तुमुदुत्तरादिभ्यो रथिभ्योति । S under TH 2 8 7 2

! अयुक्त M P.

! वसरम्—Some MSS of A II

सर्वस्मात् [नि० ४१११] इति । महित्वम् । 'मह पूजायाम्' [धा० ११७१६] ।
 ओगादिक इन्-प्रत्यय 'तस्य भावस्वतलो' [५११११९] । मध्या । मध्यशब्दात्
 सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' [७११३९] इति दादेशः । कर्तोः । करोते-
 रौणादिकस्तोसुन्-प्रत्यय । विततम् । विपूर्वात्तनोते कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन कृ-
 प्रत्यय इदो विकल्पनाद् 'यस्य विभाषा' [७१२१५] इतीदमतिषेधः । 'गतिरनन्तर'
 [६१२१४९] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अमार । 'ह्रप्रहोर्मः' [८१२१२११] इति
 भत्वम् । अदुक्त । युजेलुंदि 'सलो झलि' [८१२१२६] इति सिचो छोपः ।
 सधस्यात् । 'यस्यै कविधानम्' [३१३५८१४] इत्यधिकरणे क-प्रत्ययः । 'सध-
 मादस्ययोश्छन्दसि' [६१३१९६] इति सधादेशः । दासीमारादित्वात् [६१२१४२]
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्री । 'रासेभाजसौ' [५११३३] इति ङीप् ॥४॥

* With *ab* compare तम् सु वा विचारयथा महित्वमोर्वा तदुदीरकमिदुं दुर्ह
 ५ 62 2

मया कर्ता—in the midst of the work of the peasant, etc., i.e. while the *r* work was still unfinished, Sk B E, in the midst of his (the sun's) or her (the night's) work, Geldner

मया—Preposition governing the genitive infinitive कर्ता In form it is an Inst sing of *madhya* with adverbial shift of accent Similarly from *antara* we have both Inst forms *antara'* and *antarena* as prepositions कया occurs four times in RV, thrice as a prep with Gen inf and once as an adverb Similar instrumental adverbs and prepositions are found in Greek also and above, *hdiō* below

कर्ता:—Acc, Dat, Abl, Gen and Locatives of verbal nouns are used as infinitives in the Vedas. Of these only the Acc. of verbal nouns in *tu* survived in class Skt "It is a remarkable fact that the infinitive in *tu* the only form surviving in Sanskrit, occurs not more than five times in the RV, while the

¹ चन्द्रशेखरजीदान्तनिघात- अमरमणिशब्देन [३१३५८१४] इत्यत्र महित्वस्य महादेशोपपत्त्यात् कथदन्त्याजीदान्तः S on AV 1 2 1. The printed *Mahābhāṣya* reads "कयोदान्तमवयवम्"

dative infinitive, which in the RV. is more than seven times as common as all the rest put together, has already for the most part disappeared in the Brahmanas." MACDONELL, V G S., p 100 The Gen inf in *tos* is found only with the verb ईद, (*ईदरे सोमुनकमुनो P III 4 13) or the preposition मध्या

वितत सञ्जमार—There is a sharp difference of opinion regarding the subject of सञ्जमार. Since the poet is speaking of Sūrya's greatness and since in the next stanza he says सर्वो ह्य लघुने द्यौरपथ्ये one feels naturally inclined to take सर्व as the subject here also. This view is supported by VII 68 1 (उदेति सुभगो विश्वस्या साधारण सर्वो मातृपाथ्याम् । अमुर्मितस्य वदन्त्य) देवसमेव य समविद्यन् तमासि ॥ the god who rolled up the darkness like a skin. On the other hand II 38 4 पुन समवद वितत द्यम्नो मध्या अर्तोर्निभाष्यन् धीर । उत सहायासाद्वान् रदधरमसि सावता देव आनात् ॥ 'the weaving lady has again rolled up the outspread (weft), in the middle of his labour the skilful artisan has laid down his work. Having bestirred himself he has arisen, he has parted the seasons. Quick and resolute God Savita is come' has led some scholars to suggest that the subject here is the night and others to maintain that the subject is the labourer and still others to think that the sun is to be taken explicitly and the labourer implicitly as the subject of सञ्जमार.

Of those who regard ह्य as the subject of the first half Indian commentators followed by several European scholars point out that the very fact that the sun knows how to interrupt his own work points to his greatness, while Geldner holds that she who is disturbed in her work must in any case be the night. Acc to the first view विततम् refers to light, acc to the second to darkness. Geldner believes the purport of the stanza to be this. At the appearance of the Sun, Night must put off her work in Time's loom and the day dress for Sūrya himself must now be spread out.

* ईदपदाद्विधासिद्धिः प तामुक्तम् । S under RV. is 16. 5

वितत—past part of वि to spread out, *tan ta > tnta > tata*
The *n* became a sonant. Short sonant nasals become *a* in Skt
and Gk. See p 56 Skt *tatah* Gk *tatōs*, Lat *tentus*

सहभार—“The root *bhr* ‘bear’ reduplicates with *y* (as if from
yhr), making the stem *ja bhr*, forms from which occur nearly
thirty times in the RV, beside only two forms from the regular
stem *ba bhr*.” MACDONELL, *Vedic Grammar*

युक्त—8 sg *a* sor *Ātm* of *yū* to yoke. Most of the diffi-
culties in connexion with this stanza would disappear if
we could take *yū* in the sense of वि युज with Sayana. It is
well known how verbs signifying ‘to go’ are often used in
the sense of ‘coming’. But *vu* 60 3¹ shows that युक्त does not
mean ‘unyoked’ but ‘yoked’ and सयस्य does not mean ‘chariot’
but ‘stall’. Again acc to Geldner, Oldenberg, Wackernagel
and their followers वि न never means सय or यष्ट. It is a reflexive
pronoun like स, is cognate with Old Bulgarian *samŭ* meaning
‘self’, means ‘self’ and, like सयस्य which also means ‘self’, is
declined in the masc gender and sing number only.¹ The fact
that in the सर्वादिना P 1 1 27 it is placed immediately after स
led Indian grammarians to think that like स वि स also means सय²
Patañjali (under iii 1 2 11) and Śāntanuvācarya (P S iv 10)
have also erred regarding the accent of the word. So Geldner
translates ‘Night spins out the garment for him’ and explains
that the passage is vague like 1 108 4b and means ‘She allows
the sun to spread out the garment for himself. Or we may
take सय in the sense of time in general’. Acc to Oldenberg
cd means ‘when he has yoked the horses from the stable the
eternal day does not reign at that time but ‘the night works
a garment for him,’ no one other than he shall wear the
garment. Thus we find in at 5 कृष्णमदहति, मदहति which refers to
the dark shape of the nocturnal sun’. He adds that *cd* practically
says that when the sun has set it is night!

¹ यदुक्तं सय इति सयस्यात् ।

² A. G. III, p 578, Geldner, *Vedische Studien*, II

सुधस्यत्—सुध Av *hāda* is the earlier form of सह and occurs as the first member in सुधस्य, सुधसादि co revelry, common feast, सुधस्यति joint praise, etc सुधस्य lit 'standing together,' 'present,' then 'place where people stand together,' then (by generalisation) any place

आत्—This particle is the abl sg of the pronoun अ and lit means 'from' or 'after that' Av *at* It means 'then, there upon'

रात्रौ—Acc to philologists the word is derived from रा (i.e., रा) 'to remain buried or concealed' Skt रात्र, Gk *Lathe* and Lat *Latona* are all derived from this root The final of रात्रौ had already become short at the time of Panini so that he had to frame the rule रात्रयाञ्चसि ४४ ३१ for the Vedas In RV the word ends in the long vowel throughout In AV रात्रि is the only form for the Acc sg and रात्रि and रात्रये occur but once each in the Nom and Dat sing respectively In the later Samhitās and Brahmanas both forms are found

वास—वसन, वस्त्र, वस्त्रम् are all from Skt वसे, Av *vaso*, he puts on, Gk. *hennumi* (**ués nu mi*) I clothe, put on, the s is found in the Gk *heaso* I shall put on, *he va* to had on, *esthes* clothing The root is found in Lat *ves tis* (Eng *ves ture*) and Eng *wear*.

६

तन्निवस्य वरुणस्याभिचक्षे

सूर्यो रूपं क्षणते दीरूपस्ये ।

अनन्तमन्यद्रुग्दस्य राज्ञे

क्षणमन्यद्वरितं सं भरन्ति ॥१०॥

तत् । मि॒त्रस्य । वरु॑णस्य । अ॒भि॒चक्षे॑ ।

सूर्यः । रूपं । क्ष॒णते॑ । दी॒रूप॑स्ये ।

अ॒नन्त॑मन्य॒द्रुग्द॑स्य॒ राज्ञे॑ ।

क्ष॒णम॑न्य॒द्वरि॑तं सं भर॑न्ति ॥१०॥

For the sight of Mitra and Varuna Sūrya manifests this form in the lap of the sky. One (form) of his is endless white light, while the other the (dark form) bay steeds bear together, or, his bay steeds bear together one form of his, the endless white light and the other, the dark one.

तत् तदानीम् उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतद्भूयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः अभिचक्षे अभिमुख्येन प्रकाशनाय द्योः नमस उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपम् सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते करोति। अपि च अस्य सूर्यस्य हरितः रसहरणशीला रश्मयो हरिद्रव्यं अन्ना वा अन्नन्तम् अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं कृत्वा दीप्यमानं 'श्वेतवर्णं' पाजः। यत्नमेतत्। यद्युक्तम्, अतिव्यस्त्यापि नैक्षस्य तमसो निवारणे समर्थम् अन्त्यात् तमसो विलक्षणं तेजः सम्भरन्ति अहनि एकीयागमनेन निष्पादयन्ति। तथा कृत्वा कृष्णवर्णम् अन्त्यात् तमः स्वकीयागमनेन रात्रौ। यस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति विमु वक्ष्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः। अभिचक्षे। सम्पदादिदृक्क्षणे भावे विवप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्यम्। द्योः। 'दृष्टिदृष्टो' [१११११०] इति पूर्वरूपता। उपस्थे। 'घनर्थं कविधानम्' [११११०४७] इति क-प्रत्ययः। मरदृधादित्यात् [११११०४१२] पूर्व-पदान्तोदात्तत्वम्। पाजः। याति रक्षतीति पाजो यद्यम्। 'पातेर्दृष्टे जुद् घ' [३० ४।२०२] इत्यसुन्, जुदागमथ। छान्दसो मत्वर्यापस्य विनो द्योप ॥५॥

मित्रस्य वरुणस्य—subjective genitives (कर्तार वयो)।

अभिचक्षे—dative infinitive from अभि चक्ष् to regard. V. G. S., p. 191 a चक्ष् is the reduplicated form of चक्ष (कार् to shine) Sht *castic*, Av *castic*. cf. चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्योपे. St. I, नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षे x. 87. I.

कृणुते—In RV the root is कृादि उभयपदौ "Beside the regular

¹ वाचनम् occurs in this sense in RV. When used as adjectives, stems in *as* accent the suffix as a rule. See p. 23.

* चक्ष—all.

6

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य
निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता-

मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥६॥

अद्य | देवाः | उव॒दिताः | सूर्य॑स्य ।

निः | अंह॑सः | पि॒पृ॒तः | निः | अव॒द्यात् ।

तत् | नः | मि॒त्रः | वरु॑णः | म॒म॒ह॒न्ताम् ।

अ॒दि॒तिः | सि॒न्धुः | पृ॒थि॒वी | उ॒त | द्यौः ॥६॥

This day, O gods, at the rise of the sun, ferry us across trouble, across blame This may Mitra and Varuna grant us, and Aditi, the Sea, Earth and Heaven.

हे देवाः घोषमानाः सूर्यरश्मयः, अद्य अस्मिन् काले सूर्यस्य आदित्यस्य उदिता उदितौ उदये सति इतस्तत्र प्रसरन्तो यूयमस्मान् अंहसः पापात् निष्पिपृत निष्कृष्य पाह्यत । यदिदमस्माभिरुक्तं नः अस्मदीयं तन्मिहादयः पद् देवताः ममहन्ताम् पूजयन्तु अनुमन्थन्ताम् रक्षन्विति यावत् । मित्रः प्रमीतेष्वपकोऽहरभिमानो देवः^१ वरुणः अविष्टानां निवारयिता शस्त्रभिमानो^२ । अदितिः अक्षण्डनीयादीनां वा देवमाता^३ । सिन्धुः स्यन्दनशीलो-

^१ मित्रः प्रमीतेः । त्रायने । अंमिन्यानी इत्यतीति वा । मीदयते वा । Nir. x. 21. मित्रौक्य जना विने यदिम पर्युपासते । मित्र इत्याह तेनैव विश्वामित्रः सुवन् स्वयम् ॥ *Bṛhaddeśatā* ii. 40. शस्त्रहर्षेरङ्ग्याभिमानो देवताया मित्रः. *Saṅkara* on TU. i. 1. प्रकपेन सर्वैर्विने प्रायते तथा सर्वान् इष्टिमदायेन यावते इति वा (?) मित्रः S. on RV. iii 59 1.

^२ वरुणो इत्यतीति यतः Nir. x. 3. मीचीमायाइत्येको मूर्तेन तु रश्मेन यत । तर्हेन वरुणं यतः स्तुतिपादुः कृपण्यतः ॥ B.D. ii. 33. अपानइते शस्त्रैवाभिमानो देवताया वरुणः । *Saṅkara* on TU i. 1.

^३ अदितिरदीनां देवमाता ॥ अदितिर्योर्वदितरन्तरिचमदितिर्माता न पिता न पुत्रः । विने देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनितम् ॥ [RV. i. 89. 10] इत्यदिने. सिन्धुतिमापते । Nir. xv. 22-23. न कुतश्चन यदीनी इत्या तिष्ठति मध्यतः । रात्रमच रात्रिरेव माहेन दीतमोदितम् ॥ B. D. ii 40

दकाभिमानिनी देवता । पृथिवी मूलोत्थाधिष्ठात्री द्यौः, ध्रुवोत्थस्य । उत-
 शब्दः समुच्चये । अथा । 'निपातस्य च' [६।३।१३६] इति संहितायां दीर्घत्वम् ।
 उदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावे चिन् । 'सुषां सुलुक्' [७।१।३९] इति दादेशः ।
 'तादौ च' [६।२।५०] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पिष्टत । 'पृ पाठनपूरणयोः'
 [धा० ३।४] । पृ इत्येके । छोटि जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः । द्विचनोरदत्व-
 हलादिशेषाः । 'अतिपिपत्योश्च' [७।१।७७] इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'सार्वधातुक्रमपित्'
 [१।२।४] इति शशब्दस्य डित्त्वे सति 'ऋचि तुनुच' [६।३।१३३] इत्यादिना
 संहितायां दीर्घः ॥६॥

चय and पिपता—metrical lengthening

उदिता—The Loc of stems has two forms in R̥ —one ending in *au* and the other in *a*, the latter occurring only before consonants

अहस —Abl sg of *amhas* In पणि मत्तमङ्, Rv 631 अह is used by Haplology for अहस (A G III, p 80) *amhas* (lit that which chokes or throttles) trouble, distress Av *ansah*, Lat *angere*, to throttle, to cause pain, Gk *agkheim*, to choke, to throttle Eng *anger*, *anguish* etc are cognate

नि —The *upasarga* alone is used for the repetition instead of the full verb in the Avesta also, e g, *ni te*, *zante*, *mañam*, *mrucy*, *ni amom*, *ni voroðraynem* *ni dastaro*, *ni taenaxom* *ni fradabom*, *ni taradabom*, *ni aojo vispo tanum* *ni mastim vispo-paisanhom*, *ni tat yatha gacbahra vasa xšathro fraccaran* *fbacō taurtao drujom vano* I ask of thee, O Goklen hued, for fervour, for power (and) for success (as well), for health (and) for the means of gaining health, for advancement (and, for increase, for strength of (this) whole body (as well as) for wisdom all embracing —for (all) this (I ask ~ that in (all) kinds I may move about free at will, overcoming opposition (and) conquering the undertaker For *anuvāda* *Siddhanta*, *for the R̥*, pp 6, 7, 79 A good example from R̥ is अहस हेतो विहर् अहस यमोपादानयथा विपुषः ॥ 33 २ Drive far away from us (I) drive, farther away distress, far away diseases in all directions

and very frequent present stem कृ (from कृ make) there begins to appear in the tenth Mandala of the RV the very anomalous कृ (twice in the 2 s impv कृ and once in the 1 pl pr ind कृम्) The strong form of this stem, karō which has the further anomaly of गु in the root first appears in the AV V G S, p 145 In the Avesta also the root is कृदि Skt *krnoti* Av *karənaoiti* Skt *krnute*, Av *karənuite*

चक्ष्—Av *axpasta* Sayana explains the acc on the second syll with the help of च्वादरादीनि यद्योपदिष्टम् vi 3 109 in his com on TS 1 14 and with the help of मरुधादि as here under RV 1 31 9 सुदि स्य [१/१४] इति तिष्ठते यमस्य । आती लीप इति च [१/३१४] इत्याकारलोपः । मरुधादीनां कन्दमुपसंख्यानम् [१/१४१०१२] इति दुर्बपदान्तीदानम् । Bhatṭa Bhaskara says under TS 1 1 4 उपस्थीय चक्षिद्रिपुस्य । चक्ष्ये कविधानं स्यात्वापाद्विहनिपुष्यम् [२३ ३८४] इति चक्ष्ये क लाहानामकुर्वी दीनाम् [वि० १/३] इति द्वितीयादयमनुदानम् ।

वसन्—gleaming white ? Only the pr participle form is found in RV वसन्तस्य वसन्ती यस्यामा 118 2 The proper name वसन् also occurs several times The root is read in the Dhātupāṭha as वस रिप् द्विसायाम् vi 185 6 Asaka says वसदिनि वसन्तस्य, रीचद्विर्लुतितर्नच (Dir ii 20, vi 14) Gk *lugx*, Armenian *lusanun* /h, Lit *lūxio* and Eng *lynx* are cognate

वाज—splendour Some philologists think that the word was originally *वाज from *वज्-व्यञ् 'to shine'

कृष्णम्—O Pers *kirsan* 'black'

वर्ति—from a root वृ वृ meaning originally to shine to be yellow, green, grey or blue Skt वर्ति, Av *varita* The *i* stem does not occur in Av In the Dhātupāṭha we have वृ वरवदेवौ .

वरानि—Av *barənti* *barənti* Gk *phéranti*, Goth *barand*

Mādhava explains ed thus सन् चक्ष्मन् चक्षन्तस्य वित्तं तेन रश्मि पश्चान् । कृष्णं च चक्ष्म चक्षन्तस्य इति । चक्ष्मे तेन तेन चक्ष्मन् चक्षन्तस्य ।

'हे द्रवसी सतसी वस एकः कैयो विश्वा भुवनानि विद्वान्' * (TS. iii. 2. 2.)
इत्यर्थेषां मन्त्रः।

Take हरितः in its ordinary sense of the Sun's horse and the explanation leaves little to be desired.

Sāyana also offers a very reasonable explanation under TB. ii. 8. 7. 2: अथ सूर्यस्य अनन्तं पालः अथर्धिकं रश्मिजालद्वयं बलम् अथत् वक्ष्यमाणापेक्षया इत्यनेन भूत्वा बलम् दीप्यते, मध्याह्नकादिः अर्धिकेन तेजसा प्रकाशते। अत एवान्यमावातम्—“हृदयतेऽर्धदिनः। तत् पुच्छं तेजसाहः। तस्मात् तर्हि तेऽर्धदिनं तपति” इति। अथत् पूर्वोक्तात् मध्याह्निकान् इत्यनेन रात्रौ ह्यथं वदं हरितः सूर्यस्य अनन्तः सभ्रमन्ति सप्त्यादयन्ति। एतेऽद्या वदा मेरीः पवित्रभागे वक्षन्ति तदानीमत्र ह्यथं वदं सप्त्यादयति।

Acc. to Uvāṭa and Mahidhara who read later philosophic ideas into this stanza the limitless luminous form is the निर्गुण ब्रह्म, the form of pure bliss which cannot be cognised by the senses and the dark form is the visible or संगुण ब्रह्म which is cognised or brought about by the हरतः, i.e., deer in the shape of the senses.

With this stanza, cf. x. 37. 8 न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यद्विदेभिः पतरै रथैरसि। प्राचीनमथदतु वर्तते राज उदयेन ज्योतिषा यासि सूर्ये॥ 'No godless man from time remotest draws thee down when thou art driving forth with winged dappled steeds One lustre waits upon thee moving to the east, and Sūrya, thou arisest with a different light'

Acc. to some scholars, Sūrya assumes the form of Mitra and Varuna so that he may see the virtuous and the vicious respectively. In the form of Mitra he is bright and in the form of Varuna he is dark.

* एक आदित्यः हे द्रवसी अदीरावे लमे वाससी वसे अदृष्टार्थाश्चादयति। कीदृशी द्रवसी। सतसी सातमेनाविच्छेदेन वर्तमाने। मध्यमी रात्रि सत्ये कदिदिच्छेदीति। कीदृश एक आदित्यः? कैयो कैयसमानरश्मियुक्तः। विश्वा भुवनानि विद्वान् सर्वाङ्गीकान् हरजिभिः प्रकाशयमानः। सक्तयोर्वक्ष्योर्गच्छे रात्रिद्वयं वर्धं मलिनम् अदीर्यं तु शुक्लम्। S.

विशत—2 pl imp of व or वृ to take across The original meaning of the root is the completion of a forward movement Av *par* to go over or through, Av *paratu* bridge Lat *portare* 'to carry', Gk *poros* passage, way, Eng *ferry*, *ford*, etc, show the same root which is also contained in Gk *Euphrates*, *Boosphoros* and Eng *Oxford*

अवद्यात्—a tadya lit not much to speak of blame worthy hence blemish S derives the word under iii 81 8 but is silent about the accent Following in the foot steps of Bhatta Bhaskara [on TS ii 2 14 33] he explains the accent of अवद्य with the help of the rule ययतीयातदर्थे P vi 2 150 under RV iv 4 15 Commentators are, however unanimous in holding that य and यन् in that rule are तद्धित suffixes and not ङ्ग ones S explains the अन्तोदात्तत्व of अनाद्यय in a similar way * But in the commentary on AV he very pertinently cites the rule ङ्गोद्विच्युदात्तद्वय P vi 2 160 Of course from the orthodox point of view the accentuation of अवद्य does not present the slightest difficulty as we can always say अवद्यपठेति इदं अन्तोदात्तोऽवद्यस्य निगमितं But there is hardly any doubt that the relevant rule here is ङ्गोद्विच्युदात्तद्वय and there is no valid ground for excluding य and यन् from the scope of this rule Maldonell says in his *Vedic Grammar* (p 04 2b) 'The privative particle a or an when compounded with a participle adjective or substantive is nearly always accented' and adds in a foot note, 'Not however, when the second member is a gerundive, a root or a noun with verbal meaning ending in yu -lu, nu, in, tr' In another foot note he says 'This (i e अन्तोदात्त) is the regular accent of the gerundive with the

* ईशायाङ्गोदात्तं तद्धितानुवर्ति नानुसन्देहः तदाच अवद्यस्य ययतीयादं ययतीयादं निर्वर्तिनम् इत्थं ईशाया अनाद्यय ईशाया इत्यत्र ययतीयादोदात्तो दात्तमनुस तद्धितम् निरनुसन्देहविधायकं तदनुसन्देहविधायकं च यदददददं न ईदं ददददं अस्मिन्निहाय ईशाया, p 177

negative prefix which is, however, accented in some half dozen instances'

अनवश्यम् ॥ & बहुव्रीहि compound and ॥ accented on the final syllable to नञ्, सुस्थाम् P 6 ॥ 172

मानहन्ताम्—3 pl impv perfect A of *mañ* to be great The vowel in the reduplicating syllable is generally short in the case of about 30 roots it ॥ long In most cases it is short in the Pāda text Where both the Samhitā text and the Pāda text show the long vowel which would appear to be irregular acc to class SLT. Sayana generally justifies the lengthening acc to गुणादीना दीर्घोऽभासस्य Where the Samhitā text shows the long vowel while Pp shows the short vowel S usually has recourse to the rule अन्तेषामपि दृश्यते vi 3 187 Thus commenting on वाहवः 81 1 he says मन्त्रितायाम्वाहस्य 'अन्तेषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । गुणादित्वे हि गुणज्ञान इतिवत् पदकाले दीर्घं भूयते Under 94 10, however, he explains the formation of मानहन्ताम् thus अह पूजायाम् । भीषादिभ्यः लीटि 'बहुल झन्दि' इति शप ङ् । गुणादित्वादभासस्य दीर्घत्वम् । Again under 117 17 he says संहितायां झान्दसमावाहस्य दीर्घत्वम् । Under iii. 52 6 he explains मानहन्ताम् thus अह पूजायाम्' इत्यस्य यङ्लुगणस्य लीटि आत्ययेनात्मनेपदम् । शपौ लुगमावाहान्दसः ।

तन्नी निन्नी बह्वीःमानहन्ताम् etc—cf vii 52 2 निवसन्ती बह्वी मानहन्ता, ॥ 27 1 प्रचीनु निनी अयेमा अगी नञ्प्रविजाता वदन्ती दपो अह etc.

तन्नी निन्ना बह्वः, etc—RV : 94 96 98, 100 103, 105-116, ix 97 and with this hemistich.

अ इति—अदीना अद्वयनीया वा वृथिवी द्विमाता वा । दी अहपुत्रनि । एताम् एहं चि निनि 'अतिप्रतिमाभ्याम्' इति इत्यम् । याम्पसे नु दीह अये इहकात् निनि अहदीन इत्यस्यम् । नञ् अमावाह्यद्वयपदबहुविधत्वम् See under १ 62 8

AGNI

Characteristic Features

To the ancient Indian (as to the ancient Iranian) Agni was the most prominent divinity. Though Indra has a larger number of hymns (about 250) to his credit than Agni (nearly 200) in the Rgveda now extant, still the fact that in every Mandala the hymns to Agni occupy the place of honour and are followed by the hymns addressed to Indra (मन्त्रादिवाग्नेयैर्वाग्नौ—*Sarvanukramani* xii 12) clearly shows that in the eyes of the Vedic Indian Agni was more important than Indra. And it is but natural that it should be so, for fire prepared his food for him, fire baked his pottery and bricks, fire forged his implements for peace and war, fire helped him in his encounter with wild beasts, barbarians, ghosts and goblins, fire dispelled darkness and drove away demons. Like his own mother fire was a witness of his joys and sorrows. Marriages were solemnised in the presence of fire and his last mortal remains were consigned to fire's friendly* flames.

* The friendliness of fire is almost proverbial in every country. The English poet sings

A fire's a good companionable friend,
A comfortable friend, who meets your face
With welcome glad, and makes the poorest shed
As pleasant as a palace. Are you cold?
He warms you—weary? he refreshes you—
Hungry? he doth prepare your food for you—
Are you in darkness? he gives light to you—
In a strange land? he wears a face that is
Familiar from your childhood. Are you poor?

Thus the connexion of the Vedic Indian was closer with Agni than with any other divinity. He lived in the same house with Agni who is consequently the only deity to be called *गृहपति*, the master of the house who is seated in every home (*निष्ठाद दमैदमे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥ vi 15 2*) Agni is a brilliant guest in every house (*स दधेतादीपतविर्गृहपदे x 91 2*) He is brought to be easy of access like a son to his father (*स न पितेव सूनवेष्टे स्यादमी भवः 1 9*) He is the friend of mortals (*कर्तेतु मित्रः 1 87 1*) He is the brother of men, the dear friend the friend for friends to cherish (*त्व जामिजनानामग्रे मित्रो ऋषि मित्रः । सखा रुद्रिभ्य ईश ॥ 1 75 4*) And Agni's friendship for his worshipper is ancestral (*मा नो ऋग्ने सखा पित्राणि न सार्धं वा ऋषि विदुषाव सवः 1 71 9*) 'for he is the god whom his forefathers kindled and to whom they prayed' He is a father mother, brother son kinsman and friend (*ऋषि भवते पितरमग्निमा पमग्नि भस्तर सदमित् सखायम् x- 7 8* See p 48, पिता माता सदमित्तानुवाचाम vi 1 5)

Agni is the never failing benefactor of his worshippers. He is their protector, preserver and deliverer. He carries him who praises him across calamities as in a ship over the sea (*पथेह निवृत्ति इरिता सवन्तम् ॥ 20 4*) He watches with a thousand eyes over the man who gives him food and offers him *चाप्य* and *हृत* and nourishes him (*सो ऋष्या ऋत दत्वा दद्यात्ताम्येह तेभ्य ईति प्रुषति । तस्यै सहस्रमग्निदिं ऋते x 79 5*) Agni gives riches—hundredfold thousandfold to the man who observes his laws (*त्वमग्ने प्रमत्तस्व पितासि वस्त वदस्वन् तव जामिदो वदम् । स ता राय वयतन स सहस्रिभ्यः सुवीर वक्ति व्रतपामदाभ्य ॥ 1 31 10*).

What matters it to him? He knows no difference
Between an emperor and the poorest beggar!
Where is the friend that bears the name of man
Will do as much for you?

—MARY HOWITT

Not only does Agni bestow domestic felicity, prosperity and riches on his worshipper he grants immortality also (अमृतं उषमे मत दधासि यवसे दिवेदिवे : 31 7), he is the guardian of immortality (अमृतस्य रक्षिता vi 7 7) The worshipper prays to him to forgive sins committed through folly and to make him guiltless towards Aditi and avert Varuna's wrath (यच्चिद्वि ते पुरुषा यविष्ठाविभिभियहमा कश्चिदाग । ऊधी यथा अदिनेरनामान् येनास मिश्रयो विश्वगणे ॥ iv 12 4, त्व गो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य ईक्षोद्व यासिसौष्टा । iv 1 4)

Agni is the Brahmana of Brahmanas, the first हिजन्मा (हिजन्मान रयिमिव प्रवक्षाम् : 60 1, यभि हिजन्मा विहदन्नमज्यते : 140 2) One poet says विधम ते परमे जन्मदग्ने विधेम सोमैरवरे सधस्ये ॥ ७ 3 we would pay homage to you in your highest birth, O Agni, we would pay homage with songs of praise to you in your lower abode' The reference here is to Agni's birth in heaven as the sun and on the earth as sacrificial fire. Another poet says यदग्ने दिविजा अस्वस जा वा सधस्यतः । त त्वा गीर्मिहं वामहे ॥ viii 43 28 'Be you, O Agni born in heaven or in the waters O thou made by strength, as such we call on thee with songs

More generally however Agni's three births are referred to सोमेन हि दिवि देवामो अग्निमजीजनज्जहिषी रोदशिषाम् । तद् अहवन् मेधा भुवे कं स सोमयो पवति विजृम्भा ॥ x 83 10 "Then by the laud the Gods engendered Agni in heaven, who fills both worlds through strength and vigour. They made him to appear in three fold essence he ripens plants of every form and nature" The threefold existence of Agni referred to here = his abode on earth as the sacrificial fire, on the atmosphere as lightning and in heaven as the sun. Agni's three births are referred to in x 45 1 also दिवस्पति प्रथम जग्ने अष्टिरज्जिहोयं परि ज्ञातवेदा । द्यतोयमसु दमवा अजसमिभान एनं जरते ज्यथो ॥ "First Agni sprang to life from out of heaven¹ the second time from us² came Jatavedas

¹ In the shape of the Sun

² In the form of the sacrificial fire

Thirdly the manly souled was in the waters ¹ The pious laud and kindle him the Eternal "

Again in vi. 48 5 we find यमापो जदयो वना गर्भमस्त पिबति । सद्मना यो नदितो जायते इति: पृथिव्या ऋषि सामवि ॥ "Whom floods, stones and trees support, the offspring of eternal Law, He who when rubbed with force is brought to life by men upon the lofty height of the earth " The various births of Agni are mentioned in ॥ 1 1 1 त्वमग्ने सुमिस्तमयश्चक्षुषिस्तमहास्त्रममनस्यरिः । त्वं वनेभ्यस्तमोवधीभ्यस्त दृष्ट्वा वपते जायसे इति: ॥ "Thou Agni art born at break of day, thou greedy of burning up every thing, thou art born of the waters, from out of the stone, from out of the trees and herbs, thou, O God of men, art born shining " Again in 1 70. 2 we find गर्भो यो जया गर्भो वनात्ता गर्भेय स्यात्ता गर्भेयरात्ता । जद्री चिद्वत्ता चक्षुर्दूरीवे विद्या न विद्री चपत, स्वाधी. ॥ "The embryo of the waters, the embryo of the trees, the embryo of those that stand and those that move, even in the stone as his house, he is as the companion of the clan among clans, the well meaning immortal "

"Owing to the diverse births above described," says Prof. Macdonell, "Agni is often regarded as having a triple character, which in many passages is expressly referred to with some form of the numeral 'three' This earliest Indian trinity is important, for on it is based much of mystical speculation of the Vedic age. Agni's births are three or three fold (दोषि कामा परि भूषणस्य 1 95 3, विरस्य ता परमा सनि सत्या गार्हा देवस्य जनितामग्ने 1 7 1 7) The gods made him threefold (x 88 10) He is threefold light (अर्कजिधातु रजसो विमान ॥ 20 7), has three heads (विदूषां न सतरिम् ॥ १४० 1), three tongues, three bodies, three stations (यदे ॥ ॥ वाजिना यो वधस्या तिष्ठते जिह्वा स्वतन्त्रा नूनं. १ जिस स ते तन्त्रो देवराजास्तमिर्न. यार्दि मिरो चपयच्छन् ॥ ॥ 20 2) 2 "

¹ In the waters of the atmospheric region as lightning

² Vedic Mythology, p 43

vi 60 10) He is invited to drink सोम मधु (i 14 10) and in reference to the three pressings of सोम (प्रातः सवन, माध्यन्दिन सवन and रात्री सवन) Agni's food is described as having been prepared thrice (विद्वे चर ऋचवत् सविन्नहन् iv 12 1)

His complexion is bright (युक्त्वचं i 140 1, युचिर्वर्चः v 2 3) and he is of brilliant splendour (चित्रमानु i 27 6, चित्रगोचि vi 10 8). He has flaming hairs (शोचिष्मेयः i 45 6), tawny hairs (हरिकेश्य in § 18) He is described as possessing sharp teeth (तिष्ठजम्भः i 79 6) brilliant teeth (युचिदन् v 7 7), golden teeth (हिरण्यदन्तम् v 2 8) and burning teeth (तपुजम्भः 58 5) He has a golden beard (हिरण्यधु v 7 7) iron grinders (अयोदङ्ग x 67 2) and sharp, consuming jaws (तक्ता चक्ष इव viii 60 13, नाक्ता इदू विधत्ते स भरेते चक्षिन्तौ बह्वी स्यच x 79 1) He is in one passage described as without head and without feet (अपादगोषा iv i 11) and yet he has a burning head (अग्न्या viii 8 1) three heads (त्रिर्भान सप्तशिरम् i 146 1) He is four eyed (चतुरक्षः 31 13) thousand eyed (सहस्राक्षः 79 12) and thousand horned (सहस्रपद्म v 1 8)

But above all Agni is a priest. He is the greatest and best of sacrificers (यजिष्ठ) He is the domestic priest *purohita*, *ritvij*, *hotr*, *Brahman*, who wakes with the dawn (सवर्द्ध) or even before the dawn, appointed both by men and gods who concentrates in his own person and exercises in a higher sense all the various sacrificial offices which the Indian ritual assigned to a number of different human functionaries the *Adhvaryu*, *Hotr*, *poitr*, *nestr*, *prastatr*, etc. He is a sage the divinest among sages (अमृतो विप्रयिताम् in 3 4), intimately acquainted with all the forms of worship, the wise director, the successful accomplisher, and the protector, of all ceremonies, who enables men to serve the gods in a correct and acceptable manner, in cases where this would be beyond their own unaided skill. He is a swift messenger (रघुवत् x 6 4), moving between heaven and earth, commissioned both by gods and by men to maintain their mutual communications to announce to the immortals

the hymns, and to convey to them the oblations of their worshippers or to bring them down from the sky to the place of sacrifice. Being acquainted with the innermost recesses of the sky, he is well fitted to act as the herald or men to summon the gods to the sacrifices instituted in their honour. He comes with them seated on the same car (ॐ विव्रमि सरथं याहि देवैः vii 11 1), or in advance of them (ॐ देवानामग्रयाहि यातु x 70 2) and shares in the reverence and adoration which they receive. Without him the gods experience no satisfaction (न कृते लभन्ता माददन्ते vii 11 1). He himself offers them worship (मनुष्यदप इह यचि देवान् vii 11 8, सद्य यज्ञस्य दिवि देव देवान् x 7 6). 'Muir, *Original Sanskrit Texts*, Vol v, pp 199 202

"The derivation of Agni's name, Latin *ignis*, Lithuanian *ugnis*, ■ uncertain, though connexion with *aj*, 'drive', ■ not impossible. In the Avesta the name is unknown as such and it does not appear among the Mitanni gods, which speaks in favour of the view that it is a specific development of the Indian priest. But the worship of fire itself, apart from the special conception of it as Agni, is undoubtedly strongly marked in the period of the unity of the Indo Iranians. The fire in the Avesta is the centre of a strong and developed ritual the fire priests *Āthravans* are clearly the same in origin as the vedic *Ātharvans*, and *Ātar* must have been conceived as a great and powerful god, giver of food, of fame, of offspring, the friend of the house, the repeller of foes, probably known as in the lightning and the plant-born forms." Keith, *Religion and Philosophy of the Ṛgveda*, p 161

Hymn No. 4

AGNI

II 6

म० २

सू० ६

सोमाहुतिर्हविः । अष्टिर्हवा । गायत्री हव्यः ।

1

इ॒मां मे॑ अ॒ग्ने स॒मिध॑-

मि॒मासु॑प॒सद॑ वनेः ॥

इ॒मा उ॒ पु शु॒धी गि॑रः ॥१॥

इ॒माम् । मे॒ । अ॒ग्ने । स॒म॒इध॑म् ।

इ॒माम् । उ॒प॒स॒दम् । व॒नेरि॑ति वनेः ।

इ॒माः । उ॒ इति॑ । सु॒ । शु॒धि॒ । गि॑रः ॥१॥

Pray accept, O Agni, this my fuel and this my homage
Instantly hear those songs

‘इमां मे’ इत्यष्ट्वे पठं सूक्तं^१ सोमाहुत्यापैमानेयं^२ गायतम् । ‘इमां मे गायसं हि’^३ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाभिनशस्ययोगायले उन्दस्यस्य विनियोगः ।^४ सूक्तं च—‘इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तृपाणामुत्तमाष्टुद्वये’^५ [आ० श्रौ०

^१ द्वितीये मण्डले चत्वारोऽनुवाका । तेषु प्रथमेऽनुवाक एकशब्दं सूक्तानि । तत्र ‘इमां मे’ इति पठं सूक्तम् ।

^२ भार्गव सोमाहुतिर्हवीर्यमन्त्रस्य चतुर्धादिमुक्तचतुष्टयं ददर्श । तथाच चतुर्थ-
सूक्तस्यानुवाकस्यिकायामुक्तम्—‘इति नव सोमाहुतिर्भावी च । तुष्टादिपरिभाषा चतुर्धा
सूक्तानां सोमाहुतिर्हविः । ‘मन्त्रादिष्वार्षेयमैन्द्रान्’ [चतु० १४।११] इति परिभाषा ।
सूक्तस्यादिदेवताकालं निर्णीतम् ।

^३ हि मन्त्रोपादानम् । तुष्टादिपरिभाषादेवतादिसूक्तनित्यस्य गायत्री हव्य इति बोध्यम् ।

^४ प्रातरनुवाकादिमन्त्रे ३३ ब्रूते समुपवर्त्तते । तत्र गायत्री इन्द्रकोषे सूक्तेष्वस्य विनियोगः ।

^५ तृपाणां सूक्तानामिति शेषः । उत्तमाम् अन्तिमाम्, द्वितीयमण्डलस्याष्टमसूक्तस्य
चतुर्धामिति यावत् । सङ्घरेण परिवर्त्तयेत् विच्छन्दस्तादिति भावः । यद्यपि ‘सूक्तं सूक्तादी
होत्रे पादे’ [आ० श्रौ० १।१।१८] इति ज्येष्ठेन सूक्तप्रतिपादनाय होत्रपादपदस्य कार्यस्यम्,
तथापि दृष्टममण्डलान्तर्गतस्य अन्तितमसूक्तस्यापि प्रारम्भे ‘इमां मे अग्ने समिधम्’ इत्येव
दर्शनात् समुपपरिष्कारायाः षष्ठिपादस्योपादानम् ।

४१३१७] । 'आपराद्धिष्यामुपसदीमां मे अग्ने समिधमिति तिस्र ऋचस्त्रिरभ्यस्ता नव सामिधेन्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । 'अथोपसत्' [आ° श्रौ° ४१८१] इति खण्डे सूत्रितम्—इमा मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्य' [आ° श्रौ° ४१८११] इति ।

हे अग्ने, मे मदीयाम् इमाम् आधीयमाना समिधम् इमाम् उपसदम् उपसदनसाधनाम् आहुतिम् उपसद्याने क्रियमाणा वा वने;

* अपराद्धिष्याम्—M P But the form like चविक under x 84 8, is ungrammatical and is evidently due to the error of scribes. The correct reading is found in the com on 1 91 5

१ "सोमयागे दीपवीथयेरण्वर प्रावचोयातिष्वोरगुष्ठान कृत्वा दिनतद्युपसन्नामका दद्यात् पशुहीयते । तेषां प्रतिदिनं हिरगुष्ठान भवति प्रातरपराद्धि । चेति । प्रातरगुष्ठोद्यमानोपसत् दीपां ऋक् उपसदित्युच्यते अपराद्धि तनी अपराद्धिष्वी । यथास्मात्पराद्धिष्यामुपसद इमा मे इत्याद्यास्तत्र अथस्त्रिराभ्यं नवत्यं सप्तत्यं सामिधेन्योलेनोपयुज्यते । सामिधेन्यो नाम अग्ने समिधमावसरे पश्यमाना अथ ।

२ उपसदनसाधनाम् उपसदनप्रयोजिकाम् । In classical Sanskrit we generally find साधनम् formed with षट् acc to कल्पत्युने बहुलम् P III 118 Thus Kalidasa says इति वादिन एवाहं चोत्तराहुतिसाधनम् । अनित्या नन्दिनी नाम धेनुवाहनं वनात् ॥ (Raghu I 82) Sometimes the fem form साधनी is met with as in the well known line वा लोकादयसाधनी तनुधनी सा चातुरी चातुरी In the Vedas however, साधन occurs in the masculine gender and naturally Sayana derives it with लृ (साध समिधौ । अन्त्यादिभ्याम् षट्ति लृ under RV III 27 8) So उपसदनसाधनामाहुतिम् is the correct reading here. Similarly under 1. 66 4 we find पशुप्रवृत्तदशादिमाधन्याहुत्या and under iv 10. 1 दोषान् दशवसाधनयाम् Under v 40 8 चमिपवसाधनम् would appear to be the correct reading. In चातुरानि युधसाधनर्षेण under RV v. 30 9, the neuter in साधना appears to be due to the attraction of चातुरान् Under III 31 20 we should read विचनसाधना चाप for विचनसाधनाय and under v 12 1 दानसाधनाम् appears to be the correct reading and so on. In the Śaṅkara bhāṣya on Chāndogyaopanishad v 11 3 we find चार्द्धमन्त्रसाधनम्.

सम्भजेयाः^१ । तथा इमा उ इमा अपि गिर. स्तुती सु सुष्टु युधि
श्रेणु ॥१॥

उपसदम्—(from उप Av *upa*, O P *upa* near and सद Av *had* to sit) approaching respectfully, worship, homage. Skt *sidadm*, Lat *sido*, Gk *hizo* Skt *sadati* (**al s(a)d ati*), Av *hidasti*

वने—2 sg opt pr of वृ to win. The original meaning of the root is to exert one's self, to strive after, then on one hand it came to mean to desire, to love, then to be pleased, to be accustomed, on the other to work, to take pains, to be victorious. Skt *vanati*, Av *vanati*, Skt *vanoti*, Av *vanasti*. Lat *Venus*, Skt *van* : *ta* etc are from the same root

In the second person the optative becomes a softened imperative and is often preceded or followed as here by the imperative second person

With वनेर्षित वने in the Pada text of वीपरिति वीपे iv 16 21

उ—in the Samhita text is written as ऊ in the Pada text followed by ऋति उज ऊज P : 1 17. Because it is sometimes written ऊ for the sake of metre, in the Pada text it is written उ. And because it is often contracted with a preceding उ or आ into औ which is regarded as a *Praghyā*, the उ itself came to be regarded as a *प्रत्यय* and so ऋति came to be written after the long vowel. To distinguish it from the duals ending in ऊ, it was nasalized^२ उकारदेतिवरजन युता रजोऽरजो द्राघित एवलीन

^१ Since in the Dhatupatha सम्भक्ति is given as the meaning of the root वृ (वन वच उवजो), Sayana explains वने as सम्भजेया

^२ 'It seems as if the protraction must have been made in order to give the word more substance as an independent pada in the disjointed text, it being the only instance of a single short vowel possessing such a value, and as if the nasalization and addition of *iti* were intended to mark it more distinctly as an exceptional case, requiring a different treatment in the Samhita text.' WHITNEY, *Atharvaveda Pratishakhyā*, p 61

RP 1 75 उ with an imperative, injunctive or optative (often followed by सु) has an imperative sense—at once instantly
See V G S, p 220 1a

उ—यत् १०० to सुज P viii 3 107 V G S, p 46c (top)

शुधी—2 sing root aor imp of शु metrical lengthening, 2 sing pr imp शुधुधि शुधुहि शुधु Skt *śrudhi* Gk *kluthi* In स दासि प्रति शुध etc, we have the normal final vowel [शु शुध। सेद्यापय २।४।८० इति लोट् से हिं । अथर्ववेद बहुलम् २।१।८५ इति शुव शु च २।१।७३ इत्यनेन प्राप्तस्य झीर्लुक्, आदेशस्य च निवृत्तिः । सुश्रुतपुत्रकथनम् इति २।४।१०२ इति शुधिगादेशः । Skt शु (Gk *kluem*, Lat *cluere*) to hear' अथस (Gk *kleos* for **klenos* Eng *glory*) Skt *śruta* h (Gk *klutos* Lat *in clutus*, orig *in clutus*, Goth *hlud* Eng *loud*) glorious for = man is glorious, when everybody hears of him For the ending धि see p 56

2

अ॒या ते॑ अ॒ग्ने वि॒धे-

मो॒र्जा न॒पाद॑श्चमि॒ष्टे ॥

ए॒ना सू॒क्तेन॑ सु॒जात॑ ॥२॥

अ॒या | ते॑ | अ॒ग्ने | वि॒धेम॑ ।

ऊ॒र्जं | न॒पात् | अ॒श्वम॑ऽइ॒ष्टे ।

ए॒ना | सू॒क्तेन॑ | सु॒जात॑ ॥२॥

With this we would O Agni worship thee son of strength winner of horses with this fair hymn O noble born one

हे अग्ने, ते त्वाम् अया अग्न्याहुया विधेम परिचरेम । हे ऊर्जा नपात् यद्यस नष्ट, तस्य नपातयित्वां, हे अश्वमिष्टे व्यापकयन् । यद्वा आशु प्रियमार्गं कर्म अश्वम्, तदिच्छतीत्यश्वमिष्टि । सन्त्वरमाणा हुयस्सदमाचरन्ति । 'ते कर्मभि समत्वरन्त ते तिस्र सामिधेनीरनूष्य तिस्रो देवता अयजन्'

1 "They hastened with the performance, having repeated three kindling verses they offered to three deities (K.F.H.N.)"

ब० माभा विश्वरिति देवता एव य च ॥ १ ॥

[ॐ' मा° १५५१] इति ब्राह्मणम् । सादृश्यान्ने, ते त्वाम् अया अनयाहुत्या विधेम
परिचरेम । तथा हे सुजात शोभन-जनन, एना एतेन सूक्तेन सोमेण,
ग्रीण्येमेति शेषः । यद्वा सुत्युपवृद्धितेन मन्त्रजातेन* विधेम ॥२॥

Note the succession of unaccented syllables in *a*.

यदा—(Av. *ōyā*, *aya*) the fem. of यज् which in the Ins sg. yields यया just as from यता we have यतया. ययया is found only twice in RV ix. 85. कृत्स्नो यययौषः S. on ii. 24. 1. इतीयाया दानादिय । इति यौष इति यौषः । S. on AV. vii 1. 4, p. 310. यया may refer to समिधा,¹ cf. यया त ययौ समिधा विधेम RV. iv 4. 15 or to तिरा, cf. ii 24. 1 यया विधेम नयया मदा तिरा

ते—तियायययमपि कर्तव्यम् [१४१३९ मा°] इति चतुर्थोः । The dative of the person is used with verbs having the sense of 'to be gracious to,' 'to pay homage to' V G S., p. 311/. वे may be either Dat or Gen. but passages like ययौ नमनामव्याय ययौ ययैर्विधेम नमसा इविमि. ii. 85. 12, 'to him the nearest friend of many we would offer

* मन्त्रजातेन dropped in all But a noun is required after सुत्युपवृद्धितेन and P. notes that one MS reads मन्त्रविधेम, so we have adopted मन्त्रजातेन.

¹ In this case there is ययादिय and इदमोन्वादेऽयमुदात्तलृतीयादौ ii. 4 82 applies as समिध् has already been mentioned in the previous stanza, but still the stem is accented as standing at the beginning of the sentence. When य is used as a pronominal adjective it is emphatic and consequently यदात्त; when however it replaces a noun, it is unemphatic and अनुदात्त. Of course when it stands at the beginning of a sentence or verse, it is always accented. यस्या इति य, यस्य इति य, यदात्तं यययादिये, अनुदात्तम् ययादिये । तीत्रायारम् यदात्तम्. ययौषोर्ध्वतरम् अनुदात्तम्. (Nir iv 25) As Pāṇini does not say anything about the beginning of the sentence, commentators are forced to resort to far-fetched explanations. Thus under i. 4 8 यय पीत्य मन्त्रजातो ययो इत्यात्मनः S. says: यय इतीदृशयेन ययौषसमर्थ इतीदृशस्यः यीमो निर्दिष्टते य तु पूर्वपठतः यीमः परायणते । यतीदृशवादेशत्वात्तत्र 'इदमोन्वादेः' इत्यादिम् । यतो न सधनुदात्तम् ।

SV m 58 Madhava explains गविष्टे as बोकासाय From the standpoint of Sanskrit grammar गविष्टे may be explained thus
इष इष्ठायाम् । इषगविष्टे । गविष्टे इष्टि गच्छ स यत्सम्बोधनम् । मध्ये मकारोप
जनशब्दस्य ।

Both ऊर्जं नपात् and गविष्टे are independent vocatives and neither is regarded as an adjective to the other so each is accented on the first syl as beginning a new sentence In ऊर्जं नपात् ऊर्जं is regarded as a part and parcel of नपात् (सुशामनिने परावत् सरे P n 1 2) and thus ऊर्जं नपात् being regarded as one expression only the first syl is accented नपात् being wholly unaccented

एना=एनेन । In RV we find both the enclitic *ena* and the accented *enā* The enclitic *ena* is always written *ena* in the Pada text because the Ins sing of *a* stems ends in *o* *a* with the final short vowel In the case of the accented *enā* however the long vowel is retained in the Padapatha द्वितीया टौसखेन [शशः] इति वृत्तीयायां इदम एनादियः । सुपा सुमुक् [अ११२८] इति विभक्तेराजादेशः । चित्सरेणालीदानम् । See under AV iv 8 7

एनेन occurs only thrice in RV but it has become the normal Ins sing in AV

/ सूक्तेन—Skt *sukta* Av *huxia*

3

तं त्वा गौर्भिर्गिर्विषस

द्रविणस्य द्रविणोद ।

सपर्येन सपर्यव ॥३॥

तम् । त्वा । गौर्भिः । गिर्विणसम् ।

द्रविणस्युम् । द्रविणोदः ।

सपर्येन । सपर्यव ॥३॥

We would thy devotees pay devotion to thee who lovest
praise with words of praise to thee that covetest wealth O giver
of wealth

हे द्रविणोद धनस्य दातरणे त त्वद्वशं गिर्विषसम् गीर्भिः स्तुतिभि-
र्वननीयम् द्रविणस्युम् हविर्लक्षणघनेच्छुम् त्वा त्वाम् सपर्यव. परिचरण-
कर्तारो वयम् गीर्भिः स्तुतिभिः सपर्येस परिचरेम ॥३॥

गिर्विषसम्—desiring or winning praise. The absence of leng-
thening in the first syl is peculiar, cf निर्वाहम्. These two words
are not analysed in the Pāda text probably because of doubts
about their derivation due to the short first syl. Yaska [Nir.
vi 14] explains गिर्विषसम् thus “गिर्विषा देवो भवति गीर्भिरेन वनयति।”
‘गीर्भिः वनयति’ इति गिर्विषा । [कारकपूर्वस्यापि वनोत्तरसुन प्रत्ययः ।] वनं येष सन्तुष्टौ ।
[सन्तुष्टौ सेवा S under: 5 7] सर्वेषां भोऽसुन् [‘स’ ४।१८८] । [वीर्यपथाया
‘वीर्य’ इत्यादिना] गिर उपधाया दीर्घाभावत्वात् ‘स’ S under: 10 12 So
also Madhava under SV 11 3

द्रविणस्युम्—द्रविण, द्रविणस, द्रविणोद, द्रविणोदित, द्रविणस्य, etc., show that
beside the stem द्रविण there was another stem द्रविणस. It was
because Panini did not recognise this stem that he included
द्रविणस्युम् in the rule द्रविणस्युर्द्रविणस्युर्बन्धति रिपयति vii 4 36

द्रविण and द्रविणस (from दृ ‘to run’) mean movable property as
opp to house, field, etc. 1 or meaning cf F1 movable

सपर्येस—1 pl opt pr of the denominative सपर्ये to venerate
O Pers haparya to pay one's respects to, Lat sepelio, sepelire

सपर्यव—सपर्यवत् कर्तृदि. यगनादीनादिषु कुप्रत्ययः । S under RV.
iii 50 2 Under in 54 2 S says सपर्यव । सपर्यामिच्छतोऽप्ये सुप क्त्वत् ।

It will be noticed that in c the Samhitā text is exactly
the same as the Pāda text

म वोधि॑ सु॒रिर्म॒घवा॑

यमु॑पते॒ यमु॑दायन् ॥

युयो॑ध्या॒ग्मदे॑ पा॒सि ॥३॥

४

स॒ । वोधि॑ । सु॒रिः । म॒घवा॑ ।

यमु॑पते । यमु॑दायन् ।

युयो॑धि । अ॒गमत् । द्वेना॑ति ॥३॥

Be thou a liberal patron, O lord of riches, O bestower of riches, ward off all enemies from us

मघवा अन्नवान् सूरि विद्वान् प्रेरको वा स. उक्तलक्षणवस्त्वं वोधि
युध्यस्वास्वदीयं स्तोत्रम् । किञ्च हे अग्ने, ह्येषासि द्रेष्टुं अस्मात् अस्मत्तो
युयोधि पूयस्वुर ॥४॥

वोधि—2 sg root aor imp of वृ the *guna* and deaspiration in the first syllable are irregular, the form expected being वृधि The corresponding 3 sing is वृत् where the absence of lengthening is irregular

वृध 'to awake' also yields वोधि in the 2 sing root aor imp with irregular *guna* and elision of व *budh dhi* > *budhi* > *bodhi*

Acc to Wackernagel [I 128] two influences have been at work in the formation of वोधि from वृ There is the influence of Mi bho for bhāra (वाधि) and that of *bodhi* 'wake up' for *vu dhi*

Here as in many other cases S does not recognise *bodhi* as the imp of वृ and is constrained to put forward far fetched explanations Under vii 82 11, however he derives the word correctly from वृ वोधि मघः अग्नेर्भाति इवम् । अकारस्य वकारश्चादस्य । In अप्रो सखास्य वाधि न R 1 vii 14 22 S explains वोधि correctly as वृधस्य Under 24 11 अद्विद्वानो वदन्ते वधि S wrongly explains वोधि as वृधस्य वृध वदन्तस्ते । सोऽहं वृधि । वृध वदन्ति [१॥४८१] इति विकारस्य लुक् । वा वदन्ति [१॥४८८] इत्यपिस्त्वामादेन डिस्त्वामादात्पृथग् । वृधलोपो वृधि [१॥४९१-२] इति वृधिरादस्य । धातोर्लानोच्चादस्य ।

मघवा—Owing to the similarity in sound and sense of the two suffixes -*ra* and -*ra* can stems sometimes make a few

* Sāyana has missed वृधन् and वृधन्तम् The former is explained as वृधन्तम् under ii 1 11 and the latter (वृधन्तम्) as वृधन् वृधन्तम् देना under ii 27 12

forms from supplementary stems in *vant*. Thus from मघवन
bountiful we have Nom मघवा मघवाना, मघवान Acc मघवानम्
मघवाना मघवान Gen मघोन् मघोनी मघोनाम् Loc sing मघोनि Voc
मघवन From मघवन we have मघवान (only once), मघवद्भि मघवद्भि
and मघवत्सु Gradually forms from both stems came to be
used in all cases and Panini had to frame the rule मघवा षड्बलम्
vi 4 128 In the epics and Puranas पौवान् is sometimes used as
the Nom sing of पौवन्

वसुवन्—lord of wealth The voc is here accented as it
stands at the beginning of a verse And in such cases it is
accented on the 1st syl Skt *vasu* (from *vas* to shine) Av
vanhu & *vohu*

वसुनाम्—giver of wealth In the case of वसुन् वन् is a
taddhita suffix in the case of दावन् it is a *krt* suffix दावन्
occurs by itself and at the end of the following compounds
अश्वदावन्, भूरिदावन्, वसुदावन्, वाजदावन्, व्रतदावन्—सहस्रदावन्, सुदावन् Since
the vocative is not regarded as a part of the sentence* वसुपन् is
considered non-existent in ref to वसुदावन् (ब्रह्मसंहिता पूर्वमविद्यमानवत्
P viii 1 72) So वसुदावन् is looked upon as standing at the
beginning of the pada and accented on the first syl (ब्रह्म संहिता च
P vi 1 108) The fem of वसुदावन् will be वसुदावरी

पृथीधि—2 sg imp of पृथु to separate (षट् पृथीति) The strong
radical vowel is irregular Accented as standing at the beginning
of a pada S gives the derivation under ix 104 6 पृथीते इह
हन्दि [१११०६] इति मय द्यु । वा हन्दि [११०८८] इति इडिन्त्वाभावाद् द्यु ।
अन्योपपत्त्यादि । यीतेर्वा 'प्री' पूर्ववद् रूपम् । [यु नियन्तामियन्तो । व, ल हन्दि
इति मय द्यु । वा हन्दि इति इडिन्त्वाभावाद् द्यु, अडितव [१११०१] इति
च धातोर्देम ।] यु is one of those bipolar roots which have two
opposite meanings It means both 'to unite and to separate',
just as *luere* in Latin means both 'to wash and 'to pollute and
mai in Chinese means both 'to buy and to sell' In RV

* 'नाम अत कारकवशात्कारणात् अतः अस्तु । अविद्यमानवत्त्वे च एव दृष्टव्यमिति व्यति ॥'

यु 'to unite' is युदादि (युवते युवते; या जाया युवते पतिम् RV. i 105. 2 close to her husband clings the wife) and यु 'to separate' is युदोत्यादि (मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोद्याः ii. 33. 1 separate us not from the sight of the sun). In the Pāṇiniya Dhātupāṭha यु निश्चये (or as some read यु निश्चयानिश्चयोः) is read in the षट् class, युञ् दधने in the णी class and यु जुगुप्सायाम् in the णृ class. The corresponding form from यु 'to unite' is योधि. वितरं वीधि v. 3. 9, draw near to your father.

असत्—अपादाने पञ्चमी.

As a rule an अनुदात्त immediately following an उदात्त becomes स्वरित (अपादानुदात्तस्य स्वरितः E viii. 4. 68). This is known as dependent स्वरित. Svaritas due to the contraction of vowels, etc., as also of words like सः, कः, कर्मा, चान्य, etc., are known as independent स्वरित's. When an independent स्वरित is immediately followed by an उदात्त or another independent स्वरित, the numeral १ or २ is put after it according as it is इक्ष or दीर्घ. In the present case *yuyodhi asmāt* becomes *yuyodhyāsmāt*, so the *yā* is an independent स्वरित. It is followed by *smā** which is उदात्त. And it is a इक्ष vowel. So the numeral १ is put after it. Had it been a दीर्घ vowel, the numeral २ would have been put after it †. It must be noted in this connexion that in the case of a इक्ष स्वर the vowel itself is not marked at all, the numeral १ being marked with both the vertical stroke above and the horizontal stroke below. In the case of the numeral २, the vowel itself is also marked with the horizontal stroke below.

* This is known as कण्ठस्वर C/ RP iii. 12

आन्वोऽभिनिहितेष्वेव द्वयः प्रविष्ट एव च ।

एते स्वरान् प्रकृत्यन्ते उलोपस्वरितादवतः ।

* स्वरविधौ अक्षरमविवक्ष्यमाणवत्

† As in सुप्रसिद्धं यजमानाय x 125. 2. In पावक्या जुह्वान् वक्रिणाग्ने

अक्षरं तव १ तव स्तम् vi. 11. 2 both the numerals have been used

As in the Padapatha द्युशेधि occurs by itself we do not get the numeral. In the case of येन स॑ सभिव येन नाक॑ १२१ ५ we do not get the कम्पलर in the Sambhita text as the independent स्वरित of न॑ is immediately followed by an अनुदात्त. In the Padapatha, however the राजत्व character of the विसर्जनोच्चारण is brought out by affixing इत् to स॑ and since the initial vowel of इति न॑ उदात्त, the independent स्वरित of स॑ is immediately followed by the उदात्त so we have स॑रिति स॑. In cases like हो॑र विद्यानि सीमया॑ १३८ ३ we have the कम्पलर both in the Sambhita text and the Pada text (हो॑र॒ इति॑) because the first र of रति in Pp is उदात्त just as the र of विद्य in Sp is उदात्त. In स॑ स॒सिता॑ १२० २ also कम्पलर occurs both in Sp and in Pp.

देवसि—neuter nouns formed with *as* and *an* are accented on the radical syllable and express abstract ideas. The corresponding masculine nouns are accented on the suffix and denote agent. Skt *dvases*, Av *duaesah* *ibaesah*, Middle Persian *beš*. The Aryan root is *hi* 'to fear' of which *विष* is an extended form.

This stanza is found in TS 4 2 3 4 where न॑ is read as बहुदावा बहु-ति and where Sayana explains देवसि as बहुभि हवाम देवान्. Uvata and Mahidhara explain it as दीर्भास्यानि [भा० स० १२/४३]

5

स॑ नो वृष्टि॑ दि॒वस॒रि॑	स॑ न॒ वृष्टि॑म् दि॒व॒ परि॑ ।
स॑ नो वा॒जस॒न॒र्वाण॑म् ।	स॑ न॒ वा॒ज॑म् अ॒न॒र्वाण॑म् ।
स॑ न॒ सह॒स्रिणी॑रि॒प॑ ॥१॥	स॑ न॒ सह॒स्रिणी॑ इ॒प॑ ॥१॥

Bring thou to us rain from heaven, thou to us booty undisputed (or strength irresistible) give thou us thousandfold food

सः स एवाग्निः नः अस्मदर्थं दिवस्परि शुभोक्तादन्तरिक्षात् । परोति पञ्चम्यथानुवादी* । वृष्टिं करोतीति च शेषः । स एव नः अस्मदर्थम् अनर्वाणम् अविचलमन्तर्यं वाजं बलं ददातु । तथा संहस्त्रिणीः अपरिमितप्रकाराणि इयः अन्नानि स एवाग्निर्ददातु ॥ १॥

दिवस्परि—“*pari*” (Av *pari*, Gk *peri*) ‘around’ takes the acc. primarily, but secondarily and more frequently the abl. in the sense of ‘from (around)’” MACDOVELL, *Vedic Grammar* 170, 1a, p 208 In classical Skt *परि* governs the Abl in the sense of वज्रं न (अपरो वज्रं न). Cf. ix 65 24 ते नो वृष्टिं दिवस्परि प्रवनामा सुवीर्यम् । सुवामा देवास इन्द्रः । “May these celestial drops, expressed, pour forth upon us as they flow, Rain from the heavens and hero strength”

परि—मिषात्वादाद्युदात्तः । नर्दिनावां ‘पञ्चत्वा परावर्धये’ ८१११ इति [विहर्जनीयत्वं] मत्वम् । अर्धये चरुर्धये इति इति । ■ under ॥ 31 1

अनर्वाणम्—घाट्यपरहितम् (without a rival) : अत एव सुपत्नराक्षसि न भवान्तरनेव ध्यात्वातम्—अनर्वां प्रहोवाहः । अर्धो वा अर्वा । आर्धवापमुत्थी । [दे० न० ६१२ ८४] । S on RV : 37 1 अर्वा, अर्धोऽपि वृद्धये [१११०४] इति इतिपदवाहः इतिपदः । अर्वा अर्धोऽपि, अर्धः, अर्धवत्परावर्धये [११११२३] इति पदुदात्तम् नादेवाभावे अर्धवत्परावर्धये च [६११०] इत्युदात्तार्थम् । अर्धवत्परावर्धये इत्युदात्तार्थम् । S on RV : 51 12 Arnold (*Vedic Metro*, p 130c) proposes to read अनर्वाणम् here, in viii 07 51 and viii 02 81, for metrical reasons

In the *Nirukta* (vi 23) अनर्वा is explained as अर्धवत्परावर्धये which is explained by D thus ■ अर्धवत्परावर्धये अर्धवत्परावर्धये, अ. अनर्वा इत्युदात्तः । अनर्वाच अर्धवत्परावर्धये अर्धवत्परावर्धये इत्युदात्तः ।

वाजम्—वाज from √वज् ‘to move about (वज्रं वाजं दत्तं), to be strong means liveliness, strength, hence that which makes us strong and lively, i.e., food, thence conflict, booty.

* Cf. अर्धः पञ्चम्यथानुवादी, ‘अर्धवत्परावर्धये’ [११११२३] इति अर्धवत्परावर्धये । S. under AV ॥ 3 1, अर्धवत्परावर्धये *Ibid* ix 20 7.

† S has missed the third v.

सहस्रिणो—cf 12 97 25 स न सहसा हस्तोरिषो दा "Give us food ample, thousandfold" 'अथ इतिठनी' इतीनि । 'सहस्रेभ्यो ङीप्' इति ङीप् ।

इय—f (from इय् to desire or इय to send to set in motion).
food, nourishment

In vi 17 14 also the prayer is for वाज यवम्, इय् and री—स नो वाजाय यवस इयि च राये धेहि युमत इन्द्र विभ्राम्—'So Indra, form us brilliant holy singers for strength for glory, and for food and riches'

In this stanza the verb is not mentioned 'To avoid the difficulty Grassmann Weber and others regard the three स न 's as verbs from यय् दत्ते meaning to give, to grant' This is ingenious but not convincing. The verb can easily be supplied. There is no reason why Yamana's dictum लिङ्गाध्याहारौ [काव्यालङ्कारसूत्र ४ 1 14] should not be applicable to the Veda. The two best known examples in classical Sanskrit are

मा भवन्तमल पक्वो वा वारधो मदकल परशुषो ।

वाहिनी जलनर कुलिश वा सारि नन्दु लतया सह हस ॥

(The verbs धाद्योम्, भाद्योत्, सहाद्योत् जैनभोम् मदसोत् etc are to be supplied,)

and

यश्च निम्न परशुना यथैन मधुसर्पिणः ।

यथैन बन्धमाश्रयायै सर्वस्य कटुरिव स ॥

(हिनति सिञ्चति, पूजयति are to be supplied)

Similar ellipsis of verbs is found in many other stanzas of RV

वातस्य तु भद्रिमान रघस्य सन्धेति सनयस्य घोषः ।

दिविस्मृत धातुस्थानि कृण्वन्तो एति पृथिव्या रेवमसन् ॥ x 168 1

[I will] now [declare] the greatness of Vata's car Its sound comes crashing thundering Touching the sky it goes, making ruddy hues and also speeds over the earth throwing up dust

जीताय चितरघमभ्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य कृतु यजन्तम् ।

प्रतीपि देवस्यदेवस्य मजा विद्या तन्निमतिष्य यनानाम् ॥ x 1 5

[I invoke] the splendid carred Hotr of the worship, the resplendent banner of each sacrifice claiming by his greatness half of each sacrifice, even Agni guest of men in glory

मा नो अविान मधवन् प्रतुसहसि नदि ते अन्न श्रवस परीचये ।

अन्नस्यो मधो रीरुवद् वना कथा न चोशीर्मयसा समारतः ॥ 54 1

[Forsake] us not O bounteous one, in this strait in battles, the limit of thy might is not to be comprehended, thou makest the rivers to scream, thou crackest the roaring forests How is it that the worlds do not collide in terror?

मी वृ च इन्द्रा इत्सु देवैरसि हि आ ते अग्निव्रथा । ॥ 178 12

[Entangle] us not O Indra in these fights with the gods, for here, O mighty one, is thy share of the oblation

सहाय स च सम्यजसिध सोमं चाग्रये ।

अविष्टम्य चितोनामूर्जो ननु सहसते ॥ v 7 1

[Bring] ye friends your united food and (united) praise to Agni the highest of human dwellings the son of strength, the mighty one

6

ई॒क्षा॒ना॒या॒व॒स्य॒त्रे

ई॒क्ष्वा॒नाय॑ । अ॒व॒स्य॒त्रे ।

य॒वि॒ष्ठ दू॒त नो गि॒रा ।

य॒वि॒ष्ठ । दू॒त । न॒ । गि॒रा ।

य॒जि॒ष्ठ हो॒तरा॑ य॒हि ॥६॥

य॒जि॒ष्ठ । हो॒त॒ । आ । य॒दि ॥६॥

To him who as seeking protection invokes thee for us with words of praise, O youngst messenger come O most sacrificing Hotr

हे यविष्ठ युवतम, दूत देवानां यज्ञादिसूचक यजिष्ठ अतिशयेन यष्टव्य, होत. देवानामाह्वातरग्ने नः गिरा अस्मदीयया स्तुत्या ईळानाय पूजयित्वे अवस्थये स्वरक्षणमिच्छते मदर्थम् आगहि आगच्छ ॥६॥

ईळान—pr part Ātm from इह See pp 14 15

यवस्यवे—Dat sing of यवसु यवस्यशब्दात् 'सुप पाठान्न कच इति कच'। यवस्यन्दति इति च पश्य । Cf यवसु in class Skt "

यविष्ठ and यजिष्ठ are formed with the superlative suffix इह from यु and यज् respectively 'अतिशयेन युवा यविष्ठ । अतिशयेन तमविष्ठनी [५।१।५५]। स्तूलदूर' [६।१।१५६] इत्यादिना यणादिपरस्य लोप पूर्वस्य च गुण ।' 1 22 10 'यजिष्ठ—यष्टशब्दात् तुष्टशब्दात् [५।१।५६] इहगुणश्चपादाद्व्यातिशायनिवा इहन् । तुरिदेक्षिय सु [५।१।१५७] इति हलोप । निष्ठादादुदात्तम् ।' 1 30 10

यजिष्ठ—The superlative suffix इहन् is added directly to the root यज् Acc to Indian grammarians इहन् is added to यष्ट which drops its ष before the suffix Bharatasāmīn explains यजिष्ठम् thus यजिष्ठम् यष्टतमम् । मनुष्येभ्य कृत्विगभ्य चाधिक्येन यष्टारम । अग्नीं प्रथतय कृत्विजं स्व स्त द्यां कृत्विजम् । मेवां सर्वेषां कृत्विजमग्निरेव करोमीति यजिष्ठ उच्यते । अलिङ्गानि हि सर्वाणि मन्त्रप्रधानानि । हिमासाय काश्या । वाचयाश्चिरधिराता । अग्निर्वाग्भूता मुख प्राविशत् [७° उ° १।४] इति छौतरेद्योपनिषदि श्रुतम् । अत सर्वाण्यर्चिष्यामग्निरेव । तयाच मन्त्र [७° म° १।१।२]

तवाग्ने ईर्वं तव पीतमस्तिर्वं तव वेष्ट तमग्निहतायत ।

तव प्रशान्त त्वमभरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिय नो दम ॥

Agni is also described as यजीधान्, न देवान् यचदिविती यजीधान् III 4 3 desired by us may be the best sacrificer, worship the gods 'He (Agni) is the most adorable, the most eminent of Holts (x 2 1, 01 8) He is also termed an यजुः (III 5 4) and (like Brhaspati, Soma and Indra) a Brahman or praying priest (IV 0 1) He is the accomplisher of the rite or sacrifice, promoting it by his occult power making the oblations fragrant (x 15 12), and causing the offerings which he protects to reach the gods "

यविष्ठ—इहन् is added directly to √ य् Agni is called the most youthful deity because he never grows old, being kindled every day, and not because he "was raised to and included in

the Vedic pantheon last of all " "Every morning Agni is produced anew for the sacrifice, this secures for him the appropriate epithet 'the youngest' On the other hand he is the same old Agni and now comes a good deal of playful or mystic handling of this paradox His new births are contrasted with his old, having grown old, he is born again as a youth Thus it happens that he is called 'ancient' and 'very young in the same passage " BLOOMFIELD. *The Religion of the Veda* p 160

Similar superlatives are found in later *Śākhā*'s also

नमो वेदिहाय प्रियदत्त दक्षिणाय च नमो नम ऋदिहाय ऊरुऋ नाडिहाय च नम ।
नमो बर्हिहाऽऽग्निनाय यविहाय च नमो नम सर्वकै ते सदिदमतिष्ठुर्वाच च नम ॥ महिष्य लोदम् ।

दूर—from दृ to go to a distance • दूतो जन्मेर्वा दूरतेर्वा वारयतेर्वा ।
Nir v 1 दीवर्गतिरुक्तं दूरश्च S under vii 91 2 Av data Skt
दूर दवीयन् etc are cognate

~ Unlike वृत्तोऽग्नौ in st 3, दूर and वेव are here unaccented, as they are preceded by the attributive adjectives वावह and यजिह्व respectively (नामजिते समानाधिकारे सामान्यवचनम् viii 1 7d) In वसुपत वसुदावम् the attributes are predicated separately of Agni and so each is accented as beginning a new sentence In ज्योतर्बर्हिह सुकतो RV iv 4 11 neither यविह nor सुकतो is accented because they are connected attributively with ज्ञत and cannot be regarded as standing at the beginning of new sentences.

वृत्ति—See p 66

7

अन्तर्ज्ञानं र्वयसे

विद्वाञ्जन्मोभया कवे ।

दूतो जन्येव मित्रा ॥७॥

अन्त | हि | अग्ने | र्वयसे ।

विद्वान् | जन्म | उभया | कवे ।

दूत | जन्याऽऽद्य | मित्रा ॥७॥

Because thou O Agni, goest between i.e., mediatest between both the *rāses* (i.e., gods and men) as an experienced

person, O wise one, as messenger, like a friendly match maker between two families or like a friend between two acquaintances

हे कवे मेधाविन् अग्ने अन्तः जनाना हृदये ईयसे हि गच्छसि जानासि वा । हिः 'स होता सेदु दूत्य विवित्वा अन्तरीयते' [अ० सं० ३।८।३] इत्यादि-
मन्त्रान्तरप्रसिद्धियेत्यर्थः । ऋषिस्तत्त्वम् ? उभया उभयविधानि जन्म
जन्मानि यदृणां दजमानानां यदृण्यानां देवानाञ्च सम्बन्धीनि, विद्वान् जानन्
तन् । ईयसे इति सम्बन्धः । तत्र दृष्टान्तः जन्मः जनेभ्यो हितो मित्रः
विशेषेण मित्रेभ्यो हितो दूतः^१ इव । स यथा प्रजानां वित्तवृत्तिज्ञानाय राज्ञा
मेरितस्त्रासां मनो जानाति तद्वत् स्वमप्यस्माकमन्तरीयस हर्ययः ॥७॥

ईयसे—The root ई is दिवादि चाग्नयेपदिन् O/ Beng उदीयमान कवि
चकर ई governs the Acc उभे चाग्नयेपिरो अन्तरीयते : 35 O. सुतन्मनी धिषव
चकरीयते : 100 O In classical Skt चकर is used with षडौ, hence
S says अस्माकमन्तरीयसे The verb is accented because of the
presence of the particle हि हि च च३।३३ V G S, p 467, 10 B

जन्मोभया—जन्म उभया, class जन्मानि उभयानि As in class Skt, उभय is
used either in the sing or in the pl, whereas उभ is used in the
dual Here उभय has been used in the plural as it means ईमानि
पादिभानि जन्मा v 41 14

In the Nom Acc pl neut of an stems the ending is generally
am as in classical Skt Beside this am the short endings ā
and a are also found in RV and AV The Pp shows a in these
cases except in the case of śhā and ārsā where the sing (śhā,
ārsā) differs from the pl and where the short a hardly ever
occurs in RV

It is just possible that the author of Pp is right in regarding
the form with the short a as original, the singular being used for

^१ O/. ईयसे जन्मा जन्मा पुत्रा ३७, 1 where जन्मा is an ndj to पुत्रा
(dual) though it does not take it in that way Sandhu with ए
after the elision of the visarga is not foreign to RV

the plural at a period when the neuter plural form had not yet fully developed : Thus we have in RV 1 64 5 ऊषदिश्यानि and VII 25 17 निदस व्रता वदषसदीवशुत्

c is explained differently by different scholars. Some take ऊषद as equivalent to अयाम् इव, i.e., जयानामिव. Others follow S in regarding it as made up of अय इव. Still others analyse ऊषेव into ऊषे व. It would however appear best to translate like a friendly messenger between two families.

8

स विद्वां॑ आ च॑ पिप्रयो॒		स॑ वि॒द्वान् आ॑ च॒ पि॒प्रय॑
यक्षि॑ चिक्वित् आनु॒पक् ।		यक्षि॑ चि॒क्वि॒त् आ॒नु॒पक् ।
आ चा॒स्मिन्त्सि॑ ब॒र्हिषि॑ ॥८॥		आ॑ च॒ अ॒स्मिन् स॒त्सि॑ ब॒र्हिषि॑ ॥८॥

As an expert mayest thou invite (the gods) and worship them in proper order and take thy seat on this sacred grass

हे अग्ने, स त्वं विद्वान् विप्रोपामित्रं सन्, आ च पिप्रयं सर्वतोऽस्मान् पूरय च कर्मैः । हे चिक्वित्वं चेतनावन्, आनुपक् अनुक्रमेण यक्षि यज देवान् । आसत्सि आसीद च अस्मिन् स्त्रीर्णे बर्हिषि ॥८॥

विद्वां—Nom sing of perfect part of विद् to know. See p 61. For absence of reduplication see p 62. For nasalisation see p 24. Final n after a is changed to ञ before vowels. नकार आकारोपध पदान्तीऽपि सतीदयं सुष्यते RP 14 65.

पिप्रय—2 sg subj perfect of प्री 'to please'. The corresponding imperative is पिप्रोहि. आ प्री used in the sense of 'to invite', c/ x 2 1.

यिप्रोद्दी देवां उग्रतो बर्हिष विद्वां सन्त्सुपते वज्रैः ।

ये देवा अलिङ्गसेमिरये स्यं होतृचामन्यावजिह्व ।

Gladden the yearning gods, O thou most youthful one, worship-
them here O lord of seasons knowing seasons with those that
are the celestial priests, O Agni, thou art the best worshipper
among the Hotrs

viii 89 १८ तीरेकादशी रह दधय पिप्रयय may be worship here and please the thrice eleven ones (S यचत् यजतु पिप्रयय कामे पूरयतु)

॥ 17 2 सधरा करति जातदेदा यधदेवो असतान् पिप्रवध may Jatavedas-
offer good worship, worship the gods and please the immortals

In viii 30 ण यच्च पिप्रयच्च, पिप्रयत् is accented. Here however पिप्रय is unaccented - the rule चवत्योर्णि प्रथमा P viii 1 ३७ being वलित्य so far as the Samhitās are concerned. V G² S, p 408, fn 1

यत्-2 sg root aor, subj P of यज् to sacrifice

यचि, सत्सि—These are two of the several present forms in which सि is added directly to the root and which are used in an imperative sense यचि । सीटि वदतु वन्दसि [१४४२१] इति यचो लुक् । 'सिचपिच [१४४२०] इति वीरभाष्यान्दस । यत्तकाले । ३१ १७ ८ सत्सि पदं विग्रहणमवसादनेष्ट [धा० ११११] लट् सिचि यचो वदतु वन्दसि [१४४०३] इति लुक् । न नुमताइत्य [१११६२] इति वयस्यलक्षणात्तद्विधात् यात्रा० [२२१८८] इत्यादिना सीदादिभ्यो न भवति । १२ ४]—S says practically the same thing under iii 14 2, though he explains सत्सि in both the cases as an imperative : So the better way would be to explain the formation like that of यचि above. Under iii 17 3 S says यचि । यजिदांवादेत्य सीटि वपम् । Under iii 63 2 he rightly regards यचि as Aor first person sing and ३१३५ स्वरितजित् ० 'इत्यात्मनवदम् । तस्य लुकि मिचि एकाव ०' इतोऽप्रतिषेध । वयादिना वयस्य । 'पदो य चि इति कुलम् । तस्य सकारस्य यत्तम् । निधातु ।

विहित—Av cāḥṣaṇa (Skt cāḥṣa Av cāḥṣa) Voc sing of the 1st part of चिन् to perceive which is merely an extended form of चि to observe, चिन् is a later form of this चिन्. Note that the original guttural has been restored as in the case of चि, च्च etc. V G S, p 102 5157a. Indian grammarians read two roots चितो मज्जाने (i 37) and चित्त मज्जाने (iii 20). This is from the latter. The Voc of stems ending in मज्ज, मज्जु and चिन् ends in चिन्मज्जान् in the Vedas मज्जामो व मज्जही मज्जानि.

आनुषक्—आ समन्तात् अनुषजति इत्यानुषक्। यस्य सङ्गे। धात्वाद् य स
[६।१।६४]। क्रिय च [१।१।७६] इति क्रिय। अनदिताम्* [६।१।२४] इति मलोप।
आहन्तीरुपसर्गयोः प्राक् प्रयोगः। गतिसमासः। उपसर्गात् सुनोति* [८।१।६४] इत्यादिना
पलम्। [गतिकारकोपपदान् कृत् ६।१।१३८ इति कृदुत्तरपदप्रकृतिसरत्नम्।] S on
1 III 5 So also under III 11 1 Und r>v 9 I S explains
correctly अनुपूर्वस्य पक्षे क्रिय नकारलोपः कुल च। धात्वाद् सकारस्य उपसर्गात्
सुनोतीत्यादिना पलम्। दीर्घश्चान्दसः। कृदुत्तरपदप्रकृतिसरत्नम्। “आनुषक् इति नामानु
पूर्वस्य अनुषत् भवति। A 17 vi 14 The lengthened grade III also
found in the corresponding Av form *anuśhazā* and in Ved
anu sūka anu jara etc and in Pāṇi *anu bhava*

वह्निदि—Loc governed by the prep आ Where however आ
is taken with सह Acc is used, as रत्नं यमं प्रसरन्ना हि सोऽ 14 1
Skt *barhis* Av *zarezu* bolster cushion Modern Persian
balish, Beng *bālis* from *हृ* (**h₂helg₁*) to swell Lag belly bellows
etc, are cognate

INDRA

Characteristic Features

Indra is the great hero among the gods. The largest number
of hymns in RV are addressed to him*. The accomplishment
of all deeds of might is his function (या च वा च रत्नं प्रतिरिद्धं भव
तत्—*Nirukta*, III 16f) In a hymn (iv 12) in which Indra

* 250 hymns (i.e. about one fourth of the entire RV) are
devoted to Indra singly and at least 200 more in conjunction with
other deities

†

इन्द्राणां तु यमं रत्नं प्रसरन्ना हि सोऽ 14 1

युधि इन्द्रं सङ्गे यमं प्रतिरिद्धं भवति ३

and Varuna are boastfully dilating on their respective claims to greatness Indra says :

मी नर स्वरा वाजयन्तो मा इवाः समरये इवने ।
 ह्योम्याजिं सधवाहमिन्द्र इयमिं रैशुमभिमूल्योजाः ॥
 चङ्गं त्वा विद्या चकर नक्षिर्मा देव्यं सङ्गे वरते अपतीतम् ।
 यथा सोमासो नमदन् यदुक्ष्योनि भवेति रजसो चपारि ॥

"Heroes with noble horses, lam for battle, selected warriors, call on me in combat.

I, Indra Maghavan, excite the conflict; I stir the dust, Lord of surpassing vigour

All this I did. The Gods' own conquering power never impeded me whom none opposeth

When lauds and Soma-juice have made me joyful, both the unbounded regions are affrighted "

Even as an infant Indra like Herakles of Greek mythology manifested his war-like tendencies. As soon as he was born, the slayer of Vritra grasped his arrow, and asked his mother, "Who are they that are renowned as fierce warriors ?" (नक्षानो शु ममकम् वि वृष्टदिति मातरम् । क उवाः कि इ मन्त्रिरे ॥ viii. 77. 1). He, far away, and yet a child, cleft the cloud smitten by his voice. He, yet a boy exceeding small, mounted his newly fashioned car. He for his Mother and his Sire cooked the wild mighty buffalo " viii. 69 14-15

His parents are spoken of differently in different passages. Thus in viii. 61.2 Heaven and Earth are described as his father and mother: "For him strong independent Ruler, Heaven and Earth have fashioned forth for power and might " (तं हि स्वराजं इयमं सभोजसि विदुषि विदितवतः) "Thy father, Dyaus, esteemed himself a hero: most noble was the work of Indra's maker, His who begat the strong bolt's Lord who roareth, immovable like earth from her foundation." (सुरोरसे जनिता मदत रोरिष्टम् अर्वा अपदसो मृत् । य ई' जज्ञान अयं सुरयमनदधुतं मदसो

न भूत ॥ iv 17 4) In RV x 101 12 Indra is called the son of Nistigri, who is identified by the commentator with Aditi In AV iii 10 12 Indra is described as the son of Ekastakā who gave birth to him after practising severe austerities (एकादका तपसा दयमाना जज्ञान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन देवा व्यसहन् भूतं इत्या दस्तनाममवच्छे-
पति ॥) In RV iii 49 1 Indra is said to have been produced by the gods as a destroyer of enemies (वनं हवर्षा जनयन् देवा) In later literature, as is well known, Indra is the son of Aditi and Kasyapa

In RV vi 59 2 Indra and Agni are described as twin brothers (समानौ वा जग्ना सातरा युवा यमविविहमातरा) In vi 55 5 Pusan is called Indra's brother (भानेन्द्रस्य) In x 55 1 his brother's children are mentioned (उदसन्ना इक्षिर्वी दामनीके भातु पुत्रान् मघवन् दि त्वयाच)

His wife is often alluded to तेव जायामुप दिवा मन्दलो याहि । ससु यवामह । ॥ 82 5 6 So go exhilarated to thy dear wife Be exhilarated with thy wife

In the *Raghuvamśa* Kālidāsa describes the pitiable condition of Saci at the continual absence of Indra from his home on account of sacrifices

क्रियाप्रवन्तादयमधरावासःशसमाहृतसहस्रैः ।

इच्छाक्षिर प्रायुक्कपीलमन्तान् मन्दारशृङ्गानलकायकार ॥ १। 23

In RV also the poet describes the perplexity he fancies Indra must feel in choosing between the attractions of home and those his worshippers have to offer in the way of some libations

आदिदं मघवन् सेदु शीनिरदिता युक्ता इववा यदनु ।

यदा कदा च मुनशम शीनिरदिता दूता धन्य मय्यह ॥

परा दाहि मघवता च यादीन्द्र सातव्यमता ते चरैम् ।

यता यदस्य इदता विधान विमोचन शान्तिना वामभय ॥

अथा साममलमिन्द्र इवादि कल्पदीपाश सुरर्ष महे ते ।

यता यदस्य इदता विधान विमोचन शान्तिना दधिदायम् ॥

A wife Indra, is one's home*, she is a man's dwelling, therefore let thy horses be yoked and carry thee thither But whenever we pour forth a libation of soma then may Agni hasten to call thee Depart, Indra come hither, brother Indra, in both quarters thou hast inducements Whenever thy great chariot halts thy steed is unharnessed Depart Indra to thy home, thou hast drunk the soma, thou hast a lovely wife and pleasure in thy house Wherever thy great chariot halts it is proper that thy steed should be unharnessed* RV iii 28 4 6

Indra's wife is इन्द्राणी (even as Varuna's wife is वरुणाणी and Agni's wife अग्निाणी) इन्द्राणीमुप ह्वये वरुणाणी ससुवे । अग्रायो सोमपीतये ॥ : 22 12) In x 86 11 Indrani is described as the most fortunate of women for her husband shall never at any future time die of old age (इन्द्राणीनाम् नारय सुभगात्मन्मशम् । नक्षत्रा अपरचन जरसा मरते पति ॥) In the *Atarvya Brahmana* (xii 11) Prasaba is given as the name of Indra's dear wife († सेना वा इन्द्रस्य प्रिया आया वावाता प्रसबा नाम This Prasaba is regarded as the same as Indrani who is the dear wife of Indra in the *Satapatha Brahmana* (xiv 2 1 8) इन्द्राणी इ वा इन्द्रस्य प्रिया पत्नी । तस्या सखीयो विवदाम् ।

As regards Saci there is a great difference of opinion among scholars most of whom think that Sacipati which in RV means 'lord of strength' gradually came to mean 'husband of Saci' by popular etymology and gave rise to the idea that Saci is the wife of Indra Pischel however, holds that Saci is the name

* This is the original of *Mihabhi irati* xii 144 6 न यद्वरुणमिन्द्राय दिव्यो यदमुच्यते ।

† Was it this fact that gave rise to the idea of Saci's presence in *Sanyathvarasabhas* as described in *Raghu* xv. 3 मादिभ्योवात विभ तत् सदा सर्व्वरक्षोभङ्गात्ममाव and *Naradha* ix 78

न सवितामो यदि विप्रविह्वये पतिवता पदुर्निन्दया मयी ।

म एव रात्रिभ्रमिनाम् हुत परम्परम्पिबर् सर्व्वरक्ष ॥

of Indra's wife not only in later literature but in RV also (*Vedic Studies* II 52)

Indra is more closely associated with the Maruts than with any other god whence his name Marutvat (p 50) With Agni Indra is more frequently coupled as a dual divinity than with any other god Indra is further often coupled with Varuna and Vayu less frequently with Soma Brhaspati Pusan and Visnu (*Vedic Mythology* p 57)*

A variety of vague and general epithets are lavished upon Indra He is distinguished as youthful ancient strong agile martial heroic bright undecaying all conquering lord of unbounded wisdom and irresistible power and prowess wielder of the thunderbolt etc etc He has vigour in his body strength in his arms a thunderbolt in his hands and wisdom in his head (गठरे सोम तमो सङ्को मङ्को इन्द्र वय भवति यौवधि क्रतुम् । ॥ 10 2 इन्द्रस्य वय आद्यसो विमित्र इन्द्रस्य आद्योभूविद्योत । मायमिन्द्रस्य ज्ञातो निरुद्धः ॥ viii 10 3) He assumes the most beautiful forms and is invested with the ruddy lustre of the sun (इन्द्रस्य वयसा सूर्यस्य यद्वै यद्वै सत्य सूर्यस्य ॥ 112 3)

His whole appearance is ruddy or golden (हरिश्चम x 06 1 हरिश्च 1 7 2) He has golden arms (हरिश्चराय viii 31 1) which are long and far extended (यद्गु करया वयसा तमसी vi 10 3 महाहतिन् viii 81 1) His beard is frequently mentioned It is violently agitated when he is exulted or puts himself in motion (महोषवस्तमस्तु श्रीवाय ॥ 11 17 प्रमस्तु दधुन् x 23 1) His forms are endless he can assume any shape at will (विश्वदधा अमृतानि तमसी ॥ 39 4 यथावत् तन् वक्त एव ॥ 48 4 यवयं मयसा

* यथास्य सकृद्विधा देवा—यदि सोमो वदत्य पूषा इहत्यनिर्गच्छत्यति परत कुन्मो विभुर्गतिः । *Air* viii 10 अमृतदेव पूषा च विभुवा वदयेत् च । सोम वायुविभुर्गतिश्च अमृतत्वनिर्गच्छत् । इहत्यनिर्गच्छत् नाया यथावि वदेत् । *Bpl ad details* ॥ 2-3

दा भवीति माया कृत्स्नान्नान्य परि स्नाम् ॥ 53 ॥ रूपरूप प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षयात् । इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयन् युक्तां चक्षुः हरयः यता दश ॥ vi 47 18)

Carrying in his hand a golden whip (केशा हिरण्यशी viii 33 11), he is borne on a shining golden car, with a thousand supports (या रथं तिष्ठा हिरण्यश्च सहस्रपादम् viii 33 16) which moves about more swiftly than thought (यस्ते रथो मनसो जनीयान् एन्द्र तन्न सोमपथाय याहि, x 112 2), and is drawn by two tawny (हरी) steeds, snorting, neighing and irresistible (शवदिन्द्र पाशुषर्हिर्नगाय मानदहि शानस इर्धमानि i 30 10) with flowing golden manes (हिरण्यकेया viii 32 20), with hair like peacocks' feathers (या हिरण्यशोऽह मदूर मभि ॥ 45 1) which rapidly traverses vast distances (यदागभि पतसि योजना पुर ॥ 16 3) and transport him as a hawk is borne by its wings (या ता मदधुता हरो जेन पक्षर भक्षत viii 34 9). His car and horses appear to have been formed by the Rbhus (चनवले रथमवाय तचन् v 31 4). He is also said to be borne by the horses of the sun (यई ह्येस परि याव्यागभि प्रेतयभिर्हमाना वाजसा x 40 7), or by those of the wind (युक्ताना यथा वातस्य पुनी दवो दीवस वायव x 22 4). The same deity is said to have Indra for his charioteer (वन्द्यारयि iv 48 2). The horses of Indra are declared to be yoked by the power of prayer (युक्ता न ते वन्द्या वेदिना हरो i 82 6), which is no doubt only another mode of saying that it is in consequence of the importunity of his worshippers that he makes ready his chariot to come and receive their oblations and fulfil their desires.

The thunderbolt of Indra is generally described as having been fashioned for him by the Indian Hephaistos Tvashtar, the artificer of the gods (महा हरयं युक्तं हिरण्यं वदयस ह मया त्वतं दम् i 87 9) but according to other texts it appears to have been made and given to Indra by Kurva Uśanas (यं ते वायव्यं कुरुवा अदिश दानं वदयसो वदयसम् i 121 12). Its natural mode of production is alluded to in viii 81 9 where it is said The thunderbolt lies in the (aerial) ocean enveloped in water (वसुधे चान् रथन चरा वसुधे चरेत्). This thunderbolt is sometimes styled golden (यस्यैव i 7 2) sometimes silver (यसि x 12 3) but it is also

described as being of iron (आयसः 52 8), sometimes it is represented as four-angled (चतुरङ्गि 17 22 2), sometimes as hundred angled (शतङ्गि 17 10), sometimes as hundred jointed (शतपञ्च 1 80 6) and sometimes as having a thousand points (सहस्रभृति 1 80 12) Indra is in one place, represented as sharpening his thunderbolt as a bull its horns (शिशूति वज्रं तेजसे न वसन् 1 55 1) In viii 59 2 the thunderbolt put in Indra's hand is compared to the sun placed in the sky (दिवे न ह्यसौ) In other passages this god is spoken of as armed with a bow and arrows (x 103 2 3) His arrows are described as golden (viii 66 11) as having a hundred points, and as being winged with a thousand feathers (शतत्रयं त्रयस्रं सहस्रपक्षं पञ्च हतं viii 66 7) Indra is also declared to carry a hook (अङ्गुल) Thus in viii 17 10 it is said दीर्घंके अङ्गुलमा विना ननु हव्यंशान् । यजमानाय सुवति 'May the hook be long wherewith thou reachest wealth to the worshipper who offers oblation' Another instrument of warfare, a net is assigned to Indra in AV

Invoked by his mortal worshippers, Indra obeys the summons, and speedily arrives in his chariot to receive their offerings. He finds food provided for his horses and large libations of Soma-juice are poured out for himself to quaff. He becomes exhilarated by these libations, which are also frequently described as stimulating his war like dispositions and energies and fitting him for his other functions even for supporting the earth and sky. The gods are described as all hastening eagerly to partake of this beverage, but Indra is particularly addicted to the indulgence. vi 11 2 4 इन्द्र इत् स मया पञ्च इन्द्रः सुतया विद्वाद् । चन्द्रोवात् मर्यादम् Indra is the only drinker of Soma, a drinker of libations, of full vitality, among gods and men. viii 6 40 इन्द्रो म मदानमः, viii 50 2 शान्तामहि नि मन् । Indeed, it would appear to be to him an absolute necessity of life as his mother gave it to him to drink on the very day of his birth (अदन्त मातं सुहृदि वरुणं न हि मता महिमानमुवाच viii 93 3) He is said to have drunk 81 one

draught thirty bowls of Soma (एकया पतिधापितुं सारु सरसि विशतम् । इन्द्र सोमस्य काशुका ॥ viii 66 4) His worshippers invite him in the most naïf manner to drink boldly (हृषत् पिब कलशे सोममिन्द्र vi 47 6) to drink like a thirsty stag (अग्नौ न दृष्यन्नवपानमा गहि । पिबा सोम वशो वतु ॥ viii 4 10) or a bull roaming in a waterless waste (धन्वचरो न वसगन्धूपावयन्मानं पिबतु दग्धमग्नम् ॥ 36 1), and fill his belly or his two bellies by copious potations. The Soma draughts are said to resort to him as birds to a leafy tree, and to flow to him as waters to the ocean or rivulets to a lake, and his worshippers are then said to magnify him as grain is developed by showers of rain (वयो न इष्य सुपनाश्मासदन्तोमास इन्द्र मन्दिनसमुपद । चापो न सिन्धुमभि यत् समचरन्तोमास इन्द्र कृष्या इव इदम् । वर्धन्ति विमा मही चस्य सादनं यव न इष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ x 43 4 7) The sensations of the god after drinking soma juice are described in x 119. He is also spoken of as eating the flesh of bulls or buffaloes at the same time that he drinks the draughts of Soma (अद्रिषा ते मन्दिन इन्द्र स्यान्तु सुवन्ति सोमानं पिबसि त्वमेवाम् । पर्चन्ति ते इवमो चक्षि तयाम् ॥ x 28 3) Three hundred महिषा ब्रौ जताभि) are mentioned in v 29 7 f. one hundred (यत न इषान्) in viii 66 10 and one in x 27 2.

The hymns, prayers and worship addressed to Indra are described as stimulating his energies and increasing his vigour (ब्रह्माथीन्द्र तव या न वर्धना । 52 7 उक्त्वैर्वाङ्मथान् ॥ ii 11 2, यमो हि त इन्द्र वर्धनोऽमृत ॥ ॥ सोमिनिर्वाङ्मि पूर्वैर्मिथो मय्यसि भवत नूतसि न ॥ iii 82 12, 13 ब्रह्मजुतमन्वा वाङ्मथान् ॥ iii 34 1 इन्द्र ब्रह्मासि तावथोमवर्धन् ॥ v 31 10, इन्द्र वर्धन्तु नो मिर इन्द्र सुतास इन्द्रव ॥ viii 13 16 यच्च इन्द्रमवर्धन्तु ॥ viii 14 5, 11, वायं वा यथाभिर्वर्धन्मि युर ब्रह्मासि ॥ viii 98 8), and the worshippers (as well as the gods) are said to place the thunder bolt in his hands and to assist its efficacy (या ते वज्र ऊरिता वाङ्मोर्धात् । 63 2, ॥ 20 8) The other deities too, are described as infusing strength into Indra (तस्मिन्नमृचतुन ऋतु देव ओमासि सं दृष्ट ॥ 80 15) He is impelled and fortified by the Maruts. With Brhaspati as his ally he overthrew all the enemies of the gods who assailed him (viii. 96 15 विमो अद्दीवीरव्याचरन्तोऽहं स्वदिना युजेन्द्र ससाह),

Thus exhilarated and encouraged (निहृदुर्वैश्वपितृ मृतस्याय मदे अहिमन्दो नवान II 15 1) Indra hurries off, escorted by troops of Maruts, and sometimes attended by his faithful comrade Visnu (इन्द्रश्च युञ्ज सखा I 22 19) to encounter the hostile powers in the atmosphere who malevolently shut up the watery treasures in the clouds. These demons of drought, called by a variety of names, as Vritra Abi Susna, Namuci, Pipru, Sambara, Urana etc., etc. (I 121 9 10, II 14 4 ff., VIII 32 2 3), armed on their side also, with every variety of celestial artillery (नाभी विद्युत्त तन्वत् सिधध न वा मिहमक्षिरद्गदनि च I 32 18) attempt, but in vain to resist the onset of the gods. Heaven and earth quake with affright at the crash of Indra's thunder (रमे वितत मन्दरे वदेते भिषका मही । यदिन्द्र बहिभोजसा इम मवर्त्ता अवधी ॥ अमिदने न अदिनी यत् स्या लमव दिशते ॥ I 80 11 14, and even *Tryastr himself who forged* the bolts, trembles at the manifestation of their wielder's anger (लवटा वितत मन्दव इन्द्र वे वन्त भिषा I 80 14). The enemies of Indra are speedily pierced and shattered by the discharge of his iron shafts (अङ्ग इम इमतर चम मन्द्र । वने च महता वधेन । खन्धोव कुनिमेना विहकवादि शयत समवृत्त वृत्तिना ॥ I 82 5). The water released from their imprisonment descend in torrents to the earth fill all the rivers and roll along to the ocean (वायारव धिवर सन्धमाना अथ समुद्रमव जमुराप I 82 2). The gloom which had overspread the sky is dispersed and the sun is restored to his position in the heavens (इम यदिन्द्र शन्धानधीरहिनादिन् सूर्ये दिव्यारोहयो हवे I 51 4, अथप्यया वाङ्मोर्वदमावसमधारो दिव्या सूर्ये हवे I 52 8, II 19 3). Constant allusions to these elementary conditions occur in every part of the Rgveda and the descriptions are sometimes embellished with a certain variety of imagery. The clouds are represented as mountains, or as cities or fortresses of the Asuras (अ मत्त मन्दरस्य पुरो विमिदामनेव पूर्वो II 14 6, मीना पुरा यवतीनाम् VIII 17 14, न हि यवतीनामिन्द्र दर्ता पुरामहि VIII 93 6) which are variously characterized as the autumnal (पुर. मारदी I 131 4, II 20 10), the moving (पुरं चरिष्वम् VIII 1 29) and the iron (वावकी II 20 8) or stone-built (यतमयमन्धवीना प्रपानिन्द्रो व्याधम् । दिरोदावाव दावये ॥ IV. 30 20).

cities of the Asuras which Indra overthrows. He casts down his enemies when he discovers them on the aerial mountains (अहोहि पर्वते शिथियाणम् ॥ 32 2, उत दाम कौलितरं हृदत पंतादधि । अवाहन्निन्द्र इन्द्रम् ॥ iv 30 14) or hurls them back when they attempt to scale the heavens (मायामिरुत्सिद्धस्य इन्द्र दामाह्वयत । अत्र दक्षं धेनुया ॥ viii 14 14). One of them he crushes under his foot (अर्धं नि कम्पी पदा ॥ 51 6), or pierces with ice (हिमेनाविधत्तुं दम् viii 82 26). He strikes off the head of, Namuci with the foam of the waters (अपां केनेन मनुजे शिर इन्द्रोदवर्धय viii 14 18). One of his opponents Urana, is described as a monster, with ninety nine arms (य उरस्य जघान नव चक्षुः नवति च वाङ्मन ॥ 14 4) and another as having three heads and six eyes (स इहाह रुविर पतिर्दन् पल्लव द्विजोपां दमन्त ॥ x 90 6).

"The songs leave no doubt that the myth of Indra's dragon-fight refers to some powerful natural phenomenon. Heaven and earth tremble when Indra slays Vrtra. He does not destroy the dragon once only, but repeatedly, and he is invited also in the future always to kill Vrtra, and to release the waters. Already the old Indian Veda interpreters tell us that Indra is a god of the thunderstorm and that by the mountains in which the waters are enclosed, we are to understand the clouds, in which Vrtra—the demon of drought keeps the waters imprisoned. Most of the European mythologists agreed with this opinion and saw in Indra armed with a thunder bolt, a counterpart of the Teutonic Thunar, who swings the thunder hammer Mjolnir, a thunder god reaching back into the Indo European prehistoric period, and in the dragon fight a mythological representation of the thunder storm. Hillebrandt, however, has tried to prove that Vrtra is not a cloud demon and not a demon of drought, but a winter giant whose power is broken by the sun god Indra, the "rivers" which are imprisoned by Vrtra and set free by Indra, are, according to him, not the torrents of rain, but the rivers of the North West of India which dry up in winter and are refilled only when the sun

causes the masses of snow of the Himalaya mountains to melt " (WINTERVITZ, *Indian Literature*, pp 83 84).

"Indra's chief traits, on the evidence of the repetitions, are two first, his quality of demiurge, particularly as slayer of demons, and yet more particularly as slayer of Vritra-Ahi and liberator of the rivers of waters, second, his conspicuous position as chief consumer of Soma" BLOOMFIELD, *Vedic Repetitions*, p 592

In many passages the highest divine functions are attributed to Indra He placed the sun & brilliant light in the sky (vii 12 30 & 30 2) His first vigour supported the two worlds the mountain plains, waters and heavens (viii 15 2) In some places (iv 19 2, iv 21 10) Indra is called स्वराट् or universal monarch, in other places (iii 46 1, vii 82 2, viii 12 14) स्वराट् a self dependent sovereign In viii, 6 41 he is called an ancient ऋषि, ruling alone by his might (अविर्हि पूर्वज्ञा चलेक ईमानां चोत्तमः) In i 174 1 he is designated an अमर "the divine"

Indra is a god of battle the ideal of an everfighting, never conquered hero and, therefore the favourite of the race fighting for new homes and rich herds The man who trusts him in the decisive hour carries off the spoils of victory in him the Aryan has found an ally able to contend with the barbarians, who overthrows fifty thousand of the dark race, and casts down their strongholds (HAEGER, *The Rigveda*, p 43)

It will be observed that the attributes which are ascribed to him are chiefly those of physical superiority, and of dominion over the external world In fact he is not generally represented as possessing the spiritual elevation and moral grandeur with which Varuna is so often invested

[Practically the whole of the above sketch with slight exceptions which are specified is taken from *Muir's Sanskrit Texts*, Vol V See also Macdonell's *Vedic Mythology*, pp 51 60,

Keith's *Religion and Philosophy of the Veda*, pp 124 133, Bloomfield, *The Religion of the Veda* pp 173-82 Kaegi's *Rgveda*, pp 40 49 Winternitz, *Indian Literature*, Vol I, pp 82 87, Perry, *Indra in the Rgveda*, JAOS, Vol XI pp 117 208]

Hymn No 5

INDRA

■ 12

म० २

सू० १२

यत्समद क्षितिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

1

यो जा॒त ए॒व प्र॒थ॒मो॑ म॒न॒स्वा

न्दे॒वो दे॒वान् क॒तुना॑ प॒र्य॑भूयत् ।

यस्य॑ शु॒भाद्रो॑द॒सौ अ॒भ्य॑सेता

नृ॒म॒ण॒स्य म॒ह्ना स॑ ज॒नास॑ इन्द्र ॥१॥

य | जा॒त | ए॒व | प्र॒थ॒म | म॒न॒स्वान् ।

दे॒व | दे॒वान् | क॒तुना॑ प॒रि॒भू॑यत् ।

यस्य॑ शु॒भात् रो॑द॒सी इति॑ अ॒भ्य॑सेताम्

नृ॒म॒ण॒स्य म॒ह्ना | स॑ | ज॒नास॑ इन्द्र ॥१॥

He who as soon as born the first endowed with spirit a god surpassed the other gods in insight, at whose breath heaven and earth were afraid, by the greatness of his manliness he, O men, is Indra

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तस्य 'यो जात' इति पञ्चदशत्वं प्रथमं सूक्त

१ अथर्ववेदस्य द्वितीये मण्डले अथर्वोऽनुवाकः । तत्र प्रथमोऽनुवाक एकादश सूक्तानि द्वितीयोऽप्येकादश, तृतीयो द्वादश, चतुर्थो पुनरप्येकादश । यो जात इति सूक्त द्वादशमिति द्वितीयोऽनुवाकस्य प्रथमसूक्तत्वस्य गृह्यते ।

गात् समदं' वैष्टुममैन्द्रम् । [तथा चानुकान्तम्—'यो जात पञ्चोना' इति³] ।
संसये' निष्पेक्ष्ये निविद्वानीयस्य पुरस्ताद् 'यो जात एव' इति शिसेत् । 'यदि पदा-

¹ भार्गवोऽयं यत्समदो द्वितीयमखिलयतायां सूक्तानां द्रष्टा । 'यो जात एव प्रथमो
गनस्यान्' इति सजनीयेन सूक्तेन यत्समद इन्द्रस्य मित्रं चागोपागच्छतु परमं 'य सोऽकम
जयदित्येतरेयब्राह्मणे समाख्यातम् ।

तथाचोक्तं भाष्यकृद्भिर्द्वितीयमखिलयाख्यां प्रारब्धे—'मखलद्रष्टा यत्समदं कथि । स च
पूर्वम् आदिरसकुले यत्समदस्य पुत्रं सन् यत्समदोऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मीचितः । पश्चात्
तद्वचनेनैव भृगुकुले यत्समदपुत्री यत्समदनामाभूत् । तथा चानुकान्तिका 'य आदिरस,
श्रीनहोषो भूत्वा भार्गवः श्रीनकोऽभवत् स यत्समदो द्वितीयं मखलमपश्यत्' इति ।
तथा तत्पैत्र्ये श्रीनकस्य वचनस्य अनुक्रमणे—

त्वमग्र इति यत्समदं श्रीनको भृगुदा यतः ।

श्रीनहोमः प्रकृत्या तु य आदिरस उच्यते ॥

इति । 'यस्य श्रीकं प्रथमं पादो गवाक्षः, त्वमग्रं तु यत्समद इत्यपि पाठाभ्यां क्वाप्युपलभ्यते ।

² 'अनिष्टा सख्या विप्रति' इति परिभाषया पञ्चोना इत्यस्य पञ्चदशेत्यर्थः । 'यस्य,
इत्यस्य निषेधपक्षान् सौम्यं बहुलम् । 'यनादेशी त्विन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।'
[सर्वा² १२४-६] इति परिभाषायां सूक्तस्यालेन्द्रदत्ताकालं त्रिष्टुप्छन्दस्कृतं च विधीति ।

³ The portion within square brackets is not found in MSS and appears to have been dropped through the carelessness of scribes. As Sayana usually quotes from the *Sarvanukramani* we have supplied the omission from that work.

⁴ 'सप्तरी नाम दोषोऽस्ति इत्यर्थे हुनतो सप्तः । 'इयं' इत्यर्थे वा यज्ञनामानां सप्तपु
त्रीनामिव सप्तः । स च सप्तान् दोषं, तस्मिन्नेव दक्षे तस्मिन्नेव कामे मनुसुरपलदं यज्ञानि
प्रथमं तत्तत् । तथा वा पर्यंतम वा अन्वधानवहितयोः समीपवर्तिनी परस्परमन्वयनिर्वाह-
योग्ययोर्दोषयोः स्वर्धनानाम् यज्ञनामानां वर्धित्वेनैवौ समीपवर्तीत्यर्थे सप्तपुत्री इति ।
तथा च सुवकार आह—'सप्तदोषमर्चयेत्तु तथा वा पर्यंतम वा । दोषो द्वाव पूर्वदोषयो
नास्ति ।' *Sāyana on AB* । 3 सप्तानि सप्तदोषं माध्यन्दिनसमये प्रादमिदमर्थे
निष्पेक्ष्ये निविदां शंसोपयेति द्रष्टव्यं पूर्वे यो जात इति दृष्टं द्रष्टव्यम् । अतः सप्तमे
चाप्युक्तं दृष्ट्वेति, माध्यन्दिनसमये निष्पेक्ष्येन्द्रमदत्ततोऽहं, इत्येवमस्मि च वैश्वदेवोऽस्मि' इति दृष्टं
दृष्टव्यम् ।

यान्' [आ° श्रौ° ६।६।१] इति खण्डे सूक्षितम्—'यो जात एवेति निष्केवल्ये'
 [आ° श्रौ° ६।६।१५] इति । आग्निष्टुतिके' तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव'
 इति निविद्धानीयम् । सूत्रितञ्च—'तृतीयस्य चर्यमा यो जात एवेति मध्यन्दिनः'
 [आ° श्रौ° ७।७।१] इति । विश्वजिति' माध्यन्दिन-सवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे
 प्राङ्मुखात् सूक्तात् पूर्वं 'यो जात' इति सामसूक्तं शंसेत् । 'विश्वजितोऽग्निं
 नरः' [आ° श्रौ° ८।७।१] इति खण्डे सूक्षितम्—'तस्मा मदातो यो जात
 एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' [आ° श्रौ° ८।७।११] इति । 'अग्निष्टुत्तिष्केवल्ये
 निविद्धानमिदम् । 'इवेनाश्विरभ्याम्' [आ° श्रौ° ९।७।१] इति खण्डे सूक्षितम्—
 'तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यन्दिनः' [आ° श्रौ° ९।७।२३] इति । महा-
 प्रते' निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति सूक्तम् । 'ऊरु' [ए° आ° ५।३।१] इति खण्डे

१ 'अभिषुवप्रवृद्धं पूर्वसूक्तं तत्र ततोऽहनि निष्केवल्यस्य इदमेव सूक्तं निविद्धानीयं
 भवति । निविद्धो जात निविदध्याय पश्यमाना मत्वा । तेषा यज्ञे यज्ञपाठादपठेत् सूक्त-
 मग्रे श्रावणं कर्त्तव्यं भवति । याज्यस्य सूक्त एते विहितसंज्ञका मत्वाः पश्यन्ते तत् पूर्वं
 निविद्धानीयस्येति नोपपत्तिः ।'

२ "यन्मासयमादिसावतसरिके खगे सप्तम्वरमध्वरिर्निषुचश्रामकश्चिनोत्तर खरुषाम-
 नानसयागत्रयस्य दिनसवेऽनुष्ठानात्मनश्चतुर्दिवसे यी यामोऽनुष्ठायते स एव विश्वजिष्केन्द्रेण
 व्यपदिश्यते । तस्मिन् यामे माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रस्य मदावसरे प्रकृतिसम्बन्धि-
 सूक्तं पूर्व यो जात एवेति सामसूक्तं शंसेत् ।"

३ 'पाशाकौर्त्या पिङ्गिती मद्दारीमेव वा यो यान्-जनन प्रजां न विन्देत् सोऽपिष्टुता
 यजेत' [आ° श्रौ° ८।७।२३] इति सूक्तता समाधातम् । यो यौर्त्या कलद्विती भवति
 यथादि मद्दारीमेव वा समाक्रान्ती भवति, प्रजननशक्तिसम्पन्नोऽपि यानपत्यो भवति
 सोऽपिष्टुतामकीर्णकाष्ठेन यजेत इति तटपठः । तत्र च माध्यन्दिनसवने प्राथमिकस्यैव सूक्त-
 मीतनिविद्धानीयम् ।

४ "क्षत्र उपातिम सोमशामविज्ञेयो मद्दालतयन्तीष्यते । तत्र सामाद्ययागपेचया-
 नैके विविधा ऐतरेयारण्यके प्रतिपाद्यन्ते । सोमशामवादेन विश्वे वक्ष्य शस्त्रं यदनोदयम्, तत्र यो
 जात एवेति सूक्तं चतुर्दिवस्यम् ।"

सूचितम्—‘वने न वा यो न्यवापि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान्’
[पि० आ० ५।३।१] इति ।

असेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः—

‘संयुज्य तपसात्मानमेन्द्रं विप्रन्महद्गुः ।

अद्वयत सुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह न्न ॥

तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यो मोमपराक्रमौ ।

धुनिश्च पुमुनिश्चोभौ सायुधावमिषेततुः ॥

विदित्वा स तयोर्मांवसृषिः पापं चिकीर्षतोः ।

यो ज्ञात इति सूक्तेन कर्मान्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥’ इति ।

[बृहदेवता ४।६६-६८]

अन्ये त्वन्यथा वर्गयन्ति—“पुरा किलेन्द्रादयो वैश्यपश्च समाजग्नुः । गृत्प-
मदोऽपि तन्नागत्य सदस्यासीत्* । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान्
दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्पमदाकृतिः । स च गृत्पमदो वैश्येन पूजितो यज्ञ-
वादाभिरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तमृषिं दृष्ट्वा ‘अपमेवेन्द्र’ इति मन्यमानास्तनसुराः
परिवहन्तः । ‘नाहमिन्द्रस्तुच्छः किन्त्वेतं शुभोपेतः सः’ इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच” ।

¹ The fifth section of the *Āitareya Āraṇyaka* is known as the *Mahāvratā sūtra*. As Sāyana says ननु प्रथमवारश्चैषां ‘एव महावतम् । इन्द्रो वै इमं हता’ इत्यादिना महावतप्रयोगोऽभिहितः । पञ्चमेऽपि तस्यैवाभिधाने पुनर्दर्शः कृतः । नाय दोषः, नृपशास्त्रवदपि च तथोक्तिर्भेदात् । एवमारण्यवदविप्रोक्तं स्वम् । प्रथमारण्येन त्वपीदमेवम् ।

* सदस्य चासीत्—चादिदेव । But AV. shows that the correct reading is सदस्यासीत्.

² This is given in verse in the com. on AV. xx. 31:

पुरा किञ्च महेन्द्राया वैश्यपश्च समागताः ।

प्राविशन्तुमदमस्य वैश्यस्य सदसि स्थितः ॥

अमुषाच समाजग्नुः श्रोत्रमिन्द्रजिघांसया ।

तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्पमदाकृतिः ॥

निरदाम् अऽपि तदयज्ञादविश्येन पूजितः ।

त दृष्ट्वा भेन्द्र एवावमिति ते अग्रतः किञ्च ॥

नाहमिन्द्राऽसि किन्त्वेतं शुभोपेतः स इत्युच्यते ।

दो कृत इति सूक्तेन निवाचने एव दृष्टम् ॥

अपरे त्वेवं कथयन्ति—‘गृतसमदस्य यज्ञे प्रविष्टमेवाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः
परिवृष्टः, स इन्द्रो गृतसमदरूपेण यज्ञवाटाधिगत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा
इन्द्रो विरम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृतसमदं दष्ट्वा पूर्वमेव गृतसमदो गतः, अयं
त्विन्द्रोऽस्मद्भयाद् गृतसमद-रूपेणास्ते इति तं जगृहुः । स तान् नाह-
मिन्द्रोऽयम्’ इत्यनेन सूतेन प्रत्युवाच† । अयमेवार्थो महाभारतेऽप्रचलितः ।§

* Some word or words must have been dropped here
Dyādideva reads स तानाहमिन्द्रोऽयमिन्द्र इत्यनेन तुष्टाव From this
the correct reading would appear to be नाहमिन्द्रोऽयमिन्द्र इत्यनेन

† This is a paraphrase in prose of Sadguruśaṣya's commen-
tary on the *Sarlanukramanī* (?)

भरद्वाजसुतो जज्ञे शूनहोतो महासुनि ।
शूनहोतृत्वाय यज्ञे सूर्यभाक्कल पश्यत ॥
इन्द्रो जगाम प्रीत्यद्यमघेऽपि स्रगम् ।
इन्द्रमेवाकिन मत्वा विष्टवन्तो महासुरा ॥
परिवृष्टं जघाट तदिन्द्रो, प्लवबुध्यत ।
इन्द्रोऽपि यज्ञनागस्य वधनास्याय निर्गतः ॥
यजमान पुनर्दृष्ट्वा जगृहसे महासुराः ।
शूनहोतृमिन्द्रबुह्या ध्वजनीय ददौ स ॥
नाहमिन्द्र स एवाहा नाहमित्यनुवचथेन ।
सुहृत्सेवसुरेभिर्नाहयैवमुवाच ह ॥
यथाश्रादयसे यथातथाद गृतसमदं कथि ।
इन्द्रस्तेन्द्रियमितेतद्वावा सुहृ भविष्यति ॥

(Max Müller's *History of Ancient Sanskrit Literature*,
pp 120 121 Allahabad edition)

‡ We have not found it in the *Mahabharata*

§ A similar story is related of Indra and King Kautsa. When
the king found that his enemies were more than a match for
him he invoked the aid of Indra who came to his house and killed
his foes. Thereupon a friendship sprang up between the king of
the gods and the king of the mortals and Kautsa visited Indra in

[येचिस्वत् सूते 'यं सा पृच्छन्ति कुह सेति धोरम् उतेमाहुर्नेपो अस्तीत्येनम्' २०।३५।० इतीन्द्रस्य नास्तिस्ववचनादन्यस्यापि 'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श' ८।१००।३ इतीन्द्रस्याभावश्चरणाच्च तत्सद्भावं निराकुर्वाणान् प्रत्यस्मिन् सूक्त इन्द्रस्यासाधारणमाहात्म्यकथनैस्तदस्तिस्वमवागमयदिति कचिदाहुः ।*

S on AV x 34]

heaven at his invitation When Sati, Indra's queen came to Indra she found the two so exactly alike that it was impossible for her to find out her husband See S on iv 16 10

Still another similar myth relates to the Rbhus and Agni Sudhanvan had three sons—Rbhu, Vibhva and Vaja Though mortals they attained to the divine state by dint of their noble deeds Once they began to drink Soma in a sacrifice Agni came to them from the gods and seeing the three exactly alike entered into the spirit of the game and assumed their form ■ on RV i 161 1

* 'Quite early there arose, among the Indians doubts as to the power, even as to the existence of the gods Already in the hymn RV ii 12 which praises so confidently the might and the feats of strength of Indra and the separate verses of which end in the refrain, which is sung out in such full faith 'He, O men, is Indra',—even there we hear that there were people who did not believe in Indra "Of whom they ask, 'Where is he?' Of him indeed they also say 'He is not Believe in him for he, O men, is Indra' Similar doubts occur in the remarkable hymn RV viii 100 3 f where the priests are invited to offer a song of praise to Indra, 'a true one if in truth he is for many say 'There is no Indra who has ever seen him? To whom are we to direct the song of praise?' Whereupon Indra personally appears in order to give assurance of his existence and his greatness "There I am, singer, look at me here, in greatness I tower above all beings' and so on WINTERWITZ *Indian Literature*, pp 97 113

मनस्वान्—It occurs only here in RV **मनस्विन्** does not occur at all. But **मनस्वान्** is already obsolescent, *if not obsolete, in Yaska's time and so he paraphrases **मनस्वान्** with **मनसो*** **मनोषिन्** occurs many times. Skt **manah**, Av **manah**, Gk **menós**, Lat **Miner va**. The word is not analysed in the Pāṇi text as **as stems** are not regarded as **पद's** before possessive suffixes. यद्यपि 'मनसायानेधासजो विनि' इत्यनेन विनि ग्राह्यतापि 'बहुल कन्दसि' इति मनुष्यः।

देवो द्विवाङ्—cf **देवो देवेभिरावावत्**. RV : 1 5, p 35

क्रतुवा—See p 34 "स यदेव मनसा कामयत इदं मे स्वादिदं कुर्वीतेति स क्रतुः। अथ यदसौ तत् सन्धत्ते स दत्तः। निच एव क्रतुर्वचसो दत्तः। अथैव निच दत्त वचसः। अभिराजैव दत्त वचसो चविद्यः। SB 17 1 4 1 'क्रतुर्नामाध्यवसायो निचयो यदवन्तरा क्रिया प्रवर्तते। Sankara on BU 17 4 5 क्रतुर्निचयोऽध्यवसायः, एवमेव नामधेयविचयः प्रत्ययः। Sankara on CU 11 14 1

पर्यभूषत्—occurs only here परिभूषत् occurs in : 186 5 Yaska explains पर्यभूषत् in four ways of which the two most apt. have been selected by Sayana

वृषात्—Acc to Indian commentators from वृष to dry up and acc to European scholars from वृष् to breathe

रोदसी—When accented on the 1st syll generally means 'heaven and earth', यावापृथिवी वै रोदसी AB x 9, when accented on the final syllable it is the name of the wife of Rudra (रोदसी रुद्रस्य पत्नी Nir xi 50) and female friend of the Maruts. Derivation doubtful. रोदसी रोषसी यावापृथिवी विरोधनात्। Nir vi 1 रोद and रोदसी when used in classical Skt are felt as artificial, though poets like Rājasekhara are rather fond of them. तावत् इत्यत्राप्यनयो रोदसी पततिष्ठाम् Bala Ramayana vi 65, रोदोऽयं गार्हते Ib v 85, रोदोरम्बु निरुहम् Ib viii 45

* **मनसो** = thus defined in later works

मनसापि क्रतोषोगो विनि राह्यमानसः।

ग्राह्य न त्यजति यः स मनसोति कथ्यते ॥

अभ्यसेताम्—The root *भ्यस* is merely an extended form of *भी* 'to be afraid' *भीषयते* the caus of *भी* is really from this *भ्यस*. In the Dhātupatha the root is read as *भ्यस मवे भ्यसते रजते* is the last of the thirteen pairs of words read in *Nigh 11 20* and explained by Yaska as *भ्यसने रजते इति मयवेपनयो । यस्मिन् प्रसादोदसी अभ्यसेताम् [च० स० २।१२।१] रजते यद्य ययो मयस्य [च० स० ६।६६।६] इत्यपि निगमो भवति "* It is just possible that we are to understand *मय* and *वेपन* with *भ्यसते* and *रजते* respectively so that acc to Yaska *भ्यस* means to be afraid and *रज* means to quake

हृन्मन्—The rare suffix *mana* forms a few neuter abstracts from nouns or particles. It seems to be an extension with *a* of *man* syncopated like *ina* for *tana*. The derivatives formed with it are *dju mana* brightness (यु *sky*) *mr̥mana* manliness (य *man*) *ni mana* depth (नि *down*) *su mana* welfare (सु *well*)
MACDONELL *Vedic Grammar* § 227

मन्त्रा—The stem is *महन्* Av *mana* : ✓

स—Av *ho* Gk *ho* (article) *hos* (substantive) Goth *sa*

जनान्—*जनान्* and *मया* are addressed by the poet to his audience in the middle of his discourse cf. *केतुं क्षण्यकृतवे पेयो मया चपेयसे । समुपविव्रजायया ॥ १ 6 8* Thou making light where no light was and form O men! where form was not wast born together with the Dawns *इमा यज्ञान स जनास इन्द्र इच्छामीदृश मनसा विदिमम् vii 28 5* These present cows they O ye men are Indra I long for Indra with my heart and spirit

इन्द्र—Various derivations have been suggested for this word¹

¹ (i) इरा दृषातीति वा (ii) इरा ददातीति वा (iii) इरा दधातीति वा (iv) इरा दारयति इति वा (v) इरा चारयति इति वा (vi) इन्द्रवे द्रवतीति वा (vii) इन्द्रो रमत इति वा, (viii) इन्धे मूलानीति वा (ix) मद् यदेन प्राचे समेभसदिन्द्रमेन्द्रमिति विश्वायते (x) इन्द्रकरणादित्यायय, (xi) इन्द्रदर्शनादिमीपमन्वय (xii) इन्द्रतेर्वैश्वं कर्मणः (xiii xiv) इन्द्रम्भूषा दारयिता वा द्रावयिता वा, चारयिता वा यजनाम्।
Nir, x 8

गृत्समदो भूते, जनास, जना हे असुरा, ग्र जात एवञ् जायमान एव सन्, प्रथम देवाना प्रधानभूत मनस्वान् मनस्विनामग्राग्यः^१ देवः द्योतमान सन्, क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्गान् यागदेवान्, पर्यभूयत् रक्षत्वेन। पर्यग्रहीत्। 'भूय अलङ्कारे' [घा° ११६६९] भूवादिः। छडि रूपम्। यद्वा सर्वानन्यान् देवान् पर्यभूयत् पर्यभवत्, अयकामत्। अस्मिन् पक्षे भवतश्च्यत्ययेन वस। 'श्रुयक किति' [७।२।११] इतीदृप्रतिषेध। यस्य इन्द्रस्य शुष्मात् शरीरात्^२ यत्वात्, रोदसी, चावापृथिव्यो अभ्यसेताम् अविभीताम्। 'भ्यस भवे' [घा° ११६१९] अनुदाचेत्। 'भ्यस भयवेपमयो' इति नैरुक्ता [नि° ३।२१]। अभ्यसेताम् अवैपेता वा। तथा च मन्त्रान्तरम्—
 'हमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही' [ऋ° स° १।८०।११] इति। नृम्णस्य

* १६ is omitted in some MSS प्रादभूतमात्र सन् AVS चतुपन्नमात्र सन् TS

† प्र३ टेनादुयादिकेच सनसा युक्त AV चेद्वचन TS

‡ रक्षकत्वन—M P Though both रक्षत्वेन^१ and रक्षकत्वेन are possible here we have adopted the former on the strength of AVS

‡ So also under iii 51 8 (भूय अलङ्कारे भूवादि), iii 55 '4 (भुञ् भरण। भूवादि), etc Commentators generally use भ्वादि or औवादिक् The expression भूवादि which owes its origin to Panini's rule भूवादयो धात्वन् १ ३ १ is used by Sadgurusūrya also Under RV १ ८० १२ is found औवादि which appears to be grammatically indefensible The correct reading is found under RV. १ १३६ ५

§ शरीरात् M P but cf *Durga on Nir* x १० and AVS xx ३४ १ यत्वात् इत्यनेन शरीरं वल्लभ अथाय सेनात्तत्त्वत् वन अभ्यसाधनतयाभिधाने—नृम्णस्य मङ्गति।

* Even those two great ones (Heaven and Earth) trembled in terror before thy wrath

सेना-लक्षणस्य' वलस्य मङ्गा महत्त्वेन युक्तं स. इन्द्रः नाहमिति ।¹ अतः निरुक्तम् [१०।१०]—'यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यमवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा । यस्य वलाद्वावापृथिव्यावप्यविभोता मृष्यस्य मङ्गा वलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इति रूपेर्ह' एतस्य शीतिर्भवत्प्राप्त्यान्-संयुक्ता' [नि० १०।१०] इति ॥१॥

य—*Ā* yō, *Gk* hos *Skt* yātara h, *Gk* holeros, *Skt* yārat, *Gk* heos, *Dor* has for *hauros

जात—*Av* zātā, *Gk* gnōto s' *Lat* natu s (cognatu s)

एव—*Av* aetā, *O Pers* anta, 'one', 'single', *Gk* oios, (*oiuos) alone

प्रथम—*Acc* to Yaska प्रथम is for प्रथम the supri of प्र "प्रथम इति मुख्यनाम प्रतनो भवति ।" The य is due to the analogy of वतुर्, वत्, etc *Av* fra tamo, *O Pers* fra tama² . *Acc* to Wackernagel (*A G* III 404e) प्रथम contains two supri suffixes य and म . In the *Unadī* sutras the word is derived from √प्रथ with the suffix चनच *profos* is used in *Gk* and *primus* in *Lat* in the same sense

¹ अतः अमुजनाम् इत्यभिभाविक जनी दस्य स तादृश, उत्कृष्टवर्णान् नून नमयतीति वा वृत्त्य सेनादिलक्ष्य वलम । *AVS*

² तस्य मङ्गा महत्त्वेन य अत्यसेताम इति पूर्वोक्तम् । *AVS* जनास ई जना, य इन्द्रो वृत्त्यस्य लक्षणीयपदस्य मङ्गा नक्षिप्रा वृत्त्यान् चरति इति । *TSS* य तादृश इन्द्र वृत्त्यस्य वलस्य मङ्गा महत्त्वेन इत्यभ्युत्पत्त्यादयो मङ्गाजनीत्यो नामि तजान्ता ईद जना, दास्यत्यक्षमितिन्द्रिय वल ईति । *TBS* वृत्त्यस्य मङ्गा अतिमहदमहत्तमस्य वलम्, अथप्रथममभावां सादृश्यतोऽप्येवमतिमहत्त्वावति यावापृथिव्याव-भोता यस्य वृत्त्यात् । *Durgā*

³ ई जनास चतुरजना य इन्द्रो नाहमिति विराजान इन्द्रत्व पर्यहरत् । यस्य मृत् सेन्द्रस्य इत्यप्रतिपादनपरत्वपक्षे ई जनास इन्द्रो नाहमीति मन्त्रमात्रा जना उत्कृष्टवर्णेत, स इन्द्रोऽप्येवेति व्याख्ययम् । *AVS*

⁴ 'अपेर्ह' एतस्य 'चतुर्भूतान्द्रमेव इन्द्रवत्स्यस्य सत्समदस्येन्द्र इति शीति' वृष्टि 'भवति' 'आधानस्युक्ता' 'आधानसम्भवात् ।...अथवा 'हृष्टार्थ' इति दैवतार्थ मृतत्वतो हृष्टवतो भावितान् करणम् 'शीत' अतिहृष्टात् [यं ?] 'आधानस्युक्ता' अथोक्त कथनसमुत्पत्त्यर्थे ।

(e.g., from इन्द् 'to shine [cf इन्दु], इ to be manly') but the most plausible is that from इद् to swell² "The existence of Indra in the period of Indo-Iranian unity, which was rendered probable by the existence of a demon named Indra, and of the god of victory Verethraghna, who is clearly equivalent to Vrtrahan, is made practically certain by the discovery of the name Indra along with those of Varuna and Nāsatya among the gods of the Mitanni. While the name is of quite uncertain origin, the parallelism of the myth of the finding of the cows proves that part of the conception of the god is Indo-European." KEITH *Religion and Philosophy of the Veda*, p. 188

Because of the refrain स जनास इन्द्र this hymn is designated सजनीय in TS vii 5 5 2 etc., सो जास एव प्रथमो मनसानिति सूक्ते स जनास इन्द्र इत्येव सजनास इत्यविद्यमानत्वात् सूक्तं सजनीयम् । S.

2

यः पृथिवीं व्यथमानामहं हृद्

यः पर्वतान् प्रकुपितान् भरम्णात् ।

यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो

यो व्यामस्तभ्यात् स जनास इन्द्रः ॥२॥

यः पृथिवीम् व्यथमानाम् अहं हृत् ।

यः पर्वतान् प्रकुपितान् भरम्णात् ।

यः अन्तरिक्षम् विममे वरीयः ।

यः व्यामस्तभ्यात् सः जनास इन्द्रः ॥२॥

Who fixed fast the shaking earth, who made firm the tottering mountains, who spread out more widely the atmospheric region, who propped up the sky, he, O men, is Indra

¹ In this case the word is cognate with Skt इ, Av. nar, Skt नर, Av. nara, Lat. Nero, etc

² From *oid to swell, because of his swelling manly vigour (schwellende Manneskraft) (Güntert)

हे [जनासः] जनाः, यः इन्द्रः व्यथमानाम् चलन्तीम् पृथिवीम् अट्टंहत् शर्करादिभिर्दंडामकरोत् । 'ट्टह ट्टहि वृद्धौ' [घा° ११७१९-२०] । यः च प्रकुपितान्^१ इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतान् अरम्णात् नियमितवान्, स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् । अरम्णात् । 'रमु क्रीडायाम्' [घा° ११८३८] । अन्तर्भावित-
व्यर्थस्य व्यत्ययेन धा-प्रत्ययः । यः च वरीयः^२ उरुतमम्^३ अन्तरित्तं विममे निममे, विस्तीर्णं चकरोत्यर्थः । यः च द्यां दिवम् अस्तम्नात् तस्तम् निरहामकरोत् । 'स्तम्भु रोधने' इति सौतो घातुः । स एव इन्द्रो नाहमिति ॥२॥

यः पृथिवीं अथमानाट्टंहत्—quoted by S. under III. 80. 9.

अथमानाम्—The original meaning of the root is to tremble, to quake, to rock, to reel. Transferred to the region of the mind it came to mean 'to be disturbed in mind'. Hence अथा came to mean 'pain.' Ved. विर means quaking Goll. *uithen* to shake

ट्टह्—3 sing. imperfect of ट्टह् 'to make firm', (ट्टह ट्टहि ट्टह ट्टहि इति १. 719.722). Av *darez* to stabilise, to bind fast. Mod. Persian *darz* 'seam' from which comes Bengali *darj*: tailor does not appear to be cognate. In some texts पृथिवी is described as ध्रुवा, in others it is said to have been made firm by means of mountains, rivers, etc.

^१ प्रकीर्य मासान्, परस्पर कुदावितस्ततश्चलितान् पर्वतान् विरीन् पक्षयुक्तान् अरम्णात् पक्षच्छेदिन नियमितवान् । यधीतशुक्रोन्मृग्य प्राचपोडा न कुर्तुलया स्व्यानि स्थापितवानित्यर्थः । AVS C/ RV x 44 8 विरीरञ्जान् रेजमानां चधारयद् धी. क्रन्ददन्तरिचादि कोपयत् । "He firmly fixed the plains and mountains as they shook. Dyaus thundered forth and made the air's mid-region quake"; RV. v 57. 3 कोपय पृथिवीं पृथिव्यात् ।

^२ Under v. 32. 1 S says— अर्थवान् उदकवतो नेवान् अरम्णाः विपत्रं प्रति चारयन्तीत्यर्थः । अत रम्णाविर्निर्गर्जनकर्मा ।

^३ Dhātupāthas generally read रम क्रीडायाम् Maitreya Raksita remarks in his *Dhātupradīpa* अस्त्रोदित केचिदिच्छन्ति, तेषां मते रमित्वा रम्वा. Romānātha says— रमु इति केचिन् । विर रजिताप्यनुरज्यमान इत्युत्तरकुमारः. Vopadeva reads रट्टहती क्रीडे .

† उरुतरम् AVS. would appear to be the better expression.

Cf TB 1 1. 3 7. यदप्रचयत् तन् प्रचिन्ने प्रचिवितम् तां शर्करामि-
रह हत्, 1 1. 4 'शामिरह हज्वगत प्रतिष्ठाम्। चर्षोमिमो विश्वजनस्य भर्षोम्। ता
॥ शिवा शर्करा कन्तु सर्वा ॥ 111 6 13 1 देवो वनस्पति प्रचिवेसुपरेणाह होत्,
SB, x1 8 1 2 ॥ एभिरेव पर्वतेन्दोभियेसामह हत्, यथोभिय भरोचिभिद्यान रयम्,
ओमूतेय नचदेय दिवम्।

In a later period the sustaining of the heaven and earth
in their proper places was regarded as due to the direction
of Brahman Cf *Brhadaranyaka Upanisad* 111 8 9 एतस्य वा चचरस्य
प्रसासने गार्गि मूर्धाचन्द्रमसौ विधूतौ तिष्ठत एतस्य वा चचरस्य प्रसासने गार्गि यावापृ यथौ
विधूते तिष्ठत etc, and *Sanhara Bhāṣya* thereon एतद्व्यचर सर्वव्यवस्था-
सीत् सर्वमयादाविश्वरूपमसौ भाषाचरस्य प्रसासन यावापृचयावातकामत तद्यात् तिष्ठम्
व्यसासितम् व्यचरत् । अव्यभिचारि हि तस्मिन् यथावापृचिव्यौ नियते वर्तते । चेतनावन्त
प्रसासितारमससारिचमन्तरिण नैतद् युक्तम् । येन योरुया इ-वो च हल्ले हा [सू० सू० १०]
[११।५] इति मन्त्रवर्णात्।

प्रकुपिता—*hup* also originally meant to fly about, to whirl, to
smoke to bubble to boil up then it came to mean to boil with
anger Gk *hupnos* smoke Lat *cupio* I long for, I boil with
desire Eng *hope* The reference is to the well known legend
that formerly mountains had wings Thus the *Maṭrayana*
Saṃhitā : 10 13 says प्रजापतर्वा एतस्मिन् तौक वन्त पर्वता । ते पांचय
वाससे । त १ परापातमासत इव यथाकाशयन् । २ इव वा इव तर्हि शिशिरासीत् ।
तेषामिन्द्र पक्षानच्छिनत् । तेरिमानह हत् । ये पक्षा वाससे ओमूता अभवन् ।
तदादिते ३ सदि पर्वतसुपप्रवन्ते । ४ ओनिहोषासेव । The same legend is
found in the *Ramayana* also पूर्व कृतयुगे सात पर्वता पचिषोऽभवन् । तैःमि
जम्बुद्विप सर्वा मरुतागिलवनिन । तदर्थे प्रयातेषु दिवसह्य मरुर्षमि । भूतानि च
भय जम्बुद्विप पतनमदया ॥ तत क्रुद्ध सहास्य पर्वतानां शवक्रव । यथाविश्वेद वने च
तत्र तत्र सहस्र ॥ युद्धकाण्ड १।१५७ १२२ Acc to Geldner, the trembling
of the earth may refer to the great earthquake at the time of
the fight with the demons or at the beginning of this world.
For the nasalisation see p 24

१ इतस्तु उपपन्नः ।

२ इव वै इव प्रचिवी तदा शिशिरा आसीत् ।

३ सदैव ।

४ उत्पत्तिस्थानम् ।

वरुणात्—**रु** originally means to rest, to lean upon, as transitive, to set at rest. The root is **भ्यादि वाचनेपदिन्** and **क्रादि परस्मैपदिन्**. As a rule **क्रादिगण्य** roots are transitive. From meaning to rest, it meant to find rest in, to find pleasure in, to rejoice. Av. *rāmyat* he should rest. Modern Persian *rām* and modern Bengali *ārām* are from this root. Cf. ii. 11. 7: **इती नु त इन्द्र बाजयन्ता हतयुने सारससाष्टां**। **वि सभना मुमिरपयिषारंश्च पवन्तयिन् सरिथन्**॥ 'Indra, thy bay steeds showing forth their vigour have sent a loud cry out that droppeth fatness. The earth hath spread herself in all her fulness: the cloud that was about to move hath rested.'

मसि—from **म**, Av. O. Pers. *mā* to measure, **बुद्ध्यादिगण्य** **उभयपदिन्**. Skt. *māti*, Gk. *mē-lion* measure, *mē-lis* wisdom, skill, craft, Lat. *mēti* or, O. E. *mað* measure.

अरीषः—comp. of **अरि** wide; super. **अरिषः**. "In many instances these [comparatives and] superlatives attach themselves in meaning to derivative adjectives, being formed from the root which the latter contain" V G 8, p. 95a

द्याम्—(Lat. *diem*) Acc sing of **दि** just as **गाम्** is the Acc. sing of **गो**

अवधात—cf. Gk. *astemphēs* unmoved, *stenophē-ulon* mass of olives pressed hard, oilcake. Skt. **अवधम्** holding fast, Av. *stambana-* props.

For Indra's cosmogonic activity, see *Journal of the American Oriental Society*, Vol XI, pp 182-83.

3

यो ह॒त्वाहि॒मरि॑णात् स॒प्त सिन्धू॑न् ।	यः ह॒त्वा अ॒हिम् अ॒रिणा॑त् स॒प्त सिन्धू॑न् ।
यो गा॑ उ॒दाज॑द॒पघा॑ वल॒स्य ।	यः गाः॑ उ॒द॒भज॑त्, अ॒प॒धा॑ वल॒स्य ।
यो अ॒श्व॒नो॒र॒न्त॒र॒ग्निं॑ ज॒जान॑ ।	यः अ॒श्व॒नोः॑ अ॒न्त॒र॒ग्निम्॑ ज॒जान॑ ।
सं॒वृक् स॒मत्सु॑ स॒ जना॑स॒ इन्द्रः॑ ॥१॥	सम्॒वृक् स॒मत्सु॑ सः॒ जना॑सः॒ इन्द्रः॑ ॥१॥

Who slew the serpent and made the seven rivers to flow, who drove out the cattle by the unclosing [of the cave] of Vala, who has generated fire between two stones, the spoiler in battles, he, O men, is Indra.

यः अहिम् मेवं हत्वा, मेघहननं कृत्वा,¹ सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दतशीला, अपः अरिणात् प्ररयत् । यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या सुरया नदीररिणात् । रीङ् खवणे* । क्रादि- । यः च वलस्य बल-नामरस्यात्सुरस्य अपधा² सत्कृत्³ काश्चिरोधाश्चिरद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत् । अपधा अपपूर्वाद् दधाते 'आतश्चोपसर्गे' [३।३।१०६] इति भागेऽङ्प्रत्ययः । 'एपां सुलुक्' [७।१।३९] इति पञ्चम्या आकारः । य च अश्मनोः अश्रुते व्याप्नोत्यन्तरिक्ष-मित्यश्मा मेघः । अत्यन्तमृदुरूपयोर्मैघयो अन्त- मध्ये वैद्युतम्⁴ अग्निम् जजान हत्पादयामास । यश्च समत्सु संभक्ष्यन्ति योद्धुणामायूँपीति समदः समानाः । तेषु संहक् भवति । † धृणक्तेर्हि⁵ सार्धस्य निवपि रूपम् । स इन्द्रो नाहमिति ॥३॥

With a cf. अहनाह्नरिणात् सप्त सिन्धु १४ 28 1, x 67 12

* हर्वा—Skt *hanti*, Av *janti*, Skt *jahu*, Av *jaidi*, Skt. *kata-*, Av *jata*

¹ अन्तरिक्षे जन्ताव मेघ विदार्य AVS

* The क्रादि root is read as री गतिरपचधी in the Paniniya Dhatupatha (ix 29) and the दिवादि as रीङ् खवणे (iv 30) AVS reads correctly री गतिरपचधी. The root is quoted correctly under RV 1 56 8, 1 117 11, 1 127 4, 1 148 4, etc

² वलस्य एतद्रामकस्यात्सुरस्य वा असुरेणापहता बिले स्थापिता गा अपधा अप कृत्कृतिं भौवत इत्यपधा पिधानं तच्चात् । AVS

³ मैघयो सङ्घर्षेण वैद्युतोऽग्निर्जायत इति प्रसिद्धमिवत् । अश्वरक्त्वेनातिथीतव्यात् तदाग्न्युत्पादनम् इन्द्रव्यासाधारणं सामर्थ्यम् । AVS

† In the Dhatupatha, however, the ह्वादि root also is read as हशी 'वर्जने' "बहुसंयोजको भवति ।" AVS Under RV 1 54 5 S says हशी वर्जने । रीधादिक ।

अहिम्—serpent, here Vrtra Av *azr*, Gk *ékhis* Lat *anguis*, Lith *angis*, O Pers *angis*, serpent

अरिषात्—री क्रादि P is transitive, to cause to run, to release, to let loose, री दिवदि Ā, is intransitive, to flow, to run cf Gk, *orinō* I set in motion I excite, Germ *rinnen*, Eng *run*, n ver. 'प्रादीनां इल' [अश्व०] इति इल्लत्तम् ।

सप्त—Av *hapta*, Gk *hepta*, Lat *septem*, Eng *seven* ✓

सिन्धु—Skt *sindhu* h, stream, then it came to mean the stream par excellence, i.e., the Indus In Avesta and Old Persian it became *hundu* from which was derived the Greek form *Indos* with loss of aspiration

Very divergent views have been held by commentators regarding the seven rivers. Some think seven has no special significance whatsoever but is a favourite number with the rsi's of RV. Others hold that the five streams of the Punjab viz., the Vitastu (Jhelum, the ancient Hydaspes), the Asikou (Chenab or Candrabhaga) the Parusni (later Iravati, now Ravi), the Vipas (Beas) and the Satadru (Sutley) along with the Indus and the Sarasvati are meant. Still others are of opinion that the Kubha (Kabul river) should be substituted for the Sarasvati or that perhaps the Oxus must originally have been one of the seven' (*Vedic Index*). Sayana thinks that the rivers referred to are the first seven mentioned in the stanza

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतुद्रि सौम सचता परुषा ।

असिन्धो मङ्गुक्षेत्रे वितस्तवर्जोकोयि शतुद्रा सुषोमया ॥ x 75 5

while Durgācārya maintains that the seven atmospheric streams इक्ष्वा, अश्व, तितुना, अक्षपदी मेघपदी वर्षयन्ती and अदव्या are intended* Sardesai, Brunnhofer and Ksetresācandra Chattopādhyāya believe that the land of the seven rivers is Semirechinsk in Russian Turkestan and the seven rivers are Il, Lepsa, Karatal,

* Under viii 2 he says आकाशनदी—'एता अ इक्ष्वा अ' इतिवन्ताः । Skanda Mahēśvara says नदीनां मध्ये या प्रधानभूता गङ्गाया सप्त नद्यन्ताः । अन्तर्गङ्गनदीनां सप्त 'अन्ता आन्ता'

Baskan, Aksu, Sarkan and Biyen (*Bhandarkar Commemoration Volume*, pp. 93-96, *Proceedings of the Sixth Oriental Conference*, pp. 529-533). गङ्गे च यमुने चैव गोदावरं सरस्वतिः नर्मदे सिन्धुकावेरि सतीष्विन् सत्रिंशं कुहः ॥ is a very late verse and need not be considered in this connexion.

गाः—Av *gāo*, Gk. *bōs*. Acc to philologists even in I.E. the pl. was formed after the analogy of the sing. **guōm*, Gk. *bōn*, Skt. *gām*. Some scholars hold that the cows are the rays of the sun

उदाजत—अज् to drive. The original sense of the root is 'movement'. Av *azant*; Lat *ago*, I lead, drive, Gk. *agō*, I lead. Cf उह गा आनदभिन्दद्गङ्गाया वसन्तं यमुनयमो न्यचचयत् स्तः ॥ 24. 3.

अपधा—from अप 'away from' and धा 'to set, to place;' hence in the अधिकरणवाच्य अपधा means cave, place of concealment and in the भाववाच्य it may mean unclosing. Durga explains: यो गा उदाजत् उदगमयत् अपधा अपधानेन उदाजनेन वलस्य मेचस्य त्रिरात्रा हिद्राणाम् Skanda-Mahēśvara अपधा अपदेरेव अपह इत्येतस्य स्थाने, आत्मनोऽधी निधानेन स्थापनेन । निधनात्मनोऽधी निधाय तावत् पादाभ्या उदाति वायुदक्षमालाञ्जादमित्यर्थः । अपधातिनेन बिलोदाजनेनैव वलस्य निधस्य In ॥ 14. 3 यो गा उदाजदध द्वि वल व, 'who drove out the cows, for he unclosed [the holes of] Vala' is exactly parallel to our passage ; Now since अर ह there stands for our अप-धा it is not unreasonable to suppose that the meaning is the same in each case त्व वलस्य जामतीऽपावरद्विषो विष्म ॥ 11. 5 also lends support to this view. thou hast, O lord of rocks, unclosed the hole of Vala, rich in cows. This shows that वल is to be understood in ॥ 14. 3. Hence Ludwig, Oldenberg, Macdonell and others take अपधा as the normal Inst sing. of अपधा and translate by the unclosing of Vala. Geldner translates 'after the removal of Vala' and remarks: "probably also against the Padapāṭha अपधाः the remover " "Vala means not only the demon residing in the mountain holes of Panu but also the mountain holes themselves " Cf AB, xlix. 8: देवा वै वली गाः पर्यपश्यन्वज्रेण वलं विदध्या गा उदाजन् .

pure In iv 40 5 अग्नि is described as अदिवा and in x 20 7 as अद्र वृत्रम्

सहक्—(nom sing of सम् and हक् to twist) winning for himself, overpowering victorious

सनत्सु—In धन्वना तीव्रा-समदो जयेम vi 75 2 समद is analysed in the Pada text as सज्मद but commentators generally explain सम् as सम् अद्र (devouring completely) battle. The word generally occurs in the plural. Philologists derive it from सम् with a derivative *at* and compare Gk *homados* noise din esp of the confused voices of a number of men

५

येनेमा वि॒श्वा अ॒यव॒ना कृ॒तानि॑ येन॑ इ॒मा वि॒श्वः अ॒यव॒ना कृ॒तानि॑ ।
 यो दा॒स वर्ण॑मध॒र गुहा॑क । य दा॒सम् वर्ण॑म् अध॒रम् गुहा॑ अ॒कारि॒त्यक॑ ।
 य॒ज्ञीव॑ यो* जि॒गीवा॑र्ज॒न्ममा॑द इ॒मोऽह॑व । य जि॒गीवा॑न् स॒क्षम् आ॑दत् ।
 द॒र्यं पु॒ष्टानि॑ स ज॒नास इ॒न्द्र ॥४४॥ अ॒र्यं पु॒ष्टानि॑ स ज॒नास इ॒न्द्र ॥४५॥

By whom all these beings were made unstable who made subject the Dasa colour who like a gambler winning the stake seized his foe's riches he O men is Indra

येन इन्द्रेण इमा इमानि विश्वा [विश्वानि] अयवना [अयवनानि] नक्षत्राणि भुवनानि कृतानि स्थिरीकृतानि । य य दास वर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा दासम् उपक्षपयितारम् अधरम् निकृष्टम् अमुरम् गुहा गुहाया गूढस्थाने नरके वा अक अकार्षीत् । करोतेर्लटि 'मन्ते वस' [२।४।८०] इत्यादिना च्लेर्लुकि रूपम् । लक्ष लक्ष जिगीवान् जि जये [घा १।५५४] । क्वसौ 'सन्लिटोर्ज' [७।३।५७]

* जिगीर्ष लक्ष्—All But Uvata under RP. iv 8 distinctly mentions जिगीवाञ्च यम्

१ स्तेन आरयितव्यानि कृतानि । यदा अयवनानि कृतानि दृढीकृतानि स्युः । AVS

इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । दीर्घस्थान्दस¹ । जितवान्² य अर्यं³ अरे, पश्येत्तरणे
छान्दमो यथादेश, शतो सम्बन्धीनि पुष्टानि समृद्धानि⁴ आदत् आदत्ते ।
तत्र दृष्टान्तः श्वघ्नीकः श्वमिष्टं गान् हन्तीति श्वघ्नी व्याघ्रं यथा व्याधो
जिह्वक्षितः⁵ मृगं परिगृह्णाति तद्वत् । [म इन्द्रो नाहमिति । †] ॥३॥

इमा—class इमानि

विश्व—class विश्वानि Av *viśve* Cf. iv 30 22 यज्ञा विश्वानि विभुषे
(best broken)

अवना—class अवनानि from *ava* to move Skt *cyavate*, Av
ā(y)avate The sage from whom *avanas* derives its name was
originally called *avanas* pr. part of *ava* lit. moving, falling to pieces ✓

दास वरुण—the *daśa* colour, i.e. the aborigines *दास* noun,
is accented on the second syll. while *दास* adj. is accented on the
first *दास* is often used in the sense of infidel in opposition to *वर्ष*

Cf. *Saṅkhyāyana Śrauta Sūtra* viii 25 I मन्त्रं मदी जरितरिन्द्र
सोमस्य मनुष्यतः । अस्य मदी जरितरिन्द्रोऽस्मिन्मनु । इन्द्रो हवमनु । इन्द्र
उद्धारानाम्नादप्रयत्नं पृथिवीम् । इन्द्रो व्यन्तरिष्वन्तरिदा सूर्यं दिव्येतरवत् । इन्द्र उद्धार्य
वर्षमन्तरिदव दासः वर्षमनु । इन्द्रोऽपिन्ध्वदपितोऽस्मिन्मनुष्य । इन्द्र सवर्षा इव
पश्यन्तः पर्वतान् प्रकुपितां चरन्मयात् । इन्द्रोऽपि विवर्षेतरवत् । इन्द्र इव यवदुप गिरि
छात् । अस्य मदी जरितरिन्द्र इव यवदिह सोमस्य मनुष्यतः ।

अधरम्—lower (र being = comparative suffix) Av *adāra* Lat
inferus, super *adhama* Lat *infimus* Cf. RV x. 145 3 As
a noun it means the lower lip though the meaning became
generalised to some extent Cf. पुत्रविंशत् स्वरितोपधवर — कुमार १०२ ✓

गुहा—Originally the word was not *गुहा* but *गुह* meaning 'con-
cealment' which yielded *juh* in the Inst. sing. and with

¹ लक्ष लक्ष या य प्रकाशमूत मनुष्यसि मंत त्रिगोवान् जितवान् । AVS

² समृद्धानि चानि A15

³ जिह्वक्षितम्—V जिह्वक्षितम्—several MSS

⁴ म (व्याघ्रः यथा जिह्वो गान् मनु मन्त्रमात्रं वर्णं मीयताति तत्रम् । AVS

† This is not found in MSS but as b says something
like this under each stanza we have inserted it.

adverbial shifting of accent *gūhā* concealed, secret, as here. गुह्य
■ to make obscure, to cause to disappear. Cf. iv. 18 5:

अवदामिव मयमाना गुहाकरिन्दं माता दीयेया नृष्टम् ।

अदीदम्यात् सखमल्बं वसान आ रीदसो अह्वामायमानः ।

Regarding it (his birth) as a fault the mother concealed Indra, who was full of vigour. Then he himself arose, clothed with ■ robe, and filled both worlds as soon as he was born.

अह्—3rd sing root-aor. of अह्. The 2nd sing. also is अहः. Cf. अहः. When ■ रजात विसर्ग does not become र् in sandhi in the Samhitā-text, an इति is put after it in the Pada-text and in the case of finite verbs the word is often repeated in its pauṇa form after इति

अघ्नो—The stem is अघ्नन्. अघ्नो कितवो सवति स इति, सं पुनराश्रितं भवति । (कितवः=gambler) Lat canis (lit. dog) means an unlucky throw in a game of dice, Gk kúon (=Skt. वन्) means the same thing. Similarly अघ्नन् (lit. dog killer) means a professional dishonest player who evades unlucky throws *

अघ्नो । वर्यस्ययेव प्रकारस्य सकार । सस् आत्मान इत्यनेनेति अघ्नं द्यूतम् । तदस्यलोति अघ्नो । यहा सस् आत्मान इत्येव अघ्नो कितवः । .. सखमोपपदात् इनेः 'सखये कविधानम्' इति कप्रत्ययः । 'अत इतिउनो इति इतिप्रत्ययः । अहा, 'बहुल इत्यसि' इति वचनद्वयं प्रज्ञादिवतिरित्येषुपपदे इने क्तिप् । अघ्नये इति डोप् । अघ्नोमोऽन इत्यकारलोपः । एो इनेरिति चलम् । स्वयमेव स्त्रीलिङ्गता । S under AV. xx 17 5

As the Pada text does not use more than one अवयव in the analysis of one word and as अघ्नो is regarded as a compound (p. 47) अघ्नो has not been analysed here. In r 42 9 and x 43 5 इने यच्छ्वो विप्रमोति देवने—अघ्नो occurs by itself and is analysed अघ्नो in the Pada texts of both RV. and AV.

निगोवान्—Nom. sing. of the perf. part. of नि. The palatal here reverts to the original guttural and the radical vowel is strong वन् (क्व) after short vowels is separated by an अवयव in the Pada text but as the vowel is long here, no अवयव is used.

* See also Woolner Commemoration Volume, p. 142.

जिमीवाञ्चम्—Final न् is changed into खं before a following ल acc to यथा नकार उदयि लकारे RP iv 8 न् is assimilated to ल, the nasal element being preserved as the "

लवम्—(from लव् to be attached to) token, mark, thence mark that is aimed at, target, stake Some scholars hold that लव is लिह here meaning also 'a hundred thousand'

आदन्—not analysed in the Pada text as the author regards it as the third sing imperfect of आद, आ दा being, as a rule, used in the Ātmanepada But in one or two cases the accent on the first syllable of आदन् is difficult to explain unless we regard the आ as an उपसर्ग आदन् ; अग्नि मचयति । इन्द्रो लुड । यथा, आङ् पूर्वाद्वाति 'आङी यमहन' [११] इति जलधेनात्मनेपदाभाष । 'गातिर्या' इति सिधौ लुक् । आङ्दी डक् ॥ केवलादिष वा इन्द्रस्यि इन्द्रोऽग्निं इत्यनङादिभ्याङात्मन । अत एवमचयत् । S on : 127 6 आङ्ङस्याङादि were आदन् is not analysed but आददि is written as आङ्ङदि because there is no question of आत्मनेपद in the case of आददि

अये—gen sing of आर as अय is the gen sing of अय the meaning and derivation of अरि has been much discussed and Prof Bloomfield holds very strong views on the subject But there is hardly any doubt that अरि means enemy here Geldner says अरि means here the hard hearted and haughty rich man अये पुष्टेयु occurs in x 80 1, 3 In x 34 13 अये is Nom sing and means 'noble'

पुष्टानि—नपु मके भावे ण । See p 27 and also under next stanza It is explained in : 103 5

तदस्ते दधत्ता मृरि पुष्ट अदिन्द्र व धत्तन बोधाय ।

म गा अविन्दन् मो अविन्दन्वान्मृष बोधधी मो अय म धत्तानि ॥

See the abundant wealth that he possesses and put your trust in Indra's heroic vigour He won the cattle, and he won the horses he won the plants, the forests and the waters " Cattle, horses, etc , would thus appear to constitute पुष्ट

5

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोर-	यम् स्मा पृच्छन्ति कुह सः इति घोरम् ।
सुतेमाहुर्नेपो अस्तीत्येनम् ।	उत ईम् आहु न एष अस्ति इति एनम् ।
सो अयं पुष्टीर्विज इवा मिनाति	स अयं पुष्टी विज इव आ मिनाति ।
अदस्यै धत्त स जनास इन्द्र ॥५॥	अत अस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥५॥

Of whom the terrible they ask, Where is he?, and of him they say He is not. He diminishes the possessions of the foe like a gambler's throw. Have faith in him, he, O men, is Indra.

अपश्यन्तो जना घोरम् शशूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्मा^१ कुह सेति स इन्द्रं कुत वदंत इति । सेति 'सोऽपि ज्ञेये चेत् वादपूरणम्' [६।१।१३४] इति सो होषे गुणः । न कश्चिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जना एनम् इन्द्रमाहु एष इन्द्रो नोस्ति इति^२ । तथा च मन्त्रे नेन्द्रो अस्तीति नेम उत्व आह^३ 'ऋ० ८।१००।३'^४ इति । ईम् इति पूरण^५ । स इन्द्रो विज इव । इव-शब्द एवार्थः । उद्देशक एव सन्^६ अयं अरे सम्बन्धीनि^७ पुष्टीः वीरकाणि गवाश्वादीनि धनानि

^१ निपातस्य च' [८।१।१३६] इति कथस्य संहिताया दौघे । AVS

^२ अस्ति चेत् इष्टिपथ प्राप्नुयात् । न तथापि अत एव नास्तीति श्रवणे AVS

^३ 'इन्द्रास्ति के सन्देहः, तदाह—नेम स आर्गो नेम एव इन्द्रो नाम त्वं कथितं न अस्तीत्याह । तथाहिन्द्रो नाम कविदिवत् इति वादमाहम् । न तु तत् सत्यमित्यर्थः ।' S

^४ अथ ये प्रश्नेऽपेक्षिताचरेषु यत्नेषु वाक्पूरणा न गच्छन्ति पदपूरणासि मित्याचरे पनयेताः । कमीभिदिति । नि० १।०

^५ अथवा विजो अशशुर्वाग्नादिदुष्टम् । AVS

^६ One expected the foe. सम्बन्धीनि, it is however, construed in anticipation with गवाश्वादीनि धनानि

आ मिनाति सर्वतो हिनस्ति । 'मीङ्' हिंसायाम् [घा १।४] । 'मीनाते-
निंगमे' [७।३।८३] इति ह्रस्वः । तस्मात्, यत् अस्मै इन्द्राय घत्त स इन्द्रो-
ऽस्तीति विश्वासमस कुरुत । यद्यप्यस्मै विशेषतोऽस्माभिरं दृश्यते, तथाप्यस्तीति
विश्वासं कुरुत । एवंनिर्धारणीयमहिमोपेतः स इन्द्रो नाहमिति ॥५॥

आ—metrical lengthening. 'निपातस्य च' [६।१।१३६] इति संहितायां
दीर्घः । The accentless आ slightly emphasizes the preceding pro-
noun यम् Note that it does not impart a past value to the verb
in RV. The corresponding particles in Gr. are *ma*, *mén*, etc

प्रच्छन्ति—Av. *porasanti* (3rd sing.), O Pers. *aparsam* (Skt. *aprecham*), Lat. *prec* or, *po(ro)sco* I demand, request, Germ
frag-en. Acc to western scholars the root is प्रच् and the विकरण
is च as in the case of गच्, यच्, इच्, ज् and वच् to shine प्र becomes
प्र by Samprasāraṇa exactly as चु becomes च and च is dropped or
changed into च. V G S, p 140, 2, p 141, 2 and f n 1.

कुड्—Av *kuda* "The suffix क् probably represents original
घा in *i-ha* 'here' (Prākṛit *i-dha*), *kuha* where? *visuaha* and

* मीङ् M P Scribes appear to have taken more liberties
with this root than with any other in this commentary Here
we find मीङ् which is also the reading under ii 24 12, iii 56 1,
x. 134 7, etc. Under iii 28 4 we find मिञ्, हिंसायाम् which is due
to the influence of च मिञ् प्रवेष्टे The correct reading is found
under i. 25 1, i 69 1, i 71 10, iii 32 8, iii 84 8, etc
and in the com on AV xviii 1.5, xviii 4 60 (where one
MS reads माङ्, i) etc.

इन्द्रोऽस्ति चेत् कुत सिद्धतावि स नास्तीति वाविशसं मा कुरुत । स नास्तीति
चेत् इमादिशब्दसंनिरुद्धम्, को ज्ञेयः, यतो यः शत्रुसैनानां विनास्ति. स इन्द्र । AVS

† Most MSS read एवंनिर्धारणमहिमोपेतः which may be some-
how defended by regarding एवंनिर्धारण as a यङ्गोऽस्ति compound
but which suggests the reading एवंनिर्धारणमहिमोपेतः । One or two
MSS. read एवंनिर्धारणीयमहिमोपेतः which conveys sense but some-
how does not ring true and suggests the reading एवंनिर्धारणीय-
महिमोपेतः .

viśāha always, *samāha* in some way or other " V G S .
p 212 β

✓ **सेति**—This irregular sandhi is of frequent occurrence in RV. and the epics. Hence Panini had to frame the rule सोऽपि चापि चेत् पदपूर्वम्. In RV *sah* and *cah* occur in pausa, *sa* and *ca* before consonants, *sō* and *cō* before *a*, *sa* and *ca* with hiatus before vowels except *a*. Cf. *एषेव रक्षसाश्च मयुरा यानि केचन*. VP v 18 10 Skt *sah*, *sa*, *ha*, Gk *ho*, Goth *sa*.

चौरम्—not an adv but adj qual यम् Goth *gaurs sad*. In x 34 14 it is a noun and means 'magical power'.

✓ **इम्**—an old accentless Acc sing of the pronoun *i*. In the Avesta *im* and *it* are the Acc sing masc fem and neuter respectively. *i* is the Acc du and neuter pl and *is* the Acc pl masc fem. In RV *im* and *i* are used indiscriminately as the Acc for all numbers and persons. Probably these were originally feminine. Just as *im* is related to *i*, *sim* is related to *sa* and *him* to *ha*. *im* either takes the place of a noun, or prepares for a following noun or is accompanied by other pronouns (*tam*, *yam* *enam* *enan*) V G S p 220 1.

✓ **आह**—3rd pl perf of the defective root *ah* to say. Only *आह* and *आहु* are found in the Vedas. In the Brahmanas the additional forms *आव* and *आवु* are met with. Classical Skt supplies the intermediate missing form *आवत्*. Skt *aha*, Av *aša*. In spite of Panini's rule *पक्ष निप पक्ष च वदत्येव* the sense of the perfect persisted in most cases. Since the verb is not accented *एव* must not be understood with it and we must not translate 'of whom they also say', etc. Some believe that the absence of accentuation points to defective tradition but since the verb is construed not with *अम्* but with *इम्* it is difficult to see how it could have been accented.

✓ **एव**—Av *ašvō*. Only the Acc sing neuter *ašvō* is found in Old Persian. The *e* of *ašvō* is to be pronounced short because of the following *a*.

अदि—Av as *t*i, Gk as *t*i Lat as *t*, Goth *is t*, Eng *is* ✓
 सा अयं—should be read सोऽयं with the short *o* for the sake of the metre. In most cases the *a* dropped after final *e* or *o* has to be restored, here, however, the *a*, though found in the Samhita text, has to be dropped, otherwise the pada would contain 12 syllables instead of 11. Of course, the difficulty can be avoided by reading विजिव for विज इव but that would involve grammatical as well as metrical difficulties.

अयं—the Nom Acc pl and Abl Gen sing of *ari* is *aryah* in RV. Similarly the Gen sing of *avi* is *avyah*, *kṛatu kṛatah paśu patah pitu pitaḥ*, *madhu madhvaḥ rasu vasaḥ siṣu siṣaḥ*. Similarly from *ṛṣi* we have *ṛṣaḥ* in the Nom^s pl in expressions like *यज्ञज्ञान*, *सङ्ख्यज्ञान* etc. *असादिपुच्छन्दि वाचनम्*.*

पुष्टी—from पुष्ट¹ to thrive. ■ accented on the suffix in RV though it is accented on the radical syllable in the later Samhitas. In RV *is f* means offering but *is t* means desire.

विज—(Acc pl of विज) corresponds to *जन्तु* in the previous stanza as *आनिनाति* to *आदन्*. The dice esp the unlucky throw which a gambler made by taking up the dice* and sought to make good by means of a trick. One such trick was the *glakaprabhedatarnanani* in *Dasakumara*. He causes the wealth of the purse proud to disappear even as the gambler the unlucky throw. Geldner Cf 1 92 1 पुन पुनर्जायमाना पुराणी सनात वर्धन्मि शुभनामा । अघोरं कुरुविज आनिनाता मंसल दीवी वरयन्त्यायुः । Being born again and again (though) ancient adorning herself with the self-same colour, a goddess diminishing the throws like a skilful gambler, bringing the life of the mortal nearer old age" (MACDONELL)

* Each player picks out a certain number of nuts from those spread on the diceboard. Then the nuts held in the hand are laid out and counted. If the number is exactly divisible by four that was the highest throw (ज्ञान) ** GELDNER

मिनति—from भी to lessen, to diminish, to injure, to impair. Gk *mu nu o*, Lat *mu nu o* I lessen Like भी to overpower, कृ to hasten and पू to purify, मी also shortens its vowel before the विकरण दा but only in the Vedas RV¹ 124 '2 अमिनतो देव्यानि व्रतान् अमिनतो मनुष्या युगानि । ईयुषीणामुपमा शशनीनामायतोना प्रथमाया व्यथीत ॥ 'Infringing not the divine ordinances, (but) diminishing (the length of) human lives, Usas has dawned as the first of countless (dawns) that have passed the first of those that are coming' व्रत प्रमोचति 6B iii 2 2 24

हृद्—heart In the *Nighantu* हृत् is read along with हट्, सदा चडा ह्या and हतम् as words denoting truth (सत्यनामानि) Gk *hardie*, *kardia*, Lat *cor*, *cordis*, Lth *szurdis*, Old Slavonic *srud itse*, Germ *Herz*, Eng *heart* "Having acquired the character of an adverb [it] is once combined with कृ and often with चा put in the sense of *put faith in credit* (=Lat *credo* for *cred do*), [Av *sraзда*] but is nearly always separated from the verb by other words' V G S, p. 268 अदिन्द्रस्य वचनं वीर्याद RV 1 114 7 Put faith in Indra's might, अदिदा वचां हृदि RV x 39 5 "entrust all boons (to us) MACDONELL. Verbs meaning 'to believe' take the Dat in RV In the Avesta also the Dat is used with *sraзда* = *g yo:sraздаo anken mazdai* Y 31 1 those who have faith in Mazda In the *Aitareya Brahmana* we find वही in connexion with हृत् चा वचुर्वा हतम्, तथाह यवरी विवदमानवीराह—अहमनुष्टा वचुर्वाहर्षेति तस्य अहर्षति x 8 the right is the eye, therefore when two contend whichever says I actually have seen it with my eye him men believe In the same passage in the *Bṛhadaranyakopaniṣad*, however, the Dative is found तथाह यदिदानीं वी विवदमानविशताम्—अहमर्षेदम् अहमर्षीषम् इति । य एव ब्रूयादहमर्षेति तस्या एव अहर्षाय v 14 4 In classical Skt it is the Loc or Gen of person and the Acc of thing that are most commonly used in connexion with हृत् चा Cf *Mecchakatika* क अज्ञासति भूतार्थम् In Greek and Latin also the Dative is used with verbs expressing belief, e g, "me paita peiro pasi pisteuem ac Menander, *Sent* 335.

Try not always to trust all men in all things : *credere suis militibus* Livy, II. 45. To trust their soldiers (*cf. crede mihi*, etc.)." GILES, *A Short Manual of Comparative Philology*, pp. 323, 325.

यदस्य धत्त—*cf. AB 1 6: स, यददर्शित्वाज्ञायास्य यद्वधाति...न वदुनो धनायेना यद्वधाति।*

यो र॒धस्य॑ चोदिता॑ यः कृ॒णस्य॑

यो ब्र॒ह्म॒णो॑ नाध॒मानस्य॑ की॒रे ।

यु॒क्त॒प्राव॑णो योऽविता॑ सु॒शि॒मः

सु॒त॒सोम॑स्य स जना॑स इन्द्रः॑ ॥६॥

यः | र॒धस्य॑ | चोदिता॑ | यः | कृ॒णस्य॑ ।

यः | ब्र॒ह्म॒णः | नाध॒मानस्य॑ | की॒रेः ।

यु॒क्त॒प्राव॑णः | यः | अ॒विता॑ | सु॒शि॒मः ।

सु॒त॒सोम॑स्य | सः | जना॑सः | इन्द्रः॑ ॥६॥

Who is the stimulator of the rich, and of the poor, of the priest that supplicates him and praises him, who, fair-jawed, aids him that has set the stones together and him that has pressed Soma, he, O men, is Indra.

यो र॒धस्य॑ । *र॒ध हिंसा॑संराद्धोः [धा० ३।८५] । स॒मृद्धस्य॑ चोदिता॑ धना॒नां प्रेरयिता॑ भवति । यः च कृ॒णस्य॑ ददित्स्य च, यः च नाध॒मानस्य॑ । 'नाध नाधू याच्ञोपतापैश्चर्याशीत्यु' [धा० १।६-७] । याचमानस्य, की॒रेः करोतेः कीर्तयतेर्वा, स्तोतुः, ब्रह्म॒णो ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यः च सु॒शि॒मः सोमन॑हनु

* The mention of the mere root without any indication of the suffix is rather unusual, but we find the same thing under II 21 4

र॒धस्य॑ क॒रा॒हस्य॑ स॒मृद्धस्यापि । र॒धेरी॑णादिषु र॒धक॑मर्थे । चोदिता चमिमतकल प्रेरयिता । स॒मृद्धस्य॑ राजादेवैर् यः स॒मृद्ध चोदिता॑ चयममयिता वा । यथ कृ॒णस्य॑ धनादि-राहित्येन चोद्यन्नापि चोदिता मदभीष्टधनस्य प्रेरयिता । AVS.

सुदीपको वा सन्, युक्त्यावृण अभिपदार्थम् उद्यतप्रावण सुतसोमस्य अमि
 पुतसोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता भवति, स एव इन्द्र नाहमिति । ब्रह्म-
 शब्दस्य स्वप्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात्, यथा—'ब्रह्म वन्वानो अजर सुवीरम्'
 [ऋ ३।८।२] इति । अयन्वन्तोदात्तं पठ्येत इति नाक्षपर ॥६॥

१४२—Scholars have held widely divergent views regarding the meaning of this word willing phant obedient (M W) weary (Grassmann) honest (Aufrecht) miserable stingy (Pischel) weak (Geldner) zealous of office (dienstesfrig—Ludwig) Macdonell and others follow Sayana and think the word is derived from राच to succeed and means rich Bloomfield points out that the expression चोद राचो नचोनाम् calls upon Uris in १४२ and upon Sarasvati in vi १६ ■ Inspire thou the liberality of the patrons (of the sacrifice) and that in १४० ६ Indra and Soma are addressed as रक्षस्य स्त्री यजमानस्य चोदौ Ye two are the inspirers of the liberal sacrificer

इन्द्र तुभ्यमिच्छामन्नभूम चय दाने हरिषो वा वि देन

नक्षिरापिदह्ये नचोता किमहं रक्षचोदन त्वाह ॥ vi ४४ १०

O Indra liberal God we have always relied particularly (१४) on thee to give O thou who drivest the bay steeds! Do not disregard us! (But) among men there is not in evidence any one who befriends us Why then forsooth do they call thee inspirer of the liberal (sacrificer)?

यद्यतिर्वायोवाकसि रक्षस्य चोविता ।

इन्द्र चोदुषामविता दिषो न पाद्यह्यो ॥ x २४ ३

Thou who art the lord of choice riches who dost inspire the liberal giver who helpest O Indra the singer, do thou protect us from hateful penury!

From a consideration of these passages and several others along with our stanza Bloomfield concludes that रक्ष means a liberal (giver or sacrificer) Our passage he translates

'The beautifully bearded God that inspireth the liberal and the stingy (अग्र 'stingy,' somewhat like German *karg*, which means both 'meagre' and 'stingy'), that inspireth the needy Brahman poet, that helpeth him who operates the press stones and extracts the soma—he, O folks, is Indra' and remarks Here I seem to feel that अग्र is the opposite of रघ, and identical with अदिगन् पवि. in 6 53 3, रघा अदायि in 8 45 15, and the host of other words for impious, stingy men, well hated in the Veda, whose property is taken from them and given to the pious instead (see I 81 9, II 45 15) See the brilliant note of BLOOMFIELD in *Rigveda Repetitions*, Vol I, pp 286-288

चोदिता—furtherer inspirer, stimulator, from चृद् to impel Note that the word is accented on the suffix and so, not possessing the force of a verb, is construed with the Gen and not the Acc 'अन्वचोवाचमेदीय प्रकृत्यर्च्यं स्फुटयन्ति: तच्च स्फुट प्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थोदसर्जन ॥'

कृयस्—(Av *kerasa*) formed with क from कृय to grow lean, but as the normal past part of the root was not in much use Skt grammarians regarded the word as the past passive part of कृय् (कृयित = found in the Brahmanas)

ब्रह्मच —Note that *brahman* accented in the 1st syl is neuter and means *prayer*, and *brahman* accented on the 2nd syl is masc and means *prayer*, i e, *priest* See V G 8, p 453c The root is वृ to swell Av. *baresman*.

नाधनादस—See under नाधित x III 5

कोरे —Acc to western scholars it is from कृ 'to commemorate' कार singer, poet, Gk *kerux* herald, messenger, Skt कोर्ति fame, etc, are from the same root कोर्तयति in classical Skt is a denominative from कोर्ति

युज्यान् —Skt *yuk-ta*, Av *yuz-ta*, Gk *zenk-to s*, Lat *junc-tus*, Lith *junk-tas*, Eng *yok-ed* Latin and Lithuanian show the m while Greek shows the strong grade of the present. यजन् stone specially for pressing Soma, Arm *erkan* millstone, cf

Goth. (*asilu*-)*guairnus* '(Ass)mill.' The word is etymologically connected with Skt. *guru*, Lat. *gravis*, etc.

अविता—अव् originally meant to have pleasure in, hence on one hand it meant to desire, on the other to favour, to aid. Skt. *avati*, Av. *avaiti* to bestir oneself, to help, Lat. *avēre* to be eager for, to desire.

सुषिपः—Yaska says: शिपे इव नासिके वा. Macdonell—fair-lipped. Geldner—with fair (drinking) lip.* Bloomfield—beautifully bearded. Some philologists connect the word with Lat. *capillus* and think शिप masc. means hair, moustache, beard and शिप fem. means hair of the head, false hair

सुतसीमल—“The plant was prepared for use by being pounded with stones or in a mortar. The former was the normal method of procedure, appearing in the R̥gveda as the usual one. The stones are called वाक् or चट्टि, and were, of course, held in the hands. The plant was laid on boards one beside the other (चषिचषे), and, according at least to the later ritual, a hole was dug below, so that the pounding of the plant by means of the stones resulted in a loud noise, doubtless a prophylactic against demoniac influences.”—*Vedic Index*, Vol. II, p. 476

7

यस्याम्बासः प्रदिशि यस्य गावो

यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्ये य उपसं जजान

यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥७॥

यस्य अम्बासः प्रदिशि यस्य गावः ।

यस्य ग्रामाः यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्यम् यः उपसम् जजान ।

यः अपाम् नेता स जनासः इन्द्रः ॥७॥

* “mit der schönen (Trinker-) Lippe” In his Glossary, however, he had translated ‘wearing a beautiful moustache’.

In whose control are horses, in whose control are cattle, in whose control are villages, in whose control are all vehicles, who generated the sun, and who (generated) the Dawn, who is the leader of the waters, he, O men, is Indra

यस्य^१ सर्वान्तर्यामितया^२ वर्तमानस्य प्रदिशि^३ प्रदेशनेऽनुशासने^४ अश्वासः
अस्मा वर्तन्ते । यस्य अनुशासने गावः । यस्य अनुशासने ग्रामाः^५ प्रसन्तेऽवेति
[३° ३११२] ग्रामा^६ जनपदाः । यस्य आज्ञायां^७ विश्वे^८ सर्वे रथासः स्या
वर्तन्ते । यः च बृहं हत्वा^९ सूर्यं जजान जनयामास । यः च उषसम् ।
तथाच^{१०} मन्त्र—‘जजान सूर्यमुपसं सुदर्शाः’ [ॠ° स° ३।३।२।८] इति । यः च मेघ-
भेदनद्वारा अथा नेता श्रेयः, सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥३॥

अश्वास—for the ending, see p 62 Av and O Pers *aspa-*,
Lat *equos*, Gk *hippos* (for **ekwos*), Lith *asswa* (=अश्वा,
Lat *equa*)

प्रदिशि—प्रदिश् from *pr* and *diś* to point means direction, control,
Av, *daes*, Gk *deiknu mi*, Lat *dico*, I show, I tell Of AV
1 9. 2 अन्य देशा प्रदिशि व्यतिरिक्त See also under x 34 4

^१ पूर्वमन्त्रे धनिनी निर्धनस्य स्त्रीतुल्यदुःखाभिमताप्रदाने [य समर्थ] स इन्द्र इत्युक्तम् ।
अत्र प्राचिनामपेक्षिता अश्वनीरथप्रकाशवद्विलसत्ता येषां सन्ति तेवा सर्वेषां प्रदाने य समर्थ,
स इन्द्र इत्यभिधीयते । AVS

^२ सविधौ वा । प्रपूर्वात् दिक् अतिवर्जने [वा° ६।१] इत्यज्जात् [सम्पदादित्वाद्
भावे] क्तिप् ।

^३ यामलाभकामिभ्यो दिक्षिणा यामा AVS

^४ Unad. I 142 वसेरात्

^५ One expected अनुशासने as in the two preceding cases

^६ गनोद्धानादीनां परियदाश्च विश्वे इति विप्रक्षितम् । AVS

^७ गमनादिसर्वव्यवहारोपयोगिप्रकाशाय । AVS

^८ तथा—M P. But तथाच is needed here तथाच सन्धानम् would
be still better

✓ **रथ**—from the root *gram* to press, to grip, cf Eng *crani*, Lat *gremium* bosom, orig that part of the body to which objects are pressed when seized by the arms so as to lift them

• **रथस**—from **रथ** to go, (acc to some from **रथ** to leap, to roll)
Av *ratha*, Lat *rota*, wheel Lath *ratas* wheel' *ritu* 'I roll
रथो रथैर्गतिकर्मण, स्थिरतेर्वा साद्विपरीतस्य, रममाचोऽवस्थितोति वा, रपते वा रसते वा। Nir ix 12

उपसम्—see p 80

• **य स्ये य उपस जज्ञान**—cf **दाधार य इयिर्वी वासुतेमा जज्ञान स्येत्तुपस सुदसा**
RV iii 82 B

अपाम्—In RV the sing forms *apa* and *apah* are met with and the Av shows the sing *aps apem apem ca apa ca a(a)pe apat a(a)po* (G), *apya* (L) and the duals *apa ape* besides the plurals *apo* etc

अपा वेता—In RV iii 45 2 Indra is called **अपाम अज** In RV iv 28 2 Indra says **अवमयो अनय वाक्मना** I led the waters bellowing loudly Cf RV vi 57 4 **यदिन्द्रो अनयद रिती मयूरीरपो अवमम** ।

8

॥ क्रान्दसी सयती विह्वयेते

परिऽवर उभया अमिता ।

समान चिद्रथमातस्थिवासा

नाना ह्वयेते स जनास इन्द्र ॥८॥

यम् | क्रान्दसी इति | सयती इति | समुद्यती |

विह्वयेते इति विह्वयेते ।

परे | अवरे | उभया | अमिता ।

समानम् | विर | रथम् | आतस्थिवासा ।

नाना | ह्वयेते इति | स | जनास | इन्द्र ॥८॥

Whom the two battle ranks meeting in conflict* invoke variously both the enemies—the farther and the nearer Two mounted on the self same chariot call on him separately He O men ॥ Indra

यं क्रन्दसी रोदसी, शब्दं कुर्वाणे मानुषी देवी च द्वे सेने वा, संयती
परस्परं सङ्गच्छन्त्यौ*, यमिन्द्रं विद्वयेते स्वरक्षायं विविधमाह्वयतः । परे वक्रुष्टा
अवरे अधमाश्च उभयाः उभयविधा' अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति । समानम्
इन्द्ररथसदृशं रथम्* आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ ; तमेवेन्द्रं नाना पृथक्,
पृथक् ह्वेति आह्वयेते' [आह्वयतः†] । यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी
ह्वेति यज्ञार्थं यजमानैः पृथक् पृथगाह्वयेते । तयोरन्यतरः स इन्द्रो नाहमिति ॥६॥

[अथर्ववेदभाष्यम् । संयती परस्परं संगच्छमाने क्रन्दसी शब्दं कुर्वाणे ।
द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । स्वाधितानां प्राणिनां वृष्टयं पृथिवी, घौश्च हविर्यम्,
इतुभयोः क्रन्दनम् । अथवा संयती परस्परं सङ्गते क्रन्दसी प्रतिभटान्
प्रतियुद्धाय आह्वयन्त्यौ [१ आह्वयमाने] उभे शत्रुसेने विद्वयेते इन्द्रं विविध-
माह्वयतः । स्वस्वसहायापेक्षि शेषः । उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण स्पष्टमाह—

* Parasmaipada So also under iii 33 2 But परस्परं
संगच्छन्ते under iii 24 4 and AV. xx. 34 8, etc.

† Printed editions generally read उभया उभयविधा उभयमाह्वयन्ति
which is evidently corrupt

* Sâyana has missed the particle चत् here.

† A modern English poet makes fun of this natural
tendency in the following quatrain

God heard the embattled nations shout

"Gott strafe England!" and "God save the King!"

God this, God that; and God the other thing.

"Good God!" said God, "I've got my work cut out."

(Quoted by Sir SARVAPALLI RADHAKRISHNAN in his *Kalki*.)

† The com. on AV. shows आह्वयत. In the com. on RV.,
however, आह्वयते is often found where we should expect आह्वयति.
अचिक्रदत् आह्वयन्ति आह्वयते iv. 24. 8, इवामहे वावार्चमाह्वयामहे 102. 9., etc.
etc. In most of these cases the Ātm. is due to attraction. Thus
Bhaṭṭa Bhaskara explains रथयम् as अतुरता मययम् under TS. i. 3. 7.

परे उत्कृष्टा अवरे निकृष्टाश्च । परस्परं जयपराजयापेक्षया परत्वम् अवरत्वं
 च द्रष्टव्यम् । एवम् उभयाः अमित्रा, प्रतिद्वन्दिसेनयोर्वर्तमानाः दातवः
 स्वस्वजयार्थं साहायकाय विद्वयन्ते । इत्थं सेनाद्वयान्त स्थितानाम् इन्द्राह्वानम्
 अभिधायाथ सेनास्वामिनोः परस्परप्रतिद्वन्द्विनोस्त्रिन्द्राह्वानम् अभिधत्ते ।
 समानं चित् अश्वसारथ्यादिभि समानं परस्परसदृशं रथम् आतस्त्रिवासा
 अधिष्ठितवन्तौ तौ य नाना पृथक् पृथक् हवेते आह्वयतः ।)

क्रन्दसी—Nom du of क्रन्दस battle array, army from क्रन्द् to scream,
 to bellow, to shout, du because one army is पर (farther) and
 the other चर (nearer) Cf x 121 6 य क्रन्दसी चरसा तत्तमानि अभ्यैक्षता
 सगसा रजमानि

Rabindranath uses क्रन्दसी in the sense of 'heaven and earth'
 in his well known lines ऐ वन दिदि दिदि लोमा वासि कौदिदि क्रन्दसी वै निठरा
 वधिरा चरंसी । चित्रा चरंसी ।' though the word must have become
 obsolete even in the Vedic period A younger Bengali writer
 uses the word in the sense of a girl in tears!

सद्यती—Nom du of सद्यत् pr part of सस (together) + इ (to go).

वि ह्वयेत—नाना ह्वयेत । अस्मत्स इन्द्र प्रतिमान्नोजसाया जना वि ह्वयन्ते सिवास्तव
 RV : 102 6 Through his might Indra makes a counterpoise
 impossible 'Therefore people intent on gain call on him sepa-
 rately' तन्नित्रो वि ह्वयन्ते सनीके RV iv 24 'Men call on him alone
 in battles' तौ जना समसन्नेष्विन्द्र सतच्छाना वि ह्वयन्ते सनीके RV x 42 4
 'Standing in battle for their rights, together, the people, Indra, call
 on thee diversely in the fray' आग्रमुक्यैषं पशो वि ह्वयन्ते RV x 80 5
 The Rsi's call on Agni diversely with songs of praise 'नाना वि ता
 हवमाना जना इमे सनाना चरंरसा विपन्वय । अस्माक व्या रयमा विह सातये जैत ईन्द्र
 निधत सनसत् ॥ RV : 102 5. 'Because these men given to praising
 loudly are invoking thee in various ways, for protection, O holder
 of treasures, mount our chariot for gain; for victorious, Indra, is
 thine firm mind' यद्विह व्या जना इमे नाना हवन्त कश्यपे । अस्माक तन्नेदमिन्द्र
 मृत तैसा विना च वर्णनम् ॥ RV viii : 3 'Even though these people

call on thee variously for aid, may thus our prayer, addressed, O Indra, unto thee, strengthen thee day by day.'

गो देवायुता व्यह्वन्तः । प्रतोषी देवाऽपराधोमसुतः । 'Her the gods and demons invoked separately, the gods directly, the demons indirectly' TS 1 7 1 3

Besides the usual forms of $\sqrt{\text{ह}}$ there is in RV $\sqrt{\text{ह}}$ the सम्प्रसारण form of the root which is $\sqrt{\text{हृदि}}$ $\sqrt{\text{ह}}$ as well as $\sqrt{\text{हृदि}}$ Acc to Bloomfield $\sqrt{\text{ह}}$ is popular, while $\sqrt{\text{हृदि}}$ is hieratic

परस्परि—The $\sqrt{\text{प}}$ has to be restored here to make up the requisite number of syllables

परि—Av O Pers para Alt form पराह The Loc being also is परि where we have the alt form परिक्रिन्

अवर—alt form *avarasah* (अव down + र comparative suffix)
Av aora, aora atara

उभय—उभ like the corresponding Av forms uba and uta- is declined in the dual alone while उभय is declined in the sing and pl In the Nom pl उभय has the pronominal ending also so that altogether there are three forms उभये, उभयाह उभया In the Gen pl there is only one form उभयेषाम् C/ इन्द्रमिदमुभये वि द्रवन्तः av 89 5

अमित्र—अमित्र is masc both in Vedic and in classical Skt मित्र is masc in the sense of 'friend' and neut in the sense of 'friendship' (मित्र हणुषम् x 34 14) in RV and neut in the sense of friend in classical Skt

समाप्तम्—not analysed in the Pada text owing to a doubt as to whether the components are स मान् or सम् चान् Acc to western scholars पुण्य, विपुण्य and सम्पान are formed with स from पुण, विपु and सम् The lengthening is due to the fact that न् is added to the Ins sing समा

चिद्—accentless particle emphasising the preceding word

तस्मिन्—Nom du of तस्मिन् perfect participle P of स्मृत्वा स्मृत्वा is transitive The dual in च is used before consonants

and in pausa. Before initial ढ or ङ also ञ appears, but that is due to Sandhi and the Pada-text shows ञी For some irregularities see x. 14. 10, 11.

नाना—variously, ञामेदिन of ना (Gk. *nē*, Lat. *nē* verily, indeed). Colloquial Bengali has added another न to it and made it नानान. VII. 1. 3 षडिहि स्वा नना इमे नाना इवन् कृतये "Although these men in sundry ways invoke thee to obtain thy aid"; ञमितये सदाहय ञर्मोहि षेडु य नर । नाना इवन् कृतये ॥ RV. VII. 68. 5

By समानं विद् रथमातस्थिवासा are meant the fighter and his charioteer acc to many western scholars, the rival heroes acc. to Śāyana

In the *Satapatha Brāhmaṇa*, v 3 1. 8, however, we find सधोनौ सन्वेष्टारथौ । समानं हि रथमवितिष्ठतः । So the dual in our passage also may refer to the सन्वेष्टा seated on the left of the hero and the charioteer seated on his right. Though they are mounted on the self-same chariot they do not join in the self same prayer, but invoke God in different ways

D

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो

यं युध्यमाना अवसे इवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव

यो अच्युतच्युत् स जनास इन्द्रः ॥८॥

यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनासः ।

यम् । युध्यमानाः । अवसे । इवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । बभूव ।

यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥९॥

Without whom men do not conquer, whom (while) fighting they invoke for succour, who became a match for all (foes) or a pattern for all the world, who shakes what is unshaken, he, O men, is Indra.

यस्मात् ऋते जनासः जनाः न विजयन्ते¹ विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतो युध्यमानाः युद्धं कुर्वन्ना जनाः अवसे स्वरक्षणाय यम् इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति । यः च विद्वस्य² सर्वस्य जगतः प्रतिमानम् प्रतिनिधिः बभूव । यः च अच्युतच्युत्³ अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां व्यावयिता, स इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥९॥

यस्मात्—Abl. in connexion with ऋते. ऋते, like *ōre* and *ōrāt* (far from) which are derived from the same root, governs the Abl. in RV., but in the Brāhmanas ऋते begins to govern the Acc. also as it often does in classical Skt (V.G.S., p. 308a). In the epics ऋते follows the analogy of *इयक्* and *विना* and governs the Acc., Inst. and Abl. It may be noted here that Pāṇini prescribes the Abl. alone in connexion with ऋते though the Acc. and the Loc. also are prescribed in connexion with *इयक्*, *विना* and *नाना*.

न ऋते—च and चा are never contracted with च into चर् in the written texts of RV.⁴ and VS⁵ but the metre shows that the combination is sometimes to be pronounced चर् as here or as in the case of the comp. सप्तर्षयः. (V.G.S. § 19a). In classical Skt also the contraction is optional. कृत्वकः P. vi 1 128. चक्रानुवृत्तिं तदुत्पत्तिम् Naisadha, iii 17

¹ यस्मात् इन्द्रात् बलश्रदातुर्च्यते इन्द्रसहायमनयेत्य जनासः, जना. श्वस्य दुर्बलाय सर्वे जयार्थिनी न विजयन्ते शब्दं न पराभाषयन्ति । AVS

² सर्वस्यापि इन्द्रादयत्तुजातस्य । प्रतिमीयत इति प्रतिमानं प्रतिनिधिबभूव । अथवा

“रूपरूपं प्रतिद्वी बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षयत् ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते ... ॥” [च. स° ६।४।७।८]

इति मन्त्रवर्णान् सर्वस्यापि प्राणिजातस्य वस्तुपुष्पापापप्रत्यवेक्षणाय प्रतिनिध्वं बभूव । AVS.

³ अच्युतस्य केनाप्यव्यावयितव्यस्य हवादेः, अतिरहितस्य स्थावरस्य पर्वतादेर्नां व्यावयिता ।

⁴ सकार उदये कश्चावकारं तदुदयाच्चत् RP. ii. 32

⁵ कश्चा चकारे डक्षम् VPr. iv 50. यस्मात् ऋते विजयं बभूव क्रियते VS.

तेनायुधेन जघान¹ । हन्तेलिंरि रूपम् । य. च शर्घते² उत्साह कुर्वते
 अनात्मज्ञाय जनाय शृङ्घ्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति ।
 *अनुपूर्वो³ हु दाष् दाने [घा° ३।९] जौहोत्यादिकः । 'अभ्यस्तानामादिः'
 [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तः । 'तिङि चोदात्तवति' [८।१।७९] इति गतेर्निघातः ।
 य. च दस्योः⁴ उपक्षपयितुः शत्रो हन्ता घातकः, स इन्द्र इत्यादि पूर्ववत् ॥१०॥

शब्द — Acc pl of शब्द which is fully declined in the Vedas
 It is the adverbial form शब्द that became stereotyped in classical
 Skt Philologists point out that the first element was originally
 स meaning 'one, the same' (found in सङ्गत् सदस etc) and the
 second शब् प्र part of श to swell (cf यून), cf Gk *hē pant-*. The
 dental *s* was changed into palatal by regressive assimilation as
 in the case of शङ्ख (*खङ्ख Gk *hekhōs* Lat *socer*) and as was
 done in the case of शय (*यस) by progressive assimilation शब्द
 is read in the *Nighantū* (n) 1) in the list of words denoting
 'many'

¹ अथवा, 'असम्भ्रमांस्तान् स्वाकांश्च ब्रह्मत्याजुष्यमानान्' आत्मघातकानिर्गद्यः ।

असमेव च भवति असद ब्रह्मेति विद सित् ।

असि ब्रह्मेति विदेद सम्भवेन ततो विदुः । [ते° भा° ८६]

* इति सुते । अनात्मविद पापिष्ठल्य व्यर्धते—'किं न न कृत पाप चौरेयात्पापकारिणा'
 इति । तादृशानामिन्द्रकृतमिधा च श्रूयते—'अदुर्मुखान् यतीन् सालाहविभ्य प्रायच्छन्'
 [को° उ° ३।९] इति, इन्द्रो यतीन्तुसालाहविभ्य प्रायच्छन्' [ते° म° ६।१।८।१] इति च ।
 ~AVS

² इन्द्रनैरेत्येव शत्रुं वधयित्वा वा कुर्वते प्रवृत्तयः शत्रो वससाधन कर्म नानुददाति
 आनुकूल्येन न प्रयच्छति । AVS

* अनुपूर्वम्—M. P etc This appears to be the note of a
 careless reader AVS does not contain it If it is to be
 retained we must change it into अनुपूर्वम् .

+ इत्याद्युदात्त does not occur in MSS or printed editions but
 is necessary and is found in S on AV x. 34 10

³ इमादि AVS

महि—The stem is महि from the root मह् with इम्

एन—Av *aenah-* from एन् to enter by force, Skt. *moti*, Av *maōiti*

दधानान्—pr participle *dadhāna*, perfect part. *dadha'na*

अमन्यमानान्—blissfully unconscious that Indra would visit them with condign punishment, cf RV. 1 33 9 परि यदिन्द्र रोदसी उने अमुभोजीमंदिना रिदत सीम् । अमन्यमानां अनि मन्यमाने निं ब्रह्मभिरधमो दद्युमिन्द्र ।

शर्वा—श्व fem either spear or arrow, from शृ to crush, break to pieces Cognate with शर reed, arrow Goth *hairu* s 'sword'

शर्षते—from शृष् to be defiant, dative in connexion with अनु दा to forgive शर्षाम्—defiance, arrogance. In the Dhātupatha we find शृष् शृद्धकुत्सायाम् (1 748), शृष् शृष् उन्दने (1 858.59) and शृष् प्रसङ्गे (x 199). Under 11 33 8 S explains शर्षकम् as प्रसङ्गशीलम् and quotes शृष् प्रसङ्गे In our stanza S explains शर्षते by the colourless expression उत्साह कुर्वन् following Nir iv 19 where शर्षत् is paraphrased by उत्सङ्गताम्

अनुददाति—to give alter to yield, to forgive, cf Germ *nach geben*, *vergeben*, Eng *forgive* इच्छा चिदद्या अनु दुः । 127 4

दक्षी—जाताक्षेपवनम् । यन्मरादीनां दक्षुणानिर्वर्ष ।

11

य. शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं

य शम्बरम् पर्वतेषु क्षियन्तम् ।

चत्वारिंश्या शरद्वन्धविन्दत् ।

चत्वारिंश्याम् शरदि अनुऽअविन्दत् ।

भोजायमानं यो अहिं जघान

भोजायमानम् यः अहिम् जघान ।

दानु शयानं स जनास इन्द्रः ॥११॥ दानुम् शयानम् स जनास इन्द्रः ॥११॥

Who in the fortieth autumn found out Sambara dwelling in the mountains, who slew the serpent that put forth his vigour, (the son of) Danu lying (in his lair), he, O men, is Indra

चते—Loc sing of चत past part of च to go acc. to Indian gram and च to separate acc. to western scholars. Skt चित्, Eng rare, etc., are said to be derived from the same root

विजयन्ते—regarded as one word since it is the radical syllable and not the चयन्ते that is accented. In उवाचपरीक्ष्यो मयया विजित्ये : 82 18. 'And the bountiful god became victorious for all time to come' it is वि that is accented and not जित्ये, hence Pp regards the two as separate words

The root जि is पराजयदिन् in RV, in the Brāhmanas it is उभयपदिन्, it reverts to पराजयपद in classical Skt वि जि and परा जि are throughout आत्मनेपदिन् उमा जित्ययुने परा जयेदे न पप जित्ये कतरयनेनी: vi 69 8 Both of you were victorious, you were not vanquished, neither of you was vanquished

युध्यमाना—युध (Av yaud) is उभयपदिन् in the Vedas Skt yudhanti, yudhyanti, Av yuidyemti, Lith. juda ti, shake, move, of Lat jubere to command, to bid. The original meaning of the root was 'to shake'. In epic Skt also युध् is उभयपदिन्

अदक्षि—तादर्थ्ये अक्षी, note that atas=aid, ads=down wards

प्रतिमानम्—) counter(प्रति)-measure(मान), hence match, equal. In the case of प्रतिमा there was a further development of meaning into image, likeness इषी वप्ति प्रतिमानं बुभूक्षन् 'a castrated bullock desiring to become a match for a bul', RV : 82 7; ल भुव प्रतिमानं पुष्यिष्या आश्ववीरस्य इहत पतिभूः। 'विद्यमाना अक्षरिच महिला सत्यमवा नक्षरन्यस्यावान्' Rv : 52 18. Thou art the counterpoise of the earth, thou art the lord of the high (heaven) with all its mighty heroes. Thou hast filled all the atmospheric region with thy greatness. Truly, none other is like unto thee' सत सत प्रतिमानं पुरीषू "Peer of each living creature, all excelling" in 81 8

अच्युतम्—This epithet is applied to Indra again in vi 18 5 तत्र प्रव सत्यमवा युष्मे इत्या अदक्षिर्वत्समजिरोमि । अच्युतम् अच्युतम् अच्युतम् पुरी वि दुरी अस्य दिशः । Cf. also in 30 4 ल हि या आच्युतम् अच्युतम् इति हवा अच्युति जिघ्रमानः । तव आच्युतम् इति पदेनालोप्य ब्रवाय निमित्तम् तस्य । 'For, thou indeed, continuest shaking what has never been shaken and

killing many enemies all alone. 'According to thy law, Heaven and earth and mountains stand as if firmly established' तद्विन्दु पार्थिवानि विश्वाद्युता विश्वाकवन्ते रजसि। यावाचामा पर्वतास्तो वनानि विश्व इह भवते अस्मन्ना ते । RV vi 31 2 'Through fear of thee, O Indra, all the regions of earth, though none may move them, shake and tremble. All that is fixed is frightened at thy coming,—the earth, the heaven, the mountain and the forest' In RV i 85 4 the Maruts are described as प्रचाकवन्तो अच्युता विश्वेश्वा. By अच्युत are meant यावाकवन्तो and पर्वताश्च, cf 11 12 2'.

10

यः शंसते मध्येनो दधाना-
नमन्यमानाब्ध्या जघान ।

यः शंसते नानुददाति शृभ्यां

यो दस्यो ईन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥ यः दस्यो हन्ता स जनास इन्द्रा ॥ १० ॥

यः शंसते महि पुनः दधानान् ।

अमन्यमानान् शर्वा जघान ।

यः शंसते न अनुददाति शृभ्याम् ।

Who with his missile slew many bearing (the burden of) grave sins while they thought not of it, who forgives not the defiant foe his defiance, who is the slayer of the Demon, he, O men, is Indra.

यो महि महत् पुनः पापं दधानान् शंसते एहन् अमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा शृणोति सत्पूजनेनेति शक्यं ।

¹ ब्रह्मदिदम् AVS

² के ते मयापातकित इति तावाह—अमन्यमानान् इन्द्रम् सत्पूजयतो वा परद्वेषेति मतिसमुत्पन्नम् । अस्या इति चेन्द्रमपूजयत इत्यर्थः । AVS

³ शर्वा शंसते इन्द्र, अस्या शंसते । AVS श्व is evidently fern here, but S takes it as m and uses पुनः instead of पुनः Under vii 85, 2 he says शर्वा शंसते इन्द्रेण and under x 87 0 शर्वा शंसते. Sh says शंसते शंसते under शर्वा नि शंसते 100 III and Mādhyama explains it as शंसते under x. 172 2

यः पर्वतेषु^१ क्षियन्तम् इन्द्रमिया बहुन् संवत्सरान् प्रच्छन्नो^२ भूत्वा पर्वत-
गुहासु निवसन्तं शम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि
चत्वारिंशे संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्यालमत^३ । एष्या च यः श्रीजाय-
मानम् 'कतुः' क्यङ् सल्येषश्च [३११११] 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' [३११११२]
इति सकारलोपः । बलमाचरन्तम्^४ अहिम् आहन्तारं दानुं दानवं शयानं
शम्बरमसुरं जघान हतवान् स इन्द्रः नाहमिति ॥११॥

Sambara was the son of Kulitara and used to think himself a little god. He was one of the Dāsa enemies of Indra who vanquished him to help Divodāsa or Atithigva or both. Sambara had ninety-nine (or ninety or a hundred) castles which were shattered by Indra. In one passage Brhaspati is said to have rent these strongholds of Sambara and entered the mountain

^१ परैरिति बहुवचनेन्द्राद् भीतस्य शम्बरस्यैकदागवस्थानं सूचितं भवति । एवं गिरिगुह्येषु च शम्बरम् etc. AVS. Commentators explain the significance of the plural in रामशिर्षानक्षेत्रेषु in the first stanza of the Meghadūta in a similar way

^२ Strict grammar requires शच्छन् मूला

^३ लभ्य व्यासप्रदिक्षर्षः ।

^४ The Vārttika is read in Kielhorn's edition as ओजसोऽप्सरसो-
नित्यम् The N. S. Press edition reads ओजसोऽप्सरसो नित्यम् which is
also found in the printed Nyāsa but which is absurd. Our line
श्रीजायमान यः etc. is quoted in the Bhāṣya under the Vārttika which
later assumed the form ओजसोऽप्सरसो नित्यं पश्यन् विमपया or ओजसोऽप्सरसो
नित्यमितरेषां विमपया

^५ So also under III. 32 11. Under 1 140 6 11 explains
literally श्रीजायमानः । ओज इति बलनाम । स्वयं बलमिवाचरन् । So also both
Jayamaṅgala and Mallanātha (?) under Bhatti v. 76 Nārāyaṇa
in his com. on Uttaracarita v. 31 says ओजःशब्दो हतिविषये तरति वर्तते
which is also the view of Bhatṭoji and others

stored with wealth. See JAOS., xi. 204. In classical Sanskrit यन्त्राणि is a name of मदन

चिन्तयन्—चि is भ्वादि, षदादि, गुदादि and क्रादि in the Vedas. In classical Skt. it belongs to the खादि class also. The षदादि and गुदादि roots mean 'to dwell' (निवास), the भ्वादि 'to rule' (विश्वं) and the क्रादि (and later खादि) 'to destroy' (हिंस). Here it is गुदादि and means 'to dwell'. Skt. *kseti*, *kṣiyati*, Av. *šaciti*, Skt. *ksetra-*, Av. *šōiθra*; Gk. *ktizo* 'I people = country', *amphi-kti-ones* dwell ing around, *kti-si-s*, Skt. *kṣiti-h* 'settlement', Av. *ēti*- Lat. *situs* 'living'. The sense of the षदादि and गुदादि चि easily passes into that of the भ्वादि; cf. Lat. *sedere* (Germ. *sitzen*) 'to sit' and *possidere* (Germ. *besitzen*) to possess.

चत्वारिंशद्—चत्वारिंशत्, Av. *caθwarasat*, Gk. *tettara-konta*, Lat. *quadrā-gintā* forty, चत्वारिंश (from २०) Av. *caθwarasat terna-* (*θrisata-* occurs in the sense of thirtieth), Gk. *tettara-kontōs*, Lat. *quadrage(n)simus* fortieth. The nasal in चिद्वत्ति and चिद्वत् is probably a relic of the Acc ending. After the analogy of these two, the nasal was extended to चत्वारिंशद् also, though the first element चत्वारि is itself a neuter pl. The second element शद् is evidently a word meaning ten and corresponds to Gk. *kont* and Lat. *gint*.

In RV the ordinals from twenty to fifty are formed only with accented अ. शत is found only in शततम in RV.

A note on the different interpretations of the word चत्वारिंशद् will be found at the end of this book.

शरदि—*šardd* originally autumn, then by synecdoche, year (cf. Eng. a maiden of sixteen summers, an old man of sixty winters, etc.) Exactly in the same way वर्ष from meaning 'the rainy season' and सर्ग from meaning 'summer' came to signify 'year'. For the lit. sense cf. यत् नोष शरदो वर्षमानः यत् दीपनान्द्रतसु चत्वारिंशद् x. 161. 4. Av. *šarōd* 'year', Modern Persian *sāl* 'year'. It is a bipolar root, meaning (1) to be cold, (2) to be warm; विश्वि shows the first sense and शरद् the second.

¹ The usual form is *θrisastema-*, Skt. चिद्वत्तम..

later on like *वर* and other words it came to be used by itself. Names of animals are formed in Skt. and Gk. with the *taddhita* suffix *bha* which is, as a rule, accented. In iv. 5. 3 Agni is described as *सहसरेता हवधदुविषान्* (ममृतधारः...दुविषान् बहधनः S.)

The rūpaka *सहस्रिहं वमः* means probably 'a hero of irresistible might'. In vii. 55. 7 the moon is probably referred to as *सहस्र-मन्त्री हवधी यः सहस्रादुदाचरन्*

दुविषान्—*दुविष* from *वृ* 'to be strong' means might. *tauds* Av. *tauah-*, and *tāvisimati*, Av. *tāvisā* derived from the same root also mean mighty. *तवसमस्तवसां बधवाहो* ii. 33. 8 In i. 165 6 Indra speaks of himself thus *यं क्षुण्क्षविषं दुविषान्*, I am mighty, powerful, strong. The root *वृ*, though a good old root, is not mentioned by Pāṇini in his *Dhātupāṭha*, and must have originally meant 'to swell'. Cf Eng *tumour*, *thumb*, etc.

वहति—Dat. infinitive of *वृ* 'to flow'; from *वृ* 'to flow' we get *वहिते* with the union-vowel: V.G.S., p 192. The stem is *वहृ*. In classical Skt the Acc of stems in *-tu* ousted all other infinitives. This infinitive corresponds with the Latin supine in *-tu*.

वह विभन्—See p 165. *विभन्* is both *m.* and *f.* in RV.

रौहिणम्—Not much is known of *Rauhina*. In RV i. 32 2 we find *वहस्रिहिनमिन्द्रोहिणम्* and in AV xx 128. 13 *तं रौहिणं व्यासो वि हवसाभिर्दधिर.*, 'Rauhina is mentioned in Naugh i. 10 as equivalent to *मेघ* 'cloud'. In i. 103 2, he is killed together with the rain-stealers *Ahi* and *Vyanaś*; in ii. 12 12 he is called *यामातोहिण्*, 'the stormer (assaulter) of the sky'—the Indian counterpart of the Titans. In agreement with ii. 12. 12, the root *वृ* seems to underlie the word. Grassmann derives it from *रौहिणी*, *bay mare*. PERRY in JAOS, xi 203

वसुज्—*वृ* means originally to move with a short quick motion, thence to push with the foot, to spurn. Av. *sparasti*, -Gk. *spairein* 'to palpitate', Lat. *spernere* 'to repulse', Eng *spurn*, *spur*

stored with wealth See JAOS, xi 201~ In classical Sanskrit
 गन्धर्वादि is a name of मदन

चियन्—चि is भ्वादि, षदादि, हुदादि and क्वादि in the Vedas In classical Skt. it belongs to the खादि class also The षदादि and हुदादि roots mean 'to dwell' (निवास), the भ्वादि 'to rule' (ऐश्वर्यं) and the क्वादि (and later खादि) 'to destroy' (विनाश). Here it is हुदादि and means 'to dwell' Skt *kseti*, *kṣiyati*, Av. *ṣaciti*, Skt *ksetra-*, Av. *ṣōiθra*, Gk *khizō* 'I people a country', *amphi kti-*ones dwell ing around, *kti si-s*, Skt *ṣṣiti-h* 'settlement', Av. *ṣiti* Lat *situs* 'living' The sense of the षदादि and हुदादि चि easily passes into that of the भ्वादि, cf. Lat *sedere* (Germ *sitzen*) 'to sit' and *possidere* (Germ *besitzen*) to possess

चत्वारिंशद्—चत्वारिंशत् Av. *catwarsat* Gk *tettara konta*, Lat *quadraginta* forty, चत्वारिंश (from चो) Av. *catwarsat tama* (*θrisata* occurs in the sense of thirtieth), Gk *tettara kostos*, Lat *quadrage(n)simus* fortieth The nasal in चिंशत् and चिंशत् is probably a relic of the Acc ending After the analogy of these two, the nasal was extended to चत्वारिंशत् also, though the first element चत्वारि is itself a neuter pl The second element शत् is evidently a word meaning ten and corresponds to Gk *kont* and Lat *gint*

In RV the ordinals from twenty to fifty are formed only with accented *a* वस is found only in वसतस in RV

A note on the different interpretations of the word चत्वारिंशद् will be found at the end of this book

शरद्—*sarad* originally autumn, then by synecdoche, year (cf Eng a maiden of sixteen summers, an old man of sixty winters, etc) Exactly in the same way वरुण from meaning 'the rainy season' and सुमन्त्र from meaning 'summer' came to signify 'year' For the lit sense of शरद् जीव शरदो वर्षमान इत ऐमन्नाञ्जतसु वसन्तान् x. 161. 4 Av *sarad* 'year', Modern Persian *sal* 'year'. श is a bipolar root, meaning (1) to be cold, (2) to be warm, शिबिर shows the first sense and शरद् the second

¹ The usual form is *θrisastema*, Skt चिंशत्

list of roots meaning चर्वना In the *Nirukta* (vi. 8) it is explained as चरमान् The poet has already spoken of the pressing of Soma, the baking of puroḍāśa, and the recitation of hymns so that the singing of Samans alone remains. Hence Śāyana says सामभिर्हीनं कुर्वामन् He derives the word from चर्चुतवती with शानच् while western scholars derive it from चर्च् with कानच् Under Av 11 34 2 8 says शान्यवेद्यान्वीलिकयानश्च । शान्यस्य शप यन् ।...यद्वा शप्युतवती । उदात्तोन् । पूर्ववशान्य । अत एव सप्तर्षिधातुकास्तुतवतीत्याभावः ।

In 11 20 8, however शयमानम् is used instead of सुवक्तुम्—यश्चन यश्चमानमूनी पचता च सुवक्तु च प्रचेयन् where Śāyana says शयमानं क्रिया कुर्वामन् In उत्तं वा सप इत् परि शयमानाय सुवन्ति । पु० चित्प्रसिद्धिं वसु 11 14 81 8 शयमानाय seems to stand for पुरोडाशादिप्राक्, शस्त्रग्रसन etc So the sense suggested by western scholars seems reasonable

ऊती—Instr sing of ऊति In RV fem 1 stems have three forms in the Instr sing—(1) with the normal ॥ (ऊती) , (2) with the final lengthened (ऊती) and (3) the stem without any change (सति, चऊति) Of these 1 was the older ending and it is the only ending in the Avesta for all the three genders (A G III, p 147) For similar instrumentals cf परि न पारमहस्य सति 11 38 8 'Ferry us across to the farther shore of distress in safety', मा ता रुद्रं शुक्राणां मनोभिर्मा दुदुती इषम वा सङ्गती 11 89 4 'May we not, O Rudra, rouse thy anger with our obeisances, nor with ill praise, O bull, nor with joint invocation' ऊती from ऊ to help means aid, favour It is the cognate instrumental here Cf चतुर्व्यमनि अवसा अवनी 1 185 4 the two without sorrow helping with their aid'

यस्य वस्य दर्शनं यस्य सोम —See p 146

राध—*glt.*, 'dressing' from राध् 'to gratify', cf *illegal gratification* Av *radā*—guardian, provider, *radah*—readiness, willingness In the *Nighanṭu* (11 10) it is given in the list of धननाम's In the *Nirukta* (iv 4) राध is explained as wealth राध इति धननाम, राध वन्दनेन

वज्रबाहुः—वज्रकिरण वज्रवीहि's are fairly common in RV Note the वज्रवीहि accent. Skt vaj-ra 'thunder-bolt' from वज् to be strong, Av vazra 'club', O Pers lazarka- 'great'. Skt bāhu (for *bhāghu-), Av. bāzu-, Gk. pakhus (for *phākhu s), Eng bough arm of a tree, & e, branch

13

द्यावा॑ चिद॒श्नै॑ पृथि॒वी न॑मेते

शुष्मा॑च्चिद॒स्य पर्व॑ता भयन्ते ।

यः सोम॑या निचि॒तो यज्व॑बाहु-

यी॑ यज्व॒स्तः स॑ जना॒स इन्द्रः॑ ॥१३॥

द्यावा॑ चि॒त् अ॒श्नै पृथि॒वी इति॑ न॑मेते इति॑

शुष्मा॑त् चि॒त् अ॒स्य पर्व॑ता भयन्ते ।

यः सोम॑याः निचि॒तः यज्व॑बाहुः ।

य यज्व॑स्तः सः जना॒सः इन्द्रः॑ ॥१३॥

Even heaven and earth bow down to him, at his very breath the mountains are afraid, who thunder armed is known the drinker of Soma, who wields the thunderbolt in his hands, he, O men, Indra

अ॒श्नै इन्द्राय॑, द्यावा॑ पृथि॒वी । इतरेतरापेक्षया द्विवचनं 'प्र मिसयोर्वरणयो'
[क्र० सं० ७।६।१] इतिक्त् । नमेते^१ स्वयमेव प्रह्वीभवतः । यमु प्रह्वये० ।
कर्त्तारि 'न इहस्तुनमां यज्विणौ' [३।१।८९] इति यजः प्रतिपेक्षः । चित्
अपि च, अस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् पर्वता. भयन्ते^२ विभ्यति । यः सोमयाः

^१ इन्द्रस्य महिम्ना स्वयमेव प्रह्वीभवतः AVS

^२ All the printed editions read यमु which is clearly due to the analogy of यमु in st 2, which seems to owe its च to यमु (i 439) The root is read in the Dhātupāṭha (i 962) as यन प्रह्वये यध्वे च

^३ In his com on AV 6 regards चित् as मित्रक्रम and construes it with पर्वता and explains पर्वता अपि भयन्ते

^४ पञ्चदेहादिभ्यति । अि भौ भवे [पा० १।२] । यज्वस्त इन्द्रसि [३।१।८९] इति यजः । AVS

list of roots meaning **चर्षन्** In the *Nirukta* (vi 8) it is explained
 ॥ यममान The poet has already spoken of the pressing of Soma
 the baking of purodāsa and the recitation of hymns so that the
 singing of Samāns alone remains Hence Sayana says सानमि
 जीव कुर्वन् He derives the word from यञ् जुवती with शानच् while
 western scholars derive it from यन् with शानच् Under Av ii
 84 2 8 says शान्तेष्वाकीर्तिवसानम् । शान्दस यप ह्यु ... यहा यम जुवती ।
 सदास्तत् । पूर्ववदानम् । अत एव लघ्वान्वाहुकादिदातृत्वामाह ।

In ii 20 8 however यममानम् is used instead of सुवन्तम्—य
 शन्त य यममानमूनी पचन् च सुवन्त च प्रवेष्टु where Sayana says यममान
 म्रिया कुर्वन् In उत का स्य इत् परि यममानाव सुवन्तः । पुन चिन्तयति वहु ॥
 iv 81 ॥ यममानाव seems to stand for पुरोडासादिपात्र, यममदन
 etc So the sense suggested by western scholars seems
 reasonable

जती—Instr sing of जति In RV fem 1 stems have three
 forms in the Instr sing —(1) with the normal a (जत्या) (2) with
 the final lengthened (जती) and (3) the stem without any change
 (जति चजति) Of these 1 was the older ending and it is the only
 ending in the Avesta for all the three genders (A G III p 147)
 For similar instrumentals cf **परि न पारमहच सति** ii 88 8 Ferry
 us across to the farther shore of distress in safety , ना त्वा एव
 पुत्राणा गनीभिर्मा दुष्टी इमं ना सद्गती ॥ 88 4 May we not O Rudra
 rouse thy anger with our obeisances nor with ill praise, O bull
 nor with joint invocation जती from अद् to help means aid,
 favour It is the cognate instrumental here Cf अतयमाने
 चवसा चवन्ती 1 185 4 the two without sorrow helping with
 their aid

यस नम चर्षन् यस सोम —See p 146

राध—gift blessing from राध to gratify cf illegal gratifica
 tion Av *radā*—guardian provider, *radah*—readiness willing
 ness In the *Nighanfu* (ii 10) it is given in the list of धननाम 8
 In the *Nirukta* (iv 4) राध is explained as wealth राध इति धननाम,
 राध दत्तयेन

15

यः सु॒न्वते॑ प॒चते॑ दु॒ध आ चि॒-

हाजं॑ दर्द॑र्षिं स किला॑सि सत्यः ।

वयं॑ त इन्द्र॑ वि॒श्वह॑ प्रियासः॑

सु॒वीरा॑सो वि॒द्यमा॑ वदेम ॥१५॥

यः सु॒न्वते॑ प॒चते॑ दु॒धः आ चि॒द ।

वाज॑म् दर्द॑र्षिं सः किल॑ असि सत्यः ।

वय॑म् ते इन्द्र॑ वि॒श्वह॑ प्रियासः॑ ।

सु॒वीरा॑सः वि॒द्यम॑ आ वदेम ॥१५॥

Thou irresistible one who bestowest booty on him that presses Soma and him that bakes, thou indeed art true. May we, O Indra, ever dear to thee, endowed with heroic sons, utter hymns of praise

इ॒वानो॑मृ॒षिः साक्षात्कृत॑मिन्द्रं॑ प्रति॑ प्र॒भूते॑—हे इन्द्र, याः दु॒धः^१ दु॒धरः॑ सन्, सु॒न्वते॑ सोमाभिप॑षं कु॒र्वते॑, पुरो॒हाद्यादि॑-हवी॑षि प॒चते॑ यज॑मानाय वाज॑म् अ॒सि^२ वलं॑ या, आदर्द॑र्षिं^३ शृ॒शं प्रा॑पयसि, सः ता॒दृशस्त्वं सत्यः॑ यथा॑भूतः असि । न पुनर्नास्तीति॑ बुद्धि॒योग्योऽसि॑ । किल॑ इति॑ प्रसिद्धौ । ते सव॑ प्रियासः प्रियाः सु॒वीरा॑सः कल्याण॑पुत्र॒पी॒थाः सन्तो॑ वयं॑ वि॒श्वह॑ सर्वे॑ष्वह॑सु वि॒द्यं स्तोत्र॑म् आ॒वदे॑म धू॒याम॑^४ ॥१५॥

^१ अथ क्षत्रिन्द्रस्वाविद्यमानता यद्वसानागमशानिना विद्वांस जनयन्निन्द्र प्रत्यचीकृत्य वृत्ते । AVS

^२ दुधश्चिन् वस्तुतो दुधेर्वादिपि । AVS

^३ सर्वतो भयं प्रपच्छति । इ गती । अस्मात् क्रियासमभिहारे यङ् । अथासस्य लोपः । अथासस्य 'रपिषी च लुकि' [अ११२१] इति रुगागमः । यद्वयीगादनिघातः । 'अथस्यानामादि' [१११२२] इत्यादिदातः । AVS

^४ मन्त्रद्रष्टृमैत्र्यैः प्रत्यक्षस्तेऽपीदानीन्तनानां तस्य तस्य प्रत्यक्षतेति यद्वायां यदुष्णामभिमतात्रलक्ष्यफलस्य सत्यस्य कृत्वाह इन्द्रोऽपि सत्य एवेत्याभिप्रायेण स किलासि सत्य इति वृत्ते । AVS

^५ विश्वं विश्वेष्वहः सु सर्वदा । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना सप्तमीवद्वचनस्य लृङ् । शकभादित्वात् पररूपत्वम् । ऋतुरपदप्रकृतिस्वरिण मध्योदात्तः । AVS

^६ Under वयं सोमस्य विश्वं प्रियासः सु॒वीरा॑सो वि॒द्यमा॑ वदेम viii 48 14 S. says विश्वं सर्वेष्वहः सः सर्वदेव्यं । सु॒वीरा॑सः शोमन॑याः सन् वि॒द्यं स्तोत्र॑म् आ वदे॑म आभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्रा वि॒द्यं यद्वहन् वदेम । आरदन पुत्रपीथाणां धनेनोपच्छन्दनम् ।

in different ways We would utter divine worship (Macdonell), may we speak loudly to the synod—Griffith, as masters we would speak [words of] wisdom—Geldner, may we praise thee in the assembly—Thomas

"Many points of contact between u 12 and x 121 show that the typical Indra of the so called *asjaniya* hymn has been made to serve as pattern for the hymn to the God Ka"
BLOOMFIELD *Rigveda Repetitions*, p 19

MITRA AND VARUNA

Characteristic Features

These two deities are very frequently found in conjunction Varuna is also often separately celebrated, Mitra but seldom The grandest cosmical functions are ascribed to Varuna Possessed of illimitable resources this divine being has fashioned and upholds heaven and earth, he dwells in all worlds as sovereign ruler (अक्षमाद् यान्तुरो विश्वेदा वसिमीव वसिमाप इन्द्रिया । आसीद् विश्वं सुवर्णानि सखाद् विवेक्षानि बहवस्त इतानि । viii 42 1), indeed the three worlds are embraced within him (तस्यो आसी निदिता चतुरश्रिन् तिस्रो भूमी vii 87 5), he made the golden and revolving sun to shine in the firmament (स्युषी राजा बहवस्त एतं दिवि प्रेक्ष हिरण्यं स्रुति वन् 1b) The wind which resounds through the atmosphere is his breath (आमा ते वासी वज्र आ जवीनीत् vii 87 2) He has opened boundless paths for the sun and has hollowed out channels for the rivers which pour their waters into the one ocean but never fill it His ordinances are fixed and unassailable (अदभानि बहवस्त इतानि iii 54 18), through their operation the moon walks in brightness and the stars which appear in the nightly sky mysteriously vanish in daylight (i 24 10) His messengers behold both worlds (vii 87 3) He knows the flight of birds in the sky, the path of ships

15

यः सु॒न्वते॑ प॒चते॑ दु॒ध आ चि॒-
 द्वा॒जं द॑र्द॒र्षिं स॑ कि॒लासि॑ स॒त्यः ।
 वयं॑ त इन्द्र॑ वि॒श्वह॑ प्रि॒यासः॑
 सु॒वीरा॑सो वि॒दय॑मा वदे॒म ॥१५॥

यः सु॒न्वते॑ प॒चते॑ दु॒धः आ चि॒व ।
 वा॒जम् द॑र्द॒र्षिं सः॑ कि॒ल अ॒सि स॒त्यः ।
 वयम्॑ ते इन्द्र॑ वि॒श्वह॑ प्रि॒यास ।
 सु॒वीर॑स्तः वि॒दय॑म आ वदे॒म ॥१५॥

Thou irresistible one who bestowest booty on him that presses Soma and him that bakes, thou indeed art true May we, O Indra, ever dear to thee, endowed with heroic sons, utter hymns of praise

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति प्रभूते^१—हे इन्द्र, यं दुधं^२ दुर्वरः सन्, सुन्वते सोमाभिष्व कृवंते, पुरोडाशादि-हवींषि पचते यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा, आदर्दर्षिं^३ भृशं प्रापयसि, स. तादृशस्त्वं सत्यः^४ यथार्थभूतः असि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किल इति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियास, प्रियाः सुवीरास, कल्याणपुत्रपौताः सन्तो वयं विश्वह^५ सर्वेष्वहम्सु विदयं स्तोत्रम् आवदेम भूयाम^६ ॥१५॥

^१ अथ कृषिचिन्त्रस्याविद्यमानता श्रद्धामानानामज्ञानिना विवास जनयन्निन्द्रं प्रत्यर्चयन्त्य इति । AVS

^२ दुधश्चित् वस्तुतो दुर्धर्षोऽपि । AVS

^३ सर्वतो भृशं प्रयच्छसि । इ गती । अस्मात् क्रियासमभिवारे यङ् । अभ्यासस्य लोपः । अभ्यासस्य 'रुपिकी च लुकि' [अ० ४।८९] इति रुगागमः । यद्व्योगादनिघातः । 'अथसागानादि' [६।१।१८८] इत्याद्यदातः । AVS

^४ सत्यद्रष्टुमेषैः प्रत्यचतेऽपीदानीन्तनानां कथं सत्यं प्रत्यचतेति श्रद्धायां यदृषामभिमतान्नलक्षणाफलस्य सत्यस्य दृष्टत्वाद् इन्द्रोऽपि सत्य एवेत्यभिप्रायेण स किलासि सत्यः इति इति । AVS

^५ विश्वहं विप्रेष्वप्यहं सु सर्वदाः । 'सुषां सुलुहं'^७ इत्यादिना सप्रसीवद्वचनस्य सुब् । शक्यादित्वात् परकपलम् । ऋतुनरपदप्रकृतिसंख्येयं व्यथोदात्तः । AVS

^६ Under वयं सोमस्त विश्वहं प्रियास सुवीरासो विदयमा वदेम VIII 48 14 S says विश्वहं सर्वेष्वप्यहं न । सर्वदेत्यर्थः । सुवीरास शोभनपुत्राः सन् विदयं स्तोत्रम् आ वदेम आभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्रा विदयं श्रद्धया वदेम । आनन्दन पुत्रपौताणां धनेनोपस्थानम् ।

in different ways We would utter divine worship (Macdonell), may we speak loudly to the synod—Griffith, as masters we would speak [words of] wisdom—Geldner; may we praise thee in the assembly—Thomas.

"Many points of contact between ■ 12 and x. 121 show that the typical Indra of the so called sajanya hymn has been made to serve as pattern for the hymn to the God Ka"
BLOOMFIELD, *Rigveda Repetitions*, p 19

MITRA AND VARUNA

Characteristic Features

These two deities are very frequently found in conjunction Varuna ■ also often separately celebrated, Mitra but seldom The grandest cosmical functions are ascribed to Varuna Possessed of illimitable resources this divine being has fashioned and upholds heaven and earth, he dwells in all worlds as sovereign ruler (असम्राट् वामद्वी विश्वेदेवा अमिमीत इरिमाप इन्द्रिया । आसीदद् विश्वा भुवनाणि समाद् विजेतापि बहवस इतानि । viii 42 1), indeed the three worlds are embraced within him (विश्वो दावी निहितः पञ्चवर्णिन् तिष्ठो भूमी vi 87 5), he made the golden and revolving sun to shine in the firmament (सत्सी राजा बहवश्च एत दिवि मेघः शिरण्य दुमि कम् 1b) The wind which resounds through the atmosphere is his breath (अन्ता वै वातो रज्ज्वा मवीरोत् vii 87 2) He has opened boundless paths for the sun and has hollowed out channels for the rivers which pour their waters into the one ocean but never fill it His ordinances are fixed and unassailable (अदम्यानि बहवश्च इतानि iii 54 18), through their operation the moon walks in brightness, and the stars which appear in the nightly sky mysteriously vanish in daylight (i 24 10) His messengers behold both worlds (vii 87 3) He knows the flight of birds in the sky, the path of ships

on the ocean, the course of the far travelling wind and beholds all the secret things that have been done or shall be done (वेदा वो वीना पदमन्त्रविशेष पतनाम् । वेद मन्त्र समुद्रिय ॥ वेद वातस्य वर्तनिद्रोक्तं च स इन्द्रतः । अतो विश्वान्द्रुता विकिता अभिपश्यति । इतानि या च कला ॥ : 25 7 ff) No creature can even wink without him (नहि स्वदारे निमिषयनेने ॥ 28 6) He witnesses men's truth and falsehood (यासां राजा वदथो याति मध्ये स्यादृते अवपश्यन्नानाम् ॥ vii 49 3)

Mighty and fixed in purpose, Varuna sits in his abode exercising sovereignty (नि वसाद् हवस्यो वदथ पश्वासा । सावाग्याय दृक्तम् ॥ : 25 10) He is arrayed in golden mail and surrounded by spies (विश्वद् द्रापि हिरण्यव वदथो वस निरिंजम् । परि मयो नि वेदिरे ॥ : 25 18) His house, at which the worshippers are said to have arrived, has a thousand doors (इहानं मान वदथ स्वधाव सहस्रवार जगाम यद् इति vii 86 5) Again he is described as occupying, along with Mitra, a stable palace supported by a thousand columns (राजानावनभिद्रुत्वा ध्रुवे सदक्षतमे । सहस्रस्तूप चासति ॥ : 41 5) Mounted on their car, and soaring in the highest empyrean they behold all things in heaven and earth (सतस्य गोपादधि विष्टयो रथ सत्यधर्माणा परमे व्योमनि v 68 1) Varuna is said to be far sighted (वदथवत् । 25 5) and thousand eyed (वदथवत् vii 84 10) In one place mention is made of his golden winged messenger (हिरण्यवत् वदथवत् दूतम् x 128 6) and elsewhere the sun is called the eye of Mitra and Varuna (अचुर्निवस वदथवत् vii 68 1) Along with Aryaman, another of the Adityas the two gods are called sun eyed (वदथवत् vii 66 10) They are also denominated स्वपाथी the beautiful or skilful handed

Varuna is frequently spoken of as a king (राजा *वदथ), as king of all, both gods and men (त्व विष्टेषां वदथासि राजा । ये च देवा चमुरा ये च मर्ता ॥ ii 27 10), as king of the universe (विश्वस्य भुवनस्य राजा v 85 3) and of all that exists (सतो अथ राजा vii 87 6), as an universal monarch (समाटः 25 10) as a self dependent ruler (स्वराद्

* Agni and Soma are also called kings राजानो वा एतौ द्वेवतानां वदथीवोमो TS 2 6 2 1

wisdom in *मया*¹, and *वद* is sometimes called the *मयिन्*, the possessor of this attribute. While in some places (in 61 7, v 63 4) this quality (*मया*) is ascribed to the two deities themselves, in other verses of the last quoted hymn (v. 63 3, 7) they are said to cause the heaven to rain, and to uphold their ordinances, through the power (*मदया*) of the divine being (*चरुष*)².

"The word Varuna is best derived from **wer*—'to bind'. Other derivatives from that root are Lett *wēru wert* 'bind down'. Obg *veruga* 'chain'. Lat *urbum*, etc. It will thus be seen that there are also *u* derivatives from that root. It may therefore be definitely concluded, as Petersson has done that the name Varuna is derived from the idg **weru* *nos* 'the binder'. This etymology is amply corroborated by Varuna's *pāśas* and the whole religious thought dominated by them." Dandekar, A B O R I, xxi 183

Dandekar derives *मि* from the root **m(e)*: 'to bind' with the suffix *म* (इन्) in the कर्त्तृवाच्य. Some Indian derivations have already been given on p 108 foot note, some are quoted below.

वदन् इषीति सर्वे जगत् नियन्ती पञ्चजालिन आग्रीतीति वदन्ती रात्रिमिमानी देव । तथा च श्रुयते—“ये ते ज्ञत वदन् ये सङ्गम वग्निवा पाया वितता पुहता” [चाप० श्री० १।११।१] “सदृशमेव वदन् पञ्चमखदवाधम वि मध्यम श्रयाय [१।२४।१५] इति च । इज् वरणी । कपुहदारिद्र्य चकन् [उ० १।५१] इत्युक्तं प्रत्यय । निष्ठादायुदात्तत्वम् । मित्र चरुमिमानी देव । “चरुपदे वै निष्ठावदन्ती [तै० मं० १।४।१०।१] इत्यादिसुते । सर्वस्य मरणात्पायकत्वेन सदेजदमिषत्वात् मित्र इत्युच्यते । “सर्वस्य वा चह मित्रमस्मि” [तै० मं० ६।४।८।१] इति हि तैत्तिरीयकम् । मित्र इतीति स्थायते [नि० २।५।१] इति शाब्कः³ । S on AV 1 9 1

¹ 'The word *मया* has to be derived from *मिमाति* or *मिमीति* which root does not only mean "to measure" but also "to create" "to arrange" etc. *मया* thus represents the capacity to plan or to organise : mainly in the spiritual sense rather than in the technical sense." Ib p 181

² The whole of the above is taken from Muir's *Sanskrit Texts*, Vol V

³ Two more derivations are found in the *Nir.* सद्भिन्वानो द्रवतीति वाः । निदयते वाः ।

on the ocean, the course of the far-travelling wind, and beholds all the secret things that have been done, or shall be done (वेदा यो बीनां पदमनविचेष्ट पतताम् । वेद नावः समुद्रियः ॥ वेद वातस्य वर्तमिहुरोच्यं यस्य इह तः ।... यतो विश्वम्भृता चिकित्वां अभिपश्यति । कृतानि या च कर्त्ता ॥ i. 25. 7 ff.) No creature can even wink without him (नहि त्वदरि निमिषयनेत्रे ii. 28. 6). He witnesses men's truth and falsehood (यासां राजा वदथो याति मथे सत्याश्रुते च वपय्यज्ञानाम् ॥ vii. 49 3).

Mighty and fixed in purpose, Varuna sits in his abode exercising sovereignty (नि यसाद् धृतवतो वदथः यस्यासा । सामान्वाय सुकृत ॥ i. 25. 10). He is arrayed in golden mail and surrounded by spies (विषद् द्राप्तिं हिरण्यय वदथो वरु निर्दिनम् । परि स्प्यो नि वेदिरे ॥ i. 25 18) His house, at which the worshippers are said to have arrived, has a thousand doors (इहानं नानं वदथ सधाम. सहस्रद्वारं जगाम गृह ते vii. 88 5). Again he is described as occupying, along with Mitra, a stable palace supported by a thousand columns (राजानावनमिहुवा ध्रुवे सदस्युतमि । सहस्रस्युच चासते ॥ ii. 41. 5). Mounted on their car, and soaring in the highest empyrean, they behold all things in heaven and earth (अथस्य गोपावति तिष्ठथो रवं सवधर्माणां परमि व्योमनि v. 63.1) Varuna is said to be far-sighted (उद्वचश्च i. 25 5) and thousand-eyed (सहस्रचक्षुः vii 84. 10). In one place mention is made of his golden winged messenger (हिरण्यपथ वदथस्य दूतम् x. 128. 6) and elsewhere the sun is called the eye of Mitra and Varuna (चक्षुर्निचस्य वदथस्य vii. 68. 1). Along with Aryaman, another of the Adityas, the two gods are called sun eyed (वदथश्च vii. 66. 10). They are also denominated सुभाषी, the beautiful or skilful-handed

Varuna is frequently spoken of as a king (राजा *वदथः); as king of all, both gods and men (नं विश्वेषां वदथासि राजा । ये च देवा चतुरा ये च नर्ता ॥ ii. 27 10), as king of the universe (विश्वस्य भुवनस्य राजा v. 85 3) and of all that exists (सतो अयं राजा vii. 87 6), as an universal monarch (समाट् i. 25 10), as a self-dependent ruler (सराद्

* Agni and Soma are also called kings - राजलो वा एतो देवतासं यदधीपोमौ TS. II 6 2 1.

wisdom, is माया¹, and वरुण is sometimes called the मायिन्, the possessor of this attribute. While in some places (iii 61 7, v 63 4) this quality (माया) is ascribed to the two deities themselves, in other verses of the last quoted hymn (v. 63 3, 7) they are said to cause the heaven to rain, and to uphold their ordinances, through the power (माया) of the divine being (ऋषयः)².

"The word Varuna is best derived from *wer—'to bind'. Other derivatives from that root are Lett *weru weri* 'bind down,' Obg. *veruga* 'cham', Lat *uruum*, etc. It will thus be seen that there are also u derivatives from that root. It may therefore be definitely concluded, as Petersson has done, that the name Varuna is derived from the idg *weru-n os 'the binder'. This etymology is amply corroborated by Varuna's *pāśa*'s and the whole religious thought dominated by them." Dandekar, A B O R I., xxi, 183

Dandekar derives मित्र from the root *m(e): 'to bind' with the suffix व (ङ्) in the कश्चवाच्. Some Indian derivations have already been given on p 108 foot note, some are quoted below.

वरुण इत्येति सर्वे जगत् नियन्त्रीः पायनालेन व्याप्नोतीति वरुणो रात्र्यभिमानो दीव । तदा च श्रूयते—“ये ते जग वरुण ये सद्यः यज्ञिषा, पाप्मा वितता पुहता” [चाप० श्रौ० १।१।११] ‘सदुत्तमं वरुण पायनमदनायम वि मध्यम श्रयाव’ [१।१।१११] इति च । इज् वरुणे । कपुडदारिभ्य सजन् [३० १।१२] इत्युन्त् इत्यव । निस्त्रादाद्युदात्तम् । मित्र अह्वरभिमानो दीव । “अह्वरेवे वै मित्रावरुणौ” [ते० मं० १।४।१०।१२] इत्यादिश्रुतेः । सर्वस्य मरणाप्रायकत्वेन सर्वजगन्निधत्वात् मित्र इत्युच्यते । “सर्वस्य वा अहं मित्रमग्नि” [ते० मं० १।४।१०।१२] इति हि तैत्तिरीयम् । मित्र प्रमोतेत्यायते [मि० २।०।१२] इति यावत्³ । S on AV 1 9 1

¹ “The word माया has to be derived from मिमाति or मिसीति, which root does not only mean ‘to measure’ but also ‘to create’ ‘to arrange’ etc. माया thus represents the capacity to plan or to organise mainly in the spiritual sense rather than in the technical sense.” Ib p 181

² The whole of the above is taken from Muir's *Sanskrit Texts*, Vol V

³ Two more derivations are found in the Nir. सञ्चिन्ताती इत्येति वा । ईदृशैर्वाः

[Muir, *Original Sanskrit Texts*, V, 58 ff, MACDONVILL, *Vedic Mythology*, 22 30, KEITH, *Religion and Philosophy of the Veda*, 96-101, BLOOMFIELD, *The Religion of the Veda*, p 128 ff, DANDEKAR "Asura Varuna" in the *Annals of the Dhundhar Institute*, Vol XXI pp 156 191]

Hymn No 6

MITRA AND VARUNA

v 62

म० ५

स० ६२

आग्नेयं नृत्तविद् अग्निः । मित्रावरुणौ दीपवाः । विष्टपश्चन्दः ।

1

कृतेन कृतमपिहितं ध्रुव वा

सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वाः ।

दश शता सह तस्युस्तदेक

देवानां श्रेष्ठ वपुषामपश्यम् ॥१॥

कृतेन कृतम् अपिहितम् ध्रुवम् दाम् ।

सूर्यस्य यत्र विमुचन्ति अभ्याम् ।

दश शता सह तस्युस्तद् एकम् ।

देवानाम् श्रेष्ठम् वपुषाम् अपश्यम् ॥१॥

By your ordinance (vam rtēna) firm order (dhruvam rtam) is established (apihitam) where (yatra) they let loose (vimucanti) the sun's horses (Su'ryasya āśvan) 'Ten hundred (dāśa śata) have stood together (saha tastuh) I looked on (apaśyam) the one most excellent (tāt śrēṣṭham ekam) [glory] of the wonderful forms (vapusam) of the gods (deva'nām)

ऋतेन ऋतमिति नवर्चं पष्टं^१ सूक्तमातेयस्य श्रुतविदं आपं^२ खैष्टुभं मैत्रावरुणम् ।
 तथा चानुक्रम्यते—‘ऋतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तत्’ इति । वै-तदितुप्रभयोः
 प्रयोगात्^३ तुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादशं^४ सूक्तानि मित्रावरुणदेव्यानि^५ ।
 विनियोगो छेद्विकः^६ ।

सूर्यस्य ऋतं सत्यमूतं मण्डलम् ऋतेन उदकेन अपिहितम् आच्छादितं
 ध्रुवं शाश्वतम् अपश्यम् इति सम्बन्धः । यत्र याम् युवयोः स्थितिस्तदित्यर्थः ।
 सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः ‘चिरं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मितस्य
 वरुणस्याग्नेः’ [ऋ० सं० ११११५१], ‘वद्वां चक्षुर्वहग सुप्रतीकं देवयो’
 [ऋ० सं० ७१६११] इति* ‘चक्षुर्मितस्य वरुणस्य’ [ऋ० सं० ७१६३११]

^१ पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि, द्वितीये अष्टादश,
 तृतीये द्वादश, चतुर्थे द्वादश, पञ्चमे षोडश, षष्ठे च पञ्चदश । तत्र ऋतेन ऋतमिति
 पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

^२ श्रुतविदो नाम ‘श्रुतविगर्धो वः सचा’ [ऋ० सं० ११३३१२] इत्यत्र सप्तम्यन्ते ।

^३ पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तबोधमात्रेण विद्यात् [सर्वांनुक्तमस्यो ५० १८] इति परिभाषितत्वात्
 भविगोषसमुद्भूतः श्रुतविद्वपि । अनादिशपरिभाषया विद्वपृच्छदः ।

^४ परिभाषायत्वेन तावत् ‘तु-दि-व वै-तच्छब्दविमिटान्पुष्टिद्वैतच्छब्दादि द्वि-मि-चतुः-
 पञ्च-वद-सूक्तभाषि यथासंख्यम् [सर्वां १५३] इति ।

^५ वै तत् = found under v. 41 and व तत् under v. 52.

^६ देवतान्मात्रादर्थे यत् ११३१२ इति यत्परम्यः ।

^७ “विनियोगो नाम कर्मभिः सम्बन्धः । तत्र कस्य केन कर्मणा विनियोगः कृतः
 येनैतद्विषये कीमांशुः यद् व्रमाणानि मुनि-विद्व-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यादपाद्युक्तानि ।
 एषा पूर्वापेक्षया परार्थिता दीर्घाण्यम् । पूर्वप्रमाणभावे परेण प्रमादेन पूर्वप्रमाणकल्पनादपि
 विनियोगबोधनम् । तत्र साक्षात् सम्बन्धबोधकः शब्दः सुतिरिगुच्यते । तस्याभावेन प्रकृते
 सूक्तस्य सूक्तमेव विनियोगे द्वितीयं लिङ्गद्वयं प्रमाणमादेयम् । लिङ्गं नाम शब्दनिष्ठम् सर्वनिष्ठं
 च सामर्थ्यम् । तस्मिन्नेन नृत्तेन कर्म कर्तव्यम् इति बोधकशब्दाभावेन सूक्तगतमष्टसामर्थ्य-
 बदतो यमपेक्षादप्यति सूक्तमष्टिप्रदेशे सूक्तस्य विनियोग इति सुतिकल्पनादपि
 विनियोगो सम्बन्धः । स चासौ मैत्रिको विनियोग इगुच्यते । लिङ्गप्रमाणाधीनो विनियोगो
 मैत्रिक इति सम्बन्धः ।

* इति ऋतमिति नवर्चस्य is clearly a reader's note. In the first
 place it is superfluous. Secondly ऋतमिति नवर्चस्यः has already

इत्यादिषु प्रसिद्धा । यत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान् अश्वान् विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः । 'मन्देहादिभिर्निर्द्धानित्ययः । अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति । यस्मिंश्च मण्डले दश शता शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः तस्युः तिष्ठन्ति तादृशं देवानां वपुषां वपुष्मतां* तेजोऽन्ताम्* अन्यादीनां ग्रेष्टं प्रशस्ततमम्† मत्वर्यंरक्षणम् । अथवा व्यधिकरणपद्यो' । देवानां वपुषां शरीराणां

been quoted . Thirdly P notes that one MS does not contain this portion

* Mandehas are mentioned again under v 44 7 मन्देहान् असुरान् द्यौषुम् These demons try to eat up the sun every day Hence Mandehari is a name for the sun.

† Under परि वामश वपुष पतहा द्यौ वदन्वदवा अश्वीते । 118 5 S. following Skandasyaman, who says वपुरिति रूपनाम, इह चानर्घोत्तमत्वर्थम्, explains वपुष । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयम् । तदस्य । आन्दसो मत्वर्थोऽस्य लोपः ।

* तेजोऽन्ताम् occurs several times in the com of Sayana i. 125 5, i. 127 4, vii 78 1, etc etc., जीमन्वेतोदवा is found under i. 127 11, Similarly यशोऽन्ताम् is found under i. 138 2 and i. 139 8 These forms are grammatically indefensible It is just possible that तेजस्तन्ताम् became तेजोऽन्ताम् through the error of scribes, but some grammarians object to तेजस्तन्ताम् also for classical Sanskrit तेजस्विन्, क्षितस्विन् and वसस्विन् would be unimpeachable As a matter of fact वपुष्मताम् is explained as तेजस्विनाम् by S under iv 7. 9 the only other place where it occurs

† प्रशस्तम्—MSS But acc to Skt grammar ग्रेष्ट is the superl. of प्रशस्त, so we expect प्रशस्ततम here Under i. 11 4 we find अतिप्रशस्तं प्रशस्तम् and under i. 161 1 we find प्रशस्ततम Under i. 43 5 प्रशस्ततरम् evidently for प्रशस्ततम Similarly प्रशस्तवराभि under iii 53 21 appears to be a scribe's error for प्रशस्तवराभि

* Cf Sāukarabhasya on B S. iii 3 ॥ विदुषो यज्ञस्तेति हि न चेते समानाधिकरणे वदन्ती—विदन्ति यो यज्ञमस्तेति । व्यधिकरणे त्वेति वदन्ती—विदुषो यो यज्ञमस्तेति ।

श्रेष्ठम् ।¹ मण्डलं हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् । तन्मण्डलम् अपश्यम् । अथवा
वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डलमपश्यमिति व्याख्येयं 'मैत्रं वा अहः'²
[तै० ब्रा० १।७।१०।५] इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन* ॥१॥

ऋतेन—"The eternal order of the universe, which in the region of the sun regulates the starting and the journeying of his horses, depends on, or is identical with, the everlasting statutes of Mitra and Varuna." (GRIFFITH) See p 45 There is a good article on ऋत in the Silver Jubilee volume of the Annals of the Bhandarkar Institute, Poona

Cf iv 8 9 ऋतेन ऋतं नियतमीळु वा गोपसा सुखा सधुमत् पक्वमप्रे ।

लक्ष्म्या सती वसता वासिन्मैत्रा कामयेव पश्यता पीपाय ॥

'I crave the cows' legitimate milk arranged by order The raw (cow) and the sweet cooked milk remain together, O Agni Though she is black, she teems with white nourishment, with earthly milk.'

विमुचन्ति—The nasal has been dropped probably to avoid four consecutive long syllables at the end of the pada, more usual form—विमुचन्ति The verb is accented in connection with वत्. मुच् means 'to release' In Greek and Lat it means 'to clear the nose' Lat *nasus*, slime of the nose'

दश वता—(for class वतानि) Acc to S the ten hundred rays of the sun, according to Pischel (*Vedische Studien*, I 214) the ten hundred cows of Rta He compares चतस्र धेनु 1 78 8, वा ऋतस्य 84 16. दश वता refers to an indefinitely large number, cf JORDSWORTH, *The Daffodils* "Ten thousand saw I at a glance"

वेष्टम्—Av *sraestem*, superl of a root वृ or व्री to shine forth.

¹ būyana- has missed एकम् It is, however, just possible that एक सुखम् has been dropped here through the carelessness of scribes

² 'मैत्रं वै ऋत' इति शब्दे ।

* इत्याशयेन also appears to be a reader's note, for after the ऐतरेयब्रह्मसूत्रेण in शुक्लब्राह्मणे it is unnecessary

from which is derived श्री (Av. srl-) 'beauty'. Hom Gk *krotōn* 'noble', 'princely', is cognate with देवान्.

वपुषाम्—*vapus* is used as an adjective and a noun without any change of accent. As an adj. it means wondrous, wondrous fair, as a noun = wonder, wonderful appearance, beauty. Both senses are possible here, but because it stands after देवानाम् many prefer to take it as a noun.

In Bengali it is generally used in reference to fat and flabby persons under the impression that the word is connected with वप.

2

तत् सु वां मित्रावरुणा महित्व-

मीर्मा तस्युपीरहभिर्दुदुह्ने ।

विश्वः पिवन्वयः खसरस्य घेना

अनु वामेकः पविरा वयर्त ॥२॥

तत्|सु|वाम्|मित्रावरुणा|महि॒त॒वम् ।

ई॒र्मा॑|त॒स्यु॒पीः॑|अ॒ह॒भिः॑|दु॒दु॒ह॒ने॑ ।

वि॒श्वः॑|पि॒वन्व॒यः॑|ख॒सर॒स्य॑|घे॒नाः॑ ।

अ॒नु॑|वा॒मे॒कः॑|प॒वि॒रा॑|वा॒य॒र्त॑ ॥२॥

This (tat), O Mitra and Varuna (Mitra Varuna), is verily (su) your (vam) greatness (mahitvam) the standing [cows] (tasthugh) are milked, i.e., yield milk (duduhre) here (irmā) day after day (ahabhih) You make full, i.e., satisfied and rich in milk (pivantah) all cows (vishvah dhenah) After you (anu vām) a single felly (ēkah pavih) [i.e., the sun] a' pavarla (has rolled).

हे मित्रावरुणा वां युवयोः तत् महित्वं महत्त्वं सु सुष्टु, अतिप्रशस्त-
मित्यर्थः । किं वदितुमर्हते । ईर्मा सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः अहभिः
अहोभिवर्पतुं सम्यन्धिभिः तस्युपीः स्वावरभूता अपो दुदुह्ने दुग्धे । किञ्च

१ ईर्मा गमनशील आदित्ये तस्युपी रश्मिपारेषावस्थिता अपोऽहभिः सूर्येण च सु दुदुह्ने युवां दुग्धवन्ती । आदित्यस्य रश्मि रश्मिद्वारा यो जलरूपः, पुनरपि सगृहीतस्य वरपर्यन्तं, तदुद्वेगं आपर्यरूप भवदोष वादाकाम् । S. on TB II. 8. ॥ 6.

स्वसरस्य स्वयं सतुरादित्यस्य विष्वा सर्वा घेना¹ ह्येकाना प्रीणयिषीर्धुंती
पितृव्यं वधंयथ । वा युवयो एकं अप्रतियोगी पवि । पविरिति रथस्य
नेमि 'पवी रथनेमिर्भवति' [नि० ५।५] इति चास्कयचनात्, तथाप्यत्र लक्षित-
सङ्गत्या रथे वर्तते, केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथं अन्वावर्तत
अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥२॥

ईमां—In the *Nirukta* (v. 25) ईमं ते अविशम ॥ explained as
इतिव ते अविशम । P. schel (*Vedische Studien*, I 212 ff) accepts this
meaning and holds that in RV ईमां=चत in all the senses
of the word (*Ib* p 214) ईमान्वाद वपुदे वपुषञ्च रथस्य येमम् RV v
78 3 Here on the earth you have fastened one fine wheel of
your chariot for your glory Sayana derives the word here from च
has to go अतोरोमात इपम्

तस्युषी—Nom pl of perfect part fem of स्वा Panini does
not sanction तस्युषस for classical Sanskrit still Kalidasa uses the
word in त तस्युषासु वनरोपकण्ठे (*Raghu* v 61) etc The Acc ending
been used for the Nom

अहनि—the regular Instr pl of the *in* stem *aha* : like कमभि
मनंभि etc अहनि occurs nine times in RV अहानि only twice

¹ धना धातव्या पीषधीया विष्वा सर्वा इति पितृव्यं प्रीणयथ । अनु इति
वाक्यान्तरनिद वा युवयोरेक एको मित्र आदित्यं पवि स्वकीयं वातपेन पश्यन्त्याया भूमिं
श्रीयन् सन् आवर्तति पुन पुनरावर्तते (TB reads आवर्तति) । *Ibid*

² The *Havyaprakāśa* mentions two varieties of पुञ्ज लक्षणा
viz सपादानलक्षणा and लक्षलक्षणा गङ्गाया घोष is the stool example of
लक्षलक्षणा or लक्षलक्षणा लक्षणा Here लक्षलक्षणा has evidently been
used for लक्षलक्षणा लक्षलक्षणा is explained thus in the
Siddhanta mukhāvāṇī यत् नु यस्यावस्य परम्परासम्बन्धना लक्षणा सा लक्षित
लक्षलक्षणे । यदा हिरेकादिपदे रेफव्यसम्बन्धो भ्रमरपदे प्रायते । भ्रमरपदस्य च सम्बन्धो
भ्रमरी प्रायते । (हिरेकी रीतीत्यत्र हिरेकादिपदे रेफव्यस्य सम्बन्धो भ्रमर इति पदे प्रायते,
तस्य च सम्बन्धो मधुपत्रनुविशेषे प्रायते । तेनात्र सवाणरेफाद्यप्यटित पञ्चाचलक्षप
परम्परासम्बन्धः ।)

(i 180 10, v 11 9) In Sanskrit and other I. 12 languages several *ninter nouns* denoting parts of the body and portions of time show *विभक्ति* in the Nom. sing but are declined like *as stems* in the remaining cases. Since however the Nom. sing ended in *विभक्ति* as in the case of *as stems* and the Loc. pl. also ended in *as* in both cases (चक्षुः AV vi 35 2 from चक्षुः, अवयु from अवयु RV viii 1 11) forms like चक्षुः (twice in RV) अवयुः VS vi 15, चक्षुः 7S i 9 9 2, अवयुः (*Bothamya*) gradually made their appearance in the language after the analogy of *as stem* and ousted the legitimate forms (A G III p 810)

दृष्टुः—classical दृष्टुः, “दृष्टुः” I 6 1 70. It takes दृष्टुः in the sense of दृष्टुः in the ऋग्वेद, the Nom. being दृष्टुः and the only Acc. being दृष्टुः. Hence Wilson translates: The ever moving sun has through (succeeding) days, pulled forth the stationary waters. In his com. on IB however he refers to a different kind of दृष्टुः and holds that दृष्टुः stands for दृष्टुः in the ऋग्वेद the Nom. being दृष्टुः understood. दृष्टुः however, appears to have been used in the ऋग्वेद with न वि (for दृष्टुः) as its agent.

विभक्ति—2 dual m. and of विभक्ति to follow an extended form of वि to well.

अवयुः—The meaning of the word अवयुः has been much discussed. अवयुः is given in the *Ashtadhyayi* once as a synonym of अव (i 9 1), once as a synonym of अव (ii 1) and once in the list of difficult words (iv 2) where it is explained as अव. Sāyana explains the word differently in different places. अवयुः RV ii 2 2, i 9 8 III 60 6, शतम् ix 91 2, अवयुः v 12 2, अवयुः ii 31 8, viii 90 1, AV vii 60 1. *अवयुः* RV ii, 31 5, 31 10 2, 31 2 2 viii 68 1, ix 91 2, 91 vi 68 10, 91 7. Acc. to Roth it means cattle stall and then generally dwelling place, house and then nest of birds. Geldner points out that the sense of house is not applicable to the case

of *ससरस्य पदौ* in 614 an epithet of *सवस्* and shows that the real sense is wandering at will of cattle, more precisely their grazing in the morning, and in the case of birds their early flight from the nest, while metaphorically it is applied first to the morning pressing of Soma and then to all the three pressings (*Vedische Studien*, III 110 ff) Venkatasubbish says (*Vedic Studies*, 82 ff) that “*ससर* is equivalent to *सम्भा* and, in the plural may be said to be a synonym of the word *विषम्य* or *विषमव*” and translates our hemistich “you make all the prayers ooze (i.e. yield favourable results), the felly alone revolved after you”

धेना—lit she who suckles, from *धे* to suck, cognate with Lat *femina*, woman In the *Nighantu* (i 11) *धेना* is read among the synonyms of *वाक्* Geldner discusses the meaning of the word in the *Vedische Studien* (III 35 ff) Acc to him it means a female animal here

The sun's path is prepared for him by Mitra, Varuna and others (*Vedic Mythology* p 80) hence the single felly, i.e. the sun is said to roll after Mitra and Varuna “The sun is the felly of Mitra and Varuna (v 62 2) or a brilliant car placed in heaven by Mitra and Varuna (v 63 7)” *Vedic Mythology*, p 81

आवर्त—Perfect of *वृ* (Lat *verto*) ‘to turn’ preceded by *आ*, class *आवर्तते*

3

अधारयत पृथिवीमुत द्या
मित्रराजाना यदणा महीभिः ।
वर्धयतमोषधीः पिब्यत गा
अप हृदि वृजतं जीरदाम् ॥१॥

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
मित्रराजाना । यदणा । मदामि ।
वर्धयाम् । मोषधी । पिब्यतम् । गा ।
अप । हृदिम् । वृजाम् । जीरदाम् । हति

Ye two Varunas, i.e., Mitra and Varuna (Varunā) who are kings of nature presided over by Mitra or who are friendly kings (*mitra-rajana*), ye have sustained (*ddhārayatam*) the earth and heaven (*prthuvim uta dyām*) with your greatness (*mahobhūh*). Do you cause the plants to grow (*vardhāyatam*; *osadhuh*) and the cows to swell (*pinvatam gāh*) and send down (*ata srjatan*) the rain (*vr̥ṣtam*), O ye of quickening gifts (*jradānū*)

हे मित्रराजाना मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः सकाशात् तौ मित्रराजानौ । हे वरुणा ; प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम् । अतः पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्यते । वरुणेत्येतस्य तु 'भामन्वितं पूर्वमविद्यमानवत्' [८११७२] इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादित्वादनित्यातत्वं युक्तम् । नैवं भवति । 'भामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' [८११७३] इति वरुणेत्येतस्यामन्वितसमानाधिकरणत्वावस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादित्वाभावाद्भुत्तरस्य नित्यातत्वं युक्तम् । हे देवौ, महोभिः स्वस्वार्मभ्यै^१. पृथिवीम् उत अपि च द्याम् अधारयतम् । हे देवौ, युवाम् ओषधीः वर्धयतम् वृष्टिप्रेरणेन । गाः पिबन्तम् गवाभ्यादीन् वर्धयतम् । तदर्थं वृष्टिम् अवाहन्तम् अवाहन्तु प्रेरयतं हे जीरदानू क्षिप्रदानौ^२ ॥३॥

मित्रराजाना वरुणा—does not yield good sense Western scholars have suggested the slight emendation मित्र राजाना in the text and मित्र । राजाना । in the Pada text Acc to them मित्रवरुणा is a Devatā-Dvandva (with measure) in the Voc dual. Similarly पञ्चम-वाता (vi 40 8) occurs as the Voc dual, but पञ्चमवाता (vi 50, 12) as the Nom du (A G II 152, III 53) Acc to this view we should translate—O Kings, Mitra and Varuna

महोभिः—Skt *mahas* 'greatness' from *mah* to be great like *atas* from *av* to aid Av. *mazah*

ओषधी —Not analysed in the Pada text, though words ending in short *i* like *वृषधि*, *परिधि*, etc., are analysed Acc to Macdonell, *अध*(a)s a 'nurture' (*av* further) + *dhi* 'holding,' from *dhā*, hold.

^१ ओषधौ मिषधौ तु मधु प्रभृतिषु यद्विद्यमानास्तेषु चिह्नानामुच्यते ।

The earlier form is ओषधी with the long final. At the time of the Nighantu, however, the short final seems to have become current in the language for we find there ओषधय which is explained thus by Yāska ओषधय ओषद्वयनीति वा। ओषध्वेना धयनीति वा। दोष धयनीति वा। [(i) यत्किञ्चित् ओषत् शरीरे दहत् योगात् भवति च प्रादि, तत् एता षष्ठा सत्यो धयन्ति पिबन्ति भाष्यन्ति। तदेवम् ओषते पूर्वपद धयते इतरपदम्, कर्त्तरि कारके। (ii) ओषति कश्चिद्विदूरादावडे एवा धयन्ति पिबन्ति भाषिन्ति दाहोपरमनाय। तावत् धातु कर्त्तरि कारके। (iii) य कश्चिदुपजायते दोषो दातादिक्रान् शरीरे तस्मा धयनीति। दोषयद्धात् पूर्वपदम्, धयतेरेवेतरपदम्, कर्त्तरि च कारके। Durgā on Nir ix 27] In classical Skt words ending in धि are as a rule, masculine, but ओषधि is fem

पिबितम्—accented as beginning a new sentence V G 8, p 466, 19 a

जीरदान्—जीर 'brisk, lively' and दातु (Lat *donum*), 'gift', 'of quickening gifts Macdonell : Their quickening gift is rain. Acc to Indian grammarians जीरदान् is derived from the root जीव with the suffix रदानुञ्ज चाक्षेमाच्च जीरदानुञ्जित वर्त्तनापात् ५।१।५।१० भा०। चाक्षेमाच्च जीर दानुञ्जित आन्धसाधवेनोपात् Mbh 6 1 66 जीवे रदानुञ्ज जीरदान् Mbh ed Kielhorn I, p 23 1 9 Acc to philologists जीर is formed from जि 'to quicken' with the suffix र which is found in जीर वच् etc. Skt jird, Av jira lively in understanding sly Gk bios, life, Lat vivere, Eng quicken are cognate दातु is from दा 'to give' with the suffix तु as in ज्ञातु भातु, etc and means gift, Lat *donum*. Many European scholars take दातु everywhere in RV, in the sense of 'deu' but this view is untenable. It occurs at the end of the compounds जीरदान् सुदान् महदान् and स्वदान्. In महदान् दातु is a proper name, in the rest it undoubtedly means gift. The word जीरदान् occurs in विद्यामित्री इजम् जीरदान्—the refrain of the Agastya hymns and is explained by Madhava as विवदानम्, Uvāsa as जीवितदानम्, Mahābhāra as जीवितदाय, S as ज्ञपरोददानम्. Oldenberg translates 'rich in quickening rain' and Geldner 'that 'reaches quickly' (der rasch schenkt). The best paraphrase would perhaps be अशीरवन्नी

4

आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु

यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।

घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वा-

सुप सिन्धव प्रदिवि चरन्ति ॥४॥

आ वाम् अश्वासः सुयुजः वहन्तु ।

यतरश्मय उप यन्तु अर्वाक् ।

घृतस्य निर्णिक् अनु वर्तते वाम् ।

उप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥४॥

Let the well harnessed (*su yujah*) horses (*aśvasah*) bear (*a' va han-tu*) you two (*vam*) [hither] with reins restrained (*yata raśmayah*) let them approach (*upa yantu*) hitherwards (*arva l*) after you (*vam anu*) a garment of ghee (*ghrtasya nirnik*) rolls (*variate*), your streams (*sindhavah*) flow (*ksaran-ti*) to us (*upa*) from days of old (*pradivi*)

हे मित्रावरुणो वा युवाम् अश्वासः अश्वा सुयुजः सुपु रये युक्ता सन्त आवहन्तु । यतरश्मय सारयिनियतप्रमहास्ते अर्वाक् उपयन्तु । घृतस्य उदकस्य निर्णिक रूप वाम अनुवर्तते अनुगच्छति । किञ्च प्रदिवि । पुराण-नामैतत् । पुराणा सिन्धव उपचरन्ति उपगच्छन्ति, युवयोरनुमहात् ॥४॥

आ वामश्वास—*cf* v 181 2 आ वामश्वास वृक्षय पयसा यतरश्मो दिव्यासः अथा । मनोजुषो इषसो वीतृष्टा एह खराजो अभिना वदन्तु ॥ and vi 69 4 आ वामश्वासो अभिनाविषाह इन्द्राविष् सधमादो वदन्तु ।

घृतस्य निर्णिक्—the garment of ghee refers to the fertilising showers of rain

निर्णिज—from निज् 'to wash' preceded by निर means shining dress or ornament, garment : *Cf* हिरण्यनिर्णिक् in st 7. निर्णिज is read in the *Nighaṇṭu* :

प्रदिवि—प्रदिव, as read in the *Nighantu* in the list of words denoting प्राग्व or ancient and is explained by Yaska as पूर्ववदसु, प्रदिवि is the Loc sing of प्रदिव a comp. of प्र and दि- meaning 'early days', hence in ancient times, at all times, always, ever. Similarly, प्रदिव means 'from of old'. The Instr प्रदिव is also used प्रादिवम् in SB means 'for ever.'

5

अनु॑ शु॒ताम॑मतिं॒ वर्ध॑दुर्वी॑
वर्हि॑रिव॒ यजु॑पा र॒क्षमा॑णा ।
नम॑स्वन्ता॒ धृत॑दक्षा॒धि ग॑तं
मित्रा॑साधे॒ वरु॑ण्य॒च्छन्त॑ ॥५॥

अनु॑ शु॒ताम् अ॑मतिम्॒ वर्ध॑त॒ दुर्वी॑म् ।

वर्हिः॑ इव॒ यजु॑पा र॒क्षमा॑णा ।

नम॑स्वन्ता॒ धृत॑दक्षा॒धि ग॑तं ।

मित्र॑ । आसा॑धे इति॑ । वरु॒ण ।

इच्छा॑सु । अन्तरि॑ति ॥५॥

शुताम् विशुताम् अमतिम् । रूपनामैतत् । शरीरवृद्धिमित्यर्थः । ताम् अनुवर्धत अनुपधयन्ती । वर्हिः यजुः । स इव स यथा यजुपा मन्त्रेण रक्षते तद्वत् सर्वी रक्षमाणा पालयन्ती नमस्वन्ता अवयन्ती हे धृतदक्षा आतप्यो हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरणौ शुभामुक्त्यर्थे सन्तौ इच्छासु सामभूमिषु चन्तः मध्ये गतं चधि रथे आसाधे वपस्त्रिधयः । "रथोऽपि गतं वप्यो" [नि० ३।५] इति यास्क । "आ रोहयो वरुण मित्र गतम्" [फ० सं० ५।२।८] इति ॥५॥

* This v is found in all MSS but is unnecessary.

१ नमस्वन्ता, Agh ५७.

२ "रथोऽपि गतं वप्यो" इत्यनेन श्रुत्यर्थः । शुभाम् यावत् । "आ रोहयो वरुण मित्र गतम्" इत्यदि (वर्ण्ये) अर्थः ॥ ५.

The sense of this stanza is not clear. It has several points of resemblance with v 69 1

दी रोचना वक्ष्य वीरुत द्युन् दीधि मित धारयन्तो रजासि ।
वाहधनावमति चित्रिस्तानु व्रत रचनापावजुयम् ॥

In form वक्ष्य is a neut sing and can only be construed with वीरुत in the next line as has been done by Bergaigne who translates "the barbed of the celestial sacrifice which grows in proportion to the amati." Sayana takes वक्ष्य as an adj to रचनापा and explains it as वक्ष्यन्तो. It may also be regarded as standing for वक्ष्यन्तो and construed with वीरुत. With a very slight emendation in the text and Pp वक्ष्युर्वीन् may be regarded as a governing compound qualifying चमतिम्, but as Oldenberg points out वीरुत, वक्ष्य, etc are epithets of चमति (RV vii 38 2, 45 3). Old suggests *inter alia* the following construction द्युतान चमतिम् अतु (according to your well known amati) वीरुत चमति वक्ष्य व्रत रचनापा (protecting the ordinance that strengthens the vast amati), वक्ष्यतिरि वक्ष्य (even as the kusa grass is protected by means of the Yajus formula from dirt, defilement etc). Old points out that the usual object of रच is व्रत and so व्रत may very well be understood after वक्ष्य. Griffith translates after Ludwig "To make the lustre wider and more famous, guarding the sacred grass with veneration, Ye Mitra Varuna, firm strong, awe inspiring, are seated on a throne (or on your car) amidst oblations."

चमतिम्—चमति is read in the Nighanṭu in the list of words denoting रूप. In the Nirukta (vi 12) Yaska explains the word as चमामयो मति which he further explains as चामामयो (मति). Under आ दन्तुरेचमति नं दर्शता विद्युद वक्ष्यो मरुतो रक्षिषु व 64 9 Skandasvāmī explains चमति as रूपरतो and Madhava as रूपम्. Geldner translates 'fair as a portrait'. Under देवो न य सविता मरुतमग्ना क्रत्वा निपाति इजगानि विशा । पुरश्चरतो चमति नं सत्य चामोव जेयो दिविसायो मू 1 73 1 Skandasvāmī says चमति नं सत्य । चमतिरिति रूपशान्दय, इह तु चाममतिरमति इत्येति । तदन् सत्य । अथवा चम मत्यादिषु इत्यस्यामतिपत्यः कर्तरि । मरुतमो-

अतिरादित्य तदत् सत्य . Mādhava explains रूपम् इव सत्यम् । तद्वि चक्षु
 ग्राह्यं यदेवं सत्य भवति । Sayana says अमति नं । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्य
 बाधरहित । रूपते इति रूप सत्त्वम् । Here also Geldner translates
 true as a portrait* Oldenberg translates the stanza thus He
 who being truthful like the god Savitr protects by his power
 of mind all settlements, praised by many like impetuous
 splendour, the truthful one has become dear like vital breath and
 worthy to be searched for* Under ६V v 8 ३ ऊर्ध्वा यद्यानतिर्मा
 चदियुतम् Bharatasvamin says अनेरभिनवाद्यान् अमति । अभिमतिर्मा तैजसा
 भा दीति । Under अनेरति Unādi iv 59 Ujjvaladatta and Durgasimha
 explain अमति as काल, Nārāyaṇa as मार्ग, Peruvāmin says अमतिस्त्वं
 अभिमतिं राजाया दत्तकाश्रमे

amati—ignorance, *amati*—appearance image, figure, picture,
 portrait, pattern, model, ideal

अभत्—The root अभ is both P and A, both intransitive and
 transitive in the Vedas

रचनाया—रच् is उभयपदिन् in the Vedas

नमस्तुती—commanding respect, cf 185 3 अनेहो दातमदितैरनर्ष
 ऋदे हर्षदवर्ष नमस्तु I call for Aditi's gift perfect undisputed, cele-
 stial, deathless inspiring veneration Not analysed in Pp as
 नमस् is न न here and not a वद

वृत्तदा—possessed of strength of will दृष as an adj means
 dexterous strong, as a noun it means strength, strength of mind,
 will, from दृष 'to be able' सनमिनी (See p 158 f n) will be a
 good equivalent in classical Sanskrit

अध—prep governing गो.

गो—gāṛi is primarily the seat of the chariot then by
 synecdoche, the chariot itself.

मिच आनादि—The Voc मिच is accented as standing in the
 beginning of the sentence, and since the Voc is not regarded
 as forming a part of the sentence, the finite verb आनादि is also
 accented as beginning a sentence

चनः—because the रजत character of the विसृज्य is not clear from the महितापात्र, रति has been added to it in Pp. to draw attention to its रजत character; note that the word is not repeated after रति. In the case of the verb चाग्राये in this stanza and चाग्राये in the next रति in the Pp. shows the प्रत्यक्ष character of the words.

"The fundamental and by far the most frequent adnominal use of *antar* is connected with the locative in the sense of 'within' 'among'; e.g., चनः सहद्रे 'within the ocean'; चप्सनाः 'within the waters'; चनदेवेषु 'among the gods'... From the locative its use extends in a few instances to the ablative in the sense of 'from within'; e.g., चनरगमनः 'from within the rock'.... From the locative its use further extends, in several instances, to the accusative in the sense of 'between' (expressing both motion and rest), generally in connexion with duals or two classes of objects; e.g., इन्द्र इत् सोमपा एवः...चनदेवान् मर्त्यान् 'Indra is the one Soma-drinker (between=) among gods and mortals' " MACDONELL, *Vedic Grammar*, p. 418.

6

अक्र॑विह॒स्ता सु॒कृते॑ पर॒स्या
यं वासा॑ये वरु॒णिष्ठास्व॒न्तः ।
राजा॑ना च॒त्रम॑हृणीयमाना
सह॑स्रस्यू॒णं वि॒मृयः॑ सह॒ द्वौ ॥६॥

अक्र॑विह॒स्ता | सु॒कृते॑ | पर॒स्या ।
यम् | सासा॑ये इति | वरु॒णम् ।
इत्वा॑सु | अन्त॑रिति ।
राजा॑ना | क्षत्त॑म् | अहृ॑णीयमाना ।
सह॑स्रस्यू॒णम् | वि॒मृयः॑ | सह॒ द्वौ ॥६॥

Possessed of hands that shed no blood or that are not
inggardly (*ākraṇi hasta*), protecting the pious (*sukṛte paras pā*)
whom ye save (*yam trāṣāthe*), O ye two Varunas (*Varunā*),

amid oblations (*ilasu anlak*) ye lings (*rajanau*) free from wrath (*ahrayamana*) ye two together (*saha dvau*) uphold (*bibhrthah*) - dominion (*hastrai*) of a thousand columns (*sahasrasthi nam*)

अक्रविहस्ता अकृपणहस्तौ दानशूरावित्यर्थः । तस्मै । सुकृते शोभन-
स्तुतिर्यत् । परस्या परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे वरुणा मितावरणौ * युवा य
यजमानम् इत्तासु यजाम्भिमिषु अन्त मध्ये त्वासाथे रक्षय तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता
परस्या च भवथ इति सम्बन्धः । किञ्च युवा राजाना राजमानौ अष्टुणीयमाना
अक्रुध्यन्तौ ह्यौ परस्पर सह साहित्येन क्षत्र धन सहस्रस्यूणम् अनेकावष्टम्भक-
स्तम्भोपेत सोधादिरप्य गृह च विभृद्य धारयथ । सुकृते यजमानाय । अथवा
क्षत्रे वरम् अपरिमिताभिः स्यूणाभिरपेत रथा चागमनार्थं सह धारयथ । ६॥

अक्रविहस्ता—*ved dual* with the *वृद्धी* accent *क्रवि*, *हूर* *क्रव्य*, *crude raw* are all etymologically connected and originally mean bloody raw

सुकृते—the stem is *सुक्रन्* S construes it with *अक्रविहस्ता* some western scholars with *परस्या*

* *परस्या*—*Nom dual* of *परस्या* *Nom sing* *परस्या* *du* *परभ्या* *परभ्यौ* *pl* *परभ्यः* It is a compound of the indeclinable *पर* and *दा* to protect and means *lit* protecting from = distance mediate protector *परशब्दोऽप्ययम्* । *पर* *सत्कृष्ट* *धारयते* *रक्षते* इति *परस्यान्* । *Mahidhara* on VS xxxviii 10 For *पर* see pp 58 59 *अत्रयथा* means 'immediate protector

C/ दातं ददिया¹ सत न परस्या मुख जगत्पा सत नक्षत्रपा । ²वर्तितोकाय
नभवाय दातम् ॥ *viii* 9 11 where *Sayana* says *परमतिशयेन पात्रको* ।
पात्रम् *पात्रात्* *मुट* Under *viii* III 16 S says *परस्या* *परपात्रयि*

* *मितावरणौ*—M This is evidently a typographical error as under the previous stanza we get the correct reading

† Some MSS read *वा* for *च*

‡ Guardians of homes

§ Home

Under TS iii 5 11. 2, iv 3 13 2, ii 4 7 6 etc अतिशयेन पालयिता

In *Kathaka Samhitā* xxi, 18 गोपा and परस्या are used in the same sentence अदभ्यो गोपा उत न परस्या अथे युमदुत रिवद्दीहि In xxvii 16, however, we find अथो एता एव देवता एतासा दिवा परस्या अज्जत योदीयाय Bhatta Bhāṣkara explains परस्या under TS ii 5 11 2 as प्रजह् पारजिताः पारस्वरादिभ्यः सुद् He probably does so to distinguish it from गोपा which occurs in the same stanza

प्रासादे—2, du s nor sub of प्रै or वा to rescue, collateral form of प्र, just as प्रा is the collateral form of प्र

वदवा—elliptical dual for मित्रावरुणा Similarly अहनी is used in the sense of रात्राहनी, यात्री in the sense of यात्रारुपित्री, मित्रा in the sense of मित्रावरुणी पितृ and मातरा for मातरापितरो, उवासा for उवासानमा, etc V G S, p 193, 2o Elliptical duals were much commoner in Vedic than in classical Sanskrit In Greek *Kastore* stands for Castor and Pollux and *Aiante* for Ajax and Teukros, In Latin *Castores* means Castor and Pollux and *Cereres* Ceres and Persephone

अहनीयमान—Ved du अहि is read in the *Nighantu* in the sense of 'flame' (i 7) and 'anger' (ii 13), and अहनीयते which is the denom from अहि in the list of roots meaning 'to be angry' In the अष्टाद list figures अहनीय*रोषे अहनीय* where the sense of अहनीय appears to have developed by the popular association of the root with रोषे Naturally the sense of रोषे became obsolete in classical Skt and the sense of अहनीय alone remained

सहस्रस्तम्भम्—note the सहस्रीहि accent Skt *sahasra*, Av *hazanra*, Beng *hajar* Skt *sthūna*, **stul na*, (from *stul* or *stal* an extended form of स्त) O H G *stolla* (**stol no*) prop. port, Germ *Stall*, Eng *stall*, Av *stūna*, *stuna* 'A house, such as a palace and the like, possessing many supporting pillars' the expression is noticeable as indicating the existence of stately edifices.—Wilson

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा
 वि भ्राजते दिव्यश्वाञ्जनीव ।
 भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा
 सनेम मध्वो अधिगत्यस्य ॥७॥

हिरण्यनिर्णिक् अयः अस्य स्थूणा ।
 वि भ्राजते दिवि अश्वाञ्जनी इव ।
 भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा ।
 सनेम मध्वः अधिगत्यस्य ॥७॥

Its pillar (*asya sthūṇā*) is made of iron with the sheen of gold (*hiranyanirṇik āyas*). It shines (*vi bhrājate*) in heaven (*divi*) like a whip for horses (*aśvāṅjani eva*), or planted firmly (*nimitā vā*) on an excellent and fertile field (*bhadre kṣetre kaśtre*). We would share (*sanema*) the mead (*madhvah*) on the seat of your car (*ādhiḡgartyasya*).

अनयो इयो हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । अस्य रूपस्य स्थूणा कोलकादयः । अयः । हिरण्यनामैतत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो इयो दिवि भ्रान्तिक्षे विभ्राजते । किमिव अश्वाञ्जनीव । अश्वाभ्यापनशीला मेधाः । तानजति गच्छतीत्यश्वाञ्जनी विद्युत् । सेव दिवि भ्राजते । किञ्च भद्रे कल्याणे स्तुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने तिल्विले वा । वाशब्द इवार्थः* । 'तिल स्नेहने' [पा० ६।१०३, १०।१०३] । तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्पेस तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम् । घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे निमिता स्थूणा

* वाशब्द इवार्थः—found only in CA. of M.

† So also under तिल्विवास्तमिषस्यो विमालीः vii. 78. 5. Under SB. iv. 5. 8. 11 यदि इतोषीयान्—इत्यतिविश्व इव, वायतिस्त्वित्यो भविष्यतीति विद्यान् Harivāṣṭamīn says : रित संवरणे [पा० ६।१००] । विष इव वायामिः पुष्पक्षेत्रे वर्धते तिल्विम् । वास्तोऽकारणोप । तिल्वि occurs in another ṛk quoted in several Gṛhyasūtras : १३६६ तिल्वि निमिता तिल्विवास्तमिषस्यो मध्ये पीवत तिल्वीम्.

‡ Under मध्वाश्वद्विषो घृतसोमोऽनु कृतव निमिषे तत्तुः iii. 80. 4 निमिता is explained as निमिता निमिता.

यूपयष्टिरिव स्थितः० । मध्वः मधुपूर्णं गर्तस्य गर्तं रथं सुनेम सम्भजेम ।
 कर्मणि पठ्यो । अधीति पूरणः^१ । अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वः मधु
 सोमरसं सुनेम स्थापयेमेत्यर्थः ॥७॥

हिरण्यनिर्दिक्.—हिरण्यस्य सुवर्णस्य निर्दिक् रूपम् इव निर्दिक् यस्य सत् । निर्दिक्
 occurs at the end of the compounds एतं, चन्द्रं, चयं, चधिं, वर्वं,
 रुद्रस्यं, हिरण्यं Note निर्दिक् in Padapāṭha "A compound which,
 being divisible by avagraha, is entitled to restoration of its च, न
 etc, retains its right even when, by farther composition, the
 division of its original members is lost."

दिक्^१वाजनीव—for the कम्पलर see pp 129 30

चवाजनी—जवा । चवाजनी कश्चेत्याहुः Nir ix 19 Under चवाजनि प्रवेतसो
 चवाजनीसमत्सु चोदय BV vi 75 13. "Thou, whip, that urgest horses,
 drive sagacious horses in the fray" S gives the correct mean-
 ing. Similarly we have दद्यात्वेद् योचवनात्, vii 33 6 "like
 sticks wherewith they drive the cattle" S's explanation of the
 word as 'lightning' here is very far fetched but is most suited
 to the context

महे—Skt *bhadra* > **bhadla* > Prak *bhalla* > Beng *bhala*
 निमिता—from नि to set up Mod Persian *mekh nail*, Lat
maurus wall, महे ता post 'यतिरनन्तर' इति वती प्रकृतिस्वरत्नम् ।

नथ—See pp 170, 174 Partative genitive भाग्यतिरेकनिमिता एही ।
 चविद्वर्तस्य—occurs only here वत् has evidently been added
 to the prepositional compound चविद्वर्त acc to the rule भवे ह्रस्वि,
 so *svanta* in the final syllable was expected acc. to दिक् स्वरितम्
 as in चविकल्य about the arm pit, उपकल्य upon the sides, etc, but
 here the initial syll is accented as in चवान्ना through the entrails,
 उपवान्ना in each month In his com. on the Atharvaveda S says
 that the final of चवान्ना is स्वरित acc to दिक् स्वरितम् "There are a

* यूपयष्टिरवस्थित—M Other readings in M's MSS are निर्दिक्ता
 यूपयष्टिरवस्थित, निर्दिक्ता यूपी यूपयष्टिरवस्थितम्, निर्दिक्ताययष्टिः अवस्थित ।

^१ S appears to read चविद्वर्तस्य in the text and चविः यतेश्च
 in Pp

few cases in which *ya* appears to be used to help make a compound with governing preposition : thus *apikakasya*, *upakakasya*, *udapya* up stream, and perhaps *upatruya* lying in the grass (occurs only in voc) . But, with other accent, *anuantrya*, *upaniasya*, *abhinabhya* up to the clouds, *antihparśavya* between the ribs *adhigartya* of unknown accent *adlukastya* *anuprathya*, *anunasikya* *anuvamsya* * WHITNEY, *Sanskrit Grammar*, 1212 n

Unless we resort to व्यत्ययी बहुवन् for accentuation we must dissolve अधिगत्य thus गते भवम् गत्यम् । गत्ये अधि अधिगत्यं (प्रादि) । तस्य । which does not appear to make good sense . The only reasonable dissolution of अधिगत्य appears to be गते इत्यधिगतम्, (विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव) तत्र भव अधिगत्यं तस्य

We may however take the bull by the horns and say that गत्ये has been used here in the same sense as गते with the pleonastic suffix व and then dissolve the compound ■ a प्रादि गते एव गत्ये, वच्चादित्वात् स्तार्थिकी वन् । 'यतोऽनाव इत्याद्युदात्तम् । अधिगुट गत्येम् अधिगत्यम् । अथादय आनायर्थे द्वितीयया इति प्रादिसञ्चारः । 'तत्पुरुषे ह्रस्वादेकतीयाः सप्तम्यपमानाश्च' इतीयाह्वाना' इति ध्रुवपदप्रवृत्तिसंज्ञकम् । 'उपसर्गायाः भवर्तृम्' इति फिट्प्रवृत्तिः अधिगुट आद्युदात्तः ।

8

हिरण्यरूपमुपसो व्युष्टा

*ययस्त्रुणसुदिता सूर्यस्य ।

आ रोहयो वरुण मित्र गतं

मतयसाये अदितिं दितिं च ॥८॥

हिरण्यरूपम् । उपसो । वि०उ०ष्टी ।

भयस्त्रुणम् । उव०इ०ता । सूर्यस्य ।

आ । रोहय । वरुण । मित्र । गतम् ।

अत । चक्ष्माणे इति । अदितिम् ।

दितिम् । च ॥८॥

* The correct reading is "अदित्य", the visarjanīya being dropped acc to उच्चारणविधौ कृप्यते इति नृदिपि HP is 30, i.e., a

At the break of dawn (*usāsah vyāstat*) at the rise of the sun (*Sūryasya uditā*), you two mount (*a' rohathah*), O Varuna and Mitra (*Varuna, Mitra*), the car (*gariam*) that is of golden form (*hiranya rūpam*) and iron pillars (*ayasthānam*) and from there (*atah*) you two behold (*caksāthe*) infinity (*aditim*) and limitation (*ditim ca*)

उपसः व्यष्टौ प्रातःकाल इत्यर्थः । सूर्यस्य उदिता^१ उदिताबुदये । अ
एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन् काले हिरण्यरूपम् अथःसूणम् अयोमय-
शकुम् गर्तम् रथं हे वरुण हे मित्र युवां गर्तम् च आरोह्यः यजं प्राप्तुम् ।
अतः अस्मादेतोः अदितिम् अलण्डनीयां भूमिं दितिम् खण्डितां प्रजादिकां च
चक्षायै पश्ययः ॥८॥

TS : 8 12 8 reads the stanza thus हिरण्यवर्णसुवर्ण विरीकेषु
सूणादितौ सूर्यस्य ततश्चायान् where S's explanation runs thus
हे वरुण यन्मुनिवारक वानरक हे मित्र यन्मारक दक्षिणवर्ण, युवा वर्तमानोक्तम् । परित
वर्तमानतादिभिरप्यादिते उति रथस्योपरिभागी गर्तसदृशी भवति । आरोह्य कदा
कर्तव्यमित्यप्यते—उपसा विरीके सूर्यस्योदितौ प्रतिदिनं यान्मुनिवारक सूर्योदयान् पूर्वभागीनि
तीर्णां सन्वन्ति विविष्ट आलोके प्रवर्तमाने उति य. सूर्यस्योदयस्यविशुद्धपणे उति । हिरण्य-
वर्णौ सुवर्णवर्णितकवचप्रतिमोकेन हिरण्यवदभासमानौ । अथ सूणौ खण्डितभक्ष्यनद्वयौ ।
ततो रथारोहणादूर्ध्वम् अदितिम् अलण्डनीयां भूमिं दितिं खण्डितां परितो च
चक्षायै क्रमेणानुवर्तमानवदृष्ट्वा समीचीनान् ।

VS x 16 reads हिरण्यवर्णसुवर्ण विरीके समाविष्टा उदिताः सूर्यस्य ततश्चायान्-
अदितिं दितिं च where Mahidhara, following Uvaṣa, explains d thus:

visarjanīya followed by an ऊपर्यर्थ which is followed by the first or second letter of any varga is dropped, even if the ऊपर्यर्थ be cerebralised.

¹ S. first gives the form in class Skt. and then its synonym.

* This is superfluous and must be dropped

अदितिम् अदीन निष्ठितानुष्ठाता दिति दीन नास्तिकवत् च पश्यतम् । अयं पापी अयं
पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः ।

Durga under Nir in 5 explains it thus 'अत' एवमाहृत 'अत्तये'
कुहवमित्यर्थः । अदिति दिति च । अदितिम् अदीनम् अनुपधीयमावन् चाकपयन् ।
दिति दीनं चोपधीयमावन् अमितपक्षमित्यर्थः ।

हिरण्यदपम्—C/ हिरण्यनिधिम् in st 7

शुद्धौ—Acc to S उच्छी विवासे [१।११४] । विवासी वज्रं नम् । त्रिम् ।
'तितुम्' [अ१।२] इत्यादिना इटवतिषेच । त्रयादिना [अ१।१६] षत्वे णुत्वम् ।
'तादी च' [१।१।४०] इति पूर्वपदप्रत्ययविरतम् । यथादिमे 'उदात्तस्वरितयोर्वच' °
[अ१।४] इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । Acc to western scholars formed
by adding त्रिम् to वम् 'to shine' (see p 90), preceded by वि. Note
the svarita accent C/ तन्वा x 84 6 'तवी रज्ज्वा मुद्यायाम्' in found
frequently in the Rāmāyana

अयं अयम्—C/ अयो अयं स्यात् in st 7

उदितः—See p 107

अवाते—See p 86

अदिति दिति च—"Acc to Sāyana, Aditi or the earth as an in-
divisible whole, and Diti as representing the divisible people
and living creatures inhabiting it. Aditi appears to mean infinite
nature and Diti to be a goddess connected with Aditi without
any distinct conception and merely as a contrast to her. The
words may perhaps mean the eternal and the perishable, yonder
boundless space and the bounded space near us or Sky and
Earth, or Nature by day and Nature by night. 'At all events',
as Dr. Muir observes, 'the two together appear to be put by
the poet for the entire aggregate of visible nature'. See Original
Sanskrit Texts, v pp 42-48." GRIFITH

१. "अनातिविवासे इति तद्विवासे । त्रिपिण्डं एव प्रदुष्यत इति पुनर्वचरे ।"
अथर्ववेद-पुनर्वचरे ।

9

यद्वं॑हि॒ष्टं॑ नाति॒विधे॑ सु॒दान्

अच्छि॑द्रं शर्म॑ भुवनस्य गोपा ।

तेन॑ नो मि॒त्रावरु॑णावच्छि॒ष्टं

सि॒धासन्तो॑ जि॒गीवांस॑. स्याम ॥८॥

यत् । ब॒हि॒ष्टम् । न । अ॒ति॒वि॒धे ।

सु॒दान् इति॑ सु॒दान् ।

अच्छि॑द्रम् । शर्म॑ । भु॒वन॒स्य । गो॒पा ।

तेन॑ । नः । मि॒त्रावरु॑णी । अ॒वि॒ष्टम् ।

सि॒धासन्तः॑ । जि॒गीवांसः॑ । स्या॒म ॥९॥

Bountiful (sudānā) guardians of the world (bhuvanasya gopa) that (yat) shelter (śarma) [which is] strongest (bham hūtham), impenetrable (na atividhe) and flawless (acchidram) with that (tena), O Mitra and Varuna (Mitra Varunau), aid us (nah avistam), desirous of gain (śiḍṣantah) may we be victorious (jigvāmsah syāma)

दाक्षायण्यश्चे 'यद् बंहिष्टम्' इति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो याज्या । सूत्रितञ्च । 'आ नो मित्रावरुणा यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदान्' [आ० श्रौ० २।१४।११] इति । मैत्रावरुणे पशौ हविष एवैव याज्या । सूत्रितञ्च । 'यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदान् हिरण्यगर्भः समवर्ततामे' [आ० श्रौ० ३।८।१] इति ।

^१ दर्शपूर्णमासयाग एव शुभविज्ञतिभूतो दाघायण्यश्च इति व्यपदिशति । तत्र पूर्णिमाया प्रतिपदि च पौर्णमासो यागोऽनुष्ठेयः अमाया प्रतिपदि च दर्शः । सूत्रितं च—'दाघायण्यश्च पौर्णमासो हे अमावास्यो यजेत' [आ० श्रौ० २।१।१०] इति । तत्रामावासान्तर प्रतिपदि मित्रावरुणदेवताया पशव्या हविर्भूति । सूत्रितं च 'मैत्रावरुणममावास्यायाम्' [आ० श्रौ० २।१।४।६] इति, 'अमावास्यायां पशव्या मैत्रावरुणोति च' [का० ३।४।६] इति च । तत्र मैत्रावरुणस्य हविष चाहुतिप्रदानकाले यद् द्विष्टमिच्छन् वक्तव्यम् ।

मित्रावरुणदेवताकथयतावानुष्ठाने तद्व्यादिप्रधानहविर्याम् एषा याज्या । तत्रावाधनाद्यनेन सूत्रितम्—'आ वा मित्रावरुणा कृच्छ्रजुष्टिम् आ यात मित्रावरुणा मुमयस्य आ नो मित्रावरुणा ह्यजुष्टिं पुर्वं वक्ष्यामि पौवसा वसायै वा वाज्या सिंघत औवसेनो यद् द्विष्टं नातिविधे सुदान्' [३।८।१] इति । तत्र प्रथमान्वित्य अनेन यथा पुण्यकारं कृत्वाऽनुष्ठानं ईदृशेऽप्येव याज्या ।

हे सुदानू शोभनदानौ, हे भुवनस्य गोपा, युवा बहिष्ठम् बहुलतम्*
यत् अच्छिद्रम् अनवच्छिद्रम् । शर्म सुख गृह वा नातिविधे अतिवेदुमशक्य
शर्मः इति शर्मविशेषणम् । न्यय ताडने [वा' ४१७३] इत्यस्मादत्युपपदे' कृत्याये
केन्' सम्प्रसारण च । तादृश शर्म धारयय तेन शर्मणा न अस्मान् अविष्टम्
रक्षतम् । हे मित्रावरुणौ सिपासन्त धनानि सम्मकुमिच्छन्तो वय
जिगीवास, शत्रूणा धनानि जेतुमिच्छन्त ' स्वाम भवेम । १९॥

बहिष्ठम्—Acc to Skt. grammar, superl of बह्व (Gk pakhulōs),
the superl of बह्व (Gk pakhus thick) being भूषिष्ठ* Acc to

* बहुलतम्—M P

† It is doubtful if this is the correct reading. The paraphrase
is not very happy and अनवच्छिद्रम् can hardly be construed with
गृहम् अविच्छिद्रम् would appear preferable to अवच्छिद्रम्. Under i 5B 8
b explains अच्छिद्रा शर्म as अक्षयानि मुद्यानि. Under i 145 3 अच्छिद्रोति
is explained as अविच्छिद्ररक्षय. Under vi 49 7 अक्षिद्र यरय शर्म S
says क्षिद्रहित गृह सुख च. Under viii 27 9 अक्षिद्र शर्म वक्ष्यत S says
अक्षिद्र वाचकहित साधोषो वा । शर्म अशानि दुःखार्थकमिति शर्म गृहम्. Under
ii 25 5 अक्षिद्रा शर्म दधरे वृषि S says क्षिद्रहितानि सन्तानि
मुद्यानि यदा शर्मेति गृहम् । क्षिद्रहितानि वदन्तानि. Under iii 16 5
अक्षिद्रा शर्म is explained thus स्वर्गादिमुखाधनमूलाव्यप्रीवादीनां कर्माणि
कर्तुं कर्ममुपधनैकव्यप्रीवादिनां समुद्यानि कुरु ।

‡ This शर्म is really superfluous

§ सुतीति शर्म ।

* कृत्याये तर्हि केन् केन त्वम् P 3 4 11 The rule for सम्प्रसारण is यदि
न्या यदि अदि यदि विवति इयति एव्यति भव्यतीनां टिति च P 6 1 16

† जिगीवास—It means जिगीवन्. See b under ii 12 4 p 160,
vi 10, 7. Under x 78 3 it is explained as अवधोषा and under
TB ii 8 6 7 as जेतुं वरयय रक्षयय here is due to the रक्षयय
in धनानि सम्मकुमिच्छन्त which is quite correct

* Acc to ph. logists भूषिष्ठ has got nothing to do with बह्व,
but is formed from the root भृ with the suffix ष्ठ and a connecting
C/ भृष्ट, भृजन् etc

philologists, as usual *ṛṣ* has been added directly to the root *bah*, *bamh* to be thick, firm, strong (Av. *bañsak*—height, depth) Cf. *mānhiṣṭha* from *māh* to bestow abundantly. V. G. S., p. 95

अतिविधे—Dat. inf. from *वध्* 'to pierce' (Lat. *di-vid-ere* 'to part asunder') preceded by *अति* (through). Acc. to some philologists *विध्* (वि 'apart' and *धा* 'to set, to place') is the original form of the root. *वध्* is later and due to the analogy of *वध्* which also has the सम्प्रसारण form *विध्*. *विध्*: *वध्*:: *विध्*: *वध्*. The dative infinitive is sometimes used in a passive sense. Cf. Eng. a house to let. V.G.S., pp. 191. and 335α. Cf. *नेवा गच्छतिरपमंवेद्य च* x 1: 2

सुदान्—Normally accented on the first syllable of the second member acc. to *आयुदान् वाय्* इन्द्रसि 6. 2 119. Here unaccented, being Voc. Note the Pada-text. *दान्*—cf. Lat. *dōnum*

अच्छिद्रम्—Though a बहुव्रीहि it has the accent of the लङ्प्रत्ययस्य. Similar other instances are *अचिति* imperishable, *अङ्गु* kneeless, *अनापि* kinless, *अनङ्गु* destitute, *अङ्गी* bold, etc. Under TS. i 1. 6 S. follows Bhatta Bhāskara and says. *अच्छिद्रेणेति बहुव्रीहिस्यै नञ्प्रत्ययान्* इत्युत्पत्त्यनोदानः शब्दोति, नतस्तत्प्रत्ययः शक्यः। Under RV i. 40. 4 S. 3138 अयो नाप्यस्येति अचिति। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्येतिस्वरत्वम्। 'नञ्प्रत्ययान्' इति न 'सर्वे विधयश्चन्द्रसि विद्वन्मानो' इति वचनात् प्रवर्तते। Note that of the four Bahuvrīhi's अङ्गु, अङ्ग, अङ्गद and अङ्गोष् (free from disease), *amitya* is accented on the first syllable, *ajara* on the second, *agadā* on the third and *anamidā* on the fourth.

हन्—(Eng. *helm*) from *ह* or *हन्* 'to cover, hide, protect', *हन्* (hall). *हरीर*, *हरण* etc. are from the same root.

भुवनम्—unaccented because a "genitive case dependent on a locative (never separated from it by an intervening word) form, & it were, a single word or phrase with it, and shares its accent."

मेषा—See p. 44, dual like *वस्य* in st. 6.

मित्रावरुणौ—note the dual in *वाम* the first member and *वाम* in the second

चविटम्—2 du imper is sor of च्च् to and

सिवाचम्—Noma pl of pr part of the desiderative of च्च् to gain

जिगीवास—See p 107

TB II ■ 6 7 reads नातिविदे for नातिविदे and जीग्रीवास for जिगीवास S explains सुवन्स लोकास बोधा रचनी मुदान् योमनस फलस दातरी च निदावदधी यद् यज्मात् कारणात् बहिष्ठम् अलन्तवृत्तम् अचिद्धं विनाशरहित इमे सुखं नातिविदे भवदनुपह विना प्रक्षारानरेषाचामिर्मात्यर्वा लभम्, तत कारणात् च निदावदधी नोऽप्यात् चविटे रचितवनी । सिवाचल भवद्वा फल लभुमिच्छन्ती यद् जीग्रीवास जेतु प्राप्नुवन्त्याम ।

PUSAN

Characteristic features

Eight hymns* are addressed to Pusan singly In one he is lauded jointly with Indr† and in another with Soma ‡ He is a solar deity and the name derived from पुष् to prosper means 'promoter of prosperity' In the Nirukta (xii 17) Pūsan comes immediately after Surya and the name is explained thus यद् वरिष्मत् पुष्यति तत् पुषा इति The Brhaddetata (ii 63) says

पुषन् विरिं पीषयति प्रपदन् रश्मिभिः ।

विममकीन् पुषति मरुताजन्तु यवभिः ॥

* i 42 138, vi 53 56 vi 58, x 20

† ii 40

‡ vi 5

§ 'यद् वरिष्मत् यदा वरिष्मत्' चापुष्यति वा यज्मात् मुह पुष्यति विभक्तिं 'तत् पुष्यति' 'पुषा' 'अरि' । Durga पुषा योमनस यतःप्राप्त दीवः । 'पुष्य' दं दीव मष्टम्' [मि० भा० ११११/१२] 'पुष्यते' [मि० भा० ११११/१३] इत्यादिभिरिति । पुष पुष्टौ [वा० १०३] । यज्मात्' इत्यादिना [मि० १११३६] कनिष्ठस्यवाक्या निपातित । S on A 1 1 1

As regards personal appearance the epithet चक्षुषि 'glowing' is frequently and exclusively applied to Pusan. He wears braided hair (कपदिन् vi 55 2) [a characteristic which he shares with Rudra] and flourishes a beard (प्र खल्लु द्यौर्वी द्यौन् x 26 7). His weapons are a golden spear (हिरण्यबाणोन्मन 1 42 6) an awl (चारा विम्याह्वी vi 58 8) and a goad (चर्ग पूषा विधिरामुदरीवजन् vi 58 2). His car is drawn by goats (चगा पुष्य चगिन् — *Brhaddevata*) and he is regarded as the best charioteer (रथीतम vi 56 2). His characteristic food is कण्ठ or gruel (नीमन्मन् उपावदन् पातवे चक्षी सुतम् । करन्मन्मन् इच्छति ॥ vi 57 2). From the *Satapatha Brahmana* we learn that he had no tooth (चदन्मन् पूषा).

Pusan is well-known as the custodian of the road. When we think of Pusan we are reminded of Kālidasa's stanza

रथान्तर कमलिनीहरिने, सरोजिन्हायाद्गुप्तेर्निबन्धितार्वसूखताप ।

भूयात् कुक्षेयदरजोमदुरेश्वरस्या गान्धातुबुलपवनस्य शिवस्य पत्या ॥

'Pusan clears and makes level the path, fills the meadows with emerald grass and makes the paths pleasant and journeys safe for his worshipper. He drives the wicked wolf and guileful robber from the road (i. 42 2 3). He is the protector and multiplier of cattle (पशुपति) and human possessions in general (वृष्टिधर iv 7). He follows the cattle and guards the horses that none of them may be lost on the way none injured. He is called विमुक्षी नपात् 'son of deliverance' and विमुक्षन् 'deliverer'. The man who has lost his way and the man who has lost his cattle call on him for help which is not long in coming. Whatever is hidden or lost is made manifest by Pusan. In this respect King Kārtavīryarjuna supplanted him in later times. He knows the path to heaven also and so he conveys the souls of the dead to the abodes of the Fathers (x 17 3 II).

The chief characteristics of Pusan, the path finder, may be summed up in half a stanza

मयहे वापक पूषा पय परोक्ष रक्षिता ।

"The similarity of Pūsan to Hermes is undoubted: both have in common the duty of conducting men or the souls of the dead on the roads: they are closely connected with the herds, confer wealth, act as convoys, are connected with the goat, and even the braided hair of Pūsan has been compared with the Krobalos of Hermes" KEITH, *Religion and Philosophy of the Veda*, p. 107.

Attempts have also been made to identify the pastoral deity Pūsan with Pan of Greek mythology.

[Muir, v. 171-74; KAEHI, 55-56; MACDONELL, 35-37; BLOOMFIELD, 170-78; KEITH, 106-08]

Hymn No. 7

PŪSAN

VI 54

सं ६

सू० ५४

मरुताम ऋषिः । पूषा देवता । गायत्री मन्त्रः ।

1

सं पूषन् विदुषा नय

सम् पूषन् विदुषा । नय

यो यज्ञमानुगासति ।

यः अज्ञमा । अनुज्ञासति ।

य एवेदमिति ज्ञाय ॥१॥

यः एव इदम् । इति ज्ञाय ॥१॥

Con-jon (aim naya) [us], (1) Pūsan (Pūsan) with the man who knows (viduṣā), who (yāh) shall straightway direct [us] (iḥ) and who shall say, (yāh ced brat), 'Here it is' (iḥ) (iḥ) (iḥ)

‘सं पूषन्’ इति दशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्पणं पौष्णं गायतम् । ‘सं पूषन्’ इत्यनुक्रान्तम् । नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम् । सूतितञ्ज—“‘सं पूषन्विदुषा’ इति नष्टमधिजिगमिषन् मूढो वा” [भा° गृ° सू° ३।६।७-८] इति ॥

हे पूषन् पोषक देव, विदुषा ज्ञानता तेन अनेन संनय अस्मान् सद्गमय यः विद्वान् अञ्जसा ऋतुमार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यमाप्सुपायमुपदिशति । यः च. एव एवम् इदम् नष्टं भवदीयं धनम् इति ब्रूवत् प्रवीति । नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥३॥

अञ्जसा—The adverbs अञ्ज, (Acc), अञ्जसा (Inst) and अञ्जसि (Loc) are found in RV. in the sense of quickly, suddenly, straight way. They are derived from a noun अञ्जस् meaning ointment, then a slippery way, a gliding motion. अञ्जसा is used in classical Skt. also generally in the sense of ‘truly, correctly’ to a certain extent, but अञ्जस्तेन is more common.

अनुशासति—(class अनुशिष्यात्) 3. sing subjunctive present of अनुशास् ‘to instruct’. In the indicative present अनुशासति is the 3 pl form.

एव—In view of इमे एव in the next stanza एव may be regarded as भिन्नशब्द here and connected with इदम्.

नवत्—(class वृत्तात्) 3 sing subjunctive present of नृ. In the case of अनुशासति the ending is primary, while in the case of नवत् the ending is secondary.

These two verbs are accented in connexion with ‘यद्वत्ता द्वितम् ।’

१ पञ्चमपञ्चम पञ्चमेऽनुवाके षादश सूक्ताणि । तत्र सप्तमिति पञ्चमम् । भार्गवस्यो भरद्वाज षष्ठ मन्त्रममपञ्चम् इति परिभाषया भार्गवस्यो भरद्वाज षष्ठिः । पूर्वं सूक्तानुक्रमेण “पौष्णं तद वायवं वै” इत्युक्तेऽष्टादशपरिमाणव्याप्त्या द्वा देवता गायन च इदम् ।

२ यो नष्टद्रव्यमधिगन्तुं लभ्यमिच्छति, स ‘सं पूषन् विदुषा’ इत्यनेन ज्ञेयेन नष्टं विदुषा-जपेन । यो वा मूढः अञ्जसा योऽपि ज्ञेयज्ञेयेन नृप्याजपेन । इत्येतत् ।

2

समु पू॒ष्णा ग॑मेमहि

यो गृ॒हां अ॑भिशासति ।

इ॒म ए॒वेति॑ च ब्र॒वत् ॥२॥

सम् । ऊँ इति । पू॒ष्णा । ग॑मेमहि ।

य । गृ॒हान् । अ॑भिशासति ।

इ॒मे । ए॒व । इति॑ । च । ब्र॒वत् ॥२॥

We would also unite with (*sam u gamemahi*) Pusan (*Pusna*) who shall direct (*abhi śasati*) us to the houses (*grha n*) and shall say (*bravat ca*) [11 18] just these (*ime eva iti*)

पू॒ष्णा भ॒नुगृ॒हीता व॑र्यं सङ्ग॑मेमहि तेन जनेन सङ्ग॑च्छेमहि यो जनो गृ॒हान्
येषु गृ॒हेष्व॑सदीया नष्टा प॒शव॑स्तिष्ठन्ति सान् गृ॒हान् अ॑भिशासति अभिशास्ति
आभि॑मुदयेन बोधयति । यश्च इ॒मे त्व॑दीया नष्टा प॒शव॑ ए॒व ए॒व तिष्ठ॑न्ति इति च
ब्र॒वत् भू॒यात् ॥२॥

सम् गमेमहि—1 pl a aorist opt Ātm of सम् The present opt would be गच्छेमहि In the Vedas as in classical Skt सम् गम् is Ātm when intransitive

—See p 121

गृहान्—from गृह lit that which receives one The word is masc in RV and used in the plural means a house or consist-
ing of several rooms In classical Skt however the masc
form was restricted to the pl as the word is prevailingly
plural in the Vedas गृहा गृहान् ? गृहणीति गतान् Air III 9
गृहा इति तु भूयोऽयम्—Amara

अभिशासति—3 sing subjunctive present of अभिशास

In st 1 इ॒म neut sing stands for व॒र्यम् in st 2 इ॒मे masc
[1] stands for गृ॒हान् previously mentioned or प॒शव॑ in the mind
of the poet In TB 1 3 1 6 we find यथा नष्टं विना प्राह—
वदन्ति

3

पू॒ष्पा॒द्य॒क्रं न रि॒प्यति॒

न को॒शोऽव॒ प॒द्यते॑ ।

नो अ॒स्य व्य॒थते॑ प॒विः ॥३॥

पू॒ष्पाः । च॒क्रम् । न । रि॒प्यति॒

न । को॒शः । अव॒ । प॒द्यते॑ ।

नो इति॑ । अ॒स्य । व्य॒थते॑ । प॒विः ॥३॥

Pūsan's wheel (*Pusnah cakram*) is not hurt (*na riṣyati*), the well (*kośah*) does not fall down (*na avapadyate*), nor (*na u*) does its felly (*asya pavih*) shake (*vyathate*)

पू॒ष्पाः पोपकस्य देवस्य चक्रम् जायुष न रिप्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशः च न अवपद्यते न हीयते । अस्य पविः घारा च नो नैव व्यथते कुण्डीभवति । तेन चक्रेण चोरान् हत्वास्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥३॥

चक्रम्—means both 'discus' and 'wheel'. Since it is used with कोश, and पवि it means evidently 'wheel' here. And the discus as the weapon of Pusan is not found elsewhere in RV. साहचर्येण लोकेऽर्थनिदानकत्वेन प्रसिद्धत्वात्, यत्र च कोशपरिहृत्परचापयवस्य साहचर्यात् चक्रमप्येन रथाय बोध्यम् । The Greek word corresponding to चक्र is *kuklos* a ring, round, circle from which we have *cycle* in English and the Old English word is *hweol* which has become *wheel* in English. Similarly चक्र has become चक्र and चक्रा in Beng and, by metathesis, चरका. The word shows reduplication from the root च॒ to turn, to drive.

कोश—Under रथे कोशे हिरण्ये viii 20 8 S. explains the word thus काशवद् वेष्टितं मध्यदेशे. The word comes from the root कृ॒ an extension of कृ॒ or कृ॒ 'to cover' (C/ Eng obscure). Slt कृ॒षि comes from कृ॒षि कृ॒षि कृ॒षि "कोषे कृ॒षात् कृ॒षि कृ॒षि कृ॒षि" ३.११. २ 20, from कृ॒षि to draw out.

रिप्यति—from रि॒प, 'receive injury,' 'suffer hurt' an extension of रि॒ 'to tear,' Av. *raṣiyeti* trans. to hurt, to wound, *maṣiyeti*

(both trans and intrans) Skt and Beng रिष्ट and रिष्टि are also derived from this रिष Bengali रिष is, however, a corruption of ईषा रिष्यति and व्यथते are often used side by side न स जीयते मरतो न हन्यते ॥ सेधति न व्यथते न रिष्यति । नास्य राय उपदस्यन्ति मोतय ऋषिं वा य राजान वा सुपूदय ॥ RV v 54 7, स वै दिव प्राची यः सचरयासचरय न व्यथते, अयो न रिष्यति । BU i 5 20

नो—न च, and not, परस्मै acc to चीत् । 15 hence इति in Pp व्यथते—see p 161

५

यो अस्मै हविषाविध-

न्न तं पूषापि मृष्यते ।

प्रथमो विन्दते वसु ॥४॥

यः | अस्मै | हविषा | अविधत् ।

न | तम् | पूषा | अपि | मृष्यते ।

प्रथमः | विन्दते | वसु ॥४॥

Pusan (Pusa) forgets not him (na taya api mrayate) who (yah) offers him worship (asmai avidhat) with oblation (havisa), he is the first who (prathamah) acquires (vindate) wealth (vasu)

यः यजमानः अस्मै पूषे हविषा अरुणोदाशादिना अविधत् परिचरति तं यजमान पूषा न अपिमृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति ।—
॥ च प्रथमः सुख्यः सन् वसु धनं विन्दते उभते ॥४॥

अस्मै—For loss of accent see p 123

अविधत्—See p 121, accented in connexion with च

मृष्यते—The root मृष is read in the Dhātupāṭha as मृष ति तिषायाम्. Hence Indian commentators find it difficult to assign any other meaning to the root. The original meaning appears to be 'to forget', then '(like Eng not mind)' it came to mean to disregard, to bear patiently, then to pardon, to forgive

Pāṇini's rule सप्तसिचिवायाम् i. 2. 20 clearly shows that patient endurance is only one of the senses of सप्. Skandasvāmin while explaining i. 71. 10 मा नो षष्ठे सख्या पित्रावि प्र मर्दिता षभि विदुक्त्वः सन् says सविरस सामर्थ्यादिपर्यायः। On vii. 18. 21 न ते भोजस्य सख्यं सदनम् S. says: भोजस्य भोजकस्य पालकस्य ते तत्र सख्यं सख्युः कामं सौतं यजनं वा न सदनम् न विद्वदस्मि। 'सद्य मर्षे'। मर्षो सर्वथम्। तत्र कुर्वन्मौल्यः। यतो न विद्वदस्मि, etc.

सद्य is derived from this root, meaning literally through forgetfulness, hence in vain, hence untruthfully.

अपि पश्यते—Acc. to western scholars अपि इद् is to be taken together in the sense of 'to forget', 'to neglect.' Cf. RV. iii. 38. 8 एतद्वचो जस्मिन्मापि वृष्टाः 'This word, O singer, thou shalt not forget.'

5

पूया गा अन्वेतु नः

पूया | गा | अन्वेतु | नः |

पूया रक्षत्वर्वतः।

पूया | रक्षतु | अर्वतः |

पूया वाजं सनोतु नः ॥५॥

पूया | वाजम् | सनोतु | नः ॥५॥

Let Pūsan (Pūsā) go after, i.e., escort (ānu etu) our cows (gāh), let Pūsan (Pūsā) protect (raksatu) our horses (arvatah), let Pūsan (Pūsā) win (sanotu) booty (vājā) for us (naḥ).

पूया पोषको देवो नः असदीया गाः अन्वेतु रक्षणार्थमुपगच्छतु। स च पूया अर्वतः अश्वान् रक्षतु चोरेभ्यः। तथा वाजम् अन्नं च नः असभ्यं पूया सनोतु प्रयच्छतु ॥५॥

अर्वतः—अर्वा is read in the Nighantu in the list of words denoting 'horse' and is explained in the Nirukta (x. 31) as ईरवत् (इदं ईरवत्क्रियायोगी D.) The stem *ar-va-* is evidently derived from अ to go and literally means 'speeding'; cf. Av. *aurvant* 'quick'.

Acc to Sanskrit grammar the stem is चर्वन्, cf P 6 4 127 चर्वन्स्यस्यचर्वन्स्य In the Vedas, the Nom sing is generally चर्वा, चर्वान् (from चर्व् stem) occurring only twice चर्वाचम् occurs only once in RV. x 46 5 and the Voc. pl चर्वाच is found once in AV xviii 3 19 In classical Skt the चर्व् forms become unusual so that the Varttikakāra says चर्वन्स्य मघोनस्य न शिष्यं ह्यन्दसं हि तत् । ननु चर्वन्स्यो विधाया ह्यन्त्यस्य मघोऽनात् ॥

वाज सनोतु—Western scholars take वाज in the sense of 'booty' and सन् in the sense of 'winning' Indian commentators, following the Nighantu, take वाज in the sense of चर and following the Paniniya Dhatupatha take सन् in the sense of giving Cf ii. 25 2 चरि सनाति चोर्वाचि विधा-त्सुमनोति वाजम्, iv 17 9 अथ वाज भरति च सनोति He brings home the booty which he wins, vi 60 1 अथर्ववसुत सनाति वाजमिन्द्रा या चरौ सृष्टा सपर्यात् He who worships Indra and Agni the all powerful kills his enemies and wins booty

6

पूपन्नतु प्र गा इहि

यजमानस्य सुन्वत ।

अस्माकं स्तुवतामुत ॥६॥

पूपन् । अनु प्र । गाः । इहि ।

यजमानस्य सुन्वत ।

अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥६॥

O Pusan (Pu sai) go forth (pra ihi) after the cows (ga h anu) of the worshipper (yajamanasya) that presses Soma (sunvatdh) and (uta) of us (asma kam) that praise thee (stuvata m)

हे पूपन्, सुन्वत सोमाभिष्व कुर्वतो यजमानस्य गा. पूपन् अनुप्रेहि रक्षणार्थम् अनुगच्छ । उत अपि च स्तुवताम् त्वदिष्यं स्तोत्रं कुर्वताम् अस्माकं गाश्चानुगच्छ ॥६॥

7

माकि॑ने॒श॒न्माकी॑ रि॒प-

न्माकी॑ सं॒ शारि॑ के॒वटे ।

अ॒यारि॑ष्टाभि॒रा ग॒हि ॥७॥

माकि॑ः । ने॒शत् । मा॒कीम् । रि॒पत् ।

मा॒कीम् । सम् । शारि॑ । के॒वटे ।

अ॒य । अ॒रि॒ष्टाभि॑ । आ । ग॒हि ॥७॥

Let none be lost (*ma kiṣ nēśat*), let none be hurt (*ma kiṣ māt*) let none be crushed (*mā īm śāni śāni*) in a pit (*kevaṭe*) but (*atha*) come (*a' gahi*) with them unharmed (*driṣṭabhik*)

हे पू॒षन्, अ॒स॒दी॒य गो॒धू॒न मा॒कि॒, ने॒शत् मा॒ न॒श्यत् । मा॒कि॒र्मा॒की॒मि॒च्छेत् ।
प्र॒ति॒पे॒ष॒मार्त्तं॑ य॒त॑ते । मा॒की॒ रि॒पत् मा॒ व्या॒घ्रा॒दि॒गि॒हि॑स॒ताम् । मा॒की॒म्
मा॒ च॒ के॒वटे॑ ह॒मे सं॒शारि॑ सं॒श्री॑णं॒ भूत् कृ॒पा॒ते॒नापि॑ हि॒मि॒त्त मा॒ भ॒वत् । अ॒य
ए॒व स॒ति अ॒रि॒ष्टाभि॑, अ॒हि॒सि॒ताभि॑र्गो॒भि॒ सह॑ आ॒ग॒हि सा॒य॒काल॑ आ॒गच्छ ॥७॥

ना॒क —In the declension of what is known in Sanskrit Grammar as किम् शब्द, two stems have fallen together. In the Nom Acc. sing neut we find किम् in classical Sanskrit and the rest are formed from क. But in RV we find the interrogative कि used once as the Nom sing, masc अ॒य यो॒ रो॒षा॒ कि॒श् स x 52 ण and the indefinite अ॒कि (Gk *me tis*) 'no one, never' and न॒कि 'no one' 'nothing' Av *ciṣ* Gk *tis*, Lat *quis*. This कि is retained in the Gen sing of the Prakrits (हि॒क्क, कौ॒र) though it is not found in Sanskrit. अ॒कि is used in prohibitive sentences with the injunctive (V G S, p 240)

न॒कि, मा॒कि and न॒कीम् along with अ॒कीम् etc are read in *Aṅghantū* iii 12

ने॒शत्—3 sing reduplicated aorist injunctive of न॒श् to be lost (न॒श शब्द॑ने) The ए here like the ओ in रो॒षत्, is the result of contraction in reduplication V G S p 175 2 In classical Skt also the aorist is optionally ने॒शत् acc to several grammarians न॒शिम॒नोर॒वि॒द्यो॒क्षम् *Mbh* vi 4 120

माकीम्—(Gathic Av *cim*, younger Av *cim* with the negative particles *nae*, *naeða*, *ma māða*) probably the Aco sing of माकि with lengthened vowel. Like माकि it is used in prohibitive sentences with the injunctive (*Vedic Grammar*, p. 430) नकीम् and माकीम् are preserved in Pr चार् and सार (चप चार् नय्ये। सार सार् He viii. 2 190 1)

रिषत्—3 sing aorist injunctive of रिष्

घारि—3 sing aorist injunctive passive of गृ to crush, cf SB 1 7 3 19 स पतित्वा बाहुभवि यये

केवटे—*keṇata* (Gr *kaṇḍita*) is read in the *Nighaṇṭu* in the list of names of कृप

अथ—the later form of अथ It may generally be translated by (and) then (and) so, when there is a contrast, especially after a negative, it is equivalent to but (*V G S*, p 214)

अरिष्टानि—Uninjured cf अरिष्ट सर्वेष्वन्ते RV 1 41 2 By a curious irony of fate रिष्ट came to signify good luck (रिष्टवानि—auspicious) and अरिष्ट came to mean fatal 'disastrous' in later Sanskrit

8

शृ॒ण्वन्त॑ पू॒षणं॑ वय॒

मि॒र्य॑मनष्ट॒वेद॑सम् ।

ई॒शान॑ रा॒य ई॒महे॑ ॥८॥

शृ॒ण्वन्त॑म् । पू॒षण॑म् वयम् ।

ई॒र्यम् । अन॑ष्ट॒वेद॑सम् ।

ई॒शान॑म् । रा॒य । ई॒महे॑ ॥८॥

We approach (*rayam imāhe*) Pusan who listens (*śṛṇvantam Pusman*), who is watchful (*tryam*) whose property is never lost (*anas(ave) lasam*) who lords it over wealth (*rayah ī śanam*)

असत्त्वोक्तानि शृण्वन्तम् ईर्यम् दारिद्र्यस्य प्रेरकम् अनष्टवेदसम् अविनष्टधनम् ईशानम् सर्वस्येश्वरम् एवविध पूषण देव वय राय धनानि ईमहे याचामहे ॥८॥

रयम्—(from *rac* to set oneself in motion) watchful - Sayana sometimes explains it as *प्रेरक*, sometimes he identifies it with *रयं* and explains it as *स्वामी*, ईश्वर

अनष्टवेदसम्—अनुतोषि of अनष्ट not lost and वेदम् (cf *विन*) property पूषन् is called अनष्टपय in x 17 3 वेदम् is read in the *Nighantu* in the list of धनवान्

राय —Three constructions are possible here (i) राय may be regarded as an obj Genitive governed by the participle ईशानम्, cf. ईशान वायावाङ् 1 5 2, 1 24 8, तमीशान जगतस्तुवस्यतिम् 1 89 5, ईशान राधसो मह १ ७५ 2, तमीशान वस १ ११ 4, ईशानमिन्द्र सोमगण भूरे १ २१ 8, ईशानमस्य जगत स्वहृशमीशानमिन्द्र तस्मै १ ११ 82 22, (ii) it may be regarded as the direct object of ईमहे ईशानम् being construed as an adjective to the indirect object तम् ईशानम् is used without any obj gen in इन्द्रमीशानमीशाना 1 11 8 व ईशान न याचिषन् १ ११ 1 20 and ईमहे governs two objects in राव सखावमीमहे १ ५५ 2 (iii) राय ईमहे may be analysed as राये ईमहे (this is, of course, against the Pada text) and राय regarded as a final Dative as in तमिन सखिल ईमहे व राये ता सुवीर्ये 1 10 6 Note that the Nom pl *rayah* is accented on the first syllable while the Acc pl as also the Abl Gen sing is accented on the second अहिदम्पदाद्यपुत्रमैशुभ्य ६ ११० ईशान राय ईमहे also occurs in लष्टर्गानातर वयमीशान राय ईमहे १ २६ 22, तमिन्द्र दातमीमहे श्वसानममोर्वम् । ईशान राव ईमहे १ ४६ 6.

ईमहे—is read in the *Nighantu* in the list of roots meaning याचञा ई means 'to go' (p 136), to approach with prayers, to beseech, to solicit to gain

१

पूषन्तव व्रते वय

न रिष्येम कदा चन ।

स्तोतारस्त इह ससि ॥८॥

पूषन् तव व्रते वयम् ।

न रिष्येम कदा चन ।

स्तोतार ते इह ससि ॥८॥

O, Pūsan (Pū'san), [abiding] in thy ordinance (tava vratō) may we never be injured (kādā canā sayam nā risyema). We are thy praisers (te atotārah smasi) here (ihā)

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः 'पूषन् तव व्रते' इत्येवानुवाक्या ।
सूतिसञ्ज्ञ—'वाममद्य सवितर्वामसु श्वः पूषन् तव व्रते ययम्' [आ° २।१६।१६] इति ॥

हे पूषन्' पौष्णक [देव], तव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमाना ययं कदा चन कदाचिदपि न रिष्येम हिंस्ता न भवेम । सादृशाश्च ययम् इह अस्मिन् कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि श्वः भवामः ॥१॥

पूषन् तव—class. पूषन्तव, but in RV. final न usually remains unchanged before न. The cases where the न is changed into चनुस्वार and सृ is inserted are mentioned in RP. iv. 76: तस्य सवितस्तान् देवास्व' तस्मात्पुष्पादस्त च

व्रते—from व 'to will' 'to choose', means will, ordinance. In the Nighantu the word is read in the list of कर्मेनाम. व्रतमिति कर्मेनाम इत्येवमिति सतः । Nir ॥ 18.

ते—Since स्तोतारः is accented on the suffix it is construed with the Genitive Of दशोद्वेजा ॥ 12 10. अपो नेता ॥ 12. 7 See p. 199.

स्मसि—O Pers a mahy, Av. mahi. The 1st plural ending -masi is five times as common as mas in RV. It became altogether obsolete in classical Skt, but its Ātm. counterpart -mase is found in Pāli mahe.

1 वैश्वदेव-वहस्यप्रसास-साकमेध शुनासीरीयास्त-पर्वचतुष्टयास्तकानि चातुर्मास्यनि कर्माणि । तेषां वक्ष्यते फान्नुत्या पौष्णमास्या वैश्वदेवमुखेन प्रारम्भो भवति । वर्षासायाः पूर्णिमायां वहस्यप्रसासा अनुष्ठायन्ते । शरदि कार्तिंक्षा पौष्णमास्यां तत्पूर्वदिने च साकमेधा संपाद्यन्ते । साकमेधानन्तरं तत्कालमेव शुनासीरीयमनुष्ठेयम् । एवञ्च प्रायेण प्रति-चतुर्मासं कर्मणा व्रते 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन 'चातुर्मास्य'व्यपदेशः । तत्र प्रादमिके वैश्वदेवपर्वणे चाग्रे योऽष्टाकपालः पुरोडाशः, औन्त्यश्वक, सावित्रीऽष्टाकपालो द्वादशकपालो वा पुरोडाशः, सारस्वतश्वकः, पीष देवश्वकः, मरुद्वा, समकपाल, पुरोडाशः वैश्वदेवी पशुश्या, द्यावापृथिवीव एककपाल इत्यष्टौ इत्येव । तत्र पेटेन वहस्या यः पूषो यागस्तत्र चवहस्यकाले पूषन्वेदामुत्तारणीया ।

2 हे पूषन् प्रवन्तपोषक पृथिव्यनि मानिदेः S under i. 42 1

10

परि पूषा परस्ता-

हस्त दधातु दक्षिणम् ।

पुनर्नो नष्टमाजतु ॥१०॥

परि | पूषा | परस्तात् ।

हस्तम् | दधातु | दक्षिणम् ।

पुनः | नः | नष्टम् | आ | अजतु ॥१०॥

Let Pūṣan (Pūṣa) stretch out (pari dādhatu) his right hand (dakṣiṇam hastam) from after (parasat) Let him drive back (punaḥ ā'ajatu) to us (naḥ) what has been lost (nastam)

पूषा पोषको देवः परस्तात् परस्मिन् देशे सुसंस्मृतादन्मस्मिन् चोर-
व्याप्तादिभिर्दक्षिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं
परिदधातु परिधानं निवारकं करोतु । न अस्मदीयं नष्टम् च गोधनं पुनः
आजतु आगच्छतु । आगमयतु* ॥१०॥

परिदधातु—(परि means 'around' and धा 'to set', 'to lay or put or place or set round')

अजतु—The root अज् is read in the Dhatupatha as अज् नतिचेदवशे where ऐष्व would appear to mean 'to drive'. Hence the god for driving cattle is known as आजन् (cf Beng वाचव वाड़ी). Av azati to drive, to lead away. Lat agō to lead, to drive. Gk agō to lead. Indian commentators generally regard the root as अज् नतिचेदवशे in the sense of 'to drive'. The root is generally used of cattle, cf यो वा सदाशदयथा वक्षसि ॥ 12 1, hence it is clear that by अजन् here cows are meant (विश्वेदवमत्तययोः विश्वेदवमतिपत्तौ), cf : 23 13 आजा नष्टं यथा पशुम् ("अजितव्यमर्चतिष्ठति । यथा नष्टमज् न वा तमेवाममति, पशुना रचिद्व्यात्" Sk)

* Peterson notes that आगमयतु is not found in the Ulwar MS., but all the MSS collated by M and P show it and S often gives the primary meaning first and then the secondary meaning without इत्यर्थे or इति यावत् after it

YAMA

Characteristic features

"Yama is the son of Vivasvant and of Saranyū, the immortal daughter of Tvastr. He is elsewhere said to have been one of an original pair of human beings (x 10. 2), and to have sprung from the Gandharva, a deity of the atmosphere, and his wife (x. 10. 4). He was the first of mortals who died, and discovered the way to the other world, he guides other men thither, and assembles them in a home, which is secured to them for ever (x. 14. 1, 2). In one place he is represented as carousing with the gods under a leafy tree (यक्विन् इति सुपवासे देवेः सपितृते यमः x. 185. 6). He is a king, and dwells in celestial light, in the innermost sanctuary of heaven (x 14. 8, 7, 8) where the departed behold him associated in blessedness with Varuna. He grants luminous abodes in heaven to the pious (x. 14. 9) who dwell with him in festive enjoyment.

"The Fathers who have attained to the heavenly state are described as being objects of adoration to their descendants. They are said to be of different classes, upper, intermediate and lower. Their different races are mentioned by name, viz., Angirases, Vairūpas, Navagvas, Atharvans, Bhrgus, Vasisthas, etc. Though not all known to their worshippers they are known to Agni. Their descendants offer them worship and oblations (x. 15 2, 9). supplicate their good will (x. 14. 8), deprecate their wrath on account of any offences which may have been committed against them (x. 15 6), entreat them to hear, intercede for, and protect their votaries (x. 15. 5). and to bestow upon them opulence, long life and offspring. They

Hymn No. 8

YAMA

x. 14

म० १०.

सू० १४

वैवस्वतो यम ऋषिः । यमो देवताः । ६—विहोता देवताः । ७-८ विहोता
देवताः, पितरो वा । १०-१२—सरमापुर्वो यानी देवताः । १-११—
विष्टप कन्दः, १२, १४, १६—अनुष्टुप्; १५—इक्ती ।

1

परे॒यि॒वांसं॑ प्र॒वतो॑ म॒हीरनु॑
ब॒हु॒भ्यः प॒न्याम॑नुप॒स्प॒शानम् ।

वैव॒स्वतं स॒ङ्गम॑नं ज॒नानां॑
यमं॑ रा॒जानं॑ ह॒विषा॑ दु॒वस्य ॥१॥

परे॒यि॒वांसम् । प्र॒व॒तः । म॒हीः । अनु॑
ब॒हु॒भ्यः । प॒न्याम् अनु॑प॒स्प॒शानम् ।

वैव॒स्वतम् । सम्॒गम॑नम् । ज॒नानाम् ।
य॒मम् । रा॒जानम् ह॒विषा॑ दु॒वस्य ॥१॥

He that hath departed (*pareyivāmsam*) towards (anu) the great (*mahīh*) slopes (*pravatah*) and hath spied out (*anupaspśanam*) a path (*pinthām*) for many (*bahubhyah*), him the son of Vivasvant (*Vivasvatām*), the assembler of people (*gindnam sangdmanam*), Yama the King (*Yamam rājānam*) worship (*durasya*) with oblation (*havistā*).

'परेयिवांसम्' इति योक्तव्यं 'अनुदेवं सूत्रं' विम्वतः पुनस्तु यमस्यायम् ।
'अद्विरमो मः विनरा नवगा' इति पद्यं अद्विरपितथर्वभृगुलक्षणा विहोता
देवताः । 'मही'त्याद्यानिमो विहोतदेवतायाः पितृदेवताया यः । 'अति द्रव
मारमेदी' इत्यादिहस्तुः सरमापुर्वो यो यानी परलोक्तानामभिः स्थिता

तदेवताः । शिष्टा यमदेवताः । 'यमाय सोमम्' इति त्रयोदशाद्या अनुष्टुभः । 'यमाय मधुमत्तमम्' इत्येवा बृहती । आदितो द्वादश छिष्टम् । तथा चानुक्रान्तम् — 'परेयिवांस षोडश यमो यामं षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः रिङ्या वा तृचः श्रभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्पुषान्त्या' इति । गतः सूक्तविनियोगः^१ । महापितृयज्ञे यमयाग आद्या याज्या । सूतितश्च—'हम यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिनास प्रयतो महीरनु' [भा० २।१५।२२] इति ।

^१ 'षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता । लिङ्गोक्तायाङ्गिर पित्र्यवर्धयत् । अत पराय तस्यो लिङ्गोक्त देवता । वेति लिङ्गोक्तदेवत्या-पित्र्यदेवता वा । अथ तृच । श्रभ्यां सरमापुत्री अममार्गं भूमिः स्थितौ सीति । श्रभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी ।' इति बह्नुत्तमिष्य । तथा च बृहदेवता । 'परेयिवांसमित्यत्र कृयते मध्यमी यम अथवा षोडश भवत्वाङ्गिरस पितरं सङ् । षष्ठा देवतायास्तं सङ्कृत्यते पुनश्चतुर्थः । पितृभिषाङ्गिरोभिय संस्तुती इत्यते यम । मन्त्रेषु बहुष पादे 'यवस्मन्' पिता हि स । सस्त्रायज्ञेनसपुत्रे पितृभिः कृयते यम । प्रेक्ष मेहीति तिसृष प्रेता शव सदाहता । पितृणा हि पतिर्देवो यमसत्त्वान् स दत्ताभास । अतिद्वय तृच श्रभ्यां पर पित्र्यसुदीरताम् ॥ ६।१५५-५८ ।

^२ दशमसंख्यगतानां षड्भ्यां सूक्तानां विनियोगः श्रीतनुवादिषु लोप्यमर्थे । प्रातरनुवाके प्रातरनुवाकव्यादेन चाश्वनशस्त्रे सुषङ्गना सूक्ताया शसनस्य विधानात् येषां विनियोगो विनियुतो नोक्तक्षेपे सत्वेन विनियोगो नोक्तव्यः । एतच्च दशमसंख्यगतं प्रथमसूक्तस्य भाष्योक्तं प्रकारणादगम्यते ।

॥ 'चानुमास्तयामो साकनीधनानके पर्वणि चनीकान् चक्षि साकपनी महत, यजुर्नीधना महत इन्द्र, अग्नि, सोम, सविता, सरस्वती, पूषा ऋषिङ्गो महत, अग्नि, सोम सविता, सरस्वती, पूषा इन्द्राग्रो, इन्द्रो महेन्द्रो वा विश्वकर्मा चेति देवानुद्दिश्य धामा अनुष्ठोयन्ते । तत्र प्रथमं पूषयावाक्यं पूर्वदिनेऽनुष्ठानं भवति, ततः परं परदिनेऽनुष्ठोयते । उक्तं गानमुच्छास्य ततः पितृदेवताका इष्टिरनुष्ठोयते । सा च महापितृयज्ञस्यार्धे नोच्यते । ततः सोमवन्तः पितरः पितृमान वा सोम, अर्द्धिद पितरः, अग्निचात्ता पितरः यमा देवभ्यतो वा यम इति देवता । प्रतिदेवतम् अथानुवाक्याद्यम् एका च याज्येति मनतश्च सुपयुज्यते । तच्च देवतात्वेन यमं यज्येत्वा शायकस्ये 'परेयिवांसम्' इत्येवा यमशमस्य याज्येत्यर्थः ।"

The stanza occurs also in TA. vi. 1 1 where S explains exactly as under RV.

In the *Nirukta* the stanza is explained thus परियवास पर्यागतवन् प्रवत उच्यते निवत इति । अवतिर्गतिकर्मा* । बहुष्य पर्यामनुपस्थापमानम्, वेदस्त सङ्गमन जनानां यमे राजान हविषा दुवस्येति । दुवस्यती राज्ञोविकर्मा । "Who has departed who has gone round the heavenly heights, i.e., elevations, depressions. The verb *av* means 'to go' The sense is and with oblation, worship the King Yama, the son of Vivasvat (the sun), who has shown the path to many and who is the rendezvous of men. The verb *duvasyati* means to worship" (L SARUP)

परियवासम्—Here and under TA vi 1 1 S takes the root as *चलभूतल्लक्ष*, but under Av xviii 1 49 he rightly takes it in its ordinary sense. Of परिय in st 2

महो—महो is a well established adjective, the fem. of मह्, of महो महो सुष्टुतिमोदयामि, I utter forth a mighty eulogy of the mighty one in 83 8. In the *Nighantu* महो is read in the list

* MSS and printed editions read अवतिर्गतिकर्मा and commentators have racked their brains in vain to offer a reasonable explanation. Durga says अवतिर्गतिकर्मा इत्येतदत्र निवेचनं कथं सुस्पष्टम् इति विज्ञातव्यम् । अथवा प्रवत इत्यवतिरेवायमादिसुत्रं प्रपूर्वे इति भाष्यकाराभिप्रायः । Skanda Maheśvara merely says उपसर्गाच्छन्दसि शलये इत्यत्र वतिकर्तो बहुवचनम् । प्रकृष्टेन समन्वेन तद्वती प्रकृष्टवतीरित्यर्थः । SARUP says. It is not clear why Yaska introduces the verb *av* 'to go' Durga does not throw any light on it.

It is just possible however that the correct reading is अवतिर्गत्यर्थं as प्रवते along with अवति and अवते is found in the *Nighantu* in the list of वतिकर्तृ roots. In Nir vi 38 प्रवतति is explained as प्रववति. It would appear therefore that Yaska derives प्रवत् from व् 'to go' with गृह् and explains प्रवत as उच्यते and निवत

2

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद

नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।

यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः*

एना जज्ञानाः पथ्याश्चनु स्वाः ॥२॥

यमः | नः | गातुम् | प्रथमः | विवेद ।

न एषा | गव्यूतिः | अपभर्तवै ऊँ इति ।

यत्र | नः | पूर्वे | पितरः | पराऽयुः ।

एना | जज्ञानाः | पथ्याः | अनु स्वाः ॥२॥

Yama (Yamāh) for us (naḥ) the way (gātum) hath first found out (prathamāh viveda); this pasture (eṣā gavyūtiḥ) is not to be taken away (nā apabhartavai u). Whither (yatra) our former fathers (naḥ pūrve pitārah) have departed (pareyūh) thither (enā) those that have been born since (yajñānāḥ) tread along their own roads (svāḥ pathyāḥ ānu)

प्रथमः सर्वेषां मुख्यो यमो नः अस्माकं प्रजानां गातुम् शुभाशुभनिमित्तं विवेद जानाति । एषा गव्यूतिः न अपभर्तवै उ । अतिशयज्ञानयोगाद् यमस्य न केनचिदपहर्तुं मपनेतुं शक्यत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे पितरः परेयुः एना अनेन मार्गेन गच्छन्तो जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीः अनु गच्छन्ति ॥२॥

यमो देवः नः अस्माकं सम्बन्धिनो मृतानां गातुं मार्गं प्रथमः पूर्वगामी मन् विवेद भजानात् । उ अपि च एषा मृतेन गन्तव्या यमेन नेतव्या गव्यूतिः पशुतिः । मार्ग इत्यर्थः । “गोयुंती एन्दसि” [६।१।७९।२] इति धाम्नादेशः । अपभर्तवै अपहर्तुं देवैः मनुष्यैः वा परिहर्तुं न शक्येति शेषः । अयं गन्तव्येतित्यर्थः । आत्मसाक्षात्कारद्वितैः पुरैः स्वकर्मफलभोगाय पितृलोक-प्राप्तेरावश्यकत्वात् । अपभर्तवै इति । तथै धाम्नाश्च युगात् [६।२।५९]

इत्युभयपदमकृतिस्वरत्वं । यत्र यस्मिन् मार्गे न. असाकम् पूर्वं पूर्वभाविनः
पितरः परेताः परागताः । येन च मार्गेण पुनरागत्य जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः
स्वीयाः स्वस्वकर्मानुरोधिनीः पथ्याः हितकरा* भूमीगच्छन्ति । स्वस्वकर्माणानि तानि
स्थानानि स्वेषां हितानि भवन्ति । तं मार्गं यमो विवेदेति पूर्वत्र सन्वन्धः ॥२॥

गातुम्—path, way, place, from ग 'to go', cf. class. गोशत Yama
was the first mortal to die and discover the way of the departed.
Skt. *gātu* h, Av. *gatu* š, O P. *gaṭu* The word is read in
Nigh 1 1, among the synonyms of the earth In the Nirukta
(iv 21) गातु यज्ञाय गातु यज्ञपतये is explained as यमन यज्ञाय यमनं यज्ञपतये.
In the *Aitareya Aranyaka* S explains गातु as गन्तव्य मार्गं. 'कनिसनिजनि-
गामायादिभ्यश्च' [च° १७३] इत्यौणादिकः तु । *gatu* is derived both from ग
'to go' and ग 'to sing', of these the former became obsolete
in classical Skt, the latter remained as an agent noun 'गातुः
पु लोकिने भद्रे गन्तव्ये गायनेऽपि च' इति विद् ।

गम्यति—यजुर्वेदि of गो and ऊति with euphonic य, lit. having
food for cattle, then pasture, then by generalisation as in the case
of many words with गी as one of their members, abiding-place
Acc. to Sanskrit Grammar the components are गी and यति

चयमर्तवे—Dat. infinitive of चय-भ with a passive sense¹ In-
finitives in तवे are merely extended forms of the dative inf in तवे
and are doubly accented, e g, *ś tavaḥ* 'to go' *pa'tavd* 'to drink',
han'tavaḥ 'to slay' (x 125 6) etc Class चयतुम् 'हरयोभेदकृदि' ।

पितर—'To the Fathers correspond the Fravashis among the
Iranians, the "heroes of the past" and the *Theoi Patroioi* among
the Greeks, the *Divi Manes* and *Lares* among the Romans'
KAEOL, p 159

एना—is often used as an Instrumental adverb, meaning
'in this way' V. G. §, p 210 Here, however, it is clearly
correlative to यच्च Cf. AV. ix 9 23

यमा सुपर्वा चयतल भयानिनिर्व, विदयानिसर्गि ।

एना विदयल सुवमस योपाः स मा धीर. पाकमवाविदेय ॥

* One expected हितकरेभ्योः

¹ Cf चतिविधे च 62. ७.

of इदिशीनाम बाडनाम, गीनाम and दावाप्रविनीनाम Of AV xviii 4 7 तोर्धेन्नरन्नि प्रवतो महीरिवि by crossings they cross to the mighty heights

प्रवत्—Indian commentators generally follow the order of words in the text and construe प्रवत् as an adj to मही Euro-
pean commentators follow the maxim पाठकनादर्शकमो वलीयान् and holding as they do that प्रवत्, उचत् and निवत् are abstract nouns regard मही as an adj to प्रवत्¹ The word प्रवत् cannot be derived with the suffix मत्प्र for the simple reason that मत्प्र is unaccented and प्रवत् is accented on the second syllable AVS correctly derives it with वति from प्रवत् to उपस्थाच्छन्दसि धात्वर्थे "The suffix -vat forms seven feminine abstract substantives with a local sense, from adverbs or prepositions चर्वावत् 'proximity', आवत् proximity उचत् height', निवत् depth, परावत् 'distance,' प्रवत् height उचत् region,' MACDONELL, *Vedic Grammar*, § 233" In every case the suffix is accented Of याति दिव प्रवता दानुवता याति शुभ श्वी दनतो इतिथाम् । आ दिवो याति उचिता परावतोऽप दिवा दतिता वाधमान ॥ 1 ॥ 3 The god goes by the upward by the downward path, adorable he goes with his two bright steeds God havitar comes from the far distance chasing away all sorrows²

वचत्—वचत्प्र वचिथ्य वचकतेषु वचत् । Dativus commodi

वचत्—class वचत्प्र The following forms are found in RV
Nom sing वचा Nom pl वचा,² Acc sing वचाम्, Instr sing वचा
Instr pl वचिभ्य, Gen pl वचाम्, Loc pl वचिषु A stem वचाम्
indicates its appearance in AV and YV which show वचाम् exclusive

The fact that we have everywhere प्रवतो मही and not मही
प्रवत् is in favour of the view of Indian commentators Whitney
translates 'the gods called great' On the other hand प्रवत् is
used in 'self in the text वचत्प्र वचत्प्र AV vi 23 3

¹ The Nom pl जगिथ्यवत् occurs in RV i 100 3 and
the Gen pl जगिथ्यवत् in RV i 11.

ly in the Nom. pl., although in the Acc. sg. ययाम् is still the usual form. ययान and ययानम् evidently owe their origin to ययान and ययानम्. (A. G. III, pp. 302 f.) Av. *pantam*, beside *pantānam* which occurs only once.

ययुस्स्पयानम्—perf. part. Ā of स्पृश् 'to spy' 1Ā preceded by ययु. Cf. AV. vi. 28. 3: यः प्रथमं प्रवतमाससाद बह्व्यः ययामनुस्पयानः यो यदेते विपदो ययुस्पदंते ते यमाय नमो ययु सत्यवे ।

येवस्तम्—In the Avesta also Yima the first of men and ruler of paradise is the son of Vivanhant.

सहस्रमम्—formed from the causal root; cf. यहं पादो सहस्रनी वदनाम् x. 125. 2. "In the Avesta, Vd. ii. 21 Yima makes a gathering (*hanjamanem*) of mortals. Cf. *Aidēa agellaoe*." LANMAN. "Yama is the first man, so also the first to arrive in the realm of the Immortals, the natural head of those who are destined, each in his turn, to follow him thither. Therefore he is called in x. 135. 1 the 'lord of races, the father,' and in x. 14. 1 the 'gatherer of the peoples.' Cf. AV xiii. 3. 13 यो नमार् प्रथमो मर्यानां यः प्रयाय प्रथमो मीकमेतम् । येवस्तं सहस्रमं जनानां यमं राजां हविषा सपर्यत ॥"

यमं राजानम्—Yama is often called राजन् in RV but never ईश. In the Avesta also the title *xšaeta* ("ruler") is always added to the name of Yima and from this full name Yima Xšaeta arose the name of Yama and from this full name Yama Xšaeta arose the word *Jamshid*. In classical Sanskrit and many Indian vernaculars also we generally speak of Yama-rāja. Cf. देवराज नमस्तु यमराजसद्वीर । यमः पापहरदेव देवः पापान् धनानि च ॥

दृक्—2 sing imp. pres. of दृक् 'gift' from दृ collateral form of दा 'to give'. The denominative must have grown obsolete by the time of AV. which substitutes वरुणं for दृक्. It is the sacrificer that is addressed. In the AV. the plural form is used.

जन्माना—perf part A of जन् 'to be born' Geloner (*Vedische Studien*, II 233 289) thinks there is here a clear reference to metempsychosis 'they are born each according to his (fate's) path' G regards जन्माना here as equivalent to a finite verb (Z D M G 63 347)

पथा—pathways The stem is पथ् fem with final स्वरित This is Vedic Classical पथ Under III 14 3 S derives it thus पथिषु साधव इत्यर्थे तत्र साधुरिति यत् । भस्महिते इति टिलोपः । तित्स्वरित इति स्वरितः¹ Since an independent Svarita is immediately followed by an उदात्त we have कम्पस्वर here See pp 129-130

3

मात॑ली क॒व्यैर्य॑मो अ॒ङ्गि॑रोभि	मात॑ली क॒व्यै य॒मः अ॒ङ्गि॑र॒ऽभि ।
वृ॒ह॒स्पति॑भृ॒त॑ क॒भिर्वा॑वृ॒धान॑ ।	वृ॒ह॒स्पति॑ क॒व्यै॒ऽभि वृ॒धानः॑ ।
या॑य दे॒वा वा॑वृ॒धु॑र्ये च दे॒वान्त्	या॑य च॒ दे॒वा वृ॒धु॑र्ये च॒ दे॒वान् ।
स्वा॑हान्ये स्व॒ध्या॒न्ये म॑दन्ति ॥३॥	स्वा॑हा अ॒न्ये स्व॒ध्या॒न्ये म॑दन्ति ॥३॥

Matali with the Kavyas (*Matali Kavyak*), Yama with the Angirases (*Yamah Angirobhuk*), Brhaspati with the Rkvas (*Brhaspati R'krabhuk*) having grown strong (*vāvardhanak*)—those whom the gods have made strong (*yān ca deva h vārdhuk*) and those who [have made strong] the gods (*yē ca deva n*), some (*anyē*) rejoice in (*madanti*) the exclamation Svaha (*Sva'ha*), others (*anyē*) in the oblation (*Scadhāyā*)

¹ Though दलोऽनाम 6, 1. 213 supersedes तित् स्वरितम् here, still दलोऽनाम is regarded by S. as अणिच् 'दलोऽनाम' इत्यायुदात्तत्वं लनिष्पत्त्यर्थं 'वेरिरीये' च इत्यत्र दलितम् । S. under RV i 71 4.

² AV. xviii, 1. 47. reads d as वे कोऽयम् पितरो इवेव.

आग्निमातुते 'मातली कव्यैरित्येषां धाव्या' । सूक्तिञ्च—'इमं यम प्रस्तरमा हि
सीद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोमिहदीरतामवर उत्परास' [आ° श्रौ° ५।२०।६] इति ।

मातली मातलिरिन्द्रस्य सारथिः, उद्गानिन्द्रो मातली । स कव्यैः
कव्यभाग्भिः पितृभिः सह ववृधानः वर्धमानो भवति । यमः च अङ्गिरोभिः
पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । [बृहस्पतिः ऋक्भिः ऋक्प्रतिपाद्यैः पितृविशेषैः
सह वर्धमानो भवति* ।] 'तत्र देवा इन्द्रादयो यान् च कव्यभागादीन् पितृन्
ववृधुः वर्धयन्ति ये च कव्यभगादयः पितरो देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां
माये अन्ये इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण हव्यन्ति । अन्ये पितरः
स्वधया स्वधाकारेण हव्यन्ति ॥३॥

मातली यमो बृहस्पतिश्च पितृणां नेतारो देवः । अत्र मातली नाम देवः
[कव्यैः] एतत्संज्ञकैः पितृभिः सह ववृधानः वर्धमानो भवति यजमानप्रत्नेन
हविषा । तथा यमः देवः अङ्गिरोभिः पितृभिः सह । यमस्य देवत्वं पितृत्वं
चेति द्वैरूप्यमस्ति । अत्र देवत्वं विवक्षितम् । तथा बृहस्पतिः देवोऽपि ऋक्भिः
अर्चनीयैः [एतत्सामकैः पितृभिः सह ववृ]धानः । तत्र यान् च पितृन् देवाः
मातल्यादयः प्रमुखाः सन्तः ववृधुः वर्धयन्ति यज्ञे । ये च पितरः कव्यादयः
देवान् निर्दिष्टान् ववृधुः वर्धयन्ति । स्वधाप्रदाने । ते अत्र निर्दिष्टाः पितरः
नः अस्मान् हव्येषु आह्वानेषु भवन्तु रक्षन्तु ॥३॥

मातली—It will be noticed that in the com. on AV. S. simply
says मातली नाम देवः, but here, under TS. ii. 12. 5. etc., he
identifies him with Indra. The process of identification is not
sound, as Mātali always ends in long *i* in the three passages in

* "सोमपाते एतौववृधन्ते होतृविशेषे प्रस्तरमादिमावते नाम । तद्विन्दन्ते धाव्या-
नेषां विनिपुताः । धाव्या नाम प्रत्यक्षे पठनीया अक्षः ।"

* This is not found in any MS. We have supplied it from
the com. on TS. ii. 6. 12. 5.

which it occurs in AV, and further if the suffix *in* be added to the stem the word would be accented on the suffix. S might have said *सावसौ बन्धेनाव इन्द्रो सज्यते*

सज्ये—*सज्य* from *सवि* means originally wise, as masc pl, a class of Pitrs. In later literature *सज्य* is generally used along with *हव्य* and means the food offered to the Pitrs. Unlike *सावा* and *सज्य* in *d* which are instrumentals proper, *सज्ये* is the sociative instrumental (*सहाये दत्तवा*)

अङ्गिरसि—The Angirases, a great family of priests are mentioned here as a great group of ancestors. They are generally associated with Brhaspati who is called Angirasa. See p 33

रक्वन्ति—*Rkvan* like *Maghavan* is formed with the possessive suffix *वन्* before which *रक्व* is regarded both as *पद्* and as *म्*, *पदत्वात् कुत्वम् भत्वात् जङ्गत्वाभावात्*. The *Rkvans* also are a class of ancestors. Brhaspati's association with the *Rkvans* is well known, cf *स सुष्टुभा स रक्वता मयेव* iv 50 5. There was the same confusion between *van* and *vant* stems in the case of *रक्वन्* as in the cases of *चर्वन्* and *मचर्वन्*.

वाङ्मनः—perfect part *Ā* of *वृध* 'to grow'. Note the lengthening of the reduplicating vowel as in the case of *वाङ्मनः*, *वाङ्मन्*, *जाङ्म*, etc (V G S, p 155 9) Pp shows the short vowel.

वाच etc—*C/* the very common expression *सोऽयान् वेदि यं च वयं रिच*.

वाङ्मन्—perfect 3 pl. of *वृध*. The ancestors make the gods strong with the offerings and the gods make the ancestors strong with their aid. For a somewhat similar idea cf *सम्यद्विनिमयेनोभी दधमुं वरयम्* (*Raghu* : 26) and *देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु यः परस्परं भावयन्तः प्रेतः परमवाचायः* *Ghā* iii 11.

सावा—*सावेति* *देवानां इतिद्वानि*. "सावाकारेण वा ऋष्यकारेण वा देवभ्योऽन्नं प्रदीयते" इति सुते । *श्रीमद्देवामृतम्* [१११]—'सावाकारऋष्यकारप्रदाना देवा, सवाकारऋष्यकारप्रदाना विभक्तः' इति । 'अचराचरं यत्तेनोक्तः' । 'सावेति वा, सावावेति वा, सौ वावेति वा, स्वावृत्ते इतिर्जुहोतीति वा' [नि° २२१] इति । S on AV. 11 16 1

सुधा—like सस्ति. सुधा was declined in RV where it meant a funeral offering to the Pitrs अथ सुधा अष्यत् ॥ 144 ॥ 'then drank सुधा s' The later form of the word appears to be रुधा even as सुख wou'd appear to be the later form of सुख

In the *Nighantu* (p 12) सुधा is read among the synonyms of वदक and of अथ (सुधे figures among synonyms of दाशप्रथिवी) Later it came to be used as an exclamation uttered on presenting an oblation to the Pitrs 'स्नेहो धीयते सखिन् वा धीयत इति सुधा वज्रये कविधानम् इति क । सन् वाक्यान् श्रीकृष्णरीर दधाति पुष्पातीति वा सुधा । भाती मृगसर्पे क ।' S on AV ॥ 29 7

साहचर्ये सुधवाग्नि—Matah, Yama and Brhaspati rejoice in the exclamation साहा and the Kavyas, Angirases and Rikvas in the funeral oblations offered to them

५

इ॒म॒ य॒म॒ प्र॒स्त॒र॒मा॒ हि॒ सी॒दा-	इ॒म॒म् य॒म॒ प्र॒स्त॒र॒म् आ॒ हि॒ सी॒दा
ङ्गि॒रो॒भिः॑ पि॒त्र॒भिः॑ सं॒वि॒दान॒ ।	अ॒ङ्गि॒र॒ऽभिः॑ पि॒त्र॒भिः॑ सं॒वि॒दान॒ ।
आ॒ त्वा॒ मन्त्रा॑ । क॒वि॒श॒स्ता॑ व॒ह-	आ॒ त्वा॒ मन्त्रा॑ क॒वि॒श॒स्ता॑ व॒हन्तु॑
न्त्वे॒ना॒ राज॑न्वि॒षा॒ मा॒द्य॒स्व* ॥४॥	ए॒ना॒ राज॑न् वि॒षा॒ मा॒द्य॒स्व ॥४॥

On (ā) this strewn grass (*imam prastardm*) O Yama (Yama), be seated (*si da*), joining thyself (*sansvidandh*) with the Angirases, the Pitrs (*Angirobbih pitrbih*) Let the spells (*mantrdh*) recited by wise men (*kavisaalāh*) bring thee (*tvā ā rahantu*) Rejoice (*mādayasva*) O King (*rājan*), in this oblation (*end' havisa*)

* AV xviii 1 60 reads रोह for सीदे in a and हरिर् for हरिषा in d

महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यमे'त्यादिके द्वे अनुवाक्ये^१ । 'इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' [आ° श्रौ° २।११।२२] इति हि सूत्रितम् । सैवान्निमास्तेऽपि घाट्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

हे यम, अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः ऐकमत्यं गतस्त्वम् इमं प्रस्तरम् विलीणं यज्ञविशेषम् आसीद आगत्योपविश । हि यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ताः विद्वद्भिर्हृत्विग्भिः प्रयुक्त मन्त्राः त्वा त्वाम् आवहन्तु । हे राजन्, एना एतेन हविषा तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षय ॥३॥

हे यम इमं पुरत आसीणं प्रस्तरं बर्हिषम् । उपस्तीर्णो यमः प्रस्तरः । मे खोऽयज्ञे [१।१।३२] इति निषेधाद् घनभावः । अदोरप् [१।१।५७] । तं प्रस्तरम् आ सीद । हि इति पादपूरण । किमेक एव ? नेत्याह । अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः । 'समो गम्यच्छि°' [१।१।२९] इत्यात्मनेपदम् । [हे राजन्] त्वा त्वां कविशस्ताः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैर्महर्षिभिः स्तुताः मन्त्राः आह्वानसाधनाः आ वहन्तु आह्वानं कुर्वन्तु आगमयन्तु । आगत्य एना एतेन अनेन । द्वितीयादौस्त्वेनः [२।१।३४] इत्येनादेशः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् इनादेशाभावः । हविषः । तृतीयाधे पठो । हविषा अस्माभिर्दत्तेन मादयस्व ॥३॥

प्रस्तरम्—from *st* to *strew* means primarily *straw strewn grass*
In class *Skt* it means *rock*

आ सीद—transitive The verb is accented because of *वि*

संविदान—pr part *Ā* of *विद्* 'to find' which in *RV* is both *चदादि* and *कुदादि*

मादयस्व—*आ* *वि*च, *c/* *साहाय्ये* *सहयान्ये* *अदति* 3 *d* The sense of *वि*च is clear in *प्रादेश* ना इह तो मादयस्मि x 34. 1

१ "आहुर्मर्त्यपात्रीय उज्जे महापितृयज्ञे (३-२३१) यमदेवतापक्षे यम यमेत्यादिके द्वे चकारानुवाक्यान्तेन विनिर्मुक्तौ । अनुवाक्या नाम हविषा यज्ञावसरे पठ्यमाना चक । स। च मर्त्यदेव भवति, परम्बन्ध दानेऽनुवाक्यादयं भवति इति पूर्वमुक्तमिव (३-२३१) ।"

२ पूर्वम्ता चको भाष्ये (१-२३८) ।

अङ्गिरोभि॑रा ग॒हि य॒ज्ञिये॑भि-

य॑म वैरू॒पैरि॑ह मा॒दय॑स्व ।

वि॒वस्व॑न्तं हु॒वे यः पि॒ता ते

ऽस्मि॒न्यज्ञे॑ ब॒र्हिष्या॑ नि॒षद्य॑ ॥५॥

अङ्गि॑रऽग्नि॒र्मा आ | ग॒हि | य॒ज्ञिये॑भिः ।

य॑म | वैरू॒पैः | इ॒ह | मा॒दय॑स्व ।

वि॒वस्व॑न्तम् | हु॒वे | यः | पि॒ता | ते ।

अ॒स्मिन् | य॒ज्ञे | ब॒र्हिषि॑ | आ | नि॒षद्य॑ ॥५॥

Come here (*ā' gahi*) with the reverend Angirases (*yajñīyebhīh angīrobhīh*). O Yama (*Yāma*) rejoice hero (*ishā mādayasva*) with the sons of Virūpa (*Vairūpāsh*) I invoke (*huve*) Vivasvant (*Vivasvantam*) who is thy father (*yāh pitā te*). [Let him rejoice] being seated (*nīsadya*) on the Kūśa grass (*barhīn ā'*) in this sacrifice (*asmin yajñe*)

हे यम, वैरूपे: विविधरूपयुतैर्वैरूपसामक्षिपैवां यज्ञियेभिः यज्ञयोगैः अङ्गिरोभिः सह आगहि आगच्छ । आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षय । यः विवस्वान् ते तव पिता अस्ति अस्मिन् यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । वास्तीर्णे बर्हिषि आ निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥५॥

हे यम इह अस्मिन् यमणि अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह आ गहि आगच्छ । कीदृशैः ? यज्ञियैः यज्ञार्हैः । एवं वैरूपैः विरूपाण्यस्य महर्षेः गोक्षत्रैः सह आगहि । आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तर्पयस्व । न केवलं स्वामेव ह्वयामि, किन्तु ते तव यः पिता विवस्वान् आदिष्य तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । छपतेर्लिटि 'बहुलं छन्दसि' [६।१।३४] इति सम्प्रसारणम् । अस्मिन् बर्हिषि आस्तीर्णे निषद्या यथा हविः स्वीकरोति तथा आह्वयामीति शेषः । आभिमुख्येन निषद्य इति वा ॥५॥

यज्ञियेभिः—worthy of sacrifice. 'यज्ञनिर्गन्तां तन्महर्षांश्च यजमानम्' । यज्ञियाणाम् occurs in the next stanza and in x. 125 3.

वेदेषु.—Children of Virūpa The Virūpas are a subdivision of the Angirases "Virūpa is mentioned in 1. 45, 3, viii 64 6 and the Virūpas in iii 53 6 and x 62 5" Muir. Note that वेदेषु is not analysed in the Padapāṭha. See p 293

इदं—Oldenberg holds (Z D M.G. 59, 355) that इदं appears also as 2 sing imperative Ātm. In that case we should translate 'call Vivasvat who is thy father' and there will be no occasion for resorting to पञ्चाक्षर to secure समान उद्देश्य. But it is doubtful how far Oldenberg's view is correct. And in this particular case Old thinks that since the priest has already invoked Yama, it would appear more appropriate for him to say 'I invoke thy father Vivasvat' than to say 'Invoke, Yama, thy father V', (Ib. 359).

Old points out that that the subject of विषय is the deity is clear from RV iii, 85 6, 1 101 9, TS 1 7. 13 4

या निषय—पूर्वमथ यच्छब्दसुतिरथ तच्छब्दाप्याहार, सादयतामिह विभक्तिविपरिवर्तन आद्यः ।

d occurs in iii 85 6 also from which it appears to have been borrowed here

6

अद्विरसो नः पितरो नवग्वा

अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतो यज्ञियाना-

मपि भद्रे सोमनसे श्याम ॥६॥

अद्विरसः | नः | पितरः | नवग्वाः ।

अथर्वाणः | भृगवः | सोम्यासः ।

तेषाम् | वयम् | सुमतो | यज्ञियानाम् ।

अपि | भद्रे | सोमनसे | श्याम ॥६॥

The Āgirasas, our fathers (Āṅgirasah nah pitrah) the Navagvas, the Atharvans, Bhrgus, the Soma loving (Ndragrāh, Atharrānah, Bhrgavah somyāsah): we (vayam) would be (syāma) in the favour (sumataḥ) of those worshipful ones (tēṣāṃ yajñiyānām), as also (dps) in their excellent (bhadrē) loving-kindness (saumanasē)

अङ्गिरसः अङ्गिरोनामका अथर्वाणः अथर्वनामका ऋगवः ऋगुनामकाश्च नः
अस्माकं पितरो नवम्वाः॥ अभिनवगमनयुक्ता यद्वा नूतनवत् प्रीतिजनका इत्यर्थः ।
ते च सोम्यासः । सोममहन्तीति सोम्याः । यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां तेषां
सुमती अनुग्रहयुक्तया युदौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सौमनसे
भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥६॥

अङ्गिरसः एतस्मान्नः अङ्गारात्मकाः । “येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्”
[पं° प्रा° ३।३४] इति निरुक्तम् । पूर्वे महर्षयः नः पितरः [अस्माकं पितरः
नवम्वाः नूतनस्तुतिषा नवभिर्मालैरुक्ता वा । तथा अथर्वाणः च नः पितरः
ऋगवः च नः पितरः । “ऋगृष्टं जयमानो न देहेऽङ्गारेषु” [नि° ३।१७] इति निरुक्तम् ।
एते सर्वे सोम्यासः सोमार्हाः सोमसम्पादिनः । पृथग्अङ्गिरःप्रभृतीनाम् अपिगणमध्ये
प्राधान्यादिदानोन्तनानामपि प्राचुर्येण तद्गोस्त्वात् पितृत्वम् । यज्ञियानां
यज्ञार्हाणां तेषां सुमती शोभनायाम् अनुग्रहरूपायां युदौ वयं स्याम भवेम ।
तेषां सुमतिरस्मासु भवेदित्यर्थः । अपि अपि च तेषां भद्रे कल्याणे सौमनसे ।
सुमनसो भावः सौमनसम् । युवादिषु [पृ११।३०] पाठो द्रष्टव्यः । तप्त स्याम
भवेम । उत्तर्यैवार्थस्य स्पष्टाभिधानमेतत् ॥६॥

नवम्वाः—The word has been variously explained :

- (1) a group of nine priestly ancestors,
- (2) priests who win nine cows a-piece,
- (3) priests who go out in sets of nine,
- (4) नवम्वा is the same as Lat. *nuntius*.

Daśagva was formed after the pattern of Navagva. S. explains the formation thus under RV. i. 62. 4: नववन्दे उपपदे गमेमावे

* “अङ्गिरसी नः पितरो नवम्वा” इति सामानाधिकरण्यादर्भात् अङ्गिरसी नवम्वा
इत्युच्यते । ते हि सप्तपञ्चो नवभिर्मालैः सिद्धिं वताः ।” Śikandasvāmīn on
RV. i. 39. 6. “विधातिविधत्तयोऽङ्गिरसः वैचित्र्यं सासान् सवमनुहाय फलं खेमिरे,
वैचित्र्यं सासान् । तव ये भव सासान् सवमनुहाय सव्यफला उदतिष्ठन् ते नवम्वाः ।
... ये दय सासान् सवमनुहाय सव्यफला उदतिष्ठन् ते दयम्वाः ।” S. under RV.
iii. 30. 5.

किं 'गमः कौ' [६४०१४] इत्यनुनासिकलोपे 'ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम्' [६४१४०१२] इत्यकारानादियः। नवभिः कू बभूव वेषा ते नवम्वाः। अकारीपञ्चमन्वाद्दसः। पूर्ववद् बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम्।

अथर्वाचः—“The name in the singular denotes the head of a semi-divine family of mythical priests” “Atharvan first established order by sacrifices, while the Bhrigus showed themselves gods by their skill (x. 92. 19).” “In the plural the Atharvans are enumerated as Fathers along with the Angirases, Navagvas and Bhrigus. They dwelt in heaven and are called gods. They destroy goblins with a magical herb (AV. 11. 6. 18, 4 37. 7).” *Vedic Mythology*.

भृगवः—The Bhrigus are connected with the discovery of the fire, its lighting up and its care. The word Bhrigu clearly means shining, from the root *bhrā*. Bhrigu has been held to be originally the designation of the fire, or more especially the lightning, and the Greek Phlegyas have been compared as fire priests. The comparison is not certain; it is, however, clear that the Bhrigus are mythical fire-priests, possibly, but not probably, the historic reminiscence of an actual family. KERN, pp. 225-8. There are two popular papers on the “Ancient Bhrigus” in the *Journal of Oriental Research*, Vol V, Parts I and II.

कीम्वत्,—see p 78

This stanza is explained in Nir. xi 19 thus : अहिरसो नः पितरो नवमस्यो नवनौतगतयो वा, अथर्वाचः भृगवः सोमः कीमस्य्यादिनः तेषां ययं सुमती कण्ठाप्या मती यज्ञिष्ठानामपि तेषां अद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कण्ठापि मनसि स्वाभिति। (नवमस्यः पितृयज्ञानामनुं येषां प्रतिष्ठाया नया गतिर्भवति। नवनौतगतयः नवनोत प्रति येषां मनसो गतिरिदमव्याकर्मिति। ते नवम्वाः। विज्ञायते हि “अयं विष्णोर्न पितृयाम्” इति। भन्दनीये कृत्ये। भाजनवति येन मनसा भाजयति अग्निममेवर्धेः कीमृत् कान्वा शोमने च मइत्ये शोमने वा अथर्वस्यैव स्वाभित् इत्यर्थः।

सोमनसि—Not analysed in the Pada text, because the first member *सु* which has undergone lengthening is a monosyllable and ends in a vowel. The form in class, Skt. is सोमनसे. “सुमनसो माः सोमनसम्। ‘नसेदम्’ इति कन्धश्चाभावेऽप्युपसर्गः। स चात्र सोमनसस्य सम्बन्धविज्ञेये पर्यवस्यति। यथा, ‘इत्यनानुप्रादिभ्योऽम्’ इति भावे अच्। सुवादिभ्यश्च दादौ इट्त्वः। S under i. 76. 2.

तेषां वये सुमतो etc.—तव वयम् etc. RV iii I 21, iii. 59 4, vi 47. 13, x 181 7, AV vii 92. 20, 125 7 etc.

7

प्रेहि॑ प्रेहि॑ प॒थिभिः॑ पू॒र्व्येभिः॑

य॑त्रा॑ नः॒ पू॒र्वे पि॒तरः॑ परे॒युः ।

उ॒भा रा॒जा॒ना स्व॒धया॑ म॒दन्ता॑

य॒मं प॒श्या॒सि वरु॑णं च दे॒वम् ॥७॥

प्र॒ | इ॒हि॒ | प्र॒ | इ॒हि॒ | प॒थि॒भिः॑ | पू॒र्व्ये॒भिः॑ ।

य॒त्र | नः॒ | पू॒र्वे | पि॒तरः॑ | प॒रा॒इ॒युः ।

उ॒भा | रा॒जा॒ना | स्व॒धया॑ | म॒दन्ता॑ ।

य॒मम् | प॒श्या॒सि | वरु॑णम् | च॒ | दे॒वम् ॥७॥

Go forth (*prēhi*), go forth (*prēhi*) by the ancient (*purvyēbhīh*) paths (*pathibhīh*) whither (*yatra*) our (*nah*) former (*purve*), fathers (*pitarah*) departed (*pareyuh*) Thou shalt look on (*paśyasi*) Yama and the god Varuna (*Yamam Varunam ca devam*), both kings (*ubhā'rajanā*) rejoicing in oblation (*svadhaya mādanta*)

सत्यमप्ये दीक्षितस्य मरणे 'प्रेही'त्याद्याः पञ्चचस्तृतीयावर्जिता होता शंसनीयाः^१ । सूत्रितञ्च—'प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत्' [आ° श्रौ° ६।१०।१९] इति ॥

यत्र पश्मिन् स्थाने न, अस्माकं पूर्वे पुरातना पितर पितामहादयः परेय पूर्व्यभि पूर्वस्मिन् काले भवे^२ । अनादिकाद्यप्रवृत्तेरित्यर्थः । पथिभि

^१ 'समानकक्षैरधिहीति। सप्तदशवारैरनुविशतिपरमैरनुष्ठेयमानः सोमयामविशेषा सप्तानि नाम, येषां यामानां विधानावसरे ब्राह्मण्यक्ये इणधातीर्षा यामधातीर्षा बहुवचनात्स्य प्रयोगः कियन् । ते ऋग्विद्योतिष सभ्य याम कुर्वन्त कर्महीनार्थायैकस्यैकैकं कार्यं निर्णीय कृतियमा यजमानइषा ता मूला याममनुविहन्ति । तत्र यो यजमानस्य दीक्षित इत्युक्तिः । तत्र दीक्षितस्य चेत् तत्कर्ममध्ये मरणं वदा स यजमान नीत्वा दाक्षीण्यं यदमागच्छ तदहं कर्तव्यं समाययु । तत्र हीना तद्दिनवक्तव्ये स्वीयमन्तसहं शस्त्रादिषु याम्या वृथो वक्तव्या शव प्रेहि प्रेहीत्याद्यस्तृतीयावर्जिता पञ्च वृत्तो वक्तव्या भवन्ति ।'

^२ भवे ह्यन्वयः [४४ ११०] इति यत् । 'यतोऽनाव' इत्यादिप्राप्ते प्राप्ते व्यत्ययेनानोदात्तम् । वस्तुतस्तु 'पूर्वे कृतमिनयो' च इति वक्तव्यः । प्रत्यवसरेचानोदात्तम् ।

x. 84. 3. तमजरेभिर्दधमिस्त्व स्तैरुषा तपिह तपसा तपस्तान् RV. vi. 5. 4. "Burn him with thine own bulls for ever youthful, burning with burning heat, thou fiercest burner." विष्णुर्दधी वरदो वरेभ्यः Visnu P. कुतः कुवलयं कणे करोषि कसभापिचि । किमप्यहमप्याहमचिन् कर्मणि मन्त्रे ॥ *Kāvyaḍarśa*.

पूर्वेभिः—पूर्वेः छत्रमिनयी च 4.4. 193. पविभिः पूर्वैः । पूर्वैः । पूर्वैः पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुत्रा चान्ते । यत्कृतः पयानः प्रमसा इति पयां प्रमसा । *Kāśīkā*.

उभा राजाना मदन्ता—उभौ राजानौ मदन्तौ. Both Yama and Varuna are kings, but Varuna alone has the epithet देव.

पयसाचि—3 sing. present subjunctive of दृश् (पय् for सय् acc. to philologists). Also पयसाः.

वद्वं च देवम्—does not amount to उभाप्रवचनता because of उभा and the duals in c.

8

सं गच्छस्व पित्रभिः सं यमे-	सम् गच्छस्व पितृभिः तम् यमेन ।
नैष्टापुर्तेन परमे व्योमन् ।	इष्टापुर्तेन परमे विष्टोमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि	हित्वाय अवद्यम् पुनः अस्तम् आ इहि
सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥५॥	सम् गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥५॥

Be united with (*sām gacchasva*) the Pitr̥s (*pitr̥bhīn*), with (*sām*) Yama (*yamēna*), with the sacrifices and good works (*istāpūrtēna*) in the highest heaven (*paramē vyōman*). Leaving behind (*hitvāya*) [all] evil (*avadya'm*), go anew (*pūnar ēhi*) to thy abode (*astam*), be united with (*sām gacchasva*) thy body (*tannvā*) full of lustre (*suvardh*).

हे मदीय पितॄ, तत्तत्त्वं परमे वरुष्टे व्योमन् व्योमनि स्वर्गालये स्थाने स्वर्गैः पितृभिः सह संगच्छस्व । इष्टापुर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलैः*

* All. But TA. vi. 61. 2 reads श्रौतस्मार्तदानफलैः which appear to be the correct reading here also. Under AV. iii. 12. 8 also S. says श्रौतं स्मार्तं च वर्गं.

सङ्गच्छस्व । तत् इष्टापूर्तेन संगम्य अवद्यम् पापं हित्वाय परित्यज्य अस्तम्
त्रियमाणाख्यं* गृहं पुनरेहि आगच्छ । ततः सुवर्चाः । तृतीयार्थे प्रथमा ।
सुवर्चसा शोभनदीक्षियुक्तेन तन्वा स्वर्गरीरेण सङ्गच्छस्व ॥८॥

हे मृत पुरुष त्वं पितृभिः पितृ-पितामह-प्रपितामहैः संगच्छस्व पैतृमेधिनेन
सापिष्ट्यकरणावधिना संस्कारेण [हेतुना सङ्गतो मय । पितृषु मध्ये प्राप्तस्थानो]
भवेत्यर्थः । यस्तेषां राजा यमः तेनापि संगच्छस्व । तथा परमे उत्कृष्टे
पितृलोकात् अपि श्रेष्ठे ज्योमन् ज्योमिन् एलोके नाकपृष्ठाख्ये कर्मफलपन्नोगस्थाने
इष्टापूर्तेन । इष्टं प्रत्यक्षश्रुतिचोदितं यागहोमदानादि । पूर्तं स्मृतिपुराणा-
गमचोदितं वापीकूपतटाकदेवागारनिर्माणादि । तेन उभयेन संगच्छस्व । तत्
फलम् उपमुह्येत्यर्थः । तथा अवद्यं पापं हित्वा त्वत्पा अस्तम् गृह-
नामैतत् । उत्तमलोकस्थितं गृहं पुनरेहि प्राप्नुहि । सुवर्चाः शोभनदीक्षि-
कृत्वा आत्मा तन्वा स्वर्गलोकभोगयोग्येन शरीरेण संगच्छताम् संयुज्यताम् ।
'समो गम्यच्छि' [१।३।२९ का] इति संपूर्वाद् गमेरकर्मकादात्मनेपदम् ॥८॥

इष्टापूर्तेन—इष्ट is the past part. of वृत् 'to sacrifice' and पूर्तं of पृ
'to fill.' As both are formed in the भाववाच्य acc to नपुंसके मावे ऋः
they mean 'sacrifice' and 'fulfilment'. The word is a ऋन् in which
each member must originally have been a neuter plural but
later on the form became crystallised and the compound came
to be used in the singular. It is an irregular समाहार ऋन् and
occurs only here in RV. though it is frequently used in later
literature. Acc to Sanskrit Grammar the long final of the first
member can easily be accounted for by the rule अन्येषामपि दृश्यते
6. 3. 187. Under AB. 34. 3 S. says : इष्टापूर्तेश्चार्थः पूर्वाचार्थेर्द्वैतः—

वर्चात्रमान्वयो धर्म इष्टं पूर्तमथेत्यतः ।

प्रपा-तटाकादिरुपं तच्च सर्वत्र दृश्यते ।

आतं पूर्तं शीतमिष्टमिति केचिदिष्टोचिरे ॥

* त्रियमोनाख्यम्—M.

१ चोदितं विहितम् ।

AV. reads संगच्छताम् for संगच्छस्व.

In the *Kāthopaniṣad* (1 8) the word is used in the dual रथापूतं being a द्रव्य is not analysed in the Pāda text

व्योमन्—the loc of व्योमन् is व्योमन् and व्योमनि in the Vedās व्योमि and व्योमनि in classical Skt

द्वित्वाय—द्वित्वा, द्वित्वी and द्वित्वाय are the gerunds from ह्य to leave in RV द्वित्वा alone is used in class Skt AV (which has only गत्वाय and हत्वाय of gerunds in त्वाय) substitutes द्वित्वा for द्वित्वाय

चक्षन्—See p 110

चक्षन्—चक्षन् is read in *Nigh* III 4 among the synonyms of 'ग्रह' SB II 5 9 9 says ग्रहा वा चक्षन् चक्षति चिष्यते सर्वे वस्तुज्ञानविन् इत्यस्य ग्रहा । 'लोडधिकरणे च' [शश्वत्] इति च इत्ययम् । Since भक्षन् also means ग्रह चक्षन् is evidently derived from the root चक्ष 'to be' With the unad suffix तन् See p 317

सुवचा—Adjective qualifying लम् understood : Skt 1 arcas Av varcah strength सुयोमन सर्वे तेज यस्य च । 'सोमनसी चलोमोपसी' रत्युत्तरपदाद्युदात्तम्, C/ चक्षीरचक्षुरपतिष्ठो विमिश्रपश्य सुमना सुवचा x BM 44

तन्वा—C/ x 16 5 चक्ष सज पुनरग्रे पिदम्भो यस्त चाहुतपरति स्वधामि । चाहुतं सान उप वेत्तु देव भगवतां तन्वा जातवेदः । Restore him O Agni, to the Fathers, him who, offered to thee now goes in peace clothing himself in useful strength and let him meet with a new body : x 56 1 सवेगने तन्वादादरवि विविो देवानां परमे जनिदे । When thou enterest thy (new) body, be welcome, be dear to the gods in the highest homes KAROI pp 161, 160

9

अप॑त॒ वी॒त॒ वि॒ च॑ सर्प॒तातो॒-

ऽस्मा॑ ए॒त॒ पि॒त॒रो॑ लो॒कम॑क॒न् ।

अ॒हो॑भि॒र॒द्वि॒र॒लु॒भि॒ष्य॑त्

य॒मो॑ द॒दा॒त्य॒य॒सान॑म॒ग्ने ॥८॥

अ॒प॑ | इ॒त॒ | वि॒ | इ॒त॒ | वि॒ | च॒ | सर्प॑त॒ | अ॒त॑ ।

अ॒स्मै॑ | ए॒त॒म् | पि॒त॒र॑ | हो॒म॒म् | अ॒ग्न॒म् ।

अ॒हो॑ऽग्नि॒ अ॒ग्न॒ग्नि॒ अ॒ग्न॒ग्नि॒ वि॒भो॑म॒न् ।

य॒म॒ | द॒दा॒ति॒ | अ॒ग्न॒य॒सान॑म् | अ॒स्मै॑ ॥८॥

Go away (*āpeta*), disperse (*virāta*), and creep away (*vi ca sarpata*) from here (*āfah*), for him (*asmāi*) the Pitrs (*pitārah*) have made (*akran*) this place (*etām lohām*). Yama (*Yamāh*) gives (*dadāti*) him (*asmāi*) a place of rest (*avasānam*), adorned (*vydktam*) with days (*ākobhuh*), water (*adbhuh*) and nights (*aktubhuh*).

‘सैनृमेधिके कर्मणि इमशानायतनं प्रोक्षति ‘अपेत वीत’ इति’ । सूत्रितञ्च—
‘गर्तोवकेन शमीशाखया सिः प्रसव्यमायतनं परिमज्जन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च
सर्पतात इति’ [भा० गृ० ३।२।८] इति* ।

इमशाने पूर्व स्थिता हे पिशाचादयः, अतः अस्मात् मृतयजमानदहनस्थानात्
अपेत अपगच्छत । वीत विशेषेण गच्छत । वि सर्पत च । इदं स्थानं
परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छतेत्यर्थः । पितरः अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय
एतं लोकम् इदं दहनस्थानम् अक्रन् अमस्याख्या अकुर्वन् । यमोऽपि अहोभिः
दिवसैः अग्निः अम्युक्षणेदकैः अक्तभिः रात्रिभिः व्यक्तम् सक्तम् । शुद्धि-
निमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः । अवसानम् दहनस्थानम् अस्मै
मृतयजमानस्यार्थाय ददाति दत्तवान् ॥९॥

अतः ‘अनया दहनस्थानं संप्रोक्षेत्’ इति विनियोगात् तत्स्थानस्थितानां रक्ष-
पिशाचादीनामपगमनमाभधीयते । हे रक्ष-अभृतयः दूयस् अपेत अपगच्छत ।
वीत । वी गत्यादिषु [धा० २।३८] । अतः गतित्थः । विगता भवत । अतः
अस्माद् दहनस्थानात् वि सर्पत च विविधं विशेषेण वा गच्छत । दूरं गच्छतेत्यर्थः ।

1 चादितापेर्भरणे तं यजमानैः सह इमशान नीत्वा यत्र तस्य दाहः कर्तव्यस्तस्य
इमशानायतनस्य प्रथममग्निः प्रोक्षत् कर्तव्यम् । तत्र प्रोक्षणेऽर्थं मनः प्रयुज्यते ।

* The quotation from the *Gṛhyasūtra* ends in इति, so another
इति is necessary to show the end of the quotation. This इति is
dropped in the printed texts and MSS.

† चयकुर्वन्—M.

अवसारणीयान् विशिनष्टि । ये अत्र स्थले पुराणा, पूर्वतनाः¹ स्थ भवय । ये
 च अत्र नूतना, इदानीन्तनाः स्थ तिष्ठय । ते सर्वे अपेतेति सम्बन्धः । अस्मै
 प्रेताय अहोभि, च अङ्गिः क्षालनसाधनैः उदकैश्च अङ्गुभिः अभिव्यक्तिसाधनाभी
 रात्रिमिश्रं व्यक्तं सुविशदम् अवसानम् अवसत्यत्येव्यवसानम् । यो अन्तर्कर्मणि
 [घा° १३२] । अधिकरणे व्युद् । स्थानम् । तद् अस्मै यम, देवः ददाति
 अवात् । तदर्थमपेतेति सम्बन्धः ॥५॥

This stanza as commentators point out, is addressed to the
 evil spirits that haunt the place of cremation

व्रीत—The accented *v* of *वि* and the unaccented *v* of *वत* contract
 to the svarita *ई* in RV and AV but not in TS etc Hence
 Pāṇini makes the rule optional—सरितो वानुदाने पदादौ ४ २ ६ RP
 says इकारोप्य प्रत्ये वे चैवामिनिहितेषु च । उदात्तपूर्वेषु शक्यस्त्वैवमाचरेत् ॥ १॥ ७

चक्रन्—3 pl root *acr* of *ज* चरोनेर्नङि 'नलो चमङ्करचमङ्कदहावृचक्रगमि-
 नमिभ्यो ङी' [१॥५०] इति चुर्जुक् ।

चङ्गमि—See pp 214 5

चङ्गि—from चर् + मि by dissimilation

चङ्गुभिः,—*aḥ tu* from चङ्ग 'to anoint' means primarily ointment
 thence = beam of light, then clear night It is read in the
Nighantu (1 7) as a synonym of रात्रि

Cf ix 113 7 यत्र ज्योतिरप्रघ्नं यन्निर्दोके स्फुरितम् । तच्चिन् मां धेहि
 पवमानवते लोके चक्षिते "O Pavamana, place me in that deathless,
 undecaying world wherein the light of heaven is set, and
 everlasting lustre shines" ix 113 8 यचामूर्ध्वतोरापस्तप मातवत हवि
 "Make me immortal where are those waters young and fresh"

व्यक्तम्—past part of *वि* and *वज्र*, 'to anoint' 'to adorn'

अवसानम्—*सो* means "to bind," *च* *सो* "to unbind, unharness"

Hence अवसान means 'a place to rest in' Cf AV xviii 2 37
 ददायका अवसानमेतद् य एव चात् नम वेदमृदिह । यमपिजितान् प्रवेतदाह नमैव

¹ This is one of the many ungrammatical expressions
 found in the commentary of Sayana

appearance of four eyes अक्षीरुपरि बिन्दुदयवाचतुरच S. on या चतुरच TS v 5 19 1 यस्याचिसनीये द्वे पीळे, अक्षिरुपवद्विकीयके स चतुरच या। Harisvamin on याच चतुरच हत्वा SB xiii 1 2 9 In RV : 31 13 Agni is described as चतुरच (दिकचतुष्टयमिमुखो दीप्यसे। अया मुख लभ्यते। समन्ताद् यत्र दीप्यसे इत्यर्थे। Skanda सर्वतोन्माल Venkata सर्वतो ज्वालाभि पश्यन् Madhava 'दिकचतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानीयज्वालायुत S), : = , with eyes that could look in all directions with equal keenness.

'Two broad nosed four eyed spotted dogs, the offspring of Sarama occupy the path and guard the entrance of Paradise in order that no godless person may steal into the region of the blessed " The Iranians [also] believe that two dogs guard the Cinvat bridge leading to Paradise and passable only for the righteous KARSI, p 159

'The Vedic texts look upon this pair of dogs in a variety of ways First, the soul of man has to get past them in order to go to heaven "This is the familiar Cerberus idea Secondly the two dogs of Yama pick out daily candidates for death Thirdly, the dogs are entrusted with the care of the souls of the dead on their way to join Yama in heaven The Vedic texts tell us in plain language that they are the sun and the moon " BLOOMFIELD, *The Religion of the Veda* p 105

सुविदन्—“सुविदन् अस्याचविद इति हि याज्ञः । यथा विदति कथ्यत इति विदन् जानन् । विदन् लाभे विद यावे इत्यस्याद् वा 'सुविदे कचन् [६०३ १०८] इति कचन् प्रत्ययः । शीघ्रम् विदन् यन् इत्यतः । सुविदन् इत्यस्य याज्ञस्तु वेदा व्युत्पादयामास । सुविदन् भवति विन्दति वा एकोपसर्गाद् ददति वा इत्यत्रात् ।” E on AV : 31 4 Acc to philologists the suffix is व (इन्) with the union vowel च, cf *dm a tra* violent, *yāj a tra* adorable, *krnt a tra* shred *gāy a tra* song, *pāt a tra* wing *radh a tra* deadly weapon, *rat = trā* strap " MACDONELL *Vedic Grammar* p 124

अक्षी—Elliptical dual for अक्षायक्षी Skt *śabala h* cf Gk. *Herberos*, Lat *Cerberus*

सुवनादन्—the suffix is चयुन Acc to philologists it is the cognate accusative of सुदन्ति

11

यौ ते खानौ यम रक्षितारौ	यौ ते खानौ यम रक्षितारौ
चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।	चतु ऽअक्षौ पथिरक्षौ इति
ताभ्यामेन परि देहि राजन्-	पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।
स्वस्ति चास्मा अनमोव च धेहि ॥११॥	ताभ्याम् एनम् परि देहि राजन्
	स्वस्ति च अस्मै अनमोवम् च धेहि ॥११॥

Those two dogs of thine (you te xanau) O Yama (Yama), the watchers (raksita rau) four eyed (catuṛ aksau) path guarding (pathi raksi) men beholding (nr cakṣasau)—unto them (ta bhyas) give him over (enam pari dehi) O king (rajan), bestow (dhehi) on him (asma) well being (svasti ca) and health (anamivam ca)

हे राजन्, हे यम, ते त्वदीयौ यौ खानौ विधेते ताभ्या हे राजन् यम, एनम् प्रेत परिदेहि रक्षायं प्रयच्छ । कीदृशौ खानौ ? रक्षितारौ यमगृहस्थ रक्षकौ । चतुरक्षौ अक्षिचतुष्टययुक्तौ । पथिरक्षौ मार्गस्थ रक्षकौ । नृचक्षसौ मनुष्यै श्लाघ्यमानौ । श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञा पुरपाक्षी प्रख्यापयन्ति । ताभ्या इव्या दत्त्वा अस्मै प्रेताय स्वस्ति च क्षेममपि अनमोर्व च रोगाभावमपि धेहि सम्पादय ॥११॥

यमरक्षितारौ यमो रक्षिता गोपायिता ययो । ऋतश्चन्दसि [५।१।१५८]
इति ऋक्भाव । 'अन्तोदात्तप्रकरणे सिचकादीनामुपसर्गानाम्' [६।२।१९९।१]

* S appears to have placed both the vocatives at the beginning. So this हे राजन् वन seems to be the note of a careless reader and should be dropped

† Both Bhasya and Kaṣika read 'विचकादीनां ऋतश्चन्दसि'.

राय उपविष्टामिह ॥ "I give this place of rest to him who hath thus come and hath become mine here,—thus replies the knowing Yama—let this one approach my wealth here." (Whitney).

10

अति॑ द्रव॑ सारमे॒यौ श्वानौ॑

चतु॒रक्षौ॑ श्व॒बलौ॑ साधु॒ना प॒था ।

अथा॑ पि॒त॒र॒भ्यु॒वि॒द॒वा उपे॑हि ।

यमे॒न ये स॒ध॒मा॒द॒म॒दन्ति॑ ॥१०॥

अति॑ | द्रव॑ | सारमे॒यौ | श्वानौ॑ ।

चतु॒ःक्षौ॑ | श्व॒बलौ॑ | साधु॒ना | प॒था ।

अथा॑ | पि॒त॒र॒भ्यु॒वि॒द॒वा॒न् उपे॑हि ।

यमे॒न | ये | स॒ध॒मा॒द॒म॒दन्ति॑ ॥१०॥

Run past (*ati drava*) the two sons of Saramā (*sārameyāu*), the four-eyed (*catur-aksau*), brindled (*śabalau*) dogs (*śvānau*) by a good path (*sādhunā pathā*). Then (*athā*) go to the beneficent Pitrs (*pitṛn supitṛān upehi*) who rejoice in (*maddanti*) the same rejoicing (*sadhamādam*) with Yama (*Yamēna*).

अनुसरण्या वृष्कौ पार्श्वयोरात्रफलाकृती । तावदृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति
'अति द्रव सारमेयौ' इति द्वाभ्याम् । सूत्रितञ्च—'वृष्कावुदृत्य पार्श्वयोरादध्याद
अति द्रव सारमेयौ श्वानाविति' [आ० गृ० ४।३।१६] इति० ।

हे अग्ने, साधुना पथा समीचीनेन मार्गेण श्वानौ उभौ अति द्रव
अतिक्रम्य गच्छ । यमसम्बन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य
समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः । क्रीडशौ श्वानौ ? सारमेयौ । सारमा
नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी तस्याः पुत्रौ । चतुरक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षि-

१ "आदित्याग्ने मरुतो अश्वाने तस्य दाद्यावसरे यज्ञपात्राणि क्षिप्त्वा भित्त्याऽऽदित्याग्ने क्षत-
दवयवेषु तानि विन्यस्यन्ते । तदा अनुसरणोपशोढं कृमादौ क्षिप्त्वा तस्य हस्तयोर्निदधत्यौ
अथतः, तवैतन्मन्त्रस्य पाठः कर्तव्य इत्यानन्त्यायनपञ्चमने सञ्च्यते ।"

* This इति is not found in MSS. but is necessary, since the previous इति is a part of the quotation.

द्वयं ययोस्तादृशौ । अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं ये पितरो यमेन सधमादम्
सहपं मदन्ति प्राप्नुवन्ति तान् सुविद्वान् सुष्ठुभिज्ञान् पितॄन् उपेहि
उपगच्छ ॥१०॥

प्रेतः सम्बोध्यते । हे पितृलोकं गच्छन् प्रेत । सारमेयौ सरमा नाम
देवशुनी तस्याः पुत्रौ । खीम्यो वक् [४।१।१२०] । चतुरक्षौ चत्वारि अक्षीणि
अयोः । एकैकरथ चतुरक्षत्वम् । “बहुग्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः” [५।४।११३]
इति यत् समासान्तः । शब्दलौ शब्दलवणौ । यद्वा नामधेयमेतत् । इयाम्
शयलसंज्ञकौ । शयलविति द्विवचनेन इयामोऽपि विवक्ष्यते । अयंते हि—

श्वानौ द्वौ इयामशयलौ चैवस्वतदुल्लोचवौ ।

ताभ्यां यत्तिं प्रदास्यामि स्यातां मे तावहिंसकौ ॥

इति । वो श्वानौ साधुना स्मीचीनेन ऋतुना यथा मार्गेण अति द्रव्य
अतीत्य गच्छ । अथ अय अनन्तरं सुविद्वान् विदितशब्दो धनयाची ।
सुधनान् शोभनहवीरूपाज्ञान् । यद्वा वेत्तेः पर्यन्त्ययः । ज्ञानयाची विदित-
शब्दः । संज्ञानान् पितॄन् अयेहि । अपशब्द उपोपसर्गार्थः । उपेहि उप-
गच्छेत्यर्थः । यद्वा अपशब्दो वर्जनार्थः । अपश्वस्य मार्गासीनौ श्वानौ
वर्जयित्वा पितॄन् इहि गच्छ । एतेर्लोपि रूपम् । ये पूर्वजाः पितरो यमेन
पितुराजेन सधमादम् सह मादन्, तृप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तत् सधमादम् । सह
तृप्तिर्हर्षो वा यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति तान् इहीति सम्यगर्थः ।
सध मादस्यपोऽहन्तृसि [६।३।९६] इति सहस्र सधादेशः । मादयते परजन्तो
[३।३।५६] माद इति । माद्यतेर्वा व्यस्ययेन घञ् ॥१०॥

This stanza is “addressed to the spirit of the dead man whose funeral rites are being celebrated”

सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शब्दौ—*we should expect these duals to end in चा* See p 278

चतुरक्षौ—*because the eyes were extra sharp or because there were two spots above the eyes of the dog which gave the*

इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्वा यमशब्देन तत्स्वामिक पुरमुच्यते । यमपुरस्य
पालयितारौ । कृदुचरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वम् । चतुरक्षौ व्याख्यातम् ।
पथिसदी पितृभिर्गन्तव्ये मार्गे सीदन्तौ । छन्दसि वनसनरक्षिमयाम् [३।२।२७]
इति विहित इन्प्रत्ययः सदेरपि व्यत्ययेन भवति । नृचक्षसा नृचक्षसौ नृणां
गन्तॄणां व्रष्टारौ हे राजन् पिबॄणां स्वामिन् ते त्वदीयौ यौ श्वानौ वर्तते ताभ्यां
इभ्याम् एनम् अन्वादिष्टं प्रेतं परिधेहि । परिदेहीत्यर्थः । रक्षणार्थं दानं परि-
दानमित्युच्यते । किं च अक्षौ त्वदीयं लोकं गच्छते [स्वस्ति] । स्वस्तीत्य-
विनाशिनाम् । अविनाशम् । अनमीवम् । अमीवो^१ रोगः बाधा तद्रहितं स्थानं
च धेहि विधेहि ॥१॥

चतुरक्षौ—See p 276 Acc to philologists, the second element is
not चचि but चच (Gk *op sis*, Lat *oc ulus*) “The final member
चचोहि’s is very frequently extended by the suffix *a* In the
of RV there are at least fifteen such stems, thus चच eye in चनच
eyeless चचच eye witness, चतुरच four eyed भूर्वच many eyed,
सहचच हिरण्यच etc” MACDONELL, *Vedic Grammar*, p 158
obis *cañnam* occurs in Av in the sense of ‘four eyed’

पथिसदी—RV reads पथिसदी for पथिरक्षौ, but Panini mentions रच
expressly in his rule छन्दसि वनसनरक्षिमयाम् 3 2 27

दृचक्षसौ—under RV 1 22 7, Venkṛtamūdhata explains दृचक्षसम्
as मनुष्याश्च व्रष्टारम् and Śāṇḍasyāmin adds शुभाशुभानां कर्मणां प्रत्यक्षितारम्
C/ वमन् इती चरती अनी यन् in the next stanza “कृन् चचात् इति दृ-
चक्षसौ । चचर्दृक् शिच [च] ॥१२२॥ इत्यमुन् । शिचात् चनाध्यातुक्त्वेन व्याज्जादिशा-
मा । कृदुचरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।” “In the RV. in general, and
especially in its oldest parts, *ā* [in duals] is found before con-
sonants and in pause, *au* before vowels. Before *u* vowels this
au is represented in the RV. by *ā*, before other vowels by *ai*.
The hymn containing it (i.e. the irregular form दृचक्षसौ) is

^१ In RV and AV चनोच with the short final occurs only as
the first member of a compound.

Atharvanic (rather than 'late'), yet, curiously, the AV itself (supported by TA) has the 'regular' form. Note that all three texts are irregular in the preceding चतुरस्रो. Dissimilation or assimilation of endings as between these two words? Even tho the hymn belongs by its subject matter to AV rather than to RV, the RV form is, a priori, more apt to be original. "Vedic Variants, III pp 51, 52

स्रति—used as an indeclinable here. See p 49

अननीयम्—अनीयाया अभ्याय इत्यभावाच्चैत्यनीयात् । Class अननीयम् अननीया (accented on the 1st syl) means disease from अन् 'to injure' (लट अननीति) अननीय (accented on the last syl) means free from disease and is generally an adj. This is the only place in RV where it is used as a noun. As an adj it is a चतुर्थी, accented on the last syl of the second member acc 'to नञ्चुभ्याम् P 6 2 172. As a neuter abstract noun it may be regarded as an अननीयात्, being accented on the final syllable acc 'to क्त्वावस्य च P 6 1 223,

परि दत्ति—परि दा means 'to make over commit entrust' अराये वा परि ददामि AV III 11 7

12

वरुणसावसुदया उदुम्बली	वरुणसौ असुदृषी उदुम्बरो ।
यमस्य दूतो चरतो जनां अनु ।	यमस्य दूतौ चरत जनान् अनु ।
तावन्मभ्य दृशये सूर्याय	तौ अस्मभ्यम् दृशये सूर्याय
पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥२॥	पुनर्दाताम् असुम् अद्य दह (मद्रम्) ॥२॥

The two broad nosed (uru nasaṁ) life robbing (asu tr paṁ) dark hued (?) (udumbalī) messengers of Yama (lanāṁśya duḍu) roam (caraṭaḥ) among men (janān aṁ) may they grant (tau datam) us (asmābhyam) here (tha) to-day (adya) auspicious life (bhaḥ śam dāum) so that we may see the sun (dṛśya se śi rādyā)

यमस्य सम्बन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनान् अनु प्राणिनो दृक्षीकृत्य सर्वं
चरतः । कीदृशौ ? उरुणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ । असुदृषौ परकीयान्
प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ उरुण्यो विस्तीर्णवलयौ तौ उभौ दूतौ
सूर्याय दृश्ये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अद्य असिन् दिन इह कर्मणि भद्रम् असुम्
समीचीनं प्राणं पुनः असम्यं दाताम् अदत्ताम् ॥१२॥

उरुणसौ विस्तीर्णनासिकौ । नासिकशब्दस्य नस्मात् । सुप आकारः ।
असुदृषौ प्राणिनामसुभिः प्राणैस्तृप्यन्तौ प्राणापहारकौ । उदुम्बलौ विस्तीर्ण-
वलावित्पर्यः । पूर्वपदे वर्णोपजनइछान्दसः । यमस्य दूतौ प्रेय्यौ जनान्
जननवतः उत्पत्तिमतः प्राणिनः [अनु] अनुदृश्य चरतः तेषां प्राणान् अपहृतुं
सर्वं सञ्चरतः । तौ दूतौ सूर्याय । क्रियाग्रहणं* कर्त्तव्यम् [भा° १।४।३२]
इति कर्मण सम्प्रदानवाञ्छतुर्यौ । दृश्ये दर्शनाय । 'इगुपधात् किट्' [उ° ४।१।१९]
इत्यौणादिक इत्यययः । कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । सूर्यं द्रष्टुम् अद्य
इदानीम् इह असच्छरीरे भद्रं भन्दनीयम् असु पञ्चप्रवृत्तिकं प्राणम् असम्यं
पुनः दाताम् पुनः प्रयच्छताम् । ददातेइछान्दसे लुङि "गातिश्चा" [२।१।७७]
इति सिचो लृक् । बाहुलकादमाहयोगेऽप्यहभावः ॥१२॥

उरुणसौ—metrical lengthening In the Vedas न is generally
cerebralised even when it stands at the beginning of the second
member of the compound, * g, प्रपदात् great grandson नय
धातुस्वीकृत्य यथा१२ अकाररेपकारा नकार हानापदेऽव्यये वर्तन्ति RP v 40

असुदृषौ—S finding satisfaction in lives' : c, in robbing men
of their lives Lanman postulates a Skt root दृष् in the sense of
'to steal' and notes 'not actually occurring in vbl. forms, but
rendered probable by the deriv दृष् the compds असु- and यय
दृप् and by the Avestan *trf* steal' दृष् figures in Naigh iii 24
among the names of 'thief' ययदृप् occurs in RV vii 86 5 अय
दृष्ट्वाभि पिबः। सजा भो अय या वयं चक्रमा तनूभिः । अय राजन् ययदृप् न मायुं सजा वत्स
न दावो वसिष्ठम् ॥ "Free us from the misdeeds of our fathers, from
those we ourselves have committed Set Vasistha free, O king,

* Mbh reads क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्

like a cattle stealing thief, like a calf from the rope Av *tarad* means to steal (Middle Persian *tarft*)

उदुम्बरी—occurs only here in RV Its meaning and derivation are uncertain Prof Sumit Kumar Chatterji is inclined to think that the second element is *dumba* which is evidently connected with the Iranian group, cf Av *duma*, Pahlavi and Modern Persian *dum*, *dumb*, tail It appears also in Old High German as *Zumpfo* Thus उदुम्बर or उदुम्बरी may mean 'with tail uplifted'

parallel form is उदुम्बर from which is derived Bengali दुम्बर

जनी—For nasalisation see p 137

हृषये—Dat infinitive Similar other forms are हृषये to fight, हृषय to win हृषये to rejoice, हृषये to breed - V G S, p 192, 2 हृषे is also used in the same sense 'हृषे विष्णे च ।'

हृषाव—The Dat is due to case attraction as in x 125 6 V G S p 315, 4

दाताम्—3 dual root aorist imperative of दा to give, the corresponding present form is दाताम्

चक्षुम्—life, from चक्ष to be, to exist In the earlier language it is singular And because it is sing, S paraphrases it by प्राचम् in the sing in the sense of प्राचवाय, cf प्राचमद्वाय पञ्चमी प्रसिद्धतरलम् S under B S 1 10 3 Since however, चक्षुर्वी is dissolved with चक्षु in the pl (see A V S) S uses the pl form there Av *aku* life force, Acc sing *aku m*

18

यमाय सोमं सुनुत

यमाय जुहुता हवि ।

यम ह यज्ञो गच्छ-

त्यग्निदूतो परद्धत ॥१३॥

यमाय सोमम् सुनुत

यमाय जुहुत हवि ।

यमम् ह यज्ञं गच्छति

अग्निदूतं अरम्द्धत ॥१३॥

For Yama (*Yamā́ya*) press (*sunuta*) the Soma (*sómam*), to Yama (*Yamā́ya*) offer (*jukuta*) the oblation (*havish*). The sacrifice (*yajñá*) of which Agni is the messenger (*agnidūta*) and which is perfectly prepared (*aram-kṛta*) goes to Yama (*Yamám ha gacchati*)

हे ऋचिभः, यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत रुतात्मकं सोममभिपुगुत ।
तथा [यमाय] यमार्थं हविः जुहुत । अग्निदूतो यस्मिन्यज्ञे सोऽयम् अग्नि-
दूतः । अग्नेदूतत्वमन्यत्राग्नातम् । 'अग्निर्देवानां दूत आसीत्' [तै० सं०
२।५।८।५] इति । अरह्युत. बहुभिर्द्वैरलक्ष्यैर्युक्तः । तादृशो यज्ञो यमं ह
यममेव गच्छति ॥१२॥

यमाय देवाय सोम. पवते पूषते अभिपूषते सोमयागे यजमानैः । कर्मणि
कतृप्रयय । शर् । पूषातोः । सोमयाचनो ज्योतिष्टोमादिरनुष्ठितश्चेद् यमो
नरके पातयिष्यतीति मिया प्रमप्रीतये सोमोऽभिपूषत इत्यर्थः । अथवा पितृणां
सोमसन्बन्धेन यमस्यापि-सोमोऽस्त्येव । किं च यमाय एव हविः आज्यादिलक्षणं
क्रियते संस्क्रियते उत्पवनादिसंस्कारेण । किं च यमं ह यममेव यज्ञः कृतस्नो
ज्योतिष्टोमादिः गच्छति । कीदृशो यज्ञः ? अग्निदूतः । दूतो यथा स्वामिना
दत्त धनादिकं दातव्याय प्रयच्छति, एवमग्निरपि यजमानेन दत्तं हविस्त्वस्मै तस्मै
देवाय प्रयच्छतीत्यग्निर्दूत इत्यभिधीयते । अलंकृतः स्तोत्रशस्त्रादिभिर्भूषितः ।
यज्ञा, अलमत्यर्थं निष्पादितः, साङ्कोपाङ्ग इत्यर्थः । यद्यपि सोमो हविश्चोभे
सर्गार्थं क्रियेते तथा यज्ञोऽपि सर्वदेवार्थः, तथापि यमस्य सर्वप्राणिसंहर्तृत्वेन वा
सर्वेषां पितृलोकप्राप्तत्वेन वा प्राधान्याद् यमायैव सोमादिकं क्रियते
इत्युपचर्यते ॥१३॥

जुहुता—the regular form of the Imperative second plural is used here with metrical lengthening. The irregular forms जुहोव. and जुहोतन are used in the next two stanzas "तप् तनय तन धनाय ।"
P 7. 1 45.

* The correct reading would appear to be अथवायासातम्

यमम्—*c/*. च ददेवेषु गच्छति i. 1. 4 (p. 32).

चपिदूत—*c/*. यथा यमस्य सादनमपिदूतो चरंक्षतः AV. ii. 12, 7 where S. says: चपिदूत. ..बहुशीघ्री पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञकम् । चरंक्षत. चरंक्षतः । ... “बाहसूललघु-
समशीमां” [चर।१८भा०] इति रत्नविमलम् । भूषणेऽसम् [१।४।६४] इति
नतिशङ्कायां “इतिरनन्तरः” [१।४।४६] इति गतेः प्रकृतिसंज्ञकम् । See under
i 1. 6, p. 88

14

यमाय॑ घृतव॑हवि-

जुहोत॑ प्र च तिष्ठत॑ ।

स नो॑ देवे॒ष्वायम-

दीर्घमायुः॑ प्र जीवसे ॥१४॥

यमाय॑ | घृतव॑ह | हविः |

जुहोत॑ | प्र | च | तिष्ठत॑ ।

सः | नः | देवे॒षु | आ | यमत् ।

दीर्घम् | आयुः | प्र | जीवसे ॥१४॥

To Yama (Yama'ya) offer (juhōta) the oblation (havih) rich in ghee (ghṛitvat) and step forward (pra ca tis(hata) , may he lead (sah a'yamat) us (nāh) to the gods (devasu) so that we may live (pra jivase) a long life (dirgham āyuh)

हे ऋत्विजः, यूयं यमाय घृतवत् आज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत । प्र च तिष्ठत । यमं यूयमुपतिष्ठध्वज । देवेषु नम्ये स यमो देवः प्रजीवसे प्रकृतजीवनार्थं नः अस्माकं दीर्घमायुः आयमत् प्रयच्छ ॥१४॥

यमः - चायमत्—Note the play on words

जुहोत प्र च तिष्ठत—occurs also in i 15 9 where it is “abrupt, perhaps parenthetical”. On the other hand the good old Yama hymn shows the repeated *pāda* in a connexion whose patness and originality are very evident’ *Rigveda Repetitions*, Vol I, p 40.

जुहोत—irregular strong form. *c/*. जुहोत in the next stanza. The regular form is जुह्वत “तप तप तप यमाय ।”

देवेषु—See p 32, V. G. S., p 201 b.

यामसम्—inj of root *as* with of याम्. Earlier scholars translated 'May he bestow, etc', but Oldenberg pointed out that the object of यामसम् is न, and not याम्. He compares ix. 44. 5 स नो भगव वायवे विश्ववीरः सदावप । सोमो देवेषा याम् । "May Soma ever bringing power to Bhaga and to Vāyu, sage and hero, lead us to the gods"

याम्—Cognate Acc

जीवहे—Dat infinitive Cf. दीर्घाय करति जीवहे वः x 18. 6.

15

यमाय मधुमत्तमं

राज्ञे हव्यं जुहोतन ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः

पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥१५॥

यमाय मधुमत्तमम् ।

राज्ञे हव्यम् जुहोतन ।

इदम् नमः ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः ।

पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥१५॥

Offer (*juhotana*) oblation (*havyam*) most rich in mead (*madhumattamam*) to Yama (*Yamaya*) the king (*rajañe*) : This obeisance (*idam namah*) to the seers (*ṛṣibhyah*) born of old (*purvajebhyah*), the former (*purvebhyah*) makers of the path (*pathikṛdbhyah*).

हे ऋविज, यमाय राज्ञे मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं हव्यम् पुरोडाशादिकं हवि जुहोतन जुहुत । पूर्वजेभ्यः सृष्टादावुत्पन्नभ्योऽत एव पूर्वेभ्यः असत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्यः ऋषिभ्यः इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमः अस्तु ॥१५॥

अत्रापि पूर्वमन्त्रवद् यमस्य प्राधान्याभिप्रायेण होमप्रतिष्ठे तस्यैव कर्त्तव्ये इत्यभिधीयते । हे यजमानाः यमाय एव देवाय मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमत् सोमाज्यादिकं हविः जुहोत जुहुव । 'तप्त्वनप्' [७११५५] इति तस्य उदादेशे गुणः । प्र च तिष्ठत । प्रतिष्ठां समाप्तिं यमायैव कुरुत । ननु यमायैव हूयते तत्सहचारिणां पितॄणां हि स्यात् इत्याशङ्क्य तेषां नमस्कारः कियत् इत्याह— इदं नमः इति । ऋषिभ्यः मन्त्रादिब्रह्मभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः । 'ऋषिदर्शनात् । सोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः' [नि० २१११] इति निरुक्तम् । 'तद् यदेना-स्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भुवम्यानपत् त ऋषयोऽभवन्स्तदपीणामृषित्वम् इति विज्ञायते' [नि० २१११] इति च निरुक्तम् । ऋषयो विशेष्यन्ते । पूर्वजैभ्यः पूर्वमुत्पन्नेभ्यः । इदानीन्तन-यजमानापेक्षया तेषां पूर्वजत्वम् । अत एव पूर्वैभ्यः पथिक्कृत्यः । [पथिकृतः पितृलोकस्य पथां कर्त्तारः । ये प्रथमं परेताः स्वर्गमार्गाणां दर्शयितारस्ते पथिकृतः पितृगणगताः, तेषां मार्गाणामिदानीन्तनैरेष्यनुस्तिथ्यमाणत्वाद् । एवं महाब्रह्मभ्यः ऋषिभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः इदं नमः नमस्कारः अस्तु ॥१५॥

पूर्वजैभ्यः—These four syllables convert the Anustup of 32 syllables into the Brhati of 36 syllables. "चटाचराक्षयः पादाक्षतीयो द्वादशाक्षरः ।" Is this word a later addition ?

16

त्रिकद्रुकेभिः पतति^१

षष्ठुर्वीरिकमिब्रह्म^१ ।

त्रिष्टुग्गायत्री छन्दांसि^१

सर्वा ता यम आर्हिता ॥१६॥

त्रिऽकद्रुकेभिः पतति ।

षट् । र्वीः । र्कम् । इत् । ब्रह्म ।

त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि ।

सर्वा । ता । यमे । आर्हिता ॥१६॥

^१ AV. reads पयते as यम आर्पितः.

त्रिकद्रुकेभिः । द्वितीयार्थे तृतीयेषा । त्रिकद्रुकान् ज्योतिर्गौरायुरिति तयो
यागविशेषास्त्रिकद्रुका उच्यन्ते । तान् प्रत्यङ्गमावाय संरक्षणार्थञ्च घतति यमस्तान्
प्राप्नोति । [षट्] षट्संख्याका उर्वीः भूमिः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति ।
ताश्चोद्व्यं शाखान्तरमन्त्रे समाम्नाताः—‘पञ्चोर्वीरंहसस्यान्तु द्यौश्च पृथिवी
चापश्चौपधयश्चोक्’ इति सूनुता च [आपस्तम्बश्रौ° सू° १।२२।१] इति ।
एकमित् एकमेव बृहत् महज्जगद्यमश्च* प्रतिपालनायां प्राप्नोति । किञ्च यानि
त्रिष्टुब्गायत्रीदीनि छन्दांसि सन्ति सर्वा सर्वाणि [ता] तानि छन्दांसि यमे
आहिता आहितानि । ऋत्विग्भिः स्तुतित्वेनावस्थापितानि ॥१६॥

त्रिकद्रुकेभिः त्रिकद्रुकैः । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमास्त्र्यस्त्रिकद्रुका
इत्युच्यन्ते । तैर्निमित्तभूतैस्तेषां निष्पत्तये षवते पूयते यमार्थमभिपूयते ।
सोम इति शेषः । ज्योतिष्टोमादीनामननुष्ठाने यमो हनिष्यतीति भीत्या तेषु
सोमोऽभिपूयत इत्यर्थः । तथा षडुर्वीः षडुर्व्यः । पञ्चोर्वीरंहसस्यान्तु
[शाङ्खायनश्रौ° १।६।१] इत्यसाम्नानाद् द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रासिश्चापश्चौपधयश्च
एताः षडुर्व्यः । ता अपि एकम् इत् एकमेव बृहत् महान्तं यमम् । उद्दिश्यैव
प्रवर्तन्ते इति शेषः । अथवा बृहदित्युत्तरग्रन्थेति । बृहत् बृहतीछन्दः, तथा
त्रिष्टुब्गायत्रीतिच्छन्दांसि । ता तानि इतराणि [सर्वा सर्वाणि] छन्दांसि
यमे अर्पित्ता अर्पितानि पर्ययसितानि । छन्दोभिरपस्त्रक्षिताः सर्वे मन्त्रा
यमेकविषया इत्यर्थः । ‘अ गतौ’ [घा° ३।१६], ‘अर्तिर्ही’ [७।३।३६] इत्या-
दिना पुगागमः । ‘अुशर्पिते चच्छन्दसि’ [६।१।२०९] इत्याद्युदात्तत्वम् ॥१६॥

* M notes the variants: बृहत् षवत् जगद्य (Peterson) । बृहद्-
गमाय । बृहत् जगद्य । S. evidently gives षवत् as the primary mean-
ing and जगत् as the secondary meaning of बृहत् and supplies the
Nom. यमः.

† प्रतिपालनीय.—M. B. Peterson, but पञ्चमावाय and प्रत्यवेक्षाय
show that a तादर्थ्ये षडुर्वी is necessary here also.

‡ ‘वसितानि’—M. B. Peterson, but अर्पित does not mean
स्थित but स्थापित.

The sense of the stanza is not clear. Wilson translates Yama acquires the three Trikadruka sacrifices, the six earths the one great moving world, the Tristup, Gayatri, all the sacred metres converge in Yama. Griffith translates "Into the six Expanse flies the Great One in Trikadrukas. The Gayatri the Tristup all metres in Yama are contained", and remarks "The meaning appears to be that the Great Unit, Yama as All God, broadens and fills the universe after plentiful libations of Soma juice in the three Kadruka days or first three days of the Abhiplava festival." Oldenberg suggests "With three Kadrukas flies (Yama?) The six wide ones, the one Brhat, the Tristubh etc., all this is contained in Yama (begelegt)." Macdonell translates "It flies through the three Soma vats. The six earths, the one great (world), tristubh gāyatri and (the other) metres, all these are placed in Yama" and remarks "The first probably means that the Soma draught is ready for Yama, the second expresses the greatness of Yama by stating that all things are contained in him." Thomas translates "With the three Soma bowls he flies. The six are wide, and one is great or the one great (Brhat metre) flies through the six wide (heavens) Tristubh Gayatri metres all they all in Yama are contained" and adds in a foot note "The verse is probably a riddling expression of the theory that the metres are a constituent part of the cosmos as they were used in the primeval sacrifice by which the world was formed."

विकद्रुकेषु—अभिप्रवदाङ्कं पूर्विकद्रका इत्याचक्षते—Sk and V M Acc to Geldner विकद्रुक is perhaps the name of a Soma ceremony (later the first three days of a six day ceremony) or of a locality. Geldner draws attention to अविषत कद्रुव सुतम् viii 45 26

पतति—flies, Lat *peto* I fly. The subject is probably साम (see § on AV). In ix 1 एव देवो अमर्त्यं यथैवीरिव दीयति. अमि श्रोतान्वासदन् ॥ here the immortal God flies like a bird to settle in the vats' Soma is said to fly

यत् सर्वं—Acc to Geldner, the three heavens and the three earths

AKSA

Introductory Notes

Dicing and racing were two of the chief amusements of the Vedic Indian. And even at the early period dicing was fully recognised as a *व्यस*. In the present hymn—the finest of the four secular hymns in RV—a gambler who has been disillusioned too late relates his sad experiences in the most realistic terms. The dice episode in the Mahābhārata proper, as also in the Nalopākhyana, may be regarded as commentaries on this text.

Very different views have, however, been held regarding the true character of the hymn. Acc. to Schroeder it is a drama in the form of a monologue. Charpentier holds that it was composed for didactic purposes. Oldenberg is of opinion that it is a hymn which is connected with the making of gifts (*cf.* 12c, they could have been meant as gifts for the Brāhmanas) by means of which the gambler seeks to free himself from the bonds of the demon of dice. Winternitz thinks it more probable that this soliloquy of a gambler is part of a ballad, in which some epic story was told like that of Yudhishthira or Nala.

The dice appear normally to have been made of Vibhidaka nuts, hence they are called brown (*वृष*), and born on a windy spot (*प्रवति ज*). In RV the dicer is described as a leader of a great horde (*सिननीर्महतो वृषस*) and in another passage the number is given as *विपद्या* [consisting of three fifts]. The game consisted in securing even numbers of dice, usually a number divisible by four, the *Kṛta* the other three throws then being the *Tretā*, when three remained over after division by four, the *Dvāpara*, when two was the remainder, and the *Kalī*, when one remained. [It is interesting to note that the names of the four Yugas in later literature can be connected with these four

throws] The number of dice used was certainly large, and the reference to throwing fours and losing by one, points to the use of the *Kṛta* as the winning throw

"No board appears to have been used, but a depression on which the dice were thrown (अधिदेवन AV v 31 6, देवन RV x 43 5 इरिष), was made in the ground. No dice box was used, but reference is made to a case for keeping dice in (अचावदन SB v 8 1 11) 'The throw was called षट् (AV iv 38 1) or earlier यान (RV. viii 81 1, ix 106 3) " *Vedic Index*, Vol I, pp 2 5

Hymn No. 9

AKSA

x 34

म० १०

सू० ३४

ऐलुप कवच ऋषि, मूजवतपुत्रोऽसी मा। १, २ ७ १२—अचा देवता।

२, ४ ६, ८ ११, १४ कितव अचाय देवता। १३—अधिदेवता।

१ ६, ८ १४ विष्टम् हन्त । ७—जयती।

• 1

प्रावेपा मा हृहतो मादयन्ति

प्रवातेजा इरिषे वर्वताना।

सोमस्यैव मौजवतस्य भक्षो

विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥१॥

प्रावेपाः | मा | हृहतः | मादयन्ति ।

प्रवातेजा | इरिषे | वर्वताना ।

सोमस्यैव | मौजवतस्य | भक्ष ।

विभीदक | जागृवि | मह्यम् अच्छान् ॥१॥

The trembling [products] (*pravepāḥ*) of the tall [tree] (*br'hataḥ*) born in a windy place (*pravate jaḥ*) exhilarate (*madayanti*) me (*ma*) as they roll over and over again (*varvātā nah*) on the dice board (*irine*) Like a draught (*bhākṣaḥ* *iva*) of Soma (*somasya*) growing on Mt. Muṇavat (*maṇjavatasya*) the animating (*ja'grvāḥ*) Vibhūdaka (*vibhūdaka*) has pleased (*acchan*) me (*mahyam*).

प्रावेपा इति चतुर्दशचं पञ्चम सूक्तमैरूपस्य कवयस्वापं मूजवत पुसस्याक्षायस्य
वा । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश सिधुम । अत द्वादश्यक्षान् सौति नवम्याद्या
च । अतस्तास्रदेवत्या । सप्तमी त्रयोदशी च हृषिं सौति । अतस्तयो सा
देवता । एवं पञ्च गता । शिष्टाभिर्नवमि कितवोऽसाश्च निन्द्यन्ते । अतस्ता
अपि तदेवत्या* । तथा चानुक्रान्तम्—‘प्रावेपा पञ्चूना मौजवान्वाक्षोऽक्षहृषि-
प्रशसा चाक्षकितव-निन्दा च सप्तमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

‘अतस्तास्रदेवत्या’ इत्यत्र सप्तम्यान्तस्य सूक्तस्यैव द्रष्टा इत्यत्र नन्दन कवयो नाम महर्षि ।
स मिवातिथि समाख्यस्य रात्र्यक्तपुत्रस्य सोपमत्रयस्य पुरोहित आसीत् इति दशममण्डलान्तगत
वयन्निशात् सूत्रादवगम्यते । “अथवा वै सरस्वत्यां सप्तमासत, ते कवयैरूप सोमादनयन्
—दात्या पुन कितवोऽत्रात्राय कथं नो मध्येऽदीक्षित इति” [३० ब्रा० ८।१] इत्येतरेय
श्रुतेस्तस्य दासीगर्भसम्भूतत्वं कितवत्वञ्च प्रतीयते । गर्भप्रभावस्यानेतिज्ञानमपीयत्वात् तस्याच
मौजवाणां प्रशस्तिं समजनि, ततश्च इतसंज्ञा मादादिस्त्रयनयैरपि निर्गुण परित्यक्त
‘प्रावेपा’ इति सूक्तञ्च परिदेवत्याश्चक ।

* From a collation of the different readings in the MSS of
M M the following would appear to be the correct text of S s
Bhasya here अत द्वादश्यक्षान् सौति नवम्याद्या च सप्तमी, अतस्तास्रदेवत्या । त्रयोदशी
हृषिं सौति । अतस्तयो सा देवता । एवं पञ्च गता शिष्टाभिर्नवमि कितवोऽसाश्च
निन्द्यन्ते । अतस्ता अपि तदेवत्या । (See M M, Vol IV Varietas Leo-
tionis § 11)

This is evidently based on Sadgururasisya's commentary on
the *Sarvanukraman* where we find

एवम् कवयश्चवि । अथवाचो नाम मौजवान् मूजवत्पुत्र । अपत्येऽपि तस्य
लोपेऽप्यादिबुद्धिः । अतस्ते [भा० ३० सू० २।१।४] सौविष्टकत्वं इति वया । अत्र पक्षे हृषि
प्रशसा च क्षितोऽक्षकितवनिन्दा च क्रियते ।

तथाचान् द्वादशी सौति नवम्याद्या च सप्तमी ।

त्रयोदशी हृषिं सौति कितव चानुगासीति ।

शिष्टाभिर्नवमिस्तथा कितवयैव निन्द्यन्ते ॥

In Macdonell's edition this is read as prose with चानुगासि in
the second line and निन्द्यन्ते in the third. But it is a well known
fact that Sadgururasisya is very fond of metrical explanations and

वृद्धतः महतो विभीदक्षस्य फलत्वेन सम्गन्धिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाता
हरिणे आस्फारे र्ववृतानरः प्रवर्तमाना प्रावेयाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षा
मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किञ्च, जागृविः जय-पराजययोर्हर्षशोकाभ्या
किलवानां जागरणस्य कर्ता विभीदकः विभीदकविकारोऽक्षो मद्यम् माम्

the first two lines are, in this particular instance, quoted from the *Bṛhaddevata* (vii 86 87) where we find

प्राश्वा इति सूक्तं यत्तदक्षस्य विवृणोति ।

अवाचान् दादशौ सौति नवव्याया च सप्तमी ॥

तयोदशौ ऋषि सौति कितवः चानुशासति ।

अवाचान् शेषा निन्दति ॥

For अवा in the second line there is the v l तव which is also the reading of Śaṅguruśiṣya अनुशासति in the third line is evidently an आर्ष प्रयोग and the च shows that it cannot be changed into अनुशासती as suggested by M M and अनुशासि will spoil the metre कितवमनुशासती would have both the second and third syllables short In the fourth line निन्दति is quite correct but in Śaṅguruśiṣya's commentary निन्दते is the proper reading and not निन्दते which is prejudicial to the metre The singular need not cause us any anxiety as the verb often agrees with the subject nearest to it (cf आदित्यश्चन्द्राद्विहीनस्तथ धर्मस्य जानाति भरस इवम्)

What has happened in the present case appears to be this Because of the word अनुशासति in the *Bṛhaddevata*, Śaṅguru's second line was in prose which must have led to the idea that the first line was also in prose, a conviction strengthened by the fact that in अवा दादशञ्च सौति the fifth syllable is metrically long And since च generally makes the end अवा नवव्याया च was regarded as the first sentence and सप्तमी was thought to be a part of the next one As सप्तमी तयोदशौ ऋषि सौति would not do in prose a च was inserted after तयोदशौ Now since we have both the तयोदशौ and the सप्तमी we must have a pronoun in the dual to represent them and so अतस्तथा सा देवता was changed into अतस्तयो सा देवता

अच्छान् अचच्छदत् अयथं मादयति । अत दृष्टान्त —सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य मूजवति पर्वते जातो मौजवत तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यजमानान्देवाश्च मादयति तद्ब्रह्मदित्यर्थः । तथा च यास्क—‘प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति । प्रगतेना¹ प्ररणेना इरिणे² वर्तमाना इरिणं निरुणसृजातेरपानं³ भवति, अपरता अस्मादोषधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मूजवति जातो मूजवान् पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुच्यत इपीकया । इपीकेपतेर्गतिकर्मण, इयमपीतरेपीकैतस्मादेव । विभीदको विभेदनात्, जागृविर्जागरणात्, मह्यमचच्छदत्’ ‘[ति’ १।८] इति ॥१॥

प्रावेपि—The word occurs only here. It is derived from प्र with विप ‘to tremble’ with the agent suffix च्व and means dangling. It is an adjective used as a noun here. For प्रावेपि MS reads प्राकायो. Lengthening of the preposition as in the case of प्राह्व. Neither प्राह्व nor प्रावेपि is analysed in the Pada text.

इहत्—Gen sing of इहत् of the big (vibhidaka tree, the fruits). The Vibhidaka or *Terminalia Bellerica* is a very large and spreading tree rising to a height of 60 to 100 feet.

प्रगतेना—Panini’s rules for अचुक् before न in classical Sanskrit are (i) प्राह्व शरत् काल दिवा जे and (ii) विभ्रया वर्षचररावरात्. It is well-known that the Vibhidaka tree grows in windy places and the nuts produce a rattling sound when the wind passes through them.

इरिणे—In Vedic literature the word means ‘a cleft in the ground’ usually natural. As the dice were thrown on a space

¹ प्रचुरवाते स्थाने कासि (i e, प्राह्वकाले) वा जावा । D

² इरिणे वर्तमाना निर्गतं आसुरकस्थाने वर्तमाना । न हि तत् पुत्रपौत्रानुगम्य भवति । अथवा अपानं अपवतोदकम् । D इरिणं निरुदके अक्षरप्रदेशे पर्वतानाम् । SK M

³ D gets over the apparent tautology by explaining मादयन्ति as हर्षयन्ति वा तपयन्ति वा and अच्छान् as स्वेन कलशन्नेन सर्वाण्ये पुन पुन भय वा मनःहादयित्वा देवने एकैकस्मिन् सम मनं चक्षुषयति ।

⁴ ‘प्र’स्येतान् (i e, चवान्) प्रथमया निन्दन्त्यसि । अथैवपरित्यूनस्यैतदार्थं वेदयन्ते ।’ is the end of the quotation.

dug out, that was called इरिष as being a space dug out, though not natural (*Iedic Index*) So इरिष came to mean the dice board (पासार) In classical Skt it generally means a sterile tract (cf. *Manu* II 113 आपयपि हि घोराया न लेनामिरिषे वपेत्)

बभ्रताना —intensive part of ब्रू 'to turn'

मौजवतम्*—growing on Mt. Mujavat, also known as Muñjavat, a mountain in the Himālayas. In the *Vajasaneyi Samhita* III 61 Rudra is asked to go beyond Mt. Mujavat (परी मूजवतीऽतीहि । Uvata—मूजवतान्न परंती भगवतो वदस्व वसति । तामतीः गच्छ ।)

The following stanza (RV. V 85. 2) expressly declares that the plant grew on mountains

वनेषु व्यम्भरिषं ततान वाजसर्वेभ्यः पयं सञ्चिवाह ।

इतुषु यतु वरुषो जसृष्टि दिवि स्यमदधात् सोममद्री ।

'In the tree tops the air he hath extended, put milk in kine and vigorous speed in horses

Set intellect in hearts, fire in the waters, Surya in heaven and Soma on the mountain †

In AV. III 21. 10 also we read ये पशता सोमपश

In Yasna x of the Avesta we find I praise the clouds that water thee, and the rains which make thee grow on the summits of the mountains, and I praise the lofty mountains

* In the *Padapāṭha* मौजवत is analysed (मोजवत) because मौज consists of two syllables but सोमज सोमनम etc. are not analysed, because the first member which has undergone इङि and which ends in a vowel consists of only one syl

अवस्यद्वात् पदाद वत तद्धितो इङिमान् भवेत् ।

एकाज इङिस्यस्यात् न तत्रावपदी भवेत् ।

वैजवत is not analysed because विवम् is not a पद but व before the suffix मनुष्

† परंतीपाशावसन्निधु सोममद्री उतपयमानताद्री सोमसापनमुहम् । महीधर on VS. 17. 31

where the Haoma (सोम) branches spread (3) Swift and wise on high Haruta did he the well skilled plant thee (10), the birds have carried thee to the Peaks above the Eagles, to the mount's extremest summit, to the gorges and abysses, to the heights of many pathways, to the snow peaks ever whitened (18) "

The Soma that grows on Mt. Mujavat is generally regarded as the best. In the *Suśruta Samhitā* Mujavan Soma is described thus कदल्याकारकन्दसु मुजवातं यमच्छद, 10, Mujavan Soma has got its bulb like that of the plantain tree and its leaves are like those of the garlic

Soma is thus described in *Suśruta Cikitsāsthāna*, 29 20 ff .

सर्वेषामेव सोमना पञ्चाभि दश पञ्च च ।

तानि गृह्णी च कृच्छ्र च जायते विपतन्ति च ॥

एकैक जायते पत्र सोमस्याहरद्वयदा ।

हृत्कस्य पौर्णमास्या तु भवेत् पञ्चदशच्छद ॥

धीर्यते पत्रमेकैक दिवसे दिवसे पुन ।

कृच्छ्रपञ्चयथे चापि लता भवति केवला ॥

In the *Caraka Samhitā* we read सोमो नामोदधिपञ्च पञ्चदशपर्वा, स सोम इव हीयते वर्धते च । चिकित्सास्थान १।३।६ ।

In the *Avesta* the Divinity Haoma is mentioned in close connexion with Haoma the plant. In fact it would not be too far wrong to say that he was responsible for introducing the Haoma cult among the Aryans, and it is very likely that the plant used at the sacrificial ritual derived its name from him. He is specially distinguished by his epithets *duraōša* (of far spreading radiance) and is also called *frama* (the Renovator). In another place he is called *xšaθrva* (क्षत्रिव),—the King, which reminds one of the Ved सोमो राजा. It is notable also that though the majority of the epithets used for Haoma the Divine Being are such as can be only applied to the Plant

by a stretch of imagination still there are two at least used in Yas ix 16 (*zairigaonā*, चरित्राण्य of golden colour and *namyansuś* नम्य with bending twigs) and one in Yas lvi 11 (*zairi doṣtro* with golden eyes) which can only apply to the plant "TARAPOREWALA, *Selections from the Avesta*, p 14

Attempts have been made to identify Soma with what is popularly known as *blang* but without much success. (See *Indian Historical Quarterly*, Vol X 1939) It is generally known as *Acida Vulgaris*

मद्य—सोम is here regarded as an article of food, hence the मद्य is used with it (cf चक्षुष्य वायुमद्य, etc.), ordinarily we should expect दीवम् or पानम् with सोम

विमोदक—(later also विमोदक) a large tree, the *Terminalia Bellerica*, the nut of which was used in dicing hence by Synecdoche, dice The Prakrit form is वडिउप (cf Hemacandra: 88, 105 206) from which we have वडि in Bengali. The cerebralization here, is difficult to explain

जाग्रति—is formed with the agent suffix क्ति from जाग्र to keep awake (the reduplicated form of गृ 'to wake') acc to the unadi rule कृमुक्तजाग्रत क्ति iv 54 and generally means जाग्रत (awake watchful), here it means that which keeps one awake यो जाग्रति स इवैष जाग्रति, योऽपि जीयते स इ खेन जाग्रति। D

नमन्—dative in connexion with चक्षान् Verbs meaning to please, 'to be sweet to take the Dative

चक्षान्—3 sing 2nd of चक्ष 'to please' a chand s t > acchand s t > a cchan (the tense sign s the ending t and the final of the root being dropped) Similarly from krand we have akran V G S, p 164 5 कन्दति is read among the synonyms of चन्दति in Naigh iii 14

पूर्वाभि प्रतिपादितस्य आदमस्य प्रकार उपमानादस्या जाग्रतिद्वयोर्नेत्र चोत्तराभि व्यपित इति न पुनर्जाग्रतिदोषस्यावकाशः ।

2

न मा॑ मिमे॒थ न जिही॑ळ ए॒षा
 शि॒वा सखि॑भ्य उ॒त म॒ह्यमा॑सीत् ।
 अक्ष॑स्य॒हमेक॑परस्य॒ हेतो॑
 अनु॑व्रता॒मप जा॒याम॑रोधम् ॥२॥

न मा॑ मिमे॒थ न जिही॑ळे ए॒षा ।
 शि॒वा सखि॑भ्य उ॒त म॒ह्यम् आ॑सीत् ।
 अक्ष॑स्य॒महर्मे॑ एक॒परस्य॑ हेतो॑ ।
 अनु॑व्रताम् अप॒ जायाम्॑ अरोधम् ॥२॥

She (*esa*) did not revile (*na mimetha*) me (*ma*) she was not angry (*na jihilo*) She was gracious (*śiva*) to my friends (*sakhibhyah*) and (*uta*) to me (*mahyam*) For the sake (*hetoh*) of a die (*akhsasya*) exceeding by one (*ekaparasya*) I have repulsed (*apa arodhati*) a devoted (*anuvratam*) wife (*jayam*)

* एषा अक्षदीया जाया मा मा कितव न मिमेथ न च चक्रोध न जिहीळे न च छजितवती । सखिभ्य अक्षदीयेभ्य कितवेभ्य शिवा सुखकरी आसीत् अभूत् । उत अपि च मह्य शिवासीत् । इयम् अनुव्रताम् अनुकूला जायाम् एकपरस्य एष पव प्रधान यस्य तस्य अक्षस्य हेतो कारणादहम् अपारोधम् परित्यक्तवानसीत्यर्थः ॥२॥

His wife was an ideal Hindu wife who put up with his peccadilloes and his boon companions of the gaming table with exemplary patience for a long time but in his insane passion for gambling he was infuriated even by her gentle remonstrances and drove her away (Or he might have staled his wife like Yudhishtira and lost her Or he might have like King Nala, asked his wife to go to her father's house)*

* Sayana or the scribe evidently confuses the root १३ here with ३१ Moreover नमिषवती though used by many writers is grammatically indefensible

who plays for more
 Than I can lose with pleasure stakes his heart,
 Perhaps his wife as too, and whom she hath bore "

मिनेय—Yaska says मिथिप्राज्ञोयकमां, i.e., the root मिथ् means to revile; to reproach. This sense appears clearly in, for instance, न पूषं मिथामहि सूक्तैर्मिथ्यैर्महि RV. i. 2. 10 we do not revile Pūsan but praise him with hymns and यथावयुः कुमारीमभिमेयति... त कुमारी प्रत्यभिमेयति SB. xiii. 5. 2. 4. In न मेयते न वस्यतुः सुमेके नक्षोषासा समनसा विश्वे i. 113. 3. "Fair-formed, of different hues and yet one-minded, Night and Dawn, clash not, neither do they tarry" S. explains मेयते as हिंस, but Skandasyāmin and Venkata-mādhava explain it as प्राकाशकः. The root is read in the Dhātupātha as मिथ् मिथिप्राज्ञोयको, i.e., मिथ् means 'to unite' and 'to kill.'

Acc. to philologists the root मिथ् means to change, exchange, alternate, thence to engage in altercation on the one hand and to associate on the other. Hence in Sanskrit मिथः means reciprocally, mutually, together (मिथोऽर्थो रक्षसि) which the very same word appearing as *mithō* in Av. means preposterously, falsely—senses which are expressed in Sanskrit by the cognate words मिथ्, मिथुया (Vedic) and मिथ्या (classical). Av. *mithua-*, *mithuana-*, *mithurara-* means paired, united in a pair Skt *mithuna*, paired, pair. The root appears in Latin as *mūtare* to alter, change (cf. *mūtatis mūtandis* with the necessary changes). The English prefix *mis-* (in *mis-deed*, Goth *missa-dēds*, Modern German *Miss-tat*) is, acc. to some, from the same root.

जिह्वीके is read in the Nighantu in the list of roots meaning to be angry (मुथतिवर्मन्) and the noun ईक among the synonyms of anger. In the Dhātupātha we find ईड् अनादरे. Sāyana generally takes ईड् in the sense of अनादर following the Dhātupātha or कीड following the Nighantu. Here since he explains मिनेय as चुकीष he is forced to explain जिह्वीके as सञ्जितवती following the dictum चुकीषा हि चादरः. If the reading be correct the sense evidently is that she was neither अनादर enough to be angry with her husband nor चुकीष enough to shrink from him. If Sāyana really wrote सञ्जितवती he was probably thinking of *Situpālavadha* II. 44, or he might have meant that she was not ashamed

of having a gambler for her husband It is however, just possible that the correct reading of Sayana's commentary here is न चाचुकीश्च न जिह्वीकं न च परिमृत्तवती

Av *zoizdista* most horrible the superl of **zoizda* is from the same root The English word ghost, ghastly are cognate The root like the preceding one is exclusively Vedic In classical Skt we have हेन carelessness levity

एषा—सर्वनामान् उत्सर्गती बौद्धपरामर्शचलम् रात एतच्छब्देनाम पद्या निर्देश ।

शिवः—शिव (=Germanic *huwa*) and शेष (Germ **huwa*) are derived from the root शि to lie down with the suffix व The antonym of शिव is चोर or अशिव cf x 124 2 शिव देव सन्तनशिव नदति स्वात् सखादरणी नामिमेति while I ungracious one desert the gracious leave mine own friends and seek the kin of strangers

सखिन्व—adjectives like शिव चार हित etc meaning kind, gracious dear agreeable etc are construed with the Dativ $\sqrt{G} S p 318$ शिवः यद्यश्च सुमना सुखा x 85 44 Cf Av *yahma* *asava* /ryo to whom the just man (was) = friend Yasna xlvii 6 *yo asau is vahisto* who is very good to the just man $\sqrt{xxx} 11 3$

अवस्य etc—he find too late that he has been विचारम् Cf 'अवस्य हताश्च दानुमिच्छन् विचारम् प्रतिभाति मे त्वम् Raghu II 47

एकपरस्वः—The अतोन्तत्वं of एकपर would appear to be irregular as both in बहुव्रीह (एक परी यस्य) and in द्वतौषा तत्पुरुष (एकैव पर) it is the first member that is to retain its normal accent बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । तत्पुरुषे तु न्यायेऽतोऽप्यस्यपदानाव्ययः द्वितीयाहृत्या । P 6 2 12) The *atyayibhava* compound एकपरि formal acc to अचगनाकामस्या परिवा P 2 1 10 would be accented on the last syl acc to समासः The throw here referred to is Kali (the worst throw) (cf कलियुग) where the number of nuts when divided by four leave one as remainder The best throw was Krta (cf कृत्युग and कृत्युग कवे) where there was no remainder

अनुव्रताम्—अनुव्रत इति यस्मात् ताम् (वत्) । 'अनुव्रतशब्दो भक्तपदार्थः ।' acting according to (अनु) the will (वत्) of another hence obedient devoted Cf अह राममनुव्रता Ram Its antonym is अव्रता—acting

away from, : c, contrary to the will of another, disobedient Cf : 51 9 अनुवताम् रथवधपवताम्—making the disobedient subject to the obedient ones. Note the contrast between एकरथम् and अनुवताम्. न मा ममिव etc assign reason for her being अनुवता, hence the figure of speech is आव्यतिष्ठ

अपारोधम्—(अप away from and आरोधम् 1st sing root norist of रुध् to obstruct) have repudiated, repulsed, or disowned (in that I have not followed her advice—acc to some)

3

हे॒ष्टि॑ स्त्र॒यूर॑म् जा॒या रु॒षद्भि॑

न ना॒यितो॑ वि॒न्दते॑ म॒र्दितार॑म् ।

अ॒श्वस्ये॑व ज॒रतो॑ व॒ध्यास्य॑

नाहं॑ वि॒न्दामि॑ कि॒तवस्य॑ भोगम् ॥३॥

हे॒ष्टि॑ स्त्र॒यूः अप॑र॒थाया॑ रु॒षद्भि॑ ।

न ना॒यितः॑ वि॒न्दते॑ म॒र्दितार॑म् ।

अ॒श्वस्ये॑व ज॒रतः॑ व॒ध्यास्य॑ ।

न अ॒हम् वि॒न्दामि॑ कि॒तवस्य॑ भोगम् ॥३॥

My mother in law (śvaśru h) hates (dīcasi) me, my wife (īdyā) repulses (apa runaddhi) me. The wretched man (nathitah) does not find (na vindate) any one who pities him (marditarām). As in the case of a worn out (jaratah) horse (ashvasya) on which a price has been put (rasanyasya) : I do not find (na aham vindāmi) enjoyment or use (bhogam) for a gambler (kharasya).

स्त्रयूः जायाया माता गृहगतं वित्तं हेष्टि निन्दतीत्यर्थः । स्त्रिय, जाया भार्या अपरुषद्भि निरुषद्भिः । अपि न नायितः पाचमानः वित्तवो धनं

* अपरुषद्भि can hardly mean निरुषद्भि. Probably Siyaya reads अपरुषद्भि (cf 11 in 3 4). In st 2 of this hymn S correctly explains अपारोधम् as परिहरणम् च'क. In several South Indian

मर्डितारम् धनदानेन सुखयितारं न विन्दते न रमते । इत्थं बुद्ध्या विमृशन्नहं
जरत. वृद्धस्य [वस्त्रास्य] वस्त्रम् मूल्यं तदहंस्व अश्वस्येव कितवस्य भोगं
न विन्दामि न क्थे ॥३॥

He has driven away his devoted wife, for trying to dissuade him from the course of suicidal folly he was pursuing; she is now living with her mother. He goes to his mother-in-law's place and approaches his wife for money to gamble with, probably wants her to give her ornaments to him. His mother-in-law hates him like poison, treats him like the dirt beneath her feet and it is his wife's turn now to pay him back in his own coin and to repulse him. He is of no use to any body. No good Samaritan comes to his aid.

मर्दित — distressed, from मर्च् 'to supplicate'. Some philologists are of opinion that the root मर्च् is formed from मर्च् through the influence of the noun मर्च् derived from the root मर्च् to help. मर्च् n means 'help' and मर्च् m means 'protector.' The root मर्च् means 'to supplicate', मर्चमर्च् supplicating, suppliant, Av *marzdyaḥ*.

मर्डितारम् — formed with the agent suffix ट् from मर्च् to be gracious. मर्दित 'grace', 'mercy' is from the same root. Av. *marzāda* to forgive, *marzādaḥ*, *marzāda* compassion. Cf. iv 18 13 न देवेभ्य विविदि मर्डितारम्. x 117 1, 2 (उताश्वन्) मर्डितारं न विन्दते.

जरत — present participle of जर्च् 'to waste away' Skt *jarant*, Gk *geront* 'old man', cf. M. Persian *zar* an old man or woman.

scripts प and व look exactly alike, this fact may have led Sayana to read पव for वप in our stanza. पमिषाविलसयेव was once read as पमिषावि लसयेव and supported with a learned explanation! If निदधति be the correct reading, then Sāyana evidently reads पव .. दधति. Is निदधति a scribe's error for निदधति?

वसन्—The word *vasanā* meaning price is not much used in classical Skt., मूल्य having taken its place. Cf. *Mahābhāṣya* i. 1. 38 अमित्रा अन्येन हि वसेनैवं गां क्रौण्णि, अन्येन ह्यौ, चलेन वीज्. Skt. *vasanā*, Hom. Gk. *ōnos* (for **icos-no-s*, 'purchase price', Lat. *vēnum* for **ves-num*) 'price, sale'.

जितवस्—may be taken as the subjective genitive (the enjoyment of a gambler) or as the objective genitive (use for a gambler).

भोगम्—enjoyment from भुज् 'to enjoy', then use, from भुज् 'to have use with'. Cf. "यदा ते मर्ता यजु भोगम् चणट् i. 103. 7 when a mortal has come to the enjoyment of thee; in praise of the horse at the horse sacrifice."

५

अन्ये जायां परि मृगन्त्यस्य

यस्यागृध्वेदेने यान्यश्चः ।

पिता माता भ्रातर एनमाहु-

र्न जानीमी नयता वहमितम् ॥४॥

अन्ये जायाम् परि मृगन्ति, अस्य ।

यस्य, अगृध्व् वेदेने याजी अक्षः ।

पिता माता, भ्रातरः एनम् आहुः ।

न जानीमः नयत वदन् एनम् ॥४॥

Others (*anyē*) embrace (*pita mṛgāntā*) the wife (*jāyā*) of him (*asya*) whose (*yasya*) wealth (*vidāne*) the impetuous or victorious (*cāji*) die (*akṣih*) has coveted (*agṛdhāt*) Father (*pitā*), mother (*mātā*), brothers (*bhrātarah*) &c. (*ahuh*) of him (*enam*) we do not know (*na jānīmah*) him; take him away (*nayata clam*) bound (*bad thām*).

यस्य चित्तस्य वेदेने ये याजी वदन् चक्षुः देवः अगृधत् अविनाशं करोति तस्य अस्य चित्तस्य जायाम् भाषाम् अन्ये प्रतिष्ठिताः परिमृगन्ति वदन्तेतादाचार्येण संलृप्तम् । चित्त-पिता [माता] जननी च भ्रातरः

सहोदराश्च एनम् कितवम्* आहुः वदन्ति 'न वयमसदीयमेनं जानीमः', रज्ज्वा
वहमेतं कितव हे कितवा, यूयं नयत यथेष्टदेशं प्रापयत' इति ॥४॥

This stanza describes vividly what he has lost through his passion for gambling. The wife of his bosom—his faithful, devoted and loving spouse—is his no more. She has to submit to the caresses of others, probably his creditors and he is powerless to prevent them. Even his parents turn away from him with shocking indifference, and his brothers follow their noble example. They disown him, they hand him over to the blood sucking leeches in the shape of his fellow gamblers. And for all this he has only himself to thank.

अशक्ति—अश means to touch, to stroke, hence परिवश means to embrace. Lat. *mulcere* to stroke, Gk. *brahein*, to grasp, understand.

अश्वधत्—3rd sing. a sort of अश् (*हृष्) to be greedy. Eng. greed, greedy, etc. are cognate. The vulture is called अश्व because it was regarded as the greedy bird *par excellence*. In German also *Geier* the word for 'vulture' literally means the greedy (bird). 'अश्वत्तश्चिन्म' इत्यनिवात् ।

वेदने—possession, from विद् (तुदादि—आमे विन्दति विन्दते) to find, to obtain निनिवादे अश्वे

Verbs meaning 'to desire' take the loc. in the sense of the final dative (V G § p 325c) *afriñantu ahmya nmanē vanuhim aśim* they shall wish for the house the presence of the good A. (Reichelt, 515)

वाञ्छश्च—For the sake of the metre we have to resolve वाञ्छश्च into वाञ्छो च्च, the final of वाञ्छो has however to be read short as it is a rule of Vedic prosody that one vowel is shortened before another immediately following in the same pada. For the numeral 1 see pp. 123 26.

* One expected some word like अशिकव्य or अश्वरेष here (They do not say to the gambler but of him). But B does not generally use such words in this connexion. See under n 12 5.

पिता माता भ्रातर — Note that पिता and माता are accented on the second syllable while भ्रातर is accented on the first syllable. In English the corresponding words 'father' and 'mother' follow the analogy of 'brother' which alone of the three is phonetically regular, because Skt त becomes 'th' in English, but in accented syllables (except the first) it becomes 'd'.

"माता मित्र पिता चेति सुमायात् द्विव्य हितम्". says the Nīlāśāstra दीये दीये कलमाणि दीये दीये च बाधवा । तं तु दीये न पश्यामि यत्र भ्राता सङ्गोदर ॥ says the Rāmāyana. But even they have lost all patience with him and are most anxious to be rid of him.

एतम्—of him, cf सतेमाङ्गैषो षसीत्येवम् RV II 12 5, सतेनमाङ्गं सन्निधे विद्यन् परा दधिक्रा चधरन् सङ्घे ॥ १४ ३३ ९ And they say of him when they go to the battle field Dadhikra has gone away with thousands. In class Skt we should rather expect एतम् in c and एतम् in d. Note that एत is unaccented, while एत is accented.

चाङ् — see p 174

जानीम — १४ ३३ ९ (3 pl) , Mod Pers danad (3 sing)

नयता—metrical lengthening, accented because it stands at the beginning of a sentence

वदम्—cf TS III 8 9 3 वीरवद्वीरमनुविद्भीतिं विवीरेत् (पश्यामि वदम् एतम् वदमीमम्)

5

यदादीध्ये न दविपाश्वेभि
परायद्भोऽव द्वीये सखिभ्यः ।
न्युताय यश्चो वाचमकृतं
यमीदीपां निष्कृतं जारिणीय ॥५॥

यत् आ॒दी॒ध्ये = द्वि॒पा॒णि॒ | पु॒त्रि॒ ।
परा॒य॒द्भ्यः॑ | अव॑ | द्वी॒ये स॒खि॒भ्यः॑ ।
नि॒ष्क॒र॒तः॑ | च॒ | यश्च॑ वा॒च॒म् अ॒क॒र॒तः॑ ।
पु॒त्रि॒ इ॒त् । पु॒त्र॒म् नि॒ष्क॒र॒तम् ।
जा॒रि॒णी॒ इ॒त् ॥५॥

When (yat) I resolve (a di dhye) I will not play or go (na dāisani) with them (ebhik)* I am left behind (ava hiye) my friends (sakhubhyah) as they go away (paraya lbhyah) And when the brown ones thrown down (nyuptah ca babhravah) have spoken (vācam dhruta) I go forthwith (anu it) to their place of assignation (esam ushrtam) like a woman who has a paramour (jariṁ tva)

यत् यदाहम् आदीध्ये¹ ध्यायामि तदानीम्^{*} एभि अक्षै न दविपाणि
न दूपयो न परितपामि । यद्वा, न दविपाणि न देविष्यामीत्यर्थः[†] परायङ्ग[‡]
स्वयमेव परायण्यस्य सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः[§] कितवेभ्यः अथ ह्यीये अवहितोः[§]

¹ यदाहंजितो जगित्सवेस कुत्समानश्छेरमहनादीध्ये ध्यायामि मकल्पयामीत्यर्थः ।
Sk M कृतनिहितिर्देवनादयस्त्रयस्त्रयाभ्यां धारयितुं प्रवीति—यदा दीध्ये भगवन्निध्यायामि
निधयन् न दविपाणि देविष्यामि एभिरक्षै । D

^{*} The correlative of यत् is यदा on p 305, l M so this तदानीम् appears to be a careless reader's note

[†] Though all the MSS consulted by M M read either दूपय or दूपय there is hardly any doubt that the correct reading is ह्ये of न ह्ये सखिभ्योऽनुयन्त्यस्य परायण्यति (Sis II 11) and दाक्षे कृतान्ति भवत्युचितं प्रमूषा पादप्रहार इति सुन्दरि नास्ति ह्ये etc M regards the word as derived from दृद् उपतायि gives the correct form ह्ये and then explains it as परितपामि Of course there is the likelihood of a form with व in दृद् but the present परितपा न shows that the commentator does not mean दविष्य

[‡] यद्यर्थे would appear to show that some words like न गनिष्यामि have been dropped after न दविष्यामि which is from दृद् तदी acc to this view

[§] सखिभ्यः च परायङ्ग आस्कारदेश्यं प्रति गच्छन्ता अथ ह्यीये यथो ह्यीयेऽपसपामि इत्यर्थः । Sk M परायण्यस्य देवनास्थानम् अहम् एव अथ ह्यीये भगवो ह्यीयोऽस्तीति ।

[§] borrowed from SK M

[§] All MSS consulted by M M read अथ ह्येन But there is not the slightest doubt that the correct reading is अथ ह्येन As ह्येन is from the root ह् Sayana explains it with another word from

ममामि—नाह प्रथममक्षान्विसृजामीति । किञ्च बभ्रव चभ्रवणां अक्षा न्युप्ताः ।
 कितवैरक्षिताः सन्तो वाचमक्रत शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं परित्यज्य
 'अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् एषाम् अक्षाणां निष्कृतम्' स्थानं जारिणीव
 यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी' सकेतस्थानं याति तद्वद् एमि इत्
 गच्छाम्येव ॥५॥

This stanza is a gem of psychological study depicting how before the imperious voice of the dice all his pious resolutions break down, how his will abdicates once more and he succumbs to the temptation of the moment

आदीध्ये—I smg pres A of आ दी to think to oneself The root belongs to the ५ class and is the reduced grade of आ to think upon, to meditate In Sanskrit grammar it is read as दीधी

द्विष्यति—occurs only here in RV, and does not occur at all in AV Both Durga and Skanda explain it as द्विष्यति and in acc to them it is derived from दिष् to play Sayana derives it first from दृ दृश् चक्षणे and explains 'I do not repent because of the dice i.e., 'I am not going to allow myself to succumb to the seductions of dice which inevitably lead to repentance' Then he states the traditional derivative meaning, viz, द्विष्यति

the same root ण and न being almost identical in MSS ण was first mistaken for न and then ण was changed into र to make some meaning out of the word M M says "One expects चरहीनी, but as the next sentence seems to depend on this word, it can only be चरहितो in the sense of attentive" Now the next sentence is नाह प्रथममक्षान् विसृजामि which merely shows that he deliberately lags behind other gamblers so that he may not be tempted to be the first to throw the dice It is just possible that प्रथमम् is here a corruption of कषमपि and we should read नाह कषमव्यसन् विसृजामीति

1 अक्षव्यसनेन परिभूयमान परित्यज्य सकल्पम् Sk -VI

2 सृजत आक्षारण्यम् Sk

3 यथा [चमिणरिणी] आक्षिप्तव्यसदन परित्यज्य । D

दिव can easily yield दविषाचि . From निव् we have नविष् in x. 94 11 and from हिन् निरहविष् in *Āpastamba Śrauta Sutra*, x 13 11

एनि—Acc to Indian commentators 'with these dice' In *d* एनाम् refers to dice and in stanza 13 दीन्ः is used with अदे . Of course if दविषाचि be derived from द् to go, then एनि will stand for the coinrades

परायद्वा—Abl pl of परायत्—परा away (Av para, a, Gk pera beyond) Not analysed in the Pada text, because it can use only one *avagraha*

अव ह्रीये—I sing pass of ह्र 'to leave', preceded by अव, अव ह्र pass with Abl means to lag behind others अवहाय in the sense of 'leaving behind' occurs in AV vii. 55 4 नी अपानीवहाय परा गात्

अकृत—ईया अवादितात् प्रकृतिभावः . अयोऽप्रगल्भ इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुश्रुतिकल व्यवधेयमात्रं संहितायामपि द्रष्टव्यम् : 8 under : 70 2 The accent shows the अनुबद्ध of वत् . One feels strongly tempted to take व इद् in the sense of व व as in Kalidasa's line ते च प्राप्नुवदन्वत्तं वुधे वादिपुत्रव and translate 'as soon as, etc' The accent of अकृत will in that case have to be explained by the rule अवायीने प्रथमा चाऽऽत् . Of x 94 5 सुपर्वा वाचमकृतोप दम्बाखरे कृषा इदिरा अनर्तिषु . नदन् नि यन्ताप्रसन्न निष्कृतं पुद् वेतो दधिरे नृयन्ति . "The eagles have sent forth their cry aloft in heaven, in the sky's vault the dark impetuous ones have danced . Then downward to the nether stone's fixed place they sunk, and, splendid as the sun, effuse their copious stream" The eagles are the press stones and the stanza describing the pressing out of Soma is a fine instance of अवहतप्रथमा

पुष्पाय वधरी वाचमकृत—an instance of समासोक्ति . For a similar idea, cf *Micchakaṭṭha* II 5-6 ff

निष्कृतम्—arranged, agreed upon, here it means a place arranged or agreed upon and stands for निष्कृतं व्याप्तम् निष्कृतम् इ (दा), सप इ (या) अमि इ, नि इ प्र या, सप या, वम्, आ गम् with gen.—to visit, to meet some one at a pre arranged place . In later erotic literature the word महोत्सवम् was used in the sense of निष्कृतं .
जालि—The exact derivations of जार and जार are still somewhat uncertain . Some philologists derive जार from the root

जम् to marry and connect it with जामाता (Av zāmātar, Gk gambros, Lat gener). जार generally means 'lover' in a bad sense, जारिणी a woman possessing such lover, i e, a courtesan

In spite of the difference of gender between the उपमान and the उपमेय the simile is very apt. "न लिङ्गवचने भिन्ने न द्वौनाधिकतापि वा । उपमादूपमायां यथोद्देशो न धौमताम् ॥" *Kavyādarśa* II 51. cf दायिव तं भूपतिरन्वगच्छन् *Raghu* II 6

8

सभामिति कितवः पृच्छमानो

जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः ।

अचासो अस्य वि तिरन्ति कामं

प्रतिदीप्ते दधत आ कृतानि ॥६॥

सभाय् | एति | कितवः | पृच्छमानः ।

जेष्यामि | इति | तन्वा | शूशुजानः ।

अक्षासः | अस्य | वि | तिरन्ति | कामम् ।

प्रतिदीप्ते | दधतः | आ | कृतानि ॥६॥

The gambler (*kṛtālak*) goes to (*eti*) 'the assembly hall (*sabhā m*), glowing (*śūśujanah*) in body (*tanvā*), asking himself i e, cogitating in his mind (*pricchamanah*), I shall win (*jesyāmi* i ti) The dice (*akṣāśah*) disappoint (*ti tiranti*) his (*asya*) desire (*kāma m*), bestowing (*a dadhatah*) the lucky throws (*kṛtāni*) on his opponent at play (*pratidvane*)

तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुजानो दीप्यमानः कितवः कोऽस्मास्ति भनिकरतं जेष्यामीति पृच्छमानः पृच्छन् सभा कितवसम्बन्धिनीम् एति गच्छति । तत्र प्रतिदीप्ते प्रतिदेवित्वे कितवाय कृतानि देवनोपपुक्तानि कर्माणि आ दधत । जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतः अस्य कितवस्य कामम् इच्छाम् अचासः अक्षा वितिरन्ति वर्धयन्ति ॥६॥

सभाम्—Acc to some philologists from स 'together' and मा 'to speak' Others connect it with the second element of gossip O H G sippa, Goth sibja blood relationship.

कितव—derivation doubtful कितव किं ववासीति शब्दादुक्तं, कृतवान् वासीर्नामकः । Nir v 22 स हि नितकालमेव दिदेविषु प्रतिदेविषु कितव

पृच्छते किं तव असीति । तथाच्छन्दानुकरणान् कितव एवासौ भव । अथवा कृतवानय
यथा स्नात् इत्येवमसौ आयासते सुहृदिरन्यै कितवै, स हि तस्यादेवमायासनात् आशीर्नमित्त-
नामक कितव एव भव । D किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कितव
E under RV v 85 8. अवेर्देव्यन् पुरुष परैरपद्रियमाश्रयन किं तवास्ति न
किञ्चिदिति सर्वमाप्स्यते S under AV vii 52 1.

पृच्छमान.—पृच्छ in समयपदी in the Vedas In classical Skt सम् प्रच्छ्
alone is A when used intransitively पृच्छमान is used several
times in RV and in every case the direct object is left to
be understood. So जेष्यामि cannot be regarded as the object of
पृच्छामि He becomes radiant with the idea 'I will win' इति
expresses इत्तु here as in x 17 1 तदा दुहिते वदन् कथीतीतीद विज सुवज
सकति "Tvastir prepares a wedding for his daughter" (thinking),
thus this whole world comes together" (V G S, p 217)

जेष्यामि—Ludwig says जेष्यामि should be जेष्यामीश् न जेष्यामीश् [by
विचार्यमाचानाम् 8 2 97 or अनुदात्त आचानामिपूजितयो 8 2 100] Acc to
Panini's rule चक सर्वेषु दीर्घ a pluta and a brasva or दीर्घ or हुत
contract to a दीर्घ So जेष्यामि might have been a pluta here for
all we know But in that case the Pada text would have shown
the pluta If it be pluta by विचार्यमाचानाम् then the final vowel
will be उदात्त as well Cf यथा इत्यमरनिर्दिष्टादा इत्यमरि । एवाहमय कृतवानचै
र्भ्यासमप्रति ॥ कृत मे दक्षिणे इष्टे जयो मे सव्य आहित । बीजिह भ्यासमप्रजिह
धनस्यो हिरण्यजिह AV. vii 52 1, E

तन्वा—tanu from तन् to stretch means 'body' or 'self' The
addition of the ending वा for the Instr sing changes the u
into v and the अनुदात्त वा into सति acc to उदात्तसहितयोर्दण्डः
सन्तिनानुदात्तम् For the numeral three see pp 129 30

युग्मान—perfect participle of युज् The only other instance
of its occurrence is वदीदह युषये सप्तयानदेवन् तन्वा युग्मानान् x. 27 2.
शोयमान and शयमान occur several times It is just possible
that युग्मान means the same thing as शोयमान, i.e., दीदीप्यमान
scintillating with hopes that were destined too soon, alas! to be
dashed to the ground

वि तिरजि—न 'to cross' is conjugated as तिरति, °ति (भ्यादि), तिरति, °ति
(हृदादि), तवति (तवादि). The participle तिजन् belongs to the जुहोत्यादि

class. वि-तिर्, lit. means 'to cross through' thence 'to run counter to'. त्वं विशा दधिषे केश्वानि यान्याविर्षा च गुह्य दध्वि। कामनिन्दे मघवन्ना वि तारोस्त्रमाघाता त्वमिन्द्रासि दाता॥ x 54 5. "Thou hast all treasures in thy sole possession, treasures made manifest and treasures hidden. [Disappoint] not, O Maghavan, my desire Thou art director, Indra, thou art giver" Acc to some scholars वि तिर् means 'to increase' but the context shows that the sense is 'to go against.'

प्रतिदोवृ—Rival player, from प्रति against and दिव् to play. Dative in connexion with चा., दधत; 'bestowing'. In classical Sanskrit प्रति कितव is the word used in this sense दिवन् does not appear to be used either in class Skt or in Vedic प्रतिदोवृ occurs in AV प्रतिदोष्यति इति प्रतिदिवा। "कनिन् कुड्गपितचिराग्निदन्निशुप्रतिदिवा" [च° १११४] इत्युक्तदिग्मेव कनिन्। चतुर्थोऽप्यने 'चलोपोऽव' [१४११४४] इति चलोपे 'चलि च' [८११००] इति दोर्घे रूपम्।

दधत चा—The upasarga follows the participle. "कन्दसि परेऽपि।"

कृतानि—the luckiest throws See under एकपरस्व st 2 कृतमब्द वाच्यस्तु. सख्यादुक्त अचविवध अयः। अकादय. पक्षसख्याना अचविवध अयः। तत्र चतुर्थी कृतमिति सखा। तवाच तंतिरीयकम्। ये वै चत्वारः सोमा कृतस्तु। अय ये पक्ष कलिः स. [ते° मा° ११४१११] इति। तत्र कृतस्य आभाद दूतमजो भवति। अत एव दायतया स्वयंकृततायां कृतवाद् भीतिरावायते—'क्षुरक्षिद् ददमानाद् विभीवाद्। निधातो' [च° स° ११४११८] इति। तत्र निरुक्तम्—चतुरोऽप्यान् धारयत इति। तद यथा कृतवाद् विभीवात् [नि° ३११६] इति। S under AV, vii 52 ॥. कृतयत्नाभो हि भवान् दूतजयः। तदुक्त दूतकीर्त्तमधिकृत्य आपसत्वेन—कृत यजमानो विश्वानात् [आप° यौ° ३११०१] इति। Ibid vii. 52 8

7

अचास इदद्गुग्निनो नितोदिनो

नितोत्त्वानस्तदनास्तपयिष्वाकः

कुमारदेष्टा जयत पुनहणो

मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥३॥

अक्षासः। इत्। अद्गुग्निनः। नि॒तोदिनः।

नि॒तोत्त्वानः। तप॒नाः। तप॒यिष्वाकः।

कु॒मार॒देष्टाः। जय॑तः। पु॒नह॑णो।

म॒ध्वा। स॒म्पृक्ताः। कि॒तव॑स्य॒ बर्ह॑णा ॥३॥

The dice (*akṣa'sah*) verily (*id*) are hooked (*anḥusinaḥ*), piercing (*nitodinaḥ*) deceitful (*nikṛtvanaḥ*), burning (*tapanah*) and given to causing others to burn (*tapayisnavah*), dispensing gifts like boys (*humara desanah*), hitting back (*punar hanah*) the winners (*jayatah*) covered with honey (*madhva sampṛkiah*) by the ardour (*barhana*) of the gambler (*hitavasya*)

अक्षास इत् अक्षा एव अङ्गुलिनिः सङ्गुहवतो नितोदिन नितोदितवत् ।
पुरपल कृपौ प्रयत्नमानस निष्ठावानः पराजये । निकर्तनशीलादृष्टेत्तारो वा ।
तपना पराजये कितवस्य सन्तापकाः तापयिष्याव. सर्वस्वहारकावेन कुटुम्बस्य

* अङ्गुलिनः — नितोदितवत् M M M's MBS show a divergence of reading here (Vol IV, p 12 of *Varietas Lectionis*) Most of them show नितोदितवत् or नितोदितवत्, one reads नितोदत् and two नितोदित The correct reading appears to be नितोदत् Sayana evidently takes अङ्गुलिनि and नितोदिन as genitive singulars, objective genitive in connexion with निष्ठावान, तपना and तापयिष्याव. So he explains अङ्गुलिनि as अङ्गुलिनः (and not अङ्गुलिनः) and नितोदिन as नितोदवत् (indirectly testified to by the readings नितोदत् and नितोदितवत्) or नितोदितवत् This is why he adds पुरपल कृपौ प्रयत्नमानस after नितोदवत् and that is also the reason why he uses one च after नितोदवत् and another after सन्तापनोक्ता नितोद occurs as a noun in *Katyayana Sruta Sutra* vi 8 5 6

If, however, it be thought that S takes अङ्गुलिनि and नितोदिनः as noun plurals, then we should retain अङ्गुलिनः and read नितोदितवत् for नितोदितवत् (नितोदितवत् । 'तुद व्ययने' इत्यध्यात् 'सङ्गुहमाभीष्टो' इति ऋषिः । S under AV vi 95 3, नितोद निष्ठा वा अङ्गुलिनो *Ibid* vi 100 3) and after that पुरपल कृपौ प्रयत्नमानस

† निकर्तनः, acc to Sayana, can be derived either from निष्ठा or from निष्ठा. So the correct reading here appears to be निकर्तनः शीलादृष्टेत्तारो वा Any way निकर्तनोक्ता cannot be the correct reading as it means exactly the same thing as शीला S explains निकर्तनः as निकर्तनः under RV, viii 78 5

सन्तापनशीलाश्च भवन्ति । किञ्च, जयत, कितवस्य कुमारदेष्णा, घनदानेन धन्यता उन्मथयन्तः कुमारानां दातारो भवन्ति । अयि च सध्वा सधुना सम्पत्ताः प्रतिक्रियेन बर्हष्णा परियुद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥७॥

अक्ष — derivation doubtful "अक्ष अद्रुवत इतिनात वा, अक्षय वत एतिरिति वा" (Nir ix 8) Perhaps the dice owe their names to the spots which are regarded as eyes, 'furnished with eyes' (*akṣ-a*)

अङ्गुलि — "अङ्गुलीयते, आङ्गुलितो भवतीति वा" Nir ix 28 Cf. *Gl oghos* (pronounced *onkos*), Lat *uncus*, AS *ongol*, hook, Av *anku pasemna*, adorning oneself with hooks, bracelets

जितोद्दिन — from *juda* to strike, to push, Lat *tundere*, *tutudi* push, strike, hammer

निहन्तान् — formed with *हन्* from *वि* (down) and *कृ* (to do) *निहन्ति* means deceit कुहन्ति निहन्ति चाप्यम् करोति 'अन्वेषीयि हस्यत' इति हनिम् । S under x 144 3

रावता — राव is transitive in the Vedas Hence रावता, means burning, i.e., causing pain to the gambler himself, and रावयिष्य, causing the gambler to pain his family by the loss of his possessions

कुमारदेष्णा — whose present is like that of boys i.e., no sooner given than wanted back (Geldner) The accent shows that it is a बहुव्रीहि देष्णा occurs at the end of three compounds रुविदेष्णा viii 81 2 लक्ष्मदेष्णा i 166 77 and कुमारदेष्णा in all of which the first member is accented The word is derived from दा to give' with the suffix च as in लोच, उच, etc The word became obsolete in class Skt and no provision for it is made in the उचदि सूत्र It is, however found preserved in proper names like रुदिष्णा, 'वादिदेष्णा, etc It is interesting to note that रुदिष्णा was the wife of king Virāta who was a most confirmed dice player

पुनर्हन्त — striking back i.e., robbing them of all their winnings Vae victoribus! The antics of the dice are exactly like those of destiny c/ निवर्तिविषय एतं प्रथमं सुखमुपरि दादृष्य त तम् । कृतालीकं वरदा तदिदं वय निपातयति । Harṣacarita vi 1 In classical Skt there will be no पल nor will किं be available

मन्वा—Since म् is unaccented, उदात्तस्वरितयोरेण स्वरितोऽनुदात्तस्य does not apply here contrast it with *tanva* in st 5 Classical मन्वा See अर्थ p 175 Cf मन्वा v 62 7

सम्पृक्ता—past participle of सम् प्रप् 'to mix together' Cf ii 35 ॥ दुष्टा रिप सप्रप पाहि सूतेन् 'Protect the patrons from falling in with malice and injury'

मन्वा सप्रता—Cf मन्वा सम्पृक्ता सारधेन धेनव viii 4 ॥

वहेण—1st sing fem of वहेण ardour, fervour, from हृ to be great 'सुपा सुवृक्' इति विभक्त्येवाकार, 8 under RV i 54 3 Under iii 34 5 ॥ says उहि हृदी । यज्ञात् 'उष् वइलन्' इति कर्तरि युष् । व्यस्येना सुदात्तलन् । The reading appears to be extremely corrupt here Under iii 39 8 we find उहि हृदी इत्यस्य भावे श्रीपादिकी युप्रत्यय । प्रत्ययस्वर । The word occurs in the list of difficult words in the *Nighantu* and is explained by Yaska as परिवहेण which is explained by Durga ॥ पारहृणा परिवहेण वहेण परिवहिसवा वा Cf iii 35 5 इन्द्रस्तुतो वहेण वा विषेय Indra got into impatience and ardour Geldner in his Glossary gave 'power, magic power' (Macht, Zaubermacht) as the meaning of वहेण In his translation, however, we generally find 'ardour fervour (Eifer) वहेण is sometimes associated with तुल which is translated 'impatience' The meaning 'ardour', suits the context here, the sense being 'the ardour of the gambler invests even the burning dice with a sweetness to which it is an absolute stranger' Geldner (Glossary) translated 'by magic power over'

8

विप॒त्रा॒श क्री॑ळति॒ व्रात॑ एषा

दे॒व इ॒व स॒विता॑ स॒त्यध॑र्मा ।

उ॒ग्रस्य॑ चि॒न्मन्य॑वे ना नम॑न्ते

राजा॑ चिदे॒भ्यो नम॑ इ॒च्छ॑णोति ॥८॥

वि॒प॒त्रा॒श | क्री॑ळति॒ | व्रात॑ | ए॒षाम् ।

दे॒व इ॒व | स॒विता॑ | स॒त्यध॑र्मा ।

उ॒ग्रस्य॑ | चि॒त् | म॒न्य॑वे॒ || नम॑न्ते ।

राजा॑ | चि॒त् | ए॒भ्यः | नम॑ | इ॒च्छ॑णोति॒ ॥८॥

Their (*caām*) troop (*vrātaḥ*) of three fifties (*trīpañcaśaḥ*) disports itself (*hrīṣati*) like God Savitr (*devaḥ savitā' na*) whose ordinances never fail (*satyadharmā*). They bow not (*na namante*) before the wrath (*manyave*) of even the fierce (*ugrasya cit*), even the king (*rājā cid*) make (*krnoṣi*) obeisance (*namati*) to them (*ebhyaḥ*)

एषाम् अक्षाणां त्रिपञ्चाशः अयधिकपञ्चाशत्संख्याको व्रातः सङ्घः क्रीळति आस्कारे विहरति । आक्षिकाः* प्रायेण तावन्निरुद्धौर्ध्वन्ति हि । तस्य दृष्टान्तः— सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव । यया सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां सङ्घ आस्कारे विहस्तीत्यर्थः । किञ्च, उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाय एतेऽक्षा न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति, न वशो वर्तन्ते, तं नमयन्तीत्यर्थः । राजा चित् जगत ईश्वरोऽपि एभ्यः नमः इत् नमस्कारमेव देवमवेलायां कृणोति नावज्ञां करोतीत्यर्थः ॥८॥

त्रिपञ्चाश— is generally the ordinal corresponding to अय पञ्चाशत of the Brāhmanas and means 53rd—a sense which is singularly inapplicable in the present context. Here and under AV xix 84 2 § takes the word to mean 'consisting of fifty three'. But Luders' explanation of the word as 'consisting of three fifties' is now generally accepted. त्रिष पञ्चाशत in RV i 138 4 appears to lend some support to this explanation. We may dissolve the compound thus निराहता पञ्चाशत यजिन् । यजित्रीही सख्येयै उग्रवहुमया इति अय समासान् । चित्तत्पत्नीदातव्यम् ।

व्रात—see under stanza 12

देव इव सविता—"disposing man's destinies like the god Savitr"
C/ देव इव सविता सत्यधर्मो न तर्ही समरे यनामान् x 139 3 "Savitr like a God whose Law is constant, stands in the battle for the spoil like Indra" 'It is hard to imagine the repeated pāda in

* अक्षिका—A शब्दिक is given as an example in the Kaśika and many other works on grammar under तेन दौर्ध्वन्ति खनति गणति जितम् 4 4 2 See f n

x 34 8 as being in primary application in that stanza. But equally x 139 B makes the impression of a chain of four formulaic statements without any real sequence. The pāda seems to me an old formula imported secondarily into each of the stanzas. *Prima facie* assumption of real priority of x 139 B seems to me illusory." BLOOMFIELD, *Repetitions*, p 430. A similar expression देवो न य सविता सत्यमन्ता 'He who like God Savitr whose thoughts are reliable' occurs in RV 1. 73 2, 97 48.

सत्यमन्ता—the second member = धर्मेन् neuter from धृ 'to hold' and means established law, ordinance. The word became धर्म in class Skt. but was preserved in its earlier form at the end of बहुव्रीहि compounds. Hence Panini had to frame the rule धर्मादनिच् किवलात्, 5 4 124. The accent on the first member shows there can be no question of धर्मेन् here.

सत्यमे, एव,—note that both the root धृ and the word धर्म, are construed with the Dative.

न—This is the only place in RV where न has been metrically lengthened. Of course, we can resolve as न चा नमन्ते, but that is unnecessary. In the only other case where नमन्ते occurs in RV there is also metrical lengthening: यत्ने दिश स्यमेवा नमन्ते iv 50 8. Skt na, Av O P na, Lat ne, Goth ni; Ved na, Lat ne-, Goth nē.

9

नीचा वतन्त उपरि स्फुर-

न्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।

दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः

शीता. सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥८॥

नीचा | वतन्ते | उपरि | स्फुरन्ति ।

अहस्तासः | हस्तवन्तम् | सहन्ते ।

दिव्याः | अङ्गाराः | इरिणे | निःस्पृहाः ।

शीताः | सन्तः | हृदयम् | निः | दहन्ति ॥८॥

They roll (variante) downward (nucā), they spring (sphuranti) upward (upar). [Themselves] without hands (ahastā'sah) they overcome (sahante) him that has hands (hastā-

vantam) Divine (divyah) coals (angarah) thrown down (nyuptah) on the dieboard (irinc), being cold (sita h santah) they burn the heart to ashes (hrdayam nih dahanti)

अपि चैतेऽक्षा नीचा *नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथापि उपरि पराजयाद्गीताना
घृतकराणा कितवाना हृदयस्योपरि स्फुरन्ति । अहस्तास हस्तरहिता अप्यक्षा
हस्तवन्त घृतकर कितव सृष्टसे पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिध्याः दिवि
भगा अयकृताः अङ्गारा अङ्गारसदृशा अक्षा इरिणि इन्धनरहित आस्फारे न्युप्ता,
शीता शीतस्पर्शा सन्तोऽपि हृदयम् कितवानामन्त करण निर्दहन्ति
पराजयजनितसन्तापेन मसीकुर्वन्ति ॥९॥

नीचा—adv down नीचीनस्थम् instr sing of नीच (नि च) down
ward (with adverbial shifting of accent) is explanation of नीचा

* The word नीचीन is Vedic, though नीचीन चर्वाचीन पराचीन etc are used in classical Skt नीचीन however is found also under vi 8 ५ and x 152 4 Either the reading is wrong or the commentator a constant study of the Vedas led him to use some Vedic words in class Skt

† M reads चपकता here and his MSS show the variant चप
कता प and च are often confused in MSS i is the broken
down remnant of f and the विम at the end clearly shows that
the next word cannot be चहारा but can very well be शीता
As S does not explain चप here it is just possible that
चप is paraphrased by the word which is misplaced in MSS
Such misplacements are not rare in MSS In Raghavabhatta's
commentary on the Sakuntala (N E Press 9th ed) for instance
we find वाचात् प्रतीकमनोर्ध्वसदिसा [°दिदा] सदतेऽपिचम् । उपकादितर कप्रकार
[उपकादितर] on p 44 and the remaining portion सपम् [नयान्] पलदरित
नोपता comes after 11 lines on the next page ! Under x 27 17
चप is explained as निचिवा and under stanza 5 of this hymn as
चपविता Should we not therefore read चपविता for चपकता and
place it after चप ?

under AV 1 21 2 is interesting नीचे मन्त्रात् उत्तरस्य सुप 'सुपां सुलुग' इत्यादिना आदेशः, डित्कारश्चामर्थ्यात् टिलोपः । । ।

वर्तन्ते—revolve, roll Cf Latin *verto* I turn (cf. *vertiligo*)

उपरि—adv above Av *upairi*, O Persian *upairy*, Gk *huper* Lat *super* (probably for *(e)ksuper), O H Germ. *ubir*, Goth *ufar* O Eng *ofer*, Eng *over*

स्फुरन्ति—स्फुरति and स्फुरन्ति are read in the *Nighanṭu* in the list of roots meaning 'to kill' In the *Dhātupāṭha* we find स्फुर स्फुल्ल 'to make a quick or jerky motion' When transitive as in श्री रोहसस्फुरद्वयाद् (ii 12 12) it means to spurn, when intransitive as here it means to spring to flash Av *sparaiti*, treads, pushes Modern Pers *sipardan*, to tread, Lat *spernere* to repulse, Gk *sphairein* to palpitate, cf Gk *sphuron* ankle

अङ्गुल—Contrary to the general rule नञ् अङ्गुलस्य generally accent the first member and नञ् अङ्गुलीति the second Skt *hasta*, Av *sasta*, O Pers *dasta*

अस्तवन्तम्—Av *sastavanti* Cf RV 1 164 4 अस्तवन्त यदनस्या विभक्तिः

सहने—In the Vedas सह means positively to overcome, then it came to be used in the neutral sense of 'to hold out against' and lastly the sense deteriorated still further and the root came to mean 'to endure patiently' Even in Panini's time the older sense prevailed to a certain extent as is clear from his rule अवे ससहने Av *has* to make oneself master of, to bring into one's possession to win, Gk *ekkhō* (from **hekho* by dissimilation) I have or hold *é s(e)kh on*, Skt *a sah an* "सहिरभिमवादी ।" "कैषिणु" "यद् नववेदमिमवे हन्ति" इति पठन्ति ।" हरदत्त ।

दिव्या—note the contrast They are born in heaven (दिवि भवा) and they are planted in इरिष, i e, under the earth It is just possible that the reference here is to अङ्गारखणं

अङ्गार—Modern Pers *angāst* Cf SB v 3 1 10 अहिदेवन गमिष्यन्तम् वा अङ्ग । तस्मैतेजसा बद्धा । SB v 4 4 28 एष वा अङ्गि एषवेदमहिदेवनम् । तस्मैतेजसा बद्धा ।

शीता—past part of श्या to coagulate* used in a more general

sense like दृष्ट rough (V. G. S., p. 256, bottom). The finite forms of the root do not occur in RV. but are met with in the Brāhmanas.

निर्दहन्ति—is a much stronger expression than दहन्ति which itself is much more emphatic than तपन्ति Cf Sak. III. 16 तपति वनगानि नदनस्तानिश् मां पुनर्दहन्त्येव. नि: means 'out', cf. निर्वाण lit. 'blowing out'. Bhartrhari has कान्ताकटाचविनिष्ठा न लुपन्ति यस्य चित्तं न निर्दहति कौपकमातृतापः.

This stanza (b and d चङकासः—इकवन्तम्, श्रीवाः—निर्दहन्ति) is an excellent instance of the figure विरोधाभास. In a (नीचा—उपरि and दिव्याः—इरिचे) there is विरोध acc. to Dandin In दिव्या चङकासः, etc. there is चमस्तप्रशंसा also.

10

जा॒या त॑प्यते कित॒वस्य॑ ही॒ना
मा॒ता पु॒त्रस्य॑ चरतः॒ क्व॑ स्त्रि॒त् ।
ऋ॒ण॒वा बिभ्य॑दन्मिच्छ॒मानो॑—
ऽन्ये॒पाम॑स्त॒सुप॑ नक्त॒मेति॑ ॥१०॥

जा॒या त॑प्यते कित॒वस्य॑ ही॒ना ।
मा॒ता पु॒त्रस्य॑ चरतः॒ क्व॑ स्त्रि॒त् ।
ऋ॒ण॒वा बिभ्य॑त् धन॒म् इच्छ॑मानः ।
अ॒न्ये॒पाम् अस्त॑म् उप॒ नक्त॑म् प॒ति ॥१०॥

Deserted (hṁā) the wife (jāyā) of the gambler (kitavasya) is consumed with grief (tapyate), [and] the mother (mātā) of the son (putrasya) wandering (caratah) who knows where (kvā vid) In debt (ṛṇavā), fearing (bibhyad), desiring (icchā-mānah) wealth (dhanam), he approaches (upa eti) the house (astam) of other people (anyēśām) at night (nakṣam)

क्व स्त्रित् क्वापि चरतः निर्वेदाद्विच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते वियोगजसन्तापेन सन्तप्ता भवति । माता जनन्यपि पुत्रस्य क्वापि चरतः कितवस्य सम्बन्धात् हीना तप्यते पुत्रशोकेन सन्तप्ता भवति । ऋणवा अक्षपराजयादणवान् कितवः सर्वतो बिभ्यत् धनं स्तेयजनितम्

इच्छमान क्रमयमान अन्येषा माह्वयादीनाम् अस्तम् गृहम् । 'अस्त
पश्यम्' [निघ^० ३।४] इति गृहनामसु पाठात् । नक्तम् रात्रौ उपैति चौर्यार्थमुप-
गच्छति ॥१०॥

तथैवे—कर्मकर्तृवाच्य Skt *tapati*; Av *tapaiti*, Skt *tapayati*, Av
tapayēti Mod Persian *taftan* to burn to warm, to illumine

हीन—past pass part of ह् to leave Thus हीन primarily
means forsaken and as people in general are inclined to think
uncharitably of those who are weak and forsaken it came to
mean in later Sanskrit and many vernaculars vicious low (cf
Eng abandoned) हीन is construed here acc to सञ्जमविनाय with
both जाया and ज्ञाता In a and b the figure of speech is कान्वासिद्ध

सिद्—*is* an emphasising particle generally used with interro-
gative pronouns Here क सिद् are the exact words of the mother
(GELDNER) or in this particular instance सिद् converts the inter-
rogative into the indefinite (MACDONELL V G S, p 251)—'who
knows where

सिद् appears to be a compound particle composed of ह् and
रद् (even as कुसिद् appears to be compounded of कु and रद्) and
since रद् is an emphasising particle सिद् also is an emphasising
particle रद् however is accented but सिद् is an enclitic सिद्
is very generally used after an interrogative pronoun or adverb
and consequently it came to be regarded as a particle of inter-
rogation and sometimes used without such interrogative pronouns
or adverbs * In classical Sanskrit it is preserved in चाहोसिद् and
in the rare form उत्सिद् Bharavi however is very fond of the
particle and often uses it without any interrogative pronoun
दहज सिदय चयाचरो वा Kurat xiii 7 विरोहित सिद् प्रहरन्ति देवता Ibid
xiv 61, etc etc

In our passage सिद् occurs after क but the sense is plainly
indefinite and not interrogative Delbruck (*Altindische Syntax*
496) thanks क सिद् here means who knows where? and his ex-
planation has been generally accepted Speyer (*Vedische und*

Sanskrit Syntax, 42) points out that क alone without चित् वन अपि is in some rare cases used even in RV as an indefinite pronoun. Thus our क means somewhere. Geldner thinks that the words क सित् सयावा विश्वदन्मिच्छमानोऽन्येषामसुप नक्तमिति are the words of the mother in the direct narration without the usual इति at the end.

सयावा—formed from सय with the possessive suffix van. Final य र and व are often lengthened in the Samhita before व. “हृन्सोवनिपी [३।१।१०२१९] इति वनिप, ‘अण्येषामपि इत्यने’ [६।१।१२०] इति सविताया दीर्घत्वं. In vi 12 5 the debtor is compared to a thief सपी न तावु. In the *Mychakatiha* where सय is regarded as the sixth महापातक we find यदनीया हि कोडेऽपि न् निष्ठाया इन्द्रिता Class सयवान्.

विश्वदन्—occurs only twice in RV and both times in the 10th Mandala. The more usual word in RV is भवसान. He is in perpetual dread of his creditors.

रक्षमान —The root रक्ष is रक्षयस्ति in the Vedas. Skt. *icchat*. Av. *isanti*.

यसम् (Av. *astem*)—is read in the *Nighantu* among the ३३ synonyms of यद् नान्दसम् RV iii 59 4—the wife alone is the home (cf. Manus. iv 72 न यद् यद्मिवाह्यं हिषी यद्मयते) क is added in the अधिकरणाय acc. to क्रीडिकरये च श्रीमन्निरवयवमार्गेभ्यः iii 4 76. But this would not explain the accent. Hence we have to resort to Unad. त् (p. 96) यसम् र or यस वम् originally meant to go home. These were often used in reference to the sun giving rise to the idea of the Asta mountain in the west behind which the sun set which in its turn gave rise to the idea of a corresponding उदय mountain in the east on which the sun rose.

नक्तम्—The consonantal stem *nakti* (I E. **noqt* Eng. *night* Germ. *Nacht*) is found in Gk. *nukt* Lat. *nox* (for **noct* s) and Skt. *नक्ष* (from **nakt* *ksatra*). The instr. pl. is नक्षमि after the analogy of वदमि.

The second half may be regarded as an instance of रक्षणा कावलिङ्ग. Because he was in debt he was afraid, because he

was afraid, he wanted money to pay off his debts of honour and dispel his fears, because he wished to have money he went to the house of another to beg or to steal .

11

क्षियं दृष्टाय कितवं तता-

पान्येषां जाया सुकृतं च योनिम् ।

पूर्वाह्ने अश्वान्युयुजे हि बभ्रू-

नृत्सो अग्नेरन्ते हृषलः पपाद ॥११॥

क्षियम् | दृष्टाय | कितवम् | तताप ।

अन्येषाम् | जायाम् | सुकृतम् | च | योनिम्

पूर्वाह्णे | अश्वान् | युयुजे | हि | बभ्रून् ।

स | अग्नेः | अन्ते | हृषलः | पपाद ॥११॥

It grieves (tatapa) the gambler (kitavam) to see (dratvāya) a woman (striyam), the wife (jaya'm) of others (anyesam) and (ca) their well ordered (sulritam) home (yonim) Since (hi) he yokes (yuyuje) the brown (babhrūn) steeds (āśvan) in the morning (pūrahne) he (sah) sinks down (papada) near the fire (agneh ante) a beggar (vrsalah)

कितवम् किं तवः । विभक्तिभ्यस्तयः । अन्येषाम् स्वयतिरिक्तानां पुरषाणां जायाम् जायाम्भूताम् स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां सुकृतम् सुष्ठु कृतं सुसंस्कृतं योनिम् गृहञ्च दृष्टाय दृष्टुं मम जाया दुःखिता गृहञ्चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप तप्यते । पुनः पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रून् बभ्रूवर्णान् अश्वान् व्यापकान्श्वान् युयुजे युनक्ति । पुनश्च हृषलः हृषलकर्मा स कितवो राक्षो अग्ने अन्ते समीपे पपाद शीतार्तः सन् शेते ॥११॥

When the gambler who had staked everything and lost everything came to the house of other people he realised as never before what he had lost through his own folly He had

* मयाश्व—M But then मयाश्व can hardly be connected with गृहम्

yoked his steeds (begun throwing the brown dice) in the early morning and now 'remote, unfriended, melancholy, slow' he reaches his destination after nightfall, a physical and moral wreck. Thus this stanza is a continuation and elucidation of the previous stanza.

स्त्रियम्—this is the only form of the acc. sing. in the Vedas. स्त्रीम् and स्त्रीः (besides स्त्रियम् and स्त्रिय) are found in classical Skt. only वाग्मश्रीः पा० ३।४।८०.

इहाय—In RV. gerunds are formed from eight roots with the suffix ल्यप्. Acc. to some it is the metrical substitute of the fem. Instr. sing. of stems in ल्य, while others hold that it is the locative sing. (ल्ये) + या, still others are of opinion that we have a double suffix here ल्य and यः (V. G. S., pp. 188, 189).

कितवम्—object of तप्ताय which is used impersonally. Other instances of the impersonal use of तप् are: यदि दीक्षितस्तपते SB, xii. 8. 5. 2 and आदितापि वेदुपतपेत् *Āśvalāyana Gr. Sūtra* iv. 1. स्त्रियं इहाय कितवस्तपाम् would have been unimpeachable, but तपति is a transitive verb in RV. and would not lend itself to such a construction. Cf. जाय तपते कितवस् दीना in the previous stanza. Expressions like तपति न वा कितवस्तपतेन (जीतवीरिन् २३१) are not found in the Vedas.

जायाम्—(as well as स्त्रियम्) जाती एकवचनम्; so the plural in जयिषाम् along with the sing. in जायाम् need not cause any misgiving (विश्व-महाकारिणः) Derived from ज् (जन्) to be born, Skt. jāyate, Mod. Pers. zāyad, Av. zayete.

सुस्तम्—well-arranged, cf. विस्तुतम् above

दीनिम्—In the Nighanṭu दीनि is a synonym of गृह (home). It is derived from दृ to hold and means 'abode.'

युयुजे—accented because of हि.

बभ्रून्—Skt. babhrūh ruddy brown, brown, Av. bawrō, bawriš beaver, Lat. fiber, fibrī beaver. 'The Aryan base *bhru- meant brown; the word *bhe-bhru [Skt. babhrū] is simply a reduplication of this.' Here of course the brown horses are the brown

dice वस as a noun later meant 'a large ichneumon because of its brown colour, cf वस वाहन

पूर्वाह्णे चक्षन् युयुजे हि वसून्—the figure of speech is चक्षन्तप्रश्ना
(cf Sak III चक्षन्तप्रश्ना चामनेहि सद्वर चक्षिता रक्षणी ।

चक्षरेन्ने—'near the fire place in the central hall appears to be antithetical to पूर्वाह्णे and वपाद to चक्षन् युयुजे So चक्षरेन्ने also means 'when the lights are extinguished' and वपाद also means 'walked on foot

इवन् —ल is a diminutive suffix here so इवन् means a man like a little man a beggar

वपाद—3 sing perfect of पद to step to tread, to sink down This is the only form of the perfect in RV, the 1st form पदि appears first in the Brahmanas On the other hand in the pr and पद्यते is Vedic and पद्यति occurs first in the Brahmanas

12

यो व सेना॒नीर्म॒हतो ग॒णस्य॑

राजा॑ व्रा॒तस्य॑ प्रथ॒मो ब॒भूव॑ ।

तस्मै॑ कृ॒णोमि॑ न ध॒ना रु॒णधि॑

द॒शा॒ह प्रा॒ची॒स्त॒द्वत् व॑दामि ॥१२॥

य | व | सेना॒नी | मह॒त | ग॒णस्य॑ ।

राजा॑ | व्रा॒तस्य॑ | प्रथ॒म | ब॒भूव॑ ।

तस्मै॑ | कृ॒णोमि॑ | न | ध॒ना | रु॒णधि॑ ।

द॒श॒ह॒ अ॒हम् | प्रा॒ची॒ ते॒व॒ कृत॑म् | व॒दामि॑ ॥

He who (y h) as the general (sen ni) of your (ti) great (mahatā) band (ganasya) has become (babhūva) the first (prathama) king (raja) of your host (gaṇasya)—to him (tasmai) I (aham) put (kr̥ṇomi) my ten (dāśa) [fingers] forward (prachih) I am not withhold ing (n runadhnu) wealth (dāna)—that (tat) is the truth (rita) I say (vādāmi)

हे अक्ष, व युष्माक मेहतो गणस्य सहस्रं य अक्ष सेनानी नेता बभूव भवति । व्रातस्य च । गणवातयोरूपो भेद । राजा ईश्वर प्रथमो मुख्यो बभूव । तस्मै अक्षाय कृणोमि अहम् अङ्गुलि वरोमि । अत पर धना

धनानि अक्षायम् अहं न कृणुषि न सम्पादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति ।
अहं दश दशसंख्याका अङ्गुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । तत् एतदहम्
ऋतम् सत्यमेव वदामि नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥१२॥

व्रातय—Both व्रात and गय mean troops, hosts In RV v. 53 11
गय, व्रात and गय are mentioned:

गयगये व एषा व्रातव्रातं गयंगयं सुयस्मिनिः ।

अनु कार्त्तमे धीतिभिः ॥

In iii. 26 6 अर्थे is absent:

व्रातव्रातं गयंगयं सुयस्मिनिर्गये भांमं मयसामोज ईमहे ।

Here Sāyana explains व्रात as व्रतिसमूहम् and गयंगयम् as गयति
समूहः । In the Sātarudriya section of the Yajurveda both व्रातपति
and गयपति are epithets of Rudra. (सि० सं० अ० ३१, वा० सं० ३६।२५).

तस्मै ह्यशोनि दद्यामि प्राचो.—Cf. AV. v 28. 11 तस्मै गमो दय प्राचोः ह्यशोनि
“to him I pay homage, my ten extended fingers,” AV. xi 2.
23 तस्मै गमो दयसिः शङ्करोभिः “to him be homage with the ten clever
ones (the fingers).” VB. xvi. 64 “तस्मै दय प्राचोर्दश दक्षिणा दय प्रतीचो
दंशोदीचोर्दंशोर्भांशोर्गोभिः गमो गय” (=‘प्राचोः अङ्गुलीः करोमि नमस्कारार्थम्’)

तद्वत् वदामि—Cf. अ० ३१ ते वदामि x. 125. 4, अशोनि प्राच तद्वत् गमोनि
A. G. V, p. 83.

13

अक्षैर्मा दीव्यः क्षपिमित् क्षपस्व

वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जाया

तन्मे वि चष्टे सवितायमर्थः ॥१३॥

अक्षैः मा दीव्यः क्षपिस्व इत् क्षपस्व ।

वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जाया ।

तन्मे वि चष्टे सविता अयम् अपंग

* The correct reading would appear to be सन्नादयामि Under
AV. vii 52. 7 यो देवतामो न भव कचष्टि S. says द्युतयामं धनं न भवे प्यापयति
किन्तु देवतापे विविदुह्ये. Under RV. x. 102. 10 त्वं त्रिमेघ न भवा करोषि
S. says: नारदचक्षुः, शीतल, वयस्सोऽथै ।

Never (*mā'*) play (*dīvyah*) with dice (*akṣāḥ*), cultivate tillage (*kṛṣm* it *kṛsasva*); in thy property (*vittē*) rejoice (*ramasva*) thinking much of it (*bahū manyamānah*). In that (*tātra*), O gamester (*kitava*), are thy cows (*gāvah*), in that (*tātra*) thy wife (*jāyā*)—this (*tāt*) Savitr here (*Savitā' ayām*), the noble (*aryah*), tells (*vi caṣṭe*) me (*me*).

हे कितव, बहु मन्यमानः मइवने विश्वासं कुर्वन्-स्वम् अक्षैर्मा दीव्यः
घृतं मा कुह । कृषिमित् कृषिमेव कृषस्व कुह । वित्ते कृष्या सम्पादिते धने
रमस्व रतिं० कुह । तत्र कृषौ गावो भवन्ति, तत्र जाया भवति । तत् एव
धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकृतां सविता सर्वस्य प्रेरकः अयम् दृष्टिगोचरः अर्थः ईश्वरो
विचष्टे विविधमाख्यातवान् ॥३३॥

दुर्गभाष्यम् । अक्षैः मा दीव्यः इत्यक्षदेवनप्रतिषेधः । तस्य हि बहवो-
ऽनर्थाः सन्ति । कृषिम् इत् कृषस्व इति कृषिविधानम् । तस्यां हि बहवो
गुणाः सन्ति । वित्ते रमस्व स्वल्प एवोपार्जिते बहु एतदेवेति मन्यमानः^१ ।
मा वित्तलोभेन दीव्यः,^२ निजमपि वित्तं हारयिष्यसि । कृषिं पुनरेतस्मात् कारणात्
कृषस्व । हे कितव तत्र तस्यां कृषौ गावः सन्ति, तत्र तस्यां च जाया ।
तत् पुनरेतद् मे मम^३ सविता देवः अर्थः ईश्वरः । वि श्रुतिस्मृत्यनुशासन-
द्वारेण विविधम् अनेकप्रकारम् आचष्टे । उभे अपि हीमे श्रुतिस्मृती
मन्यादिद्वारेण आदित्यान्तरपुत्र्यप्रभवे एव । अत इदम् उक्तम्—सवितैवैतन्मम
विचष्टे इति ।

* मतिं—M.

^१ S. appears to have missed मे, since M drops it in both editions.

^२ न कश्चित् परवित्तेन घतोपार्जितेन । Sk.-M.

^३ दीव्यः is Vedic देवी; appears to be the correct reading.

^४ अक्षिं कुर्वतो गावो भवन्ति च भवतो यक्षः । तथा च बभ्रुवः पाद्वनमयोः रति मन्त्रं
आकरीत् तदुपपत्ति मां [वा० अ० ११०१] अपि वेत्तादिना (१) । Sk.-M.

^५ मे ममं विचष्टे विविधमाचष्टे—Sk.-M.

The gambler has become "a sadder and a wiser man." At last the lure of dice leaves him cold. He has apparently prayed fervently to Savitr and received inspiration from him. He now takes the world into his confidence and reveals the admonition of the deity. However deeply the gambling instinct may be rooted in man, he must eradicate it and take to the tillage of the soil—the only honest piece of work that brings huge profits. Millenniums afterwards Bûlakavi, somewhat similarly disillusioned, wrote in his *Malayātātala* :

अचेमेति ननु सुतिः सुतिपथं प्राय प्रावहा न किं
 मीर्यं वा कलजीविनामनुपमं यातनं किं यातनि ।
 किं बल्ये तदपि चितोव्यवहृद्वापकोटम्यन्वि-
 दीर्घाश्च्यतिरीरवाय कृद्वा वा कल दीर्घमृद्वाम् ॥

C/ Mṛcchakāṭikā, Act II:

मी दूतं किं नम कुदयस्त्रादिच्छासकं यातनम् ।

न न वयसि परामर्शं कुतश्चिद्वरति ददाति च विनयमर्थजातम् ।
 हृदयविरिच मित्रानामाशुदर्शो विप्रः पता मनुपाश्रये ज्ञेयम् ॥
 द्रव्यं लब्धं दूतेनैव दाया मित्रं दूतेनैव ।
 दत्तं भुजं दूतेनैव सर्वे मर्त्यं दूतेनैव ॥
 मेताङ्गलमर्च्यः पावकपतलाय जीवितमरीर ।
 नर्दिनदन्तितामः कटिनं विनिपातितो यामि ॥

अर्थ—In the later language the Instr. of दिव् is optionally put in the Acc. We find the same phenomenon in English in the case of 'to play'.

टीका—2 sing. injunctive of दिव् 'to play'. The corresponding present imperative is दीव्य *C/* वा श्यः कस्य मिदं वनम्, I U 1.

अचेमं दीव्यः—the best throw with the dice, says an old English proverb, is to throw them away.

नर्दिनम्—Cognate Acc.

हृ—See p. 32

रूपस—This is probably the only *Ātm* form of the root in RV. and appears to be due to the influence of रूपस which is already in the mind of the speaker

कथमित् रूपस—Hence like चायुषतम् we have the proverb साहसं वीर्यम्

रक्ष गाय, कितव तव जाया—Honest work will enable him to acquire wealth and thereby to regain his lost cattle and his wife

विचष्टे—reveals, see p 86 C/ अय मे देव उचिता उदाह RV x 27 18 In the Pada text the उपसर्ग and the verb are regarded as two independent words except when the verb is accented in which case the upasarga loses its accent उपसर्गपूर्वमाख्यातमनुदात्तं विगच्छते । उदात्तं यत् समसस्ये उपसर्गो विगच्छते ।

14

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो

मा नो घोरेण चरतामि धृष्य ।

नि वो नु मन्युर्विशतामराति-

रन्यो बभ्रूणा प्रसितौ न्वस्तु ॥१४॥

मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मृळत । नः ।

मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्य ।

नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् । अराति ।

अन्य । बभ्रूणाम् । प्रसितौ । नु । अस्तु ॥१४॥

Make (*kṛnuhīam*) friendship (*mitrām*), please (*ihalu*), be gracious (*mṛṣata*) to us (*nah*), do not daringly (*dhṛṣnyu*) bewitch (*abhi carata*) us (*nah*) with your enchantment (*ghorina*) Let your wrath (*manyuh*) and hostility (*aratih*) be at rest (*niśatām*) Let another (*anyah*) now (*nu*) be (*astu*) in the tails (*prastān*) of the brown ones (*babhrunām*)

हे अशा, यूयं मित्रं कृणुध्वम् अस्मासु मीर्यां कुरुत । एत्विति पूरणः
न. अस्मान् मृळत सुखयत च । न. अस्मान् धृष्य धृष्यता । तृतीयायै प्रथमा ।

घोरेण असद्वेनः॥ मा अभिचरत मा गच्छत । किञ्च, व. युष्माकं मनुः
 क्रोधः शराति, अस्माकं शत्रुः† निविशताम् असच्छदुषु विष्टु । अन्यः अस्माकं
 शत्रुः कश्चित् बभूवाम् बभ्रुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धनेः नु क्षिप्रम् शत्रु
 भवतु ॥१४॥

'Taught by what appeared to him centuries of bitter experience the gambler has at last succeeded in shaking off the shackles of the seductive dice, but the lessons of experience are not always lasting, human nature is notoriously fickle, God's grace is often fleeting temptations attack us with renewed vigour after lying inactive for a time and man is more apt to make good resolutions than to keep them for long so it would not do to fall foul of the all powerful dice Therefore the gambler, in this farewell stanza, solicits their friendship and good will for ever and for ever, requests them earnestly to withdraw their wrath and prays to them fervently to keep away their enchantment from him and to transfer it to some one more worthy of their toils

मित्रम्—*a* friendship (*m* friend§) In class Skt मित्र is not used in the sense of 'friendship' and is neut in the sense of 'friend' The maso however is sometimes met with in didactic literature, *e.g.* षटीने कार्यहन्तारं शत्रुणे शिवदादिभ्यः । अर्जुनादहम् मित्रं विप्रकुम्भः पयोमुखम् ॥ Ved मित्र कृष्णम्=*class* मैत्री कृष्णम्

मित्रं कृष्णम्—This so intlude for friendship with the demon of dice may appear revolting at first sight but no one can afford to

* Some noun like क्रीडेय seems to have dropped here घोरम् is explained as क्रूर कर्मे under AV vi 149 B

† Should we read "शत्रुम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । आतापकवचनम् ।" here or drop चकाक शत्रु and read शत्रु सु after निविष्टु ?

‡ शत्रुवर्णः is not much used in class Skt in the sense of शत्रुवर्णः शत्रुवर्णः is found under १ B7 G and शत्रुवर्णः शत्रुवर्णः under vi: 46 4 Probably शत्रुवर्णः is the correct reading here also Bombay adopts शत्रुवर्णः which appears to be conjectural

§ द्वौ देशानामपि मित्रा ऋतुः । III 18 etc

antagonise the powers of evil "It was said that at Benares, the very place at which the acts set forth in the first article of impeachment had been committed, the natives had erected a temple to Hastings, and this story excited a strong sensation in England Burke said he saw no reason for astonishment in the incident which had been represented as so striking He knew something of the mythology of the Brahmans He knew that as they worshipped some gods from love, so they worshipped others from fear. He knew that they erected shrines not only to the benignant deities of light and plenty, but also to the malignant ones that preside over small pox and murder, nor did he at all dispute the claim of Mr Hastings to be admitted into such a Pantheon' Macaulay's *Essay on Warren Hastings*

खलु—occurs only here in RV and does not occur at all in IV It appears to have been used here in the sense of चतुर्थ्य as ॥ १३ ॥ खलु न खलु वाच सन्निपातोऽयमाखम् Sak I मितं त्वय्य खलु may be rendered मैत्री कर्तुमर्ह्य in class Skt

ॠ३१—2 pl imperative present of सह 'to be gracious' with metrical lengthening Class ॠ३०१३, सन्निपात, etc सन्निपातान्तरा पूजाकमा वा Nir x 15 सन्निपातपदवाक्या पूजाकर्मा वा Nir x 16 The root is read in the Dhatupatha as सह सुखने

घोरिष—Sec p. 174

अरत अग्नि—The preposition here follows the verb Cf दधत, वा in st 6 [उपसर्गा क्रियादीनि] इत्यस्य परिधिः व्यवहिताय P. 1 4 70 61 The next line नि वो नु मनुर्विज्ञानं furnishes an instance of व्यवहितयोः अग्नि अर means to go against, to act wrongly towards, then to charm, enchant, bewitch, cf अग्निचार

This is probably the only instance in RV where the Imperative is used with मा "In negative sentences the injunctive is the only mood (with the exception of the single optative form भूषेत्) with which the prohibitive particle मा can be used" V.G.S., p. 851 The Gâthic Avesta follows the Vedic, but in the younger Avesta मा is used with all moods In Homeric Greek μή is used with the present imperative, the aorist subjunctive, etc

नि निशताम्—from नि down and नि to enter—come home, settle down to rest The verb is to be construed with each subject separately Or since two singular subjects मनु and अराति are equivalent in sense to one single idea, the verb is in the singular, cf लोक च वस मनस च वर्धते In Latin also we find *tempus necessitasque postulat* 'time and necessity demands' Ved निविशताम्, class निवर्तताम्, विग्रमार्य सपित्

मनु—मनुर्भवेदोविधर्मण क्रोधकर्मणो वधकर्त्रो वा Nir x 29 मनु from मन् 'to think' means mood, i e, temper of mind, then like Eng mood it came to mean wrath, then the meaning developed in another direction and it meant grief

अराति j—is a *harmadharaya* from its accent and means lit non giving then disregardfulness, then hostility अरातिरदान शत्रुत्वम् E under RV ii 7 2 The accent is fully discussed under i 29 4 अरातयः । रा दाने । 'अन्ते इधेप' इत्यादिना भावे जिह् । न विद्यते रातिः पशु इति बहुव्रीहि पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञकम् । नञ्प्रत्ययम् इति तु 'अने विधयन्दसि विकल्पान्ते इति न अवति । यद्वा 'जिह्वन्तौ च सञ्ज्ञायाम्' इति कर्त्तरि जिह् । नञ्समासे अन्त्यपूर्वपदप्रकृतिसंज्ञकम् ।

अन्तो नभुषाम्, etc.—The idea is the dice would not let him free unless some substitute was found to take his place ¹ Cf ii 33 11 अहि सुत गहंसर पुमान् मर्त न भीममुपहृमुमुहम् । यद्वा अहिरे यद्वा अवातो अन्ते ते अर्वाणि यन्तु हेना ॥ Praise him, the *tan ova*, that sits on the seat of the car, the young (be fierce), that slays like a dread beast O Rudra, being praised, be gracious to the singer let thy missiles [spare us] and smite down another than us AV vi 20 1 अहोरेवाह दहत एति अहिष उतेव मनी विषवपावतः । अन्तमदिष्टतु कश्चिद्व्रतसपुर्वधाय नमो अस्तु यदन्ते । 'Of him as of burning fire goeth the vehemence (?), likewise as it were shall he crying out go away from me, some other one than us let the ill behaved one seek, homage be to the best weaponed fever

प्रसिद्धो—प्रसिद्धिं प्रसज्यताम् तन्तुर्वा वाधे अः Nir, 6 12 प्रसिद्धिप्रोक्तं दीप मन्त्रा अपन्नेः Haradatta यादौ च भित्ति हन्तो हृषीक- इति मतं प्रकृतिसंज्ञकम् ।
अस्तु—सहित acc to उदात्तसहितयोर्ध्व ससितोऽनुदात्तः ।

¹ Cf the story of the bearers of the *विह्वलस* in the fifth section of the *Pañcatantra*

HIRANYAGARBHA

Introductory Note

This is one of the great monotheistic* hymns in the R̥gveda. In grandness of conception and nobility of diction this hymn stands far above the level of the vast majority of hymns in RV. There are several facts, however, which testify to its comparatively late origin. In the first place it appears to be modelled on the सृजनीव hymn ॥ 12. Each stanza of that hymn except the last ends with the refrain सृजनीव इन्द्र and each stanza of this hymn except the last ends with the refrain कक्षे दिवाय इविषा विधिम. In the सृजनीव hymn the glorious deeds of Indra who is greater than all other gods are described, in this hymn the glories of Hiranyagarbha who is greater than Indra and all other gods are described. The metre is Iambic in both and the diction also shows certain points of agreement.

- ॥ 12. 1 सो जात एव इवमो मनसान्—x 121. 1 भूतस्य जात पतिरिव आसीत्
 ॥ 12. 7 यस्यावासः प्रदिशि यस्य वायुः—x 121. 4 यस्मै प्रदिशो यस्य वायुः
 ॥ 12. 2 यं पृथिवीं स्यधनागमद हन्—x 121. 4 यं पृथिवीं च हृच्छत
 ॥ 12. 2 यस्य ब्रह्म वधेन यस्य सोमः—x 121. 2 यस्य ब्रह्मस्य यस्य सव्यः
 ॥ 12. 8 यं क्रन्दसी ममती विह्वयेत्—x 121. 8 यं क्रन्दसी यदसा तत्तमान
 ॥ 12. 8 सो अन्तरिक्षं दिवम् वरीयः—x 121. 5 सो अन्तरिक्षे वृजो विमान

It has been said that क्रन्दसी is not originally used in the sense attributed to it here though रोदसी in ॥ 12 is quite all right.

Moreover दिव्यमन्त्रं दिवन्त and आवादा in the sense of giving life occur only here in RV. *Sim avarata* is found only in the last Mandala, x 90. 14 120. 4. *Bhūta* also, in the sense of what

* The monotheistic conception underlying this hymn appears more prominently in ॥ 82 and 83 both addressed to Viśvabharman. See also p. 116.

is, occurs in the tenth Mandala only. It is used three times (x 25 2, 58 12 90 2) as opposed to *bhavya* i.e. what is and what will be and once more in the sense of all that is (x 80 17). *Pratis* is restricted to Mandalas I (x 145 1) IX (ix 66 6 86 32) and our passage. The repetition of the relative pronoun in verses 2 and 4 is unusual. In the tenth verse the compound *yat kamah* is modern and the insertion of *eta m* between *ivat* and *anyah* is at all events exceptional.

But when we say that a certain hymn is modern we must carefully consider what we mean. Our hymn for instance must have existed not only previous to the Brahmana period for many Brahmanas presuppose it but previous to the Mantra period also. It is true that no verse of it occurs in the Sama Veda but in the Sama Veda Brahmana ix 9 12 verse 1 at least is mentioned. Most of its verses however, occur in the *Vajasaneyi Samhita* in the *Taittiriya Samhita* and in the *Atharva Veda Samhita* nay the last verse to my mind the most suspicious of all occurs most frequently, in the other *Samhitas* and *Brahmanas*.

We are justified therefore in looking upon the verses, composing this hymn as existing before the final arrangement of the four *Samhitas* and if we persist in calling a hymn dating from that period a modern hymn we must make it quite clear that according to the present state of our knowledge such a hymn cannot well be more modern than 1000 B.C. — MAX MULLER in *Vedic Hymns* Part I, pp. 4 5 6.

The golden germ is the sun acc. to some fire acc. to others. The sun is once glorified under the name of the golden embryo as the great power of the universe from which all other powers and existences divine and earthly are derived a conception which is the nearest approach to the later mystical conception of Brahman the creator of the universe. (Wallis)
It is he who measures out space in the air and shines where

the sun rises" (x. 121 5 6) See also Lommel in the *Mélanges de Linguistique*, pp 214 20

Many scholars have dealt at length with the doubt expressed in this noble hymn¹ We are, however, unable to detect the faintest trace of doubt in it The poet's firm conviction is expressed in every sentence and every clause of this magnificent poem as in its probable original—the *सहस्रैः* hymn Any one with the slightest knowledge of Sanskrit cannot fail to see that the refrain is merely a rhetorical question and that *कः* stands for an emphatic *कस्मै* and that the entire hymn from the beginning to the end is in honour of Hiraṇyagarbha Uvaṇa and Mahidhara practically say the same thing when they explain *अ विद्मः कस्मै सार्वभौम १*²

¹ "With deep longing the poet seeks and searches after that God who, being the beginning of the world and the first germ and the shaper of all life reveals himself all over in nature He sees the divinity in its manifestation, now here, now there now elsewhere, and again and again he always asks, doubting seeking and longing Who is this God to whom we present our offering? Schroeder *Indische Literatur und Cultur* p 80 (Peterson *Hymns from the Rigveda*, I, 282)

A recent Bengali writer offers a defence of the philosophic doubt (?) expressed in the hymn "It is not the doubt which paralyzes all enquiry at the start but is strictly speaking a methodological doubt, which, as the indispensable prelude to all inquiry has everywhere proved so fruitful in the service of a philosophic construction

² The hymn is a *brahmodya* every stanza of which states evident qualities of Prajāpati, and then asks 'who is the god characterised by these qualities?' In the last stanza the answer is given Prajāpati But there is nothing skeptical and nothing inquisitive in all this " BLOOMFIELD and JAOS xv 184

This is the only occurrence of the name in the RV but it is mentioned several times in the AV and the literature of the Brahmana period. Hiranyagarbha is also alluded to in a passage of the AV (4 2 8) where it is stated that the waters produced an embryo which as it was being born was enveloped in a golden covering. In the TS (5 5 1 2) Hiranyagarbha is expressly identified with Prajapati. In the later literature he is chiefly a designation of the personal Brahman. *Vedic Mythology* p. 118. Kiste suggests that the golden embryo is the yolk of the mundane egg—a suggestion accepted and elaborated by Lommel.

Hymn No 10

HIRANYAGARBHA

x 121

हिरण्यगर्भं जहि । तिर्यग ह्यहम् । भजापतिर्वरता ।

म० १०

सू० १२१

1

हिरण्यगर्भं समवर्तताम्रे
भूतस्य जात पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवी द्यामुत्तमा
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१॥

हिरण्यगर्भं । सम् । भवतंत । भमे ।
भूतस्य । जात । पति । एक । आसीत् ।
स । दाधार । पृथिवीम् । धाम् । रत । हमात्
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥१॥

Hiranyagarbha (*Hiranyagarbhāh*) arose (*śam avartata*) in the beginning (*āgre*), born (*jātdh*) he was (*āsīt*) one (*ēkah*) lord (*pātiḥ*) of the existent (*bhūtdāya*). He (*adḥ*) supports (*dādāhāra*) the earth (*pṛthivīm*) and (*utd*) this (*umām*) heaven (*dyām*)

To what god (*kāśmai devāya*) shall we offer worship (*vidhōma*) with oblation (*havisā*)?

‘हिरण्यगर्भ’ इति दशचं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्पणम् ।
 वैष्टुभम् । क-शब्दामिधेयः प्रजापतिदेवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘हिरण्यगर्भो
 दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । प्राजापत्यस्य
 पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्त्रिस्तोऽनुवाक्यास्ततस्त्रिस्तो याज्याः । सूत्रितञ्च
 —‘हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति पदं प्राजापत्याः’ [आ° ३।८।१] इति ।
 वरुणप्रयासेषु कायस्य हविषो ‘हिरण्यगर्भ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—‘कया
 नश्चिन्न आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः’
 [आ° २।१७।१५] इति ॥

हिरण्यगर्भः हिरण्यस्यस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथा च
 तैत्तिरीयकम्—‘प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय’ [ति° सं° ५।५।१।२] इति ।

* हिरण्यगर्भस्य—Peterson

† हिरण्यगर्भो नाम प्राजापत्यः प्रजापतिपुत्रः । कायम् कर्देवकम् । „Sādguru-
 śisya, who holds that k is different from prajāpati But of. काय-
 मनुजिन्मूले [मनु १।३६] Again प्राजापत्यविदाह is termed कायविदाह in
 Manu Cf. also VS xx 4 कीऽसि कृतमोऽसि कचै त्वा काय त्वा and
 xxii 20 काय स्वाहा, कचै स्वाहा.

See p 251

‡ प्रजापतिदेवताके पशुशनि हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे इति प्रथमा चतुर्वपाया चतुर्वाक्या,
 चतुर्थी च याज्या, एवमेव तृतीया द्वितीया चतुर्वपाया चतुर्वाक्या च याज्या, एव तृतीया
 हविषोऽनुवाक्या चतुर्वपाया च याज्या ।

§ वरुणप्रयासास्तान् प्रातुर्मासस्य द्वितीयं पदं । (१०-२४६) । तत्र वैष्टुभे वाणि
 हवींषि तेषादितः पञ्चाव्याप्नुहेयानि, ततः ऐन्द्राक्षो दादशकपालः, वारुण्यमिच्छा,
 मातृव्यामिच्छा, काय एकादशकपाल इत्यधिकानि चत्वारि हवींषि भवन्ति । तत्र कापरपश्या-
 प्रजापतिदेवताकहविषः हिरण्यगर्भ इत्येषा याज्या ।

¶ “हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे इत्येषायां आधारयति । प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजा-
 पतेरनुरूपत्वाय ।” हिरण्यं ब्रह्माण्डकं यस्मिन्नस्य प्रजापतेर्गर्भे वर्तते सोऽयं हिरण्यगर्भः ।
 यदा हिरण्यस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये सन्त्योके गर्भरूपेणावस्थितश्चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः । चतोऽयं
 सत्यः प्रजापतेरनुरूपः । S.

यद्वा, हिरण्यगर्भोऽव्यो गमं वदु यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूक्ष्मात्मा हिरण्यगर्भं ह्युच्यते ।
अग्रे प्रवृत्तवत्ते प्राक् समवर्तते मायाव्यक्षात् सिद्धोः परमात्मनः सकाशात्
समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भस्तथापि तदुपाधिभूतानां विविदादीनां
सूक्ष्मभूतानां । ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च जातः
जातमास एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य महाजडादेः सर्वस्य

The second exposition of हिरण्यगर्भ is not found in AVS., TSS, Uvaṣa or Mahidhara. The accent clearly shows that it is Tatpuruṣa and not a Bahuvrīhi. In the Nirukta, however, both expositions are met with हिरण्यगर्भो हिरण्यवो गर्भं, हिरण्यगर्भो गर्भोऽस्मिन्ति वा.

* सूक्ष्मात्मा (must not be confused with सूक्ष्मा Indra)—the soul which passes like a thread through the whole creation

* Peterson omits सकाशात् which is really unnecessary. Commentators, however, often use the word in such cases (cf. ताव्योऽसौ, सकाशात् in st 7) and there is the additional temptation of alliteration here. So we have followed M. and retained सकाशात्

† Peterson drops सूक्ष्मभूतानां. But we have विविदादिभूतजातम् under st 7.

‡ "तदुपाहितं" M, but though the उपसर्ग चा is found in उपाधि, writers generally use उपहित and not उपाहित which has got an entirely different sense "मायावादिनस्तु उपाधिसङ्गतस्य च उपाश्रयवितर्कं वा उपहितम् । यथा चन करीषोपहितं धैतर्कं जीवः, चैत्राणोपहितं चैतन्यमीश्वर इत्याह । वाचस्पत्यम् ।"

§ स च जातः सन् भूतस्य स्रवणा प्रतिभासमानस्य प्रवक्ष्य एकः समाधारन धति इति चासीत् । अर्थः इह—

स चैवरीरी प्रथमः स चैव प्रथमः उपसर्गः ।

चादिगर्भः स भूतानां ब्रह्मणे समवर्तते ।

रतिः AVS स च जातः उत्पन्नमात्र एव एवोद्विष्यमानस्य सर्वस्य जगतः प्रतिपादना चासीत् । Mah

D. construes सूक्ष्मस्य चैव समवर्तते which is not very happy. Sk.-M. says : सर्वसादृश्यत्वात् प्रथमम् । चैव कारकम् । इति हि हिरण्यगर्भोऽसौ सः, इति चैव सादृश्यस्य सर्वस्य स एव प्रथमम् अजायत ।

जगतः पति, ईश्वर आसीत्। न केवलमेकं पतिरासीत् अपि तर्हि सः^१ हिरण्यगर्भः पृथिवीम् विस्तीर्णं द्याम् दिवम् उत अपि च इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्त्तिनीमिमा भूमिम्। यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम्^२। अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति। 'चन्द्रसि लुङ्लट्ठि' [३।१।६] इति सार्वकालिको छिट्। तुजादिवात् [६।१।०] अभ्यासदीर्घः। कस्मै। अथ किं-इन्द्रोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतो वर्तते। यद्वा सृष्ट्यर्थं कामयत इति क^३। कमेऽप्रत्ययः। यद्वा कं सुखम्, तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते। अयवेन्द्रेण पृष्टं प्रजापतिर्नदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं क कीदृशः। स्वामिस्युक्तवान्। स इन्द्रः प्रत्यूचे—यदिदं प्रवीप्यहं क स्वामिति तदेव त्वं भवेति। अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते। 'इन्द्रो वै पुष्टं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्वाववीत्'^४, [ए० प्रा० १२।१०] इत्यादिकं ब्राह्मणमसानुसन्धेयम्। यदासी किंदाव्यस्तदा सर्वनामत्वात् स्मैभावः सिद्धः यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम्। 'सावेकाचः'^५ [६।१।१६८] इति प्राप्तस्य 'न गोभन्साववर्णः'^६ [६।१।१८२] इति प्रतिषेधः। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्'

* न केवलं पतिरासीदेव—Bombay and Peterson

^१ स दाधारः। तद् स्थाने यदी इतिर्यासश्चवात्। यय दाधार धारयति। Uata यत पति अतः स एव दाधार स एव धारयति, चयत्सेऽपि। D इष्टिद्वारेणाय यागाय जनयन् धारयति। Sk M

^२ पृथिवीं च स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्। Mah

+ This कीदृश appears to be a reader's note

^३ 'इन्द्रो वै हव हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्वाववीत् प्रजापतिम्—'यदेतदसावि यत् त्वम्, यद् महान् चसानि' इति। स प्रजापतिरववीत्—'यय कीदृशम्' इति। यदेतदवोच 'व्यवववीत्'। ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत्।"

‡ This Vārttika is read in the *Mahabhasya* and the *Kaṭika* as क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् In certain portions of the commentary अपि is omitted, e.g., under viii 1 26, viii 3 1, viii 4 15, etc., while in others as, for instance, under vi 48 1, vi 49 12, viii 93 2, etc., अपि is read Under the corresponding stanza in IV (iv 1) also अपि is omitted

[118132मा०] इति कर्मणः सम्प्रदानं वाचतुर्य्यः । क प्रजापति देवाय देव दानादि-
गुणयुक्तं हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन० पुरोडासेन वा विधेम
वयमृत्विजः परिचरेमः । विधतिः परिचरणकर्मा ॥१॥

हिरण्यगर्भं—The accent on the final syllable shows that it is a Tatpuruṣa compound and means the embryo of gold i.e., the golden embryo. हिरण्यपाणि हिरण्यदन्त हिरण्यच and other बहुव्रीहि compounds with हिरण्य as the first member accent the first syllable. The following extracts from the *Satapatha Brāhmaṇa*, xi 1 0 1 ff will explain the expression.

आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवाह । ता अकामवन् 'अयं नु प्रजायिष्यति' इति । ता अयावन्, तातापोऽस्तथा । तासु तपस्यमानासु हिरण्यमास्य सन्भूय । तदिह हिरण्यमास्य दावन् संवत्सरस्य ईषा तावन् पर्य्यजत । ततः संवत्सरे पुनर्य सन्भवन् च प्रजापतिः । In the beginning this universe was waters nothing but water. The waters desired. How can we be reproduced? So saying, they toiled they performed austerity. While they were performing austerity, a golden egg came into existence.

This golden egg floated about for the period of a year. From it in a year a male came into existence who was Prajapati. Muir OST iv 25 C/ VS xxiii 63

सुम् सवन् प्रमोदनामैह्यर्चये ।

इमे ह सर्वेऽस्मिन् यतो जातः प्रजापतिः ॥

This हिरण्यगर्भं is again referred to as गर्भं in st 7 an 1 in RV A 82 6 and 8

परी दिवा पर एवा इदं वा परी दीर्घाभिरसुरेष्टंति ।

ह विदमं प्रदमं दध आपो यव ईषा समयमन् विधे ॥

तमिदम प्रदमं दध आपो यव ईषा समयमन् विधे ।

अमन् नमोऽप्येकमर्तिं यच्चिन् विनामि भुवनानि तप्यः ॥

* अत्राप्यत्राप्येकमर्तिं यच्चिन् विनामि भुवनानि तप्यः ॥ as B has already mentioned this stanza is used as चतुर्वक्त्रा for वक्त्रा and not for पुरोवक्त्र (see p 334)

भूतस—PB reads भूतानाम् changing the आतावेकवचनम् into the plural *Variants III* p 840

आसीत्—In the Vedas आ (a as t) is also used in the 1m perfect 3 sing of अस् to be

दाधार—3 sing perf of धृ 'to hold' with long reduplicating syll See p 111

इदिवीं यासुतेमाम्—Acc to the dictum इदम् सन्निकृष्टम् or इदम् प्रत्यक्ष इदम् 'इदम्' is used adjectivally of what is in the neighbourhood presence or possession of the speaker (V G S, p 293) and acc to अदसन्तु विद्वक्तम् अदस is applied to objects remote from the speaker. Hence we speak of इदम् इदिवीं and असून् याम् (cf इह and अहम्). The use of इदम् with याम् here has led commentators to resort to far fetched explanations. In RV, however 'अयम्' is sometimes used even with दिव heaven and आदित्य sun as if they were included in the environment of the speaker (V G S p 293). Thus we have दाधार य इदिवीं यासुतेमाम् in 82 8 यो मातुः इदिवीं यासुतेमामातताम गीदसी अन्तरिक्षम् x 89 उ सा अर्विवा इदिवीं यासुतेमा ननुयमानो अतदन्तरिक्षा x 88 9 etc. Note that AV reads इदिवींयुत याम् and Ap S इदिवींयुत याम् इति च याम् is certainly the earlier form *Variants III* 292

कवी—Indian commentators take क in the sense of Brahman but the word is not used in RV in that sense and moreover the form is pronominal. We should therefore regard it as usual as an interrogative pronoun क प्रजापति कवी कवीः काय इति प्रायः व्यापदिशन्त्यादसः । सर्वनाम ओ इति हि पाणिनिः । न चेत्तत् सर्वनाम द्रवतात्मानं । प्रजापतये । Uvata As against this Bhatta Bhaskara says कवी अघातव्रतस्तुभावाय देवाय ।

The form of the hymn is of importance as it gave rise to the most weird of the gods created by the Indian imagination in the Vedic age, the god Ka Who? He is in the Brahmana literature expressly identified with Prajapati but he is also in the ritual and in the Mantras distinguished from that god separate offerings to this abstraction from a pronoun being duly provided for' KRITH

.2

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वे

उपासते प्रशिपं यस्य देवाः ।

*यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥२॥

यः आत्मदाः बलदाः यस्य विश्वे

उपासते प्रशिपम् यस्य देवाः ।

यस्य छाया अमृतम् यस्य मृत्युः ।

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥२॥

He who gives breath (*yāh ātmadāh*), gives strength (*bala-dāh*), whose command (*yasya prasānti*) the gods (*dēvāh*) wait upon (*upāsate*), whose shadow (*yasya chāyā*) is immortality (*amṛtam*), whose (*yasya*) [shadow is] death (*mṛtyāh*).

यः प्रजापतिः आत्मदाः आत्मानो दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते, यथाम्नेः सफासाद्विष्णुविज्ञा जायन्ते¹ तद्वत् । यद्वा आत्मानो शोधयिता । देप् शोधने [धा° ११९०७] । 'आतो मनिन्' [३११।०४] इति विष् । बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा । यस्य च प्रशिपम् प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिन उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । शासु अनुविष्टौ [धा° २१६५] । 'शास इत्' [३११।३४] इत्युपधाया इत्यम् । 'शासियसि-घसीनां च'² [८।३।६०] इति पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिसत्त्वम् । आसेरनुदात्तेत्याह-

* Acc. to असदीनादिर्गणिकार RP vi 3, we expect यस्मादायतं here

¹ Cf. स यदीर्वाभिस्तनुनीचरेत्, यथापे शुद्धा विष्णुविज्ञा व्युत्पन्ति एवमवा-यादात्मन सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युत्पन्ति । B. U. II 1. 20, यथापे ज्वलतः सर्वा दिवो विष्णुविज्ञा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेतत्कदात्मन, सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, चादेभ्यो देवा देविभ्यो लोकाः । K. U. III 3, यथा सुदीनान् पादकाद विष्णुविज्ञाः सङ्घात प्रभवन्ति सद्वाः । तदाश्चराविधिः सोम-भावा, प्रजापते तद् भेदापिपिनि । Mundaka U. II. 1. 1

² In AV. S. rightly quotes the Vārttika कीं च याम् ।

सावंधातुकानुदात्तत्वे घातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' [८।१।७१] इति गति-
रनुदात्तः* । तथा देवा अपि यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च अमृतम्
अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः । यद्वा, अमृतं मरणं नास्त्यस्मित्यमृतं रुधा ।
बहुभौदौ 'नथो अरमरमिषमृता' [६।२।११६] इत्युत्तरपदात्तुदात्तत्वम् । तदपि
यस्य प्रजापतेः छाया छायेव वर्ति† भवति मृत्युः यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति ।
तस्मै कस्मै देवायेत्यादि समानं पूर्वेण । हविष्मा पुरोडाशात्मनेति 'तु विशेषः' ॥२॥

[इवट्माप्यम् । आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः ।
बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः । मुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्या
यस्य प्रशिक्षं शासनम् उपासते । देवाः च यस्य प्रशिक्षमुपासते ।
तदुक्तम्—

यस्य ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् ।

कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनातु वः ॥

इति । किञ्च यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः ।

यस्य अज्ञानमिति शेषः । मृत्युः संसारहेतुः । तदुक्तम्—

य एतद्विदुर्मृतास्ते भवन्त्येतेरे दुःखमेवापि यन्ति [श्वेताश्व ३।१०] इति ॥

आत्मदाः, बलदाः, etc —As has been already pointed out (pp 18 19)
masculine आ stems like रक्षन्, जीवन् आत्मदा, बलदा, etc, became practi-
cally obsolete in classical Sanskrit where we find आत्मद, बलद, etc

* गतिरनुदात्ता—M II and Peterson Unlike विभक्ति the techni-
cal term गति is generally used in the sense of गतिरुच्चारण शब्द and
regarded as masc Pāṇini himself says गतिरुच्चारण 6 2 49 and
Haradatta explains अन्तर इति पुलिङ्गनिर्देशककृतिशब्द लिङ्गत्वं, निपातनाद्यानु-
गच्छिकलोपः ।

† M and Peterson II drops it altogether The correct
reading would appear from AVS to be वने छायेषामुवति would also
be a very good reading. Bhatta Bhāskara has छायेव विधेया

‡ Because the Śrautasūtras prescribe it as an अनुशास्त्रा for the
पुरोडाश of the प्राजापत्य यजु (p 334, f n 3)

यस्य—The two यस्य's are puzzling. The only possible explanation is that offered by the commentators, viz., विने (सर्वे प्राणिनः) यस्य प्रथितम् उपासते, देवा, [च] यस्य प्रथितम् उपासते. Since विने generally goes with देवा the second यस्य would appear to have been inserted for the sake of the metre. We have similar repetition of यस्य in 40 Under vi 40 2 S says पुनः समिति पूरक. Similarly under vi 101 3 we find च इति पूरकः । द्वितीयं चरन्त्यर्थः ।

प्रथितम्—प्रथित् became obsolete in classical Skt though चरितम् has an unbroken record from RV to the modern Indian vernaculars. It was probably felt that with प्रसादन to serve all purposes प्रथित was unnecessary. Bhavabhūta goes so far as to use प्रसादक in the Ātm in the sense of चाक्रावृत्ति in the line इदं दुःखं पूर्वमेव नमोवाकं प्रसादकः । *Uttaracarita* I 1

दाया—Both immortality and death are his shadows and not his substance he being in reality above and beyond both.

In the comm on AV S says यस्य अमृतत्वं करणमावीपकचितम् अमृतत्वं दायिष्य स्वाधीनं वर्तते । मरणं मरणं सर्वं जनसम्पत्तिं दायिष्य यस्य वर्तते ।

3

यः प्राणतो निमियतो महि-

त्वेकं रद्राजा जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदस्तुपदः

कश्चै देवाय हविषा विधेम ॥३॥

यः प्राणतः निमियतः महिम्ना ।

एकः इत् राजा जगतः बभूव ।

यः ईशे अस्य द्विपदः । चतुःपदः ।

कश्चै देवाय हविषा विधेम ॥३॥

Who (ydh) by his greatness (mahitā) over that which breathes (pranādh) and that which winks (nimuṣadh) has become (babhūva) the sole king (ēka īd rāja) of the world (jagatah) who is the lord of (ydh īde) of all this (asya) two footed (dvipada) and four footed (caturpada) [creation].

यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रथमतः॥ अन प्राणने। आदादिकः। 'शतुरनुम' [६।१।१७३] इति विभक्त्युदात्तत्वम्। निमिषतः अक्षिपद्मचलनं कुर्वतः। अत्रापि पूर्ववद्विभक्त्युदात्ता। जगतः जगमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन। 'सुपां सुलुक्' [७।१।३९] इति तृतीयाया आकारः। माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति। भवतेर्गलि 'लिति' [६।१।१९३] इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुज्यादेः चतुष्पदः गवाश्चादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे। ईश ऐश्वर्ये [धा० २।१०] आदादिकोऽनुदात्तेत्। 'छोपस्त आत्मनेपदेपु' [७।१।४१] इति तस्योपः। अनुदात्तेत्याहसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। अथ। 'ऊदिदम्' [६।१।१७१] इतीदमो विभक्त्युदात्ता। द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्। 'संख्यासुपूर्वस्य' [५।४।१४०] इति पादशब्दस्याभ्यलोपः समासान्तः। असंज्ञायां 'पादः पत्' [६।४।१३०] इति पञ्चाशः। 'द्वितिभ्यां पाहत्' [६।२।१९७] इत्येकदेशविकृतस्यान्यत्वाद्भुतरपदान्तोदात्तत्वम्। स्वरयजमेपैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' [६।२।१] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पूर्वपदं 'तः संख्यायाः' [कि० २।५] इत्याद्युदात्तम्। 'इदुदुपपस्य चाप्रत्ययस्य' [८।३।४१] इति विसर्जनीयस्य पत्यम्। ईदसो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्त। इत्यादि सुबोधम्। हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमस्य विशेषः॥३॥

प्राणतं निमिषत जगत.—In *Mundaka Upanisad* II. 2. 1 we find एजत् प्राणनिमिषश्च which is explained thus by Sankara: एजत् चक्षत पत्यादि, प्राणत् प्राणितेति प्राणायामादिसंयतनुष्यपत्रादि निमिषत च यन्निमिषादिक्रियावत्

* यस्त — Peterson But in AV also we find प्राणतः प्रथमतः शमोष्मादिस्थापय कुर्वन्.

† In the Pāṇinīya and Durga Dhātupāṭhas the root is read as एज प्राणने एज च [२।३।८०] which is found in AVS Vopadeva in his *Kaivalyapadruma* reads एज चक्षु प्राणने —Under RV. i 48. 10 S derives प्राणन from एज चक्षु.

महिला—Inst sing of महिस् This is the older form of the Inst sing of a stems, "एन was borrowed from the pronominal declension महिस्ना also is found in the same sense in RV

ईमे—3 sg present of ईम to be master, alternative form ईटे The verbs ईम *rulc*, दुग् *milk*, विद् *find*, जी *be* frequently and चिन्त *observe* & *speech* rarely, take ए instead of ऐ in the 3 sing pr midl [Ātm] ईमे, दुग्मे, विद्मे, यद्मे, चिन्ते ऋवे V G S, p 143 bottom C/ इन्द्रो दिव इन्द्र ईमे प्रथिव्या x 80 10, य ईमे पशुपति पशुनाम् AV ii 34 1, समुद्र ईमे जगताम् AV vi 86 2

ईमे चक्ष—AV reads योऽस्मेजे विपदो चक्षुषद where the metre indicates that the च though not written must have been pronounced

विपद, चक्षुषद—Gen sing Note the difference of accentuation In Babuvrihi compounds the first member, as a rule, retains its independent accent But the second member is accented when the first component is दि, वि द् or सु C/ य तो चक्षु विपदे श चक्षुषदे x 105 1, x 85 43 44 य तो अथय पुनवेभ्यस्तु x 165 8 विपद and चक्षुषद are enumerated in य न कश्चनवे सु निराय मेवे । शुभ्यो भारिभा गदि x 1 48 6 For the Genitive see p 44

५

यस्येमे हिमवन्तो महिस्वा

यस्य समुद्र रसया सहाद् ।

यस्येमा प्रदिशो यस्य बाहू

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥४॥

यस्य | हमे | हिमवन्त | महिस्वा ।

यस्य | समुद्रम् | रसया | सह | आद् ।

यस्य | इमा | प्रदिश | यस्य | बाहू इति

कस्मै | देवाय | हविषा | विधेम ॥४॥

Whose (yasya) are these snowy mountains (ime himā vantah) through his greatness (mahisva) whose (yasya) they say (ahu), is the ocean (samudram) with the Rasa (Rasaya saha) whose (yasya) are these quarters of space (ima h pradisah), whose are these arms (yasya bahu)

हिमानि अस्मिन् सन्तीति हिमवान् । तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता
 *उपलक्ष्यन्ते, यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । हिमवन्तः हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्य-
 मानाः सर्वे पर्वता यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं¹ माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः
 सेन सृष्ट्यात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया । रसो जलं तद्रूपो रसा नदी ।
 अशंखादिवाद्वा [५२।१२७] । जातावेकवचनम् । 'रसाभिनंदीभिः सह
 समुद्रम् । पूर्ववदेकवचनम् । सर्वान् समुद्रान् यस्य महामाग्यमिति आहुः
 कथयन्ति सृष्टमिज्ञाः । यस्य च इमाः प्रदिशः आग्नेय्याद्याः कोणदिश

* लक्षणे—Born.

¹ यस्य प्रजापतेर्देवस्य महित्वा महित्वा...हिमवत्पर्वतोपलक्षिता महागिरयः सञ्जाताः ।
 AVS.

† The correct reading would appear to be माहाभाग्यम् *Of. Nir.*
 vii. 28 महितं माहाभाग्यम्, माहाभागाद् देवताया एक आका बहुधा लूयते vii. 4 ;
 तासां माहाभागादेर्देवताया अपि महि नामधेयानि भवन्ति vii. 6

‡ प्रारब्धाः आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईदित्त्याः, प्रारब्धा आग्नेय्याद्याः कोणदिश
 ईदित्त्याः and प्रारब्धा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईदित्त्याः MSS. Peterson accepts
 the first reading, viz., प्रारब्धा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईदित्त्याः and explains :
 "A common explanation of the word ईदित् is दिगोर्देव... In प्रारब्धाः
 S. is giving a similar etym. ex. of the syn. महिम्. The inter-
 mediate points have that name because they are the beginnings
 of the principal points". This is hardly satisfactory. If S.
 had offered an etymological explanation we should have expected
 him to use प्रगताः or प्रवृत्ताः (or its synonym प्रथमभूताः) for प्रारब्धाः for
 the Vārttika प्रादिभ्यो चागुन्स्य चापो वा चोत्तरपदलोपः would hardly apply
 in the case of प्रारब्धाः. Max Müller emends प्राचारब्धाः आग्नेय्याद्याः कोणदिश
 ईदित्त्याः which is also unsatisfactory. In the first place प्राचारब्धाः
 is hardly a happy expression. Secondly it is absurd to use
 ईदित्त्याः after आग्नेय्याद्याः, we should expect ईदित्त्याः. In the
 Devīkāvaca we find, no doubt, प्राचा ईदित् नाम्नी आग्नेय्यामग्निदेवताः
 ...तस्यां एतत्प्राचीः but in प्राची literature everything is possible.
 Thirdly प्रा at the end is meaningless. The same objections apply
 to the Bombay emendation ... ईदित्त्या वा. And the Calcutta
 correction प्राचारब्धा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईदित्त्या वा only avoids the third

ईशितव्या । तथा बाह्व । वचनम्यस्य । बाह्वो मुजा । भुजवत्
प्राधान्ययुक्ता प्रदिशश्च प्राच्याया यस्य स्मृता ॥३॥

यस्य विन्ने समुद्रे यस्य रवाविदाह । रमाय प्रदिशो यस्य बाह्व AV 1v 2 5

हिमवन् — It is remarkable that this word is already used as a noun in the only passage in which it occurs in RV. When people first came in sight of the snowy mountain ranges they must have called them हिमवन् परंता a relic of which is preserved in AV vii 1 11 even as the elephant was at first called हस्ती वृम (the wild animal with the hand) and the buffalo महिष वन (the big wild animal). When however they grew fairly familiar with the Himalayas हिमवन् alone was found sufficient to express the idea of हिमवन् परंता even as हस्तिन् and महिष came to be used for the elephant and the buffalo respectively.

रसा—'Rasa' is found in three passages of the Rigveda (i 112 12, v iii 9 x 75 6) clearly as the name of a real

difficulty, the first two objections stated above are fatal to the reading also. Under AV i 80 4 8 says 'प्रदिश' प्रधानभूता प्राच्याया दिश 'विभक्ता' ईशितव्यत्वेन विभज्य म्यता. This clearly shows that in our passage ईशितव्या is quite all right. प्रा in प्राच्या appears to point to प्राच्याया—the word usually used by Sayana in this connexion (Haradatta also says in his *Atcalayana Arhya sutra vyakhya*, TSS ed p 130 प्रदिश बहुवचने सर्वैरपीति प्रदिश प्राच्याया इहामि त्रयेत्ये. On ii 142 also प्रदिश is explained as प्राच्याया). As प्राच्याया चार्ध्याया कोषदिश is meaningless and as there is no reason why the intermediate quarters should be preferred here to the principal quarters unless प्रदिश is taken in two different senses in the two clauses दिश or महादिश appears to have been dropped after प्राच्याया and a च after चार्ध्याया (प्राच्याया दिश चार्ध्यायाश्च कोषदिश ईशितव्या Cf दिश प्राच्याया चार्ध्यायाश्च—Sankarananda on Svet U iii 16). E's explanation however appears to point to the fact that he does take प्रदिश twice in two different senses so प्राच्याया appears to have been misplaced in MSS and should be read after the second प्रदिश (भुजवत् प्राधान्ययुक्ता प्रदिशश्च प्राच्याया यस्य स्मृता)

हिमानि अस्मिन् सन्तीति हिमवान् । तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता
 *उपलक्ष्यन्ते, यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । हिमवन्तः हिमबहुवचनान्तेन इमे दृश्य-
 मानाः सर्वे पर्वता यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं¹ माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः,
 तेन सृष्ट्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया । रसो जलं वहती रसा नदी ।
 अशंभादिवाद्वा² [५।२।१२७] । जातावेकवचनम् । 'रसाभिर्नदीभिः सह
 समुद्रम् । पूर्ववदेकवचनम् । सर्वान् समुद्रान् यस्य । महाभाग्यमिति आहुः,
 कथयन्ति सृष्ट्वाभिज्ञाः । यस्य च इमाः प्रदिशः आग्नेय्याद्याः³ कोणदिशः

* लस्यन्ते—Born

¹ यस्य प्रजापतेर्देवस्य महित्वा महित्वा हिमवत्पर्वतोपलक्षिता महागिरयः सञ्जाता ।

AVS

† The correct reading would appear to be माहाभाग्यम् *Of Nir*
 VII 23 महित्वा माहाभाग्यम्, माहाभाग्याद् देवताया एक पात्ता बहुधा सूयते VII 4,
 तासां माहाभाग्यादेवैकस्या अपि बहुभि नामधेयानि भवन्ति VII 6

‡ प्रारब्धा चाग्नेय्याया कोणदिश ईशितव्या, प्रारब्धा चाग्नेय्याया कोणदिश
 ईशितव्या and प्रारब्धा चाग्नेय्याया कोणदिश ईशितव्या MSS Peterson accepts
 the first reading, viz, प्रारब्धा चाग्नेय्याया कोणदिश ईशितव्या and explains
 "A common explanation of the word विदिग् is दिगोर्लब्धे In प्रारब्धा
 S is giving a similar etym ex of the syn प्रदिग् The inter-
 mediate points have that name because they are the beginnings
 of the principal points" This is hardly satisfactory If S
 had offered an etymological explanation we should have expected
 him to use प्रगता or प्रकटा (or its synonym प्रधानभूता) for प्रारब्धा for
 the Varttika प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा कोणरूपदलीय would hardly apply
 in the case of प्रारब्धा Max Müller emends प्राचारब्धा चाग्नेय्याया कोणदिश
 ईशितव्या which is also unsatisfactory In the first place प्राचारब्धा
 is hardly a happy expression Secondly it is absurd to use
 ईशितव्या after चाग्नेय्याया, we should expect ईशितव्या In the
 Devikavaca we find, no doubt, प्राची रश्मि सामेष्टी चाग्नेय्यामिदिवता ।
 . ईशितो रश्मिवाचिः but in प्राची literature everything is possible
 Thirdly वा at the end is meaningless The same objections apply
 to the Bombay emendation. ईशितव्या वा. And the Calcutta
 correction प्राचारब्धा चाग्नेय्याया कोणदिश ईशितव्या वा only avoids the third

ईक्षितव्याः । तथा वाह । वचनन्यस्यः । वाहवो भुजाः । भुजवत्
प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च प्राच्याद्या यस्य सम्भूता ॥३॥

यस्य विभे समुद्रे यस्य रणामिदाह । इमाश्च प्रदियो यस्य वाह AV 1 v 2 5

हिमवन् — It is remarkable that this word is already used as a noun in the only passage in which it occurs in RV. When people first came in sight of the snowy mountain ranges they must have called them हिमवन् परंता a relic of which is preserved in AV xii 1 11, even as the elephant was at first called ह्यो ह्य (the wild animal with the hand) and the buffalo महिष ह्य (the big wild animal). When, however, they grew fairly familiar with the Himalayas हिमवन् alone was found sufficient to express the idea of हिमवन् परंता even as हस्तिन् and महिष came to be used for the elephant and the buffalo respectively.

रसा—“Ras : is found in three passages of the Rigveda (i 112 12, v 53 9, x 75 6) clearly as the name of a real

difficulty, the first two objections stated above are fatal to this reading also. Under AV : 30 4 S says ‘प्रदिश’ प्रधानभूता प्राच्याद्या दिश ‘विभक्ता’ ईक्षितव्यत्वेन विभज्य स्थिता. This clearly shows that in our passage ईक्षितव्या is quite all right. रा in राशब्ध appears to point to प्राच्याद्या—the word usually used by Sayana in this connexion. (Haradatta also says in his *Āśvalayana Grhya sūtra vyākhyā*, TSS ed p 190 प्रदिश प्रहृष्टान्ते सर्वैरपीति प्रदिश प्राच्याद्या इहाभिप्रेयते. On p 142 also प्रदिश is explained as प्राच्याद्या.) As प्राच्याद्या चाप्रेय्याद्या कीर्णदिश is meaningless and as there is no reason why the intermediate quarters should be preferred here to the principal quarters unless प्रदिश is taken in two different senses in the two clauses दिश or महादिश appears to have been dropped after प्राच्याद्या and a च after चाप्रेय्याद्या (प्राच्याद्या दिश चाप्रेय्याद्याश्च कीर्णदिश ईक्षितव्या. Cf दिश प्राच्याद्या चाप्रेय्याद्याश्च—Sankarananda on Svet U iii 16). S’s explanation, however, appears to point to the fact that he does take प्रदिश twice in two different senses so प्राच्याद्या appears to have been misplaced in MSS and should be read after the second प्रदिश (भुजवत् प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च प्राच्याद्या यस्य सम्भूता.)

stream in the extreme north west of the Vedic territory. Elsewhere it is the name of a mythic stream at the ends of the earth, which as well as the atmosphere it encompasses. It is reasonable to assume that as in the case of the Sarasvatī the literal is the older sense and to see in the river a genuine stream, perhaps originally the Araxes or Jaxartes because the Vendidad mentions the Ramba the Avestan form of Rāsa. But the word seems originally to allude merely to the sap^r or flavour of the waters and so could be applied to every river like Sarasvatī. *Vedic Index* II 209 रसति शब्दादस्ति इति वा रसा^r पचाद्यच। रसा नदी भवति रसते शब्दकर्मण इति यास्क [नि° १११५] In the later language रसा means the earth and रसातल the nether region.

प्रदिग् —lit. pointing (दिग्) out (प्र) hence indication, direction, then direction in the sense of quarter of space. In the sense of an intermediate quarter of space it is first used in AV. S appears to take the word first in the sense of intermediate quarters and then in the sense of the principal quarters of space. This is unnecessary. Treat one यस्य as पूर्य पूर्व्या पञ्चहा वाया —Uvata and Mahādhara रसां दृष्टवानाः प्रदिग् प्राच्यादिदिशो यस्य चक्षुषा TSS प्रचापमूलादतस्रो दिग् A1S पञ्चमन्त्राका प्रदिग् प्राच्यादादतस्रो मध्यं वेति मन्त्रादिग् A1S III 20 9

यसेना प्रदिशो यस्य वाङ्—As has already been pointed out one of the two यस्य is superfluous. It is just possible that the poet was thinking of the stanza यन्मावाङ् प्रदिशि यस्य मावा यस्य वाया यस्य विचे रसात् II 127 in his subconscious mind and thus put in several यस्य in this stanza also. In A1 the corresponding line reads रसाय प्रदिशो यस्य वाङ् (iv 2 5). In the Mahābharata also we find वाङ्मोक्ष्य दिग् सर्वो कुविशामि मन्त्रार्थम्. So we may regard one यस्य as पूर्य (यस्य) इति पूर्य S under vii 18 23. Uvata and Mahādhara explain यस्य वाङ् मुञ्जी जगदस्यार्थमिति जेवः । सर्वं जगद यस्य मन्त्रावर्ते वैभूतिरित्यम् । Under TS iv 1 8 4S प्राग् रस्य मन्त्रावर्तेर्वाङ् सर्वोयस्यमिति जेवः ।

वाङ्—3 pl perfect of अङ् to say. The only forms of the root found in RV are वाङ् (Av aṅa spoke) and वाङ्. The Brāhmanas show two additional forms वाङ् and वाङ्. Hence

Sanskrit grammarians do not regard it as a separate root but merely as a substitute for $\sqrt{\text{यु}}$. See p 174.

5

येन द्यौरुग्र्या पृथिवी च दृढा

येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥५॥

येन द्यौः उग्र्या पृथिवी च दृढा

येन स्वः रिति स्वः स्तभितम् येन नाकः ।

यः अन्तरिक्षे रजसः विमानः ।

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥५॥

By whom (*yena*) the heaven (*dyauh*) is mighty (*ugra*) and the earth is firm (*prthivi ca dṛiḥa*) by whom (*yena*) has been propped (*stabhitam*) the light realm (*svah*), by whom (*yena*) the firmament (*na'kah*) who (*yuh*) in the atmosphere (*antarikṣe*) is the measurer (*uma'nah*), of the aerial space (*ajasah*)

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्र्या उद्गुणं विशेषाद्गहनरूपं वा कृतम्*
पृथिवी भूमिः च दृढा येन स्थिरकृता । स्वः स्वयंश्च येन स्तभितम् लब्ध
कृतम् । यथाधो न पतति तथा पर्यवस्थापितमित्यर्थः । 'प्रसिद्धस्तभितस्तभित'
[७।२।३४] इति निपातयते । तथा नाकः आदित्यश्च येन अन्तरिक्षे स्तभितः ।
यः चान्तरिक्षे रजसः उदकस्य विमानः निर्माता तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥५॥

* उद्गुणं विशेषाद्गहनरूपं वा—M उद्गुणं विशेषाद्गहनरूपं वा Bom Peterson
Taking everything into consideration the correct reading would appear to be उद्गुणं विहितं (cf कथं कृतम् a little later on) गहनरूपं वा कृता
or उद्गुणं विशेषाद्गहनरूपं वा कृतम् (S sometimes makes the predicative
adj agree with the synonym)

† सर्वप्राणिधारक इति वदन्तम् चान्तरिक्षादनन्ते भूमेर्दास्यम् । Mah

† येन would seem to show that some participle like कृता must have been dropped after वा in the first line. Or येन itself may have been inserted by some careless scribe

‡ रजसः चान्तरिक्षस्य विमानः विशेषेण माता परिच्छेता । माद मानि । कथं युटो
बहुलम् [१।१।१२] इति कर्त्तरि क्युट । तित्स्तर । Mah.

RV often speaks of the fixing fast of both heaven and earth hence European commentators are generally inclined to construe the first line thus येन उवा यौ इक्ष्वा [क्षता], पृथिवी च इक्ष्वा क्षता TS iv 1 8 ■ reads हृते which lends support to this construction * It has also been suggested that उवा may be regarded as an old Instr sing like महिना and the sentence construed thus येन उवा (i e , चरणे) यौ पृथिवी च इक्ष्वा [क्षता] Under TS ■ explains उवा thus पुष्करहिते प्राणिभिर्दृष्टाया Still others suggest the following construction of the first hemistich येन उवा (fem) यौ [क्षमिता] येन इक्ष्वा पृथिवी [क्षमिता] येन च क्षमितम्, येन नाक्ष क्षमित AV 19 2 4 reads यस्य यौर्द्वौ पृथिवी च मही यस्याद उर्वेत्तरिचम् । अथासौ हरी विहती महिना ह्यौ दिवाय which also is in favour of construing उवा with यौ 'The change from उवा to उर्वौ is a sign of the increasingly unpleasant connotation of उव ' *Variants III* 295

ए—was on the way to becoming an indeclinable in RV where, only the genitive sing *surat* is different from the bare stem *svat* which is used as the nom , acc , gen and loc It may mean the sun here Max Müller translates it as 'ether' For the form in the Pada text see pp 129 130 TS reads एव and S explains एव सर्वसुख येन प्रजापतिना क्षमित पुष्कलम् अथ यथापितम्, नाक्षो दुःखद्विती मीक्षो येन प्रजापतिना प्राणिव क्षमित ।

एजस—atmosphere air, region of clouds vapour, and gloom, clearly distinguished from heaven (द्यौ) as the ethereal spaces of heaven (रोचना दिव or ए) "where light dwelleth" Lanman

दिमान—is formed with the agent suffix लुट् and means 'measurer' Cf 11 12 2 यो अक्षरिच विमक्षे मरीय and 1 154 1 अ पार्दिशानि विमक्षे रक्षाणि In x 95 17 Urvāś is described as एजतो

* "When two or more nouns are used in correlation, we occasionally find adjectives variously put in the singular, then agreeing formally, with only one (as a rule the nearest) of the series, or in the dual or plural, agreeing with the whole group the same kind of variation has been noted in verb forms" *Variants III*, 5 114

विमानीम्, hence the suffix is *स्तु* and not *स्तु* as in the case of साधन. In x 130 5 we find दिव्यो यमर्षो रजसो विमान. In vii 87 6 Varuna is described as रजसो विमान. AV has यदन्तरिक्षं रजसो विमानम् what atmosphere measures out space.

||

य क्रन्दसी अवसा तस्तमाने

अभ्यैक्षता मनसा रजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति

कस्य देवाय हविषा विधेम ॥६॥

यम् क्रन्दसी इति | अवसा | तस्तमाने इति |

अभि- | एक्षेताम् | मनसा | रजमाने इति ।

यत्र | अधि | सूर | उदित | विभाति

कस्मै | देवाय | हविषा | विधेम ॥६॥

He to whom (yam) heaven and earth (krandasi) propped up (tastabhano) with his aid (avasa) looked up (abhyaksetam) trembling in their mind (manasa rajasmane) over whom (yatra adhi) the risen (uditah) sun (sura) shines forth (vibhati).

क्रन्दितवान् रोदितवाननयो प्रजापतिरिति क्रन्दसी यावापृथिवी । श्रूयते हि—‘यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वम्’ [ते° वा° २१२१४]¹ इति । ते अवसा रक्षणेन

* अभि ought to have been unaccented

¹ ‘तथा इदम् आप सलिलमासीत् । सोऽरोदीत् प्रजापतिः । स तस्या अभिः । यदस्या अभितिहाया इति । यदभ्यक्षवापयत सा पृथिव्यभवत् । यद्वरुण तदन्तरिक्षमभवत् । यदूर्ध्वस्तुदवष्ट सा सूर्यभवत् । यदरोदीत् तदनयो रोदस्त्वम् । व्याख्यातमिदं साऽयावापृथिव्य —तदिदं परमात्मन्य सद्य जगत् समुद्ररूपेण सलिलमासीत् । तस्मिन् सलिले प्रदिवोमनस्य वारयितुमाप इत्युक्तम् । केवल जलमेवासौदित्यर्थः । तदिदं निरन्तर जल दृश स प्रजापति ररोदीत् । रुदतस्तस्यायमभिप्रायः । यद्वरुण अभितिहाया चक्षुष्यात्तुम् पृथिव्याया चक्षुष्यमाणाया चसा पृथिव्या सकामात् किमपि प्राचिञ्चार्त्तं सद्य न यत्नामि यर्हि तादृश सोऽर्धं ‘कस्या अभि किमर्थमुत्पादितोऽप्योनिः । रुदतस्तस्य वज्रजगत्तादिकं समुद्ररूपास्तस्य पतित तद घनीभूत प्रदिव्यभवत् । तस्या पृथिव्या सद्यश्चानवभाज वारयितुं विविधं यज्जं क्रतवान् । तद्य सद्य स्थानमन्तरिक्षमभूत् । ततो रुदसूक्ष्मं सायं यत् स्थानमवष्ट सा सूर्यभवत् । यद्यान् प्रजा पतिररोदीत् तेन ॥ रोदनेन यावापृथिव्याऽनुत्पत्तौ तथात् रोदं यद्व्यापयत तयो रूपम् ।

हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तमानि प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्यैव सत्यौ यम् प्रजापतिं मनसा बुद्ध्या अभ्येक्षेताम् आवयोर्महत्त्वमनेनेत्यभ्यपश्यताम्* । ईक्ष दर्शने [घातुं १।६०२] । लङ्गडादित्वादाबुदात्तत्वम्† । कीदृशौ चावापृथिव्यौ ? रजमानि राजमाने दीप्यमाने । आकारस्य व्यत्ययेनेत्वम् । अङ्गुपदेशाल्ल-
सारं घातुकानुदात्तत्वे घातुस्वरः । यद्वा स्त्रिः कानच् । 'फणाञ्च सप्तानाम्' [१।४।१२५] इत्येत्वाम्यासरोपौ । 'क्रन्दस्युभयथा' [१।४।११७] इति सार्वधातु-
कावाच्छप् । 'अभ्यस्तानामादि' [१।१।१८५] इत्याद्युदात्तत्वम् । यत्र अधि यस्मि-
न्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्य उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते ।
उत्पूर्वादेते कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' [१।२।४५] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
तस्मै कस्मै इत्यादि स्मानम् ॥६॥

[उवटभाष्यम् । यं क्रन्दसी यं पुरुषं क्रन्दसी चावापृथिव्यौ अवसा अन्नेन
हविलक्षणेन दृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन । तस्तमानि संस्तम्भयन्त्यौ सर्वप्राणि-
जातम् । अभ्येक्षेता मनसा साध्येतत् कृतमनेनेति । रजमानि कल्पमाने ।

[क्रन्दसी क्रन्दन्ति क्रोशन्ति अनयोराधिसा जनरा इति क्रन्दसी चावापृथिव्यौ ।
क्रदि कृदि आह्वाने रोदने च इति घातुः । अधिकरणे असुप्रत्ययः । AVS

॥ च चावापृथिव्यौ अवसा रक्षणेन निमित्तेन यं प्रजापतिं मनसा अभ्येक्षेताम्
अमित ईक्षणं कृतवत्यौ, अयमावो रक्षतु इत्याशासनं कृतवत्यावित्यर्थः । तस्तमाने
देवानां मनुष्याणां वाक्स्थानाय स्तम्भिते । TSS]

क्रन्दसी—Several European commentators point out that though
रोदसी means 'heaven and earth', क्रन्दसी means 'two battling
armies' and that the use of क्रन्दसी in the sense of रोदसी is due
to the influence of ॥ 12. 8 where the word occurs as also to
the facts that रोदसी is often used with forms of the root ऋ and

* 'अपश्येताम्—All But as the root is Parasmaipadin the σ
is clearly due to the carelessness of scribes who were influenced
by the σ in अभ्येक्षेताम्

† चादुशन—Bombay, but see below

‡ बुधानम्—Rom

रिज is often used in connexion with heaven and earth. They would translate: He to whom the two battle arrays placed in position look up to for aid with mind filled with trepidation. The corresponding passage in AV contains रोदसी and it is difficult to understand why western scholars should object to the explanation of the word offered by Indian commentators.

For the प्रत्यय s of सम सावीँ इव स्यात् ५ 106 3

सवसा—*with his aid or for his aid*

सप्तमनि—*perf part Ātm of सम् to prop, fixed fast* AV सम् and सप्त are absolutely equivalent rime roots. RV shows सम् while AV prefers सप्त. *Variants II § 187*

रेजमानि—*pres part Ātm of रेज 'to move to and fro to shake*. See p 159. कल्पमानि—Uvāṣa राजमानि—S, Mah

The simple meaning of *ab* is: Heaven and earth look on him with gratitude, as he has made them fast and they think of their previous unstable state with a shudder (*Geldner*)

यत्न—in Prajapati—S in heaven and earth—Mah on the battle arrays—European scholars. Note that यत्न is not analysed in the Pada text. See under पुरुषा ५ 125 4 p 374

उदितो विभाति—उदितो वेति TS यन्निष्पति विभत इव वर्तते MS यत्न सो दुरी विभतो महिषा A

7

आपो॑ ह॒ यद्बृ॒हती॑र्वि॒श्वमा॒य

ग्मर्भं॑ द॒धाना॑ ज॒नय॑न्ती॒रग्नि॑म् ।

ततो॑ दे॒वाना॑ सम॒वर्त॑ता॒सुरे॒क

कक्षी॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ वि॒धेम ॥७॥

आपो॑ | ह॒ | यद्बृ॒हती॑ | वि॒श्वम् । आ॒यम्

ग्मर्भं॑ | द॒धाना॑ | ज॒नय॑न्ती । अ॒ग्निम् ।

ततो॑ | दे॒वाना॑म् । सम॒ | अव॒र्त॑त॒ असु॑ पृ॒क्

कक्षी॑ | दे॒वाय॑ | ह॒विषा॑ | वि॒धेम ॥७॥

When (jat) the great waters (br̥hātī = a p h / a) pervaded the universe (īśām = yān) containing an embryo (garbha dādhanah) and generating fire (agnim janayanti) thence (tītal)

arose (*sām avarata*) the one spirit (*ēkaḥ āsuh*) of the gods (*devānām*). ...

सृष्टीः बृहत्यो महत्यः । जसि 'वा छन्दसि' [६।१।१०६] इति पूर्वसवर्णदीर्घः । "बृहन्महतोरुपसंख्यानम्" [६।१।१०३।१] इति ङीप् उदात्तत्वम् । अग्निम् उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं विद्यदादिभूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः । तदर्थं गर्भम् हिरण्यगर्भं दधानाः प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्या आपः ह आप एव विश्वम् आयन् सर्वं जगद्वाप्नुवन् । यत् यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः देवानाम् देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूत एकः प्रजापतिः समवर्तत समन्वायत । यद्वा, यत् यं गर्भं दधानाः आपः विश्वात्मनावस्थितास्ततो गर्भभूतात् प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत । अथवा यत् । द्विजवचनयोर्व्यत्ययः । उपलक्षणं वा आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततः तान्योऽक्षयः सकाशात् एकाः अद्वितीयः असुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चयम् । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥७॥

उपलक्षणम् । 'आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास' [शं प्रा° १।१।६।१] इत्येतद्वाक्यं निदानभूतमनयोः कण्टिकयोः । आपः । पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः । यत् सृष्टीः महत्यः विश्वं सर्वम् आत्मत्वेन आयन् प्राणः । गर्भं हिरण्यगर्भं दधानाः । जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः । अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भम् । हिरण्यगर्भवचनो वा अग्निशब्दः । ततः गर्भात् संवत्सरोपितात् । देवानां मध्ये समवर्तत समन्वयत् असुः प्राणात्मकः एकः देवानाम् । स हि सिद्धिस्ततो य इत्यभूतो हिरण्यगर्भः ।

तैत्तिरीयभाष्यम् । यद् यस्य प्रजापतेरनुग्रहात् महतीः महत्य आपः विश्वम् आयन् विश्वाकारं प्राप्ताः । अत एव स्मर्यते—

अथ एव सप्तर्षादी तामु धीर्यमवापुजत्
तदण्डममवर्द्धयत् [मनु° १।९]

* तद्वेत्तोः—Dom.

† यत्...समन्वायत—occurs in only one MS. of M.

इति । कीदृश्य आपः ? दक्षम् अग्निचयने कुक्षलं यजमानं दधाना धारयन्त्य-
उत्पादयन्त्यः । तथा चेतव्यमग्नि जनयन्तीरूपादयन्त्यः । ततस्त्वस्मात् प्रजापतेः
देवानां सर्वयाम् भसु जीवनहेतुः प्राण एको निरवर्तत निष्पन्नः ।

In the AV version this is the first stanza. Here also it is connected with the beginning of the hymn, गर्भं in this stanza standing for हिरण्यगर्भं in st 1. "The waters here referred to are to be understood as the waters in the beginning of the creation, where, as we read (RV x 129 3) 'everything was like a sea without a light' or as the *Satapatha Brahmana* says, 'everything was water and sea' These waters held the germ (RV x 82 5 b), and produced the golden light the sun (RV x 72 7) whence arose the life of all the gods, viz., Prajapati."

हृत्सी—nom pl, class हृत्स्य Some construe हृत्सी चापो हृत्स्य विद् गर्भं दधाना (carrying the All as the embryo), अपि जनयन्ती चापन्, सत etc

जनयन्ती—class जनयन्त्य Cf जनन्ती in 61 4 The root जन् is transitive in the Vedas and means to generate

अग्निम्—Agni is mentioned here as being the first of the gods and their chief representative In 1 70 8 (गर्भो यो अपान्), in 1 18 (अपो गर्भम्), etc, Agni is described as the embryo of the waters Agni is the central figure in all sacrifices Hence Agni means sacrifice by लघवा

तत—from the waters, cf x 125 7 ततो वि तिष्ठे भुवनानु विशा

चापन्—3 pl imperfect of च to go चापो अपि विश्वमापन् AV "Instances like this tend to confirm the use of च् as a verb of motion" *Variants*, II 253

असु—life breath Av *ahs* In A1 *ahām marāncō** means life destroying In x 168 4 असु is praised as आपा देवानाम् the life breath of the gods From AV downwards the word came

* It is interesting to note that this मरेद्यो became मोषद्या in Beng and मषद्ग in Gujrati by metathesis, though the regular form मरद्या is preserved in Hindi

to be used in the pl. in the sense of the *प्राथवायु* even as *प्राथ* is used in the plural in the sense of *पञ्चदश प्राथ* (see *ब्रह्मसूत्र* ii. 4. 12) in later literature.

8

यच्चिदापो महिना पर्यपश्य-
दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत्
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥८॥

यः चित् आपः महिना परिऽअपश्यत् ।
दक्षम् दधानाः जनयन्तीः यज्ञम् ।
यः देवेषु अधि देवः एकः आसीत् ।
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥८॥

Even he who (*yah cit*) by his greatness (*mahinā*) beheld the waters (*āpah paryapasyai*) which bestowed power (*ddhām dādāhānāh*) and generated the sacrifice (*yajñam jandyanthi*), he who (*yah*) was (*āsīt*) the one god (*ēkah devdh*) 'above the gods (*devēsu adhe*)' .

यज्ञम् यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीः उत्पादयन्तीस्तदर्थं दक्षम् प्रपञ्चात्मना वर्धयितुं प्रजापतिमात्मनि दधानाः धारयिषीः । दधातेर्हेती शानच् । 'अभ्यस्तानामादिः' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशीः आपः । व्यत्ययेन प्रथमा । अपः प्रलयकाळीनः । महिना महिम्ना । छान्दसो मळोपः । स्वमाहात्म्येन यः यः प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् । यः च देवेषु अधि देवेषु मध्ये देवः तेषामपीधरः सन् एकः अद्वितीय आसीत् भवति । अस्तेदञ्छान्दसो दृष्टः । 'अस्तिसिचोऽष्टके' [७।३।९६] इतीडागमः । तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥८॥

१ यच् 'एटियस्य' Uśaśa. यज्ञमयेन यज्ञकर्तो प्रजा उच्यते । Mah...
२ S. apparently paraphrases चित् by च.

The first half of this stanza is practically the same as that of the previous stanza : दधन् stands for दधेन् and ययन् for ययिन्. TA 1 13 8 reads स्वयम्भुम् for ययिन्.

महिना—In the older language are found several instrumental singulars of *man* stems in which *mna* becomes *ma* (e.g., *draghma* x 79 4) or *na* (e.g., *mahina*, *varinā* and *prathina* with extent, *bhuna* with greatness and *prena* with love) : महिना¹ is due either to the dissimulatory elision of the *m* after the initial *m* (Wackernagel, A G III, 268 9) or is a blend of *mahina* and *mahimnā* for metrical and stylistic conveniences (Bloomfield, JAOS XVI cliv n) 'The AV whose diction is less hieratic and in closer contact with popular speech, whose metres are far less trammelled, reads at iv 30 8 (var of RV x 125 8) *etc'vati mahimna' sam babhruva*'' The only occurrence of the metrically bad *mahimnā* after the caesura is in वैश्वानरा महिना विदधाते RV 1 50 7²

¹ मरिषा, मरिषा, etc., expressing as they do similar ideas are obviously formed after the analogy of महिना.

² 'महिना occurs 33 times in RV. All the occurrences are restricted to two metrical types : first in octosyllabic pādas the word occupies the fourth, fifth and sixth syllables. Secondly the word follows immediately upon the caesura of a tristubh jagati pāda, no matter whether the caesura is after the fourth or fifth syllable. Both positions are metrically speaking, critical. The second half of octosyllabic pādas, is regularly iambic the caesura in tristubh jagati pādas, is regularly followed by an anapaest (— — —). It is evident at once that the regular instrumental *mahimna*, = *bacchius* (— — —), could not, without violating the two general metrical laws, stand in these positions, and yet the facts show that there was a marked lexical and stylistic need for such a word in that very position'' JAOS XVI cliv

दत्त—(from दत् to be able) means will, power. दत्त बल कृतु प्रजानम् —Bhārataśvāmīn under SV. v 4. 4. See p 158. As Prajāpati is the embodiment of all power, दत्त refers to Prajāpati here Cf. दत्तं दधाति जीवसे 1. 91. 7

TS reads दत्त दधाना जनयन्तीरद्यम् in both stanzas. S. explains दत्तम् अपिचयने कुमले यजमान दधाना धारयन्त्य उवाचयन्त्य. । तथा चेतव्यम् अपि जनयन्तीः उवाचयन्त्यः ।

दधानाः—pr. part of धा. The perf. part. is accented on the final syl.

यो दिवेष्वधि देव एक आसीत्—who was the one god above the gods. AV reads यानु दिवेष्वधि देव आसीत्—over whom, divine ones, god was.

एक—is absent in AV and MS It is unnecessary and offends the metre and should therefore be dropped

9

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या	मा नः हिंसीत् जनिता यः पृथिव्याः
यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।	यः वा दिवम् सत्यधर्मा जजान ।
यथापचन्द्रा ब्रह्मतीर्जजान	यः च अपः चन्द्राः ब्रह्मतीः जजान
कर्म देवाय हविषा विधेम ॥८॥	कर्मै देवाय हविषा विधेम ॥८॥

May he not injure us (*mā' nah hīnsit*) who (*yah*) is the generator (*janitā*) of the earth (*pṛthivyā'h*), or who (*yah vā*) with true ordinances (*satyadharmā*) generated the heaven (*dīvam jajāna*) and who (*yāh ca*) generated (*jajāna*) the great (*brhat'h*) and brilliant (*candrā'h*) waters (*apd'h*)...

स प्रजापतिः नः मस्तान् मा हिंसीत् मा याचताम् । यः पृथिव्याः भूमेः जनिता जनयिता सदा । 'जनिता मन्ते' [६।४।१३] इति गिलोपो

निपात्यते। 'उदात्तयमो हर्षपूर्वम्' [६।१।१७४] इति श्रुतिविरुद्धादिभक्तेरुदात्तत्वम्।
 यः वा यश्च सत्यधर्मा। सत्यमवितत्यं धर्मं जगतो धारणं यस्य स तादृशः
 प्रजापतिः दिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जलान् जनयामास।
 जनो प्रादुर्भावे [धा० ४।४१]। णिचि बृद्धौ 'जनीजृपक्रमुरजः' [गं सू० ६।१।९२]
 इति मित्वात् 'मितां हस्त' [६।१।९२] इति ह्रस्वत्वम्। ततो लिटि "भमन्ते"
 [३।१।३५] इति निषेधादागम्ययाभावे तिपो णलि बृद्धौ 'लिति' [६।१।१९३] इति
 प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। यस्य वृद्धतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अपः
 उदकानि अजान् जनयामास। 'ऊडिदम्' [६।१।१७१] इत्यादिना अपाब्दाद्भुत्तरस्य
 शस उदात्तत्वम्। तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥९॥

[यश्चापञ्चन्द्राः प्रथमो जजान। यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता
 आपो जलानि प्रथम आदिभूतः सन् अजान् उत्पादितवान्। तद्वारा मनुष्यान्
 इत्यर्थः। यतः धृतौ आपञ्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः। मनुष्या एव हि
 यज्ञेनाप्नुयन्ति चन्द्रलोकं पितृमर्यानुसारिणः। 'मनुष्या वा आपञ्चन्द्राः'
 [ते० सं० ७।१।१२०] इति ध्रुतेः। Mah.

सत्यधर्मा अवितत्यधारणशक्तिः। वृद्धतीः बहुला। TSS]

हिंसीत्—8. sing. injunctive of हिन् 'to injure.'

मा नो हिंसीत्—Cf. i. 114 7-8. मा नो मङ्गलमुत मा नो चर्मकं मा न चक्षकमुत
 मा न चक्षितम्। मा नो बधीः पितरं नीतं मयतरं मा नः शिशुपत्न्यो वद रीरिषः॥ मा
 नक्षोके तनये मा न चार्त्ता मा नो गोषु मा नो चक्षेय रीरिषः। वीराभ्या नो वद भामितो
 बधीर्हविष्मन्तः सदमिक्षा इषामपि। "O Rudra, harm not either great or
 small of us, harm not the growing boy, harm not the full-grown
 man. Slay not a sire among us, slay no mother here, and to
 our own dear bodies, Rudra, do no harm. Harm us not Rudra,
 in our seed and progeny, harm us not in the living, nor in cows
 or steeds. Slay not our heroes in the fury of thy wrath. Bring-
 ing oblations evermore we call to thee."

VS xii. 102 reads मा मा हिंसेत् for मा नः हिंसीत् (the pl. नः is better,
 since हिंस is pl.), चान्द for जनिता and प्रदने for वदते. On चान्द

Uvata remarks व्यानडिति व्याप्तिकर्मा, श्रुत्या तु सज्जतेरवे व्याख्यात Mahidhara explains चाप as जगत्कारणमूला

सत्यधर्मा—धर्म as an *a* stem is unknown to RV It is a neuter *a* stem (cf तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् x 90 16) meaning ordinance law from *v* to hold to uphold (lit that which holds its own which persists or endures or that which upholds the universe) Vedic धर्मे *n* became post Vedic धर्म *m* but the original form persisted at the end of Bahuvrīhi compounds hence Panini had to frame the rule धर्मादनिङ खेपलात् v 4 124 धर्मम् read in the धर्मेणादि list and commentators hold 'धर्मोऽहृष्टार्थवाची तत्साधनवाची तु ननु सक्तनिङ । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

जगत्—In the Vedas the root जग is transitive with Parasmaipadin endings and intransitive with Atmanepadin endings

चन्द्रा—The word was originally चन्द्र and meant shining the original form is preserved in हारचन्द्र and in Ved सुचन्द्र, विश्वचन्द्र etc Skt can Ira Gk kindaros glowing coal Lat candere to shine to glow Skt candana (lit the glowing tree) and Eng candid (lit glowing white) are derived from this root The word चन्द्रनाम is really a कर्मधारय compound of चन्द्र bright and नाम moon For चन्द्रा चाप cf TS vi 4 2 4 यदे दिवा भवति चपो राति प्रविशति तस्मान् ताम्ना चापो निवा दृष्टये यदे रात्रौ भवति चरोऽह प्रविशति तस्मादह्ना चापो नत्त दृष्टये । (यदा दिवस प्रवर्तते तदा रात्रिरप प्रविशति तस्मादिवा चाप इव द्रक्ता दृश्यन्ते एतज्जपप्रभवत्वात् तामन्वः । नत्तम् चह प्रवेशत् चन्द्रा युक्ता चापो दृश्यन्ते ।)

10

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो

विश्वा जातानि परि ता यभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तस्यो अम्तु

यय स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

प्रजापते ॥ त्वदेतान्यन्यो

विश्वा जातानि परि ता यभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तस्यो भस्तु

यय स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

O Prajāpati (Prajāpate), none other than thou (*na tvāṁ anyah*) has encompassed (*paribabhūva*) all these created things (*ta' vīśva jātāni*), let that be ours (*tat nah astu*) desiring which (*yathamah*) we sacrifice to thee (*te juhumah*), may we be (*vayam syama*) masters (*patayah*) of riches (*rajina'm*).

इन्द्रादधी इष्टयने प्रजापत्यस्य हविषः 'प्रजापते' इत्येवानुवाक्या¹। सूक्तित्त्व — 'प्रजापत्य इन्द्रादधः' 'प्रजापते न त्वेदेतान्यन्य' [आ° थौ° ३।१।११-१२] इति । केशनखकोटादिभिर्दुष्टानि हवीष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत्²। सूक्तित्त्व—'अपोऽन्यवहरेयुः'³ 'प्रजापते न त्वेदेतान्यन्य' [आ° थौ° ३।१।१२-२३] इति । चौलादिकर्मस्त्रप्येया होमार्था⁴। सूक्तित्त्व—तेषां पुरस्ताच्चतस्र आञ्वाहुतीर्जुहुयादन्न आयूँपि पदस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वेदेतान्यन्य इति च⁵ [आ° गृ° १।१।७] इति ॥

हे प्रजापते, त्वत् त्वतोऽन्य⁶ कश्चिद् एतानि इदानीं वर्तमानानि विद्या विश्वानि सर्वाणि । 'षोऽन्यदसि यदुलम्' [३।१।७०] इति शेषोपः । जातानि प्रथमविकारभाजि⁷ ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव न परिगृह्णाति न दद्याप्नोति⁸ । त्वमेवैतानि परिगृह्य सद्युं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवति.

¹ इन्द्रादधी नामिच्छयम्, तत् प्रजापतिर्देवताकम्, पर्वणि पर्वणि कर्तव्यम् । तत्र प्रजापते इत्यनुवाक्या । इष्टिभिरयम् गन्धं येषु तानीष्टयन्तानि चातुस्तस्याहोमि ।

² तथा आञ्जलायनसूत्रे—'आपिप्राप्तिं हवीषि केशनखकोटपट्टैरन्यैर्वा शोभतसै । भिन्नमितानि च' [३।१।१०-२१] इति ।

³ "दुष्टानि हवीष्यसु प्रक्षिपेदित्यर्थः ।"

⁴ चौलादिकर्मसु चतस्र आञ्वाहुती हुताः २ । तत्र प्रजापते न इत्युक्ता अतुर्थमि आहुति जुहुयात् ।

⁵ Referring to the six मात्र वकार—गद्यने चसि विपरिचमते वर्धते अपवोयते विमर्याति mentioned by Yaśha (Atr 1. 2)

⁶ परिपूर्वो भवति परिगृहे परिगृह्याय ना नर्तने । परिगृह्णाति परिगृहीतुं शक्नोति परिगृह्यितुं वेत्यर्थः । तन्निव परिगृह्णास्य रचासि वा । यत् ईदृशोऽसि अतो ब्रूम । Sh. M यत् एवं तां रथं सर्वती विभूष पय्याम् सरस्वतेनम् अतो ब्रूम स कामोऽस्माक त्वदनुष्ठानात् समग्रताम् Durga परिमल सष्टेरष्टपनचषम् । सष्टिसंज्ञारयोपज्ञ रथ्यं । TSS परिपूर्वो सप्तविंशत्यर्थे वर्तते SBS

परिग्रहार्थं । वयं च यत्कामा यत् फलं कामयमाना ते तुभ्यं जुहुम
हवींषि प्रयच्छाम तत् फलं न अस्माकम् अस्तु भवतु । तथा वयं च रयीषाम्
धनानां पतय ईश्वरा स्वाम भवेम । [रयीषाम् ।] 'नामन्यतरस्याम्'
[६।१।१७७] इति नाम उदात्तत्वम् ॥१०॥

This is one of the six¹ stanzas in RV in which the Pada text does not differ from the Sambhita text. So it must either have been added after the constitution of the Pada text or the Padakara may have taken no notice of it because of its apocryphal character. It must moreover be admitted that it is something in the nature of an anticlimax after the eloquent stanzas that have preceded it. Still it is an oft quoted mantra occurring in VS x 20 xiii 65 AV vii 80 8 TS i 8 14 2 iii 2 5 6 MS ii 6 12 KS xv 8 TB ii 8 1 2 Nir v 48 SB v 4 2 9 xiii 5 2 28 xiv 4 3 8 etc etc AV and VS read वयं च (वयमाद्यानि भूतजातानि) for जातानि AV also reads परिग्रहार्थं for परं तां भूयः

The Padapatha if constructed would run as follows —

प्रजापते । व । त्वत् । एतानि । अयम् ।
विद्या । जातानि । परि । ता । भूयः ।
यत्कामा । ते । जुहुम । तत् । न । अस्तु ।
वयम् । स्वाम । पतय । रयीषाम् ।

परिष्ठा—Günertmann in his *Chandogyamantrabhasya* reads वरित्य as one word and explains it as वारयित्वा. G = failure to take into account the accents of words sometimes leads him into curious errors

यत्कामास्तु—Cf यत्कामं इत् जुहामि तन्म सन्मथ्यताम् TB iii 11 2 4

¹ The other five stanzas are vii 57 12 x 20 1 x 101

एतादि—MS reads एता (न हि त्वद्व्य एता) which though older in form is due to "a conscious archaizing in a secondary text." *Variants*, III § 165

वयं ह्यस्य प्रतयो रयोषाम्—RV iv 50 6, v 55 10, viii 40 12, viii 48 18

DEVI SUKTA

Introductory Note

The goddess Vāk (Speech) is represented as praising herself in this hymn which became one of the most famous hymns in later times. The other hymn addressed to Speech is x 71 some of the stanzas of which have become almost proverbial. It is probably this hymn that gave rise to the idea of *Sabda-brahman*.

"From the conception of the power of prayer and spells in the Veda it is clear how Speech could be looked upon as accompanying and supporting all the gods, and reaching wherever the magic power of the *brahman* extended. The idea bears a resemblance to the Word of God as personified in the *Wisdom of Solomon*, xviii 15 ff, and to the *Logos of Philo* but it did not lead to the same development in cosmogonic doctrine*."

In the *Sarvanukramani* Vāk is said to be the daughter of the great sage *Ambhrina* of whom hardly anything is known. 'In the voice of the thunder', says Darmesteter, 'the Greeks recognised the warning of a god which the wise understand, and they worshipped it as *Ossa Dios aggelos* the Word Messenger of Zeus,' the Romans worshipped it as a goddess *Iama*, Indra adores it as 'the Voice in the cloud,' Vāk *Ambhrina* which issues from the waters, from the forehead of the father, and

* THOMAS, *Hymns from the Rigveda*, p 88

hurls the deadly arrow against the foe of Brahman. So the word from above is either a weapon that kills, or a revelation that teaches.* What is said of Vag Ambhrin is not exactly correct.

This hymn thus antedates the Greek doctrine of Logos by some centuries. Vāk appears in RV as an active female divine power showing grace to mortals. In the Brahmanic period Vāk becomes more and more like the Greek Logos, and it may truthfully be said that in this period "the Word was God." "In Greece," says Hopkins "the conception of Logos begins with Heracitus, passes on to the Stoics, is adopted by Philo, becomes a prominent feature of Neo Platonism, and reappears in the Gospel of St John. It is certainly legitimate to suppose that Heracitus might have received the idea indirectly if not directly from contemporary Eastern Philosophers."

In early Babylonian religion also 'the Word was exalted by higher religion to a great cosmic divine agency sometimes personified.'

This is probably the best known hymn of RV in Bengal and has its ritual application in the Durgāpuja as well as in the recitation of the Candas or Saptasati. Hymns in which the first person is used are known as *adhyatmika*†. Such hymns are rare. This is an *आध्यात्मिक* hymn. The other well known *आध्यात्मिक* hymns are x 48-49 and x 119 in all of which Indra is the speaker. In the case of *आध्यात्मिक* hymns the seer is the same as the deity ("इत्तमस्य नु वर्गस्य य इति मेव देवता।")

* SBE, Vol iv, p lxxviii

† तान्त्रिकविधा ऋचः—परोक्षता प्रत्यक्षता आध्यात्मिकत्वम्। तत्र परोक्षता स्वभिनामविमक्तिभिर्मुञ्चने, प्रथमपुरुषवैद्याख्यातस्य। इन्द्रो दिव इन्द्र इमे इदित्वा [१०।१८२०]। अथ प्रत्यक्षता मन्मथपुरुषयोगादिति चेतनं सर्वनामा। तन्निन्द्र इत्यादि [१०।१३१२], दि न इन्द्र मधी जह [१०।१३२४] इति। अथाध्यात्मिक एतन्मथपुरुषयोगादिति चेतनं सर्वनामा। यस्मैतिन्द्रा देवकुण्ड [१०।४८४८] त्वमस्य [१०।११२] वाताम्बुधोयम् [१०।१२४] इति। परोक्षता प्रत्यक्षताय मन्दा भूयिता, अन्यथा आध्यात्मिका।

Hymn No. 11

DEVĪ SŪKTA

x 125

म० १०

सू० १२५

आम्भो वाच ऋषिः । परमात्मा देवता । १, २—विष्टम्, २—जगती ।

1

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरा-

अहम् रुद्रेभिः । वसुभिः । चरामि ।

म्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।

अहम् आदित्यैः । उत । विश्वदेवैः ।

अहं मित्रावरुणोभा विभ-

अहम् मित्रावरुणा । उभा विभर्मि ।

स्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥१॥

अहम् इन्द्राग्नी इति । अहम्

अश्विना । उभा ॥१॥

I (*aham*) go about (*carāmi*) with the Rudras (*Rudrēbhīh*), with the Vasus (*Vasubhīh*), I (*aham*) with the Ādityas (*Ādityāh*) and (*uta*) with the All gods (*viśva devāh*), I (*aham*) bear (*bibharmi*) both (*ubha*) Mitra and Varuna (*Mitrā-Varuna*), I (*aham*) Indra and Agni (*Indrāgni*), I (*aham*) both (*ubha*) Āśvins (*Āśvinā*)

अहमित्यष्ट्वं सप्तोदशं सूक्तम् । अम्भृणस्य महर्षेणुहिता वाङ्मात्मी मह-
विदुषी स्वात्मानमस्तीत् । अतः ऋषिः । सचित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा
देवता । तेन होषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्द्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव
सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती, शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा
चानुमान्तम्—‘अहमष्टौ आगाम्भृणी० तुष्टायात्मानं द्वितीया जगती’ इति । गतो
विनियोगः ।

* Śadguruśaṅkara evidently reads वाङ्मात्मी for he explains
वाङ्मात्मीयो । अम्भृणस्य महर्षे पुत्री । आत्मानं तुष्टाव । सचित्सुखात्मकः सर्वगतः ।

अहं सूक्तस्य द्रष्टी वागाम्भृणी यद् ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभिः
 रुद्रेष्वेकादशभिः । इत्थम्भावे तृतीया । तदात्मना चरामि । एवं वसुभिः
 इत्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम् । तथा मित्रावरुणा मिलञ्च वरुणञ्च ।
 'सुपां सुलुक्' [७।१।३९] इति द्वितीयाया वाक्यः । उभा उभौ अहम् एव
 प्रक्षीभूता* विभर्त्ति धारयामि । इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि । उभा
 उभौ अग्निना अग्निनौ अपि अहम् एव धारयामि । मयि हि सर्वं जगच्छ्रुतौ
 रजतमिवाभ्यस्तं सद् दृश्यते । माया च जगद्राकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया
 आधारत्वेनासङ्गस्यापि ग्रहण उक्तस्य सर्वस्योपपत्तिः ॥१॥

अथर्ववेदभाष्यम् । 'अहं रुद्रेभिः' इति सूक्तेन जातकर्मणि ब्राह्मपुष्पिका-गन्ध-
 पुष्पिके पिष्टा, अभिमन्त्र्य, हिरण्यशकलेन प्राशयेत् । तथा तस्यैव कर्मव्यनेन
 सूक्तेन ब्राह्मनाभिं पिप्पलीं च पिष्टा, अभिमन्त्र्य हिरण्यशकलेन प्राशयेत् । तथा
 मेधाजननार्थं प्रथमं वायुप्यवहारं कुर्वतः शिशोर्मातृस्त्वसत्रे विहितस्य अग्नेन
 सूक्तेनायं कृत्वा तातुनि सम्पातान्नयेत् । तथा दधिमधुनी एकत्र कृत्वा अग्नेन
 सम्पात्याभिमन्त्र्य शिशुं प्राशयेत् । तथोपनयनकर्मणि दण्डप्रदानानन्तरम् एतत्
 सूक्तं माणवकं वाचयेत् । तथायुष्कामोऽपि ब्राह्मपुष्पगन्धपुष्पप्राशनादीन्युक्तानि
 पञ्च कर्माणि कुर्यात् । तथा च कौशिकं सूक्तम् । अहं रुद्रेभिरिति शुक्लपुष्पे
 हरितपुष्पे विंसयनाभिपिप्पलीया जातरूपशकलेन प्राक् स्नानग्रहात् प्राशयति ।
 प्रथमप्रवदस्य मातुरपस्थे तातुनि सम्पातान् आनयति । दधिमञ्चाशयति ।
 उपनीतं धाचयति । वापंशतिकं कर्म" [श्रौ० २।१] इति । तथोपनयनेऽग्नेन

* M Bombay and Peterson. Some needlessly change
 प्रक्षीभूता into प्रक्षयूता. प्रक्षीभूता occurs in Śāṅkara Bhāṣya on B. S.
 1. 3. 15

† The Gen. in ब्रह्म; shows that the reading अहम् found in
 all printed works is incorrect. AVS shows the correct
 reading

सूक्तेनाज्यहोमं कुर्यात् । सुसितं हुण्वनयनं प्रक्रम्य “मैधाजननायुष्यैर्जुहुयात्” [को० ७।८] इति ॥ तथाध्यायोत्सर्जनकर्मव्यनेन सूक्तेनाज्यं हुत्वा रसेषु सम्पातानानयेत् । तथा च कौशिकः [१४।३] ‘उत्सर्जनम्’ प्रक्रम्य “विश्वे देवाः” [१।३०] “अहं रुद्रेभिः” [४।३०] “सिंहे व्याघ्रे” [६।३८] “यशो हविः” [६।३९] इत्यादि ॥

सर्वजगत्कल्पनास्पदं सच्चित्सुखात्मकं परं ब्रह्म स्वात्मत्वेन विदुषी अभ्युत्थानायस्य महर्षेर्देहिता याज्ञान्मी ब्रह्मवादिनी स्वात्मानं सर्वात्मभावेन तुष्टाव । तदुक्तं दशतल्पब्रह्मसंहितायाम्— “अहमष्टौ वागामृणी तुष्टावात्मानम्” [सर्वसु-
क्रमणी] इति । विशुद्धसत्त्वपरिणामरूपस्यान्तःकरणस्य कृत्तिविशेषोऽभिमानात्मको-
ऽहकारः । तदुपलक्षितानवच्छिन्नात्मिका अहं रुद्रेभिः रुद्रैः एकादशभिः
अष्टभिः वसुभिः । इत्यग्रावे तृतीया । तत्तदेवात्मना चरामि । एवम् अहम्
आदित्यैः इत्याद्यावपि योज्यम् । आदित्या द्वादशसंख्याकरा आद्याः । वसु-
रुवादित्यभ्यतिरिक्ता गणश्चो वर्तमानाः विश्वदेवाद्याः । एकस्यैव हि ब्रह्मणस्तत्त-
दुपाध्यवच्छेदेन वत्सादिदेवतारूपेण भेदावभासात् । वस्तुसत्त्वैक्यमेवेति तदनु-
सन्धाना ब्रह्मवादिन्येवं ब्रूते । तथा मित्रावरुणा । ‘सुपां सुलुक्’ [७।१।३९]
इति द्वितीयाया आकारः । मित्रावरुणौ देवौ उभा उभौ अहम् एव पर-
ब्रह्मात्मिका विभर्मि धारयामि । इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि ।
उभा उभौ अश्विना अश्विनी अपि अहम् एव धारयामि । मत्स्वरूपे
अद्वितीये ब्रह्मणि सर्वं जगत्, शुक्लौ रजतमिव, अभ्यस्तं सद् दृश्यते । माया च
जगदाकारेण विवर्तते । तदाधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योपपत्तिः ॥१॥

दुर्गभाष्यम् । वागामृणीये वागेव ब्रवीति । अहम् एव रुद्रैः वसुभिः
आदित्यैः विश्वदेवैः विश्वैश्च देवैः सहभूता चरामि स्तुतिरूपेण । अहम्
एव मित्रावरुणा मित्रावरुणौ उभा उभावपि इन्द्राग्नी अश्विना अश्विनी च
उभा उभावपि विभर्मि हविषा, मत्पूर्वकं हविंसमग्रदानं सर्वदेवताभ्य
इत्यभिप्रायः ।

महेश्वरभाष्यम् । वागाम्भृगीयं सूक्तम् । वाग् वैदिकीयम् । आम्भृगस्य महतः फलस्य हेतुभूतेति तत्सम्बन्धिन्याम्भृगो च । सा वाग् आम्भृगीति विशेषण-समासः । वागाम्भृगी आत्मनो महिमानमाचष्टे । असत्यां सम्बन्धिभूतायां मयि रुद्रादयश्चरन्तः कथं भवेयुः†, सूक्तास्त्रिष्टुप्तिव्येवमर्थं‡ स्तुतिभूता वा तेषाम् । अहं रुद्रेभिः रुद्रैः वसुभिः च सह चरामि । अहम् आदित्यैः उत विश्व-देवैः अपि सर्वदेवैः । अहम् एव मित्रावरुणौ हविःसम्प्रदानं कुर्वतीः उभा उभावपि विभर्मि पुष्णामि । अहम् एव इन्द्राग्नी । अहम् एव अश्विना अश्विनौ उभा वसौ । सर्वप्राकारो द्विवचनस्य स्थाने ।

दीपिका । “इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वदा । वाचामेव प्रसादेन लोकयासा प्रवर्तते ॥” इत्यादिवचनशतैः कविभिर्वाचां लोकयासामूलकत्वं प्रति-पादितम् । सा च निखिलव्यवहारनिदानं वाक् स्वमहिमानं प्रकटयति—अहमित्यादिभिरष्टाभिर्गन्निः । अथपि “आत्मप्रशंसां परगर्हणमिव वर्जयेत्” [आप° ध° सू° १।७।२४] इति जागर्त्यनुशासनं तथापि भक्तजनानुकम्पया भूतार्थकथनं कथमप्यात्म-प्रशंसाकोटी विनिवेशयितुं न शक्यते, न वा दोषलेप्तेन स्पृश्यते । ये तावद् गण-देवता रुद्राश्च वसवश्च आदित्याश्च विश्वदेवाश्च सर्वे ते ममैवानुचराः । ये च प्रायेण युग्मश आहूयन्ते मित्रावरुणौ च इन्द्राग्नी च अश्विनौ च तेषुपि मयैव विधार्यन्ते । “स्तूयमाना हि देवता कीर्त्येण विवर्धते” “यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमः” [श्रु° सं° २।१२।६] इत्यायुक्तैर्देवानां यलप्राणपुष्टिः स्तुत्याहुत्यधीना, स्तुतिराहुतिश्च मन्त्राधीना, मन्त्राश्च वागात्मकाः, अतः सर्वेषां देवानां वागधीनत्वमुपपद्यते । “यदाऽतमस्तस्य दिवा न रात्रिर्न सप्त चासच्छिव एव केवलः । तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसूता पुराणी ॥” [श्वेताश्व° ४।५] इति ध्रुति-रूपक्षरशब्देन मामेव लक्ष्यीकरोति । श्रुत्यन्तरमपि श्रूयताम्—“वागक्षरं प्रथमजा क्रतुस्य । वेदानां मातामृतस्य नामिः । सा नो जुषाणोपयज्ञमागात् । अवन्ती देवी सुहृदा मे अस्तु ॥” [तै° ब्रा° २।८।८।५] इति ॥१॥

रुद्रेभिः—The Maruts are known as Rudras from the name of their father: मरुतां तु न चक्षैवप्राण रुद्रा इति कृतम् *Bṛhaddevatā* v, 48. In

* यामपि—सुदृढपण्डः । † भवेत्—सु° पा° । ‡ कुर्वन्ती—सु° पा°

the *Brahmanas* they become a separate class and their number is eleven चक्षस्त्रिंशदे देवा सोमपा । षटो वसव एकादश रुद्रा वादयादित्या प्रजापातय वषटकारय । A B ॥ 4 For the ending see p 22

वसुभि —In RV the Vasus are vague in number and character. They are specially connected with Indra though in later Vedic texts they are specially connected with Agni. In AB, SB and later literature they are eight in number. Of the four instrumentals only वसुभि is analysed in the Pada-text. In the case of इहेति since निच comes after a long vowel no चवद्व is used चादित्य and विश्वदेव are regarded as म acc. to वसि मन् and not as पद, so the question of चवद्व does not arise.

आदित्यै —The Ādityas are the sons of Aditi. They are seven or eight in number in RV and much more definite than other groups. Varuna is the chief of the Ādityas. In RV ॥ 27. 1 six are enumerated Mitra, Aryaman, Bhaga, Varuna, Dakṣa and Amśa. In the *Brahmanas* their number rose to 12. TB (॥ 1 ॥ 1) mentions निच, वद्व, अर्धमन, अथ, मय, धात, रुद्र and विश्वन्तु as the sons of Aditi. Cf x 48. 11 आदित्याना वसुना रुद्रियाणा देवा देवाना न निगानि धाम.

आदित्या युस्याना वादय । तथा वसववाटौ इषिवीस्यान् । तथा रुद्रा चक्रविचस्यान् एकादश । Haradatta. See also BU ॥ 9. 2. 5

विश्वदेवै —‘A comprehensive group is formed of the *Viśve devah* or All Gods, who occupy an important position in the sacrifices.

It is a fictitious sacrificial group meant to represent all the gods in order that none should be excluded in laudations intended to be addressed to all. But the All-gods are sometimes conceived as a narrower group, being invoked with other groups, such as the Vasus and Ādityas’ MACDONELL, *Vedic Mythology* p 130.

The names of the Vasus Rudras and Ādityas as they appeared in later times are thus given in the *Mahabharata*

षटो ब्रुवन् सोमय चापवसानिखिलेन ।

मन्वन्त मन्त्रासन् वसवश्चक्रस्थिरे ।

मगन्दाघश्च शर्वश्च निच त्रिय महायमा ।

अर्धैकपादहिरुध्या पिनाकी च परमेष्ठ ।

भवनोऽवेन्नरयेव कापाली च विशाण्वते ।
 स्थाणुभंग्य भववान् रुद्रास्तवावतस्थिरे ॥
 भातार्देया च मिषय वरुणोऽञ्जो भगस्तथा ।
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दक्षमः सृतः ॥
 तगक्षष्टा ततो विश्वरज्यन्तो जघन्यजः ।
 इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः ।
 महिमानं पाण्डवस्य कुर्वन्तस्तस्युरगरे ॥

Ṣadguruśiṣya on AB. ii. 4.

मित्रावरुणा and अश्विना—the duāls are irregular, as अ regularly occurs before consonants and at the end of a pāda in the older part of RV. See under x. 14. 11, p. 278.

विभर्मि—like a mother; >cf. मातेव यद् भरषी पप्रद्यानः v. 15. 4.

अश्विना—The two Aśvins are the surgeons of the gods and benefactors of gods and men. अश्विनौ—वज्राश्रुपाते सर्वे रक्षिणान्यो ज्योतिषाम् । अश्विरश्विनाविभ्योऽप्येवमः । तत् कारश्विनी ? यावापृथिव्यावित्येके । अश्वी-रात्रावित्येके । सूर्यावन्दमसावित्येके । रात्रानी पुण्येऽतावित्येतिहावित्येकाः । Nir. xii. 1.

2

अहं सोममाह्वनसं विभ-

र्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते

सुप्रज्यो यजमानाय सुन्यते ॥२॥

अहम् । सोमम् । आह्वनसम् । विभर्मि ।

अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् ।

अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते ।

सुप्रज्ये । यजमानाय । सुन्यते ॥२॥

I (ahām) bear (bibharmi) the exciting (āhvandsam) Soma (sōmam). I (ahām) Transr (Tṛdṣṭāram), also (u'd) Pūṣan (Pūṣṭram) and Bhaga (Bhāgam). I (ahām) bestow (dadhāmi) wealth (drāṇams) on the sacrificer (yājamañāya) that offers oblation (haviṣmate) and that presses Soma (suntatē), deserving of careful protection (aupadrīḥ).

आहनसम् आहन्तव्यमभिपोतव्यं सोमम् । यद्वा शमूनामाहन्तारं दिवि
वर्तमानं देवतास्मानं सोमम् अहम् एव विभर्मि । तथा त्वष्टारम् उत अपि च
पूषणम् भगम् च अहम् एव विभर्मि । तथा हविष्यते हविर्भिर्पुंकाय सुप्राव्ये शोभनं
हविर्देवानां प्रापयिषे* तर्पयिषे । अवतेक्षर्पणार्थात् 'अवितृस्तृत्तन्मिभ्य ईः' [उ° ३।१५८]
इतीकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने यणि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य'
[८।२।१३] इति सुपः स्वरितत्वम् । सुन्वते सोमामिपवं कुर्वते । 'शतुरनुमः'
[१।१।१७३] इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । ईदृशाय यजमानाय द्रविणम् धनं
यागफलरूपमहमेव [दधामि] धारयामि । एतच्च महानः फलवन्तृत्वं 'फलमत
वपपत्तेः' [म° सू° ३।२।३८] इत्यधिकरणे भगवता आप्यकारेण समर्पितम् ॥२॥

अथर्ववेदमाप्यम् । आहनसम् आहन्तव्यम् अभिपोतव्यं सोमम्, यद्वा
शमूनाम् आहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतास्मानं सोमम् अहम् एव विभर्मि
धारयामि पोषयामि वा । तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणम् भगम् च
एतत्संज्ञान् देवान् अहमेव विभर्मि । तथा हविष्यते हविर्भिर्पुंकाय सुप्राव्ये
शोभनहविर्भिर्देवानां प्रापिषे तर्पयिषे । अवतेक्षर्पणार्थात् 'अवितृस्तृत्तन्मिभ्यः'

* AVS shows the correct reading शोभनहविर्भिर्देवानां प्रापिषे
C) शिष्यमाप्यम् for शिमानाप्यम् on p 270. -

१ 'फलम्' 'यतः' ईदृशाय अविशुभं चर्चति । कुतः ? 'वपपत्तेः' । ॥ वि कर्वाभ्यचः
सृष्टिःस्थितिःसंहारान् विविधान् विदधद ईदृशानविशेषानिज्ञात्वा कर्मिणां कर्माहुदप फल
सम्पादयतीत्युपपत्तेः... धर्माधर्मयोरपि हि कारयित्वेनेत्यर्थे ईदृशैर्विद्यते फलस्य च
दाहत्वम्—'एव एव साधु कर्म कारयति ते दत्तेभ्यो लोकैभ्य उग्रिणीषते । एव च एवासाधु'
कर्म कारयति ॥ यन्मयी गिनीषते' इति । अर्थे च यद्यमयो भवन्तीत्याहुः [८।१।२२]—

'धी यो यो यो वतु मरु यद्व्यापितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचक्षा अज्ञां तामिव । वदधाम्यहम् ॥

स तथा यद्व्या युक्तसस्त्राचनमीहते ।

समते च वत कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥'

इति । सर्ववेदान्तेषु चैत्ररश्मिणो एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते । तदेव चैत्ररश्मि फलहेतुत्वं यत्
स्वकर्मानुदयाः प्रजा, सृजतीति । विविधकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दीक्षाः कृतवन्नाप्येचत्वादीदृशस्य
न प्रसज्यन्ते ।" शरीरकभाष्यम् ।

[उ० ३।१५८] इति ईकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने यणि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' [८।२।४] इत्यनुदात्तस्य सुपः स्वरितत्वम् । सुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते । 'शतुरनुमः' [६।१।१७३] इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईदृशाय यजमानाय द्रविणम् धनं यागफलरूपम् अहम् एव दधामि प्रयच्छामि, फलमत उपपत्तेः [अ० सू० ३।२।३८] इति न्यायेन परब्रह्मणः फलदातृत्वस्य निर्णीतत्वात् ॥२॥

दीपिका । न केवलं गणदेवता युग्मदेवताश्च मदधीनाः, स्वतन्त्रा अपि देवाः सर्वथा मम प्राधान्यमनुरूप्यन्ते । यागविशेषेषु नान्तरीयकतया वर्तमानं समुद्दीपकं सोमं तथा जगद्विधातारं त्वष्टारं पुष्टेः प्रापकं पूषणं सौभाग्यदैवतं च भगम्, अन्यांश्च तांस्तान् देवान् उक्तन्यायेनाहमेव धारयामि । यश्च यजमानो यथाविधि सोमाभिपवं विधाय मामुद्दिश्य हविः समर्पयति^१, स सर्वथा मदीयं रक्षणमर्हति, अहञ्च तस्मै धनसम्पदं प्रसादीकरोमि । यो यावद्दृष्ट्वाति हविरल्पं वा बहु वा, अहमेव तस्मै तावदेव गवाश्चसुहिरण्यरूपं धनं ददामि, 'यादृगिव वै देवेभ्यः करोति तादृगिवास्मै देवाः कुर्वन्ति' इति न्यायात् । (न केवलं सोमयागेषु यागात्मका मन्त्रा अपेक्ष्यन्ते, वाचैव स्त्रीभूतया स्त्रीकामेभ्यो गन्धर्वेभ्यः सोमः प्रीयते । एतच्चैतरेय-ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे खण्डे प्रपञ्चितम् ।) यस्तावद् सर्वात्मना मामुपास्ते स आर्तिर्ब्रजोनी^२ भवति, समैव च प्रसादेन प्रभूतं दक्षिणादिकं धत्ते ॥२॥

चाहनसम्—the meaning of the word is doubtful Here it seems to mean striking, exciting, or foaming, fermenting Yaska explains चाहनसः ॥ चाहननवन्तः घहनवन्तः (Nir. iv. 16) which is explained by Durga as चञ्चीकृतितार, causing misfortune or delusion Under १२ 75 5 S 8838 बुधामभिमुखोऽहो हन्तारः, अभिहन्यमानः, अभिधूयमाणा, मृतिवन्तः यद्वदन्तो वा

हन्तारम्—"Tvasṭṛm the Hephaistos or Vulcan of the Indian pantheon, the ideal artist, the divine artisan, the most skilful of workmen." (Muir) "He is the power which shapes the

^१ Cf. १८८णि ईदाः सुन्वन्तं न ध्वशाय स्पृहयन्ति । यणि प्रसादमयन्ताः ॥ viii. 2. 18.

^२ यो ॥ ११०१ पदयः स्वरयोऽपरणो वाच विदधाति स आर्तिर्ब्रजोनी भवति । Mahābhāṣya (ed Kielhorn), Vol. I, p. 3.

germ in the womb for men and animals alike he fashions husband and wife for each other from the womb and presides over generations " (KEITH)

भगम्—The god of fortune and one of the *Īdityas* *As bagha* god

द्रविषम्—AV reads the pl द्रविषा for द्रविषम् For mg see p 126

इविषते—not analysed in the Pāda text because इविष् is a भ here and not a पद Cf र 18 । पुद् सद्वा नि विमानि दधये वन्ता सोमास सक्त्विनी चमन्दिषु ।

सुप्राप्ते—As Geldner points out सुप्राप्ते in II 26 1 is explained by प्रविहि in the next stanza S derives it from प्र to aid, western scholars evidently derive it from प्री 'to lead, guide' and think the word means 'well advised', 'well prompted' The analysis in the Pādnapāṭha is peculiar As प्राप्ते occurs several times, सु has evidently been compounded with प्राप्ते so we should expect the avagraha after सु but we find the avagraha after सुप्राप्ते The *Ātharva Veda Pratisākhya* notes the peculiarity in its rule सुप्राप्ते च IV 11 In our stanza AV reads सुप्राप्ते which Bloomfield regards either as the feminine Nom sing or neut Acc plural of सुप्राप्ते but which the com on the *Ātharvaveda Pratisākhya* regards as the Inst sing of सुप्राप्ते—अवते सुप्राप्तेषु टागन्द् सखित पर । सुप्राप्तेति द्वितीयाया वैप्रहन्दिस्वर्गते । The opposite of सुप्राप्ते is दुष्प्राप्ते IV 25 6 (analysed as ८ प्र ५ चय) देवप्राप्ते occurs several times in RV

3

अ॒ह॒ रा॒ष्ट्री॑ स॒ग॒म॒नी॑ व॒स॒ना	अ॒ह॒म् रा॒ष्ट्री॑ स॒म्प॒द॒ग॒म॒नी॑ व॒स॒नाम् ।
चि॒क्त्वि॒तुषी॑ प्र॒थ॒मा य॒ज्ञि॒याना॑म् ।	चि॒क्त्वि॒तुषी॑ प्र॒थ॒मा य॒ज्ञि॒याना॑म् ।
ता मा॒ दे॒वा व्य॑दधु पु॒त्रा	ताम् मा॒ दे॒वा वि॒ अ॒द॒धुः पु॒त्र॒ः
भूरि॑स्या॒त्रा भूर्या॑ वि॒श॒न्ती॑म् ॥३॥	भूरि॑स्या॒त्राम् भूरि॑ आ॒वे॒श॒य॒न्ती॑म् ॥३॥

I (aham) am queen (rā'stri), gatherer (saṅgamani) of treasures (vasunam), the wise (cikitusi), first (prathamā) of those that are worthy to be worshipped (yajnyānām) Me (ma) as such (tām) the gods (devāḥ) have put (vyādadhuh) in many places (puruṣa), making me dwell in many abodes (bhuri sthātram) and enter into (ā veśayanti) many (bhuri)

अहं राट्नी । ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य अगत ईश्वरी । तथा वसूनाम्
धनानां सङ्गमनी सङ्गमयित्री उपासकानां प्रापयित्री । चिकितुषी यत्
साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज् ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती । अत एव
यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां प्रथमा मुख्या । या एव गुणविशिष्टाहं ता [मा] मा
भूरिस्थावाम् बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानाम् । भूरि भूरीणि बहुनि
भूतजातानि आविशयन्तीम् जीवभावेनात्मानं प्रवेशयन्तीम् ईश्वरीं मां पुरुषा
बहुषु देवेषु व्यदधु देवा विदधति कुर्वन्ति । उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणाव-
स्थानाद् यद् यत् कुर्वन्ति तत् सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥३॥

अपघण्डेदभाष्यम् । अद्वितीयप्रह्लादिका अहं राट्नी । ईश्वरनामैतत् ।
इत्येतस्य इत्यप्रपञ्चस्य राट्नी नियन्त्री । अत एव वसूनाम् धनानां सङ्गमनी
सङ्गमयित्री, उपासकानां पश्यन् प्रापयित्री । चिकितुषी यत् साक्षात्कर्तव्यं
परं ब्रह्म तज् ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती । कित ज्ञाने [षा° ३।१५]
इत्यस्मात् टिट् स्वसुः । तदन्तात् 'उगितश्च' [३।१।६] इति ङीप् । अत एव
यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानाम् प्रथमा मुख्या । यज्ञविर्गुण्या घ-सञ्ज्ञौ
[५।१।७१] इत्यहर्षिं घ प्रापय । ता तादृशीं मा.मा भूरिस्थावाम् बहु-
भावेन प्रपञ्चात्मना वृत्तास्थानां भूरि बहुषु पश्यन् आविशयन्त, उपासकान्
प्रापयन्तो देवाः पुरुषा बहुषु स्थानेषु व्यदधु विदधति कुर्वन्ति । 'देव मनुष्य-
पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यः' [५।१।७६] इति सप्तम्यर्थे सा-प्रत्ययः । उक्तप्रकारेण वैश्व-
रूप्येणावस्थानाद् यद् यत् कुर्वन्ति देवास्तत् सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥३॥

* Many printed editions wrongly place a full stop here

दीपिका । अहमेव दिवश्च पृथिव्याश्चेशे, अहमेव द्विपदश्चतुष्पदश्चेशे । ममैव प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विष्टौ तिष्ठतः, ममैव प्रशासने द्यावापृथिव्यौ विष्टे तिष्ठतः, ममैव प्रशासने निमेषा मुहुर्त्ता अहोरात्रा अर्घमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विष्टवास्तिष्ठन्ति, ममैव प्रशासने सागराः सरितः सरस्वश्च सम्यक् स्यन्दन्ते, किं बहुना समग्रस्य ब्रह्माण्डस्य सम्राटहमेवासि । दिवि वा भुवि वा धानि मणिरत्नानि बिभ्रसन्ति तानि सर्वाणि मदायत्तानि । वेधेषु मनुजेषु च ये घनिकधुरीणास्तेषामपि मनोरथानामप्यभूमिषां सम्पत् सापि ममैव घशे वसति । अत एव च वाग् वै वसिष्ठेति [शं प्रा० १४।१।२।२] श्रुतिर्मां वसिष्ठेति व्यपदिशति । मम मतेषु यो य एष्वप्यं कामयते तं तं तेन योजयामि । किञ्च भूतं भवद्भविष्यच्च व्यवहितं विमकुटश्च सर्वमेव करामलषवत् पश्यामि, मत्त एव सर्वस्य प्रवृत्तेः । “इदमर्थं तमः कृतस्त्वं जायेत भुवनस्तयम् । यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दोष्यते ॥” ‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दालुगमादते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥’ इत्यादिन्यायेन त्रिद्वं समग्रं समुद्रासविग्रहं सर्वज्ञानानामायतनम् । ये च देवा यज्ञेषु हूयन्ते तेषु च मम प्राप्यम् निर्विवादम्, वाङ्मुखेनैव यज्ञस्य प्रवृत्तेः । अहं तावत् तेषु तेषु प्राणिजातेषु नानामावेनावस्थिता । सरीसृपाणां स्फुरितेषु बिहगानां कृजितेषु पद्भ्यानां वासितेषु नराणां च भाषितेषु ममैवाभिन्न्यक्तिर्भवति । सुस्तस्कृता च वाक् प्रथमतो मन्त्रोपेवावस्थिता ततश्च वेदानां समनुशीलनेन तस्या बहुलप्रचारः समजनि, एवम् ऋषिषु प्रविष्टाहं देवैर्यहुधा प्रचारिता । सदेतदपिणाप्युक्तम्—

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दत् ऋषिषु प्रविष्टाम् ।

तामाभृत्या व्यदधुः पुरखा तां सप्त रेमा अभि सं नवन्ते ॥ इति ॥३॥

राज्ञी—*fem. of राज्ञी formed with हन् from राज् Cf. जोष्टी Under viii 100 10 यज्ञान् वदन्यविधितनानि राज्ञी देवाना निषसाद मन्द्रा । चतस्र जज्ञं दुदुष्टे पयासि क्व स्तिदस्या परमे जगाम ॥* “When, uttering words that no one comprehended, Vāk, Queen of Gods, the Gladdener, was seated, the heaven’s four regions drew forth drink and vigour now whither hath her noblest portion vanished?” S explains it as राज्ञनशीला Under AV iv. 1. 2 S. says. ईश्वरनामेतत् । राज्ञी सं-जगदावधारय ईश्वरा निवन्ती । Cf. AB iv 2 वाग् वै राज्ञी. Acc. to some scholars राज्ञी (ruler) is masc V. G. S., p 87 top.

सङ्गमनी वदन्तम्—C/ TS iii 5 1 1 निवेदनी सङ्गमनी वदन्तं विद्या
 दपयि वदन्तविद्वन्ती holder and gatherer of riches clad in all rich
 forms (K) In x 48 1 Indra says ५८ धनानि अयमि शयत C/
 मेभिरन्ने निर्वसुभिर्हिरण्ये vii 9 6 Some explain, because I am the
 gatherer up of treasures therefore I am the first of those that
 merit worship—काञ्चनिक

विकितुषी—See p 188

प्रथमा—See p 157

अदधु पुक्ता—C/ RV x 71 3 यज्ञेन वाच पदवीयमायन् तामन्वविन्द्रविदु
 प्रविष्टान् । तामाभवा अदधु पुक्ता तां सप्त रेभा चमि सं गवन्ते ॥ With sacrifice
 the track of Vak they followed and found her harbouring with
 the Rs s They brought her dealt her forth in many places
 seven singers make her tone resound in contrast Both
 stanzas are in reality addressed to Vac speech the atmastuti
 10 120 containing perhaps, the later elaboration of the idea
 Repetitions

पुक्ता—Note that though व and वा are added in practically
 the same sense (V G S p 218) वा is accented while व (वक्)
 accents the immediately preceding syl In the Pada text also
 वा is separated by चयय but व is not so separated Doubtless
 it is the character of the form to which व is attached as being
 pronominal roots that prevents its separation from them rather
 than anything in the suffix itself The suffix व is preserved
 in Beng दबीतर which is formed by popular etymology from देवता
 Skt *pura* Av **pouru* O P *paru* Gk *polus* (from **palus*)
 Iith plus IE **yllis*

सूरिस्थानम्—occurs only here in RV The accent shows that
 it is a बहुव्रीहि compound like *bhūrī śrīga* many horned *bhūrī*
śrīga etc सूरि being formed with the उणादि suffix क्तिन् (अदि गदि
 भू भूमिभ्य क्तिन् १५ ६०) is accented on the first syl lit becoming
 more and more increasing hence abundant स्थाव is formed
 in the अधिकरणे वाच and means station place The suffix व (इन्)
 was originally the primary ending व with a secondary च and
 was generally added in the वरण or अधिकरणे वाच

पाविश्यन्तीम्—C/ अनेन जीवन्मनसागुपयिष्य—आ दाशर AV reads पाविश्यन्
 which qualifies देवा TS iii 5 1 1 however reads पाविश्यन्ते

4

मया सो अन्नम॑सि॒ यो वि॒पश्य॑ति

यः प्रा॑णिति॒ य ई॑ शृ॒णोत्यु॑क्तम् ।

अमन्त॑वो मां त॒ उप॑ चि॒यन्ति॑

शु॒धि श्रु॑त॒ यद्वि॑वं ते॒ वदामि॑ ॥४॥

मया॑ सः अन्नम्॑ अ॒सि॒ यः वि॒पश्य॑ति ।

यः प्रा॑णिति॒ यः ई॑म् शृ॒णोति॑ उ॒क्तम् ।

अमन्त॑वः माम्॑ ते॒ उप॑ क्षि॒यन्ति॑ ।

शु॒धि॒ श्रु॒त॒ अद्वि॑द्वम्॑ ते॒ वदामि॑ ॥४॥

By me (maya) he (sah) eats (atti) food (annam) who (yah) sees (vipadyati), who breathes (yah prañati), who (ydh) hears (śrnoti) what is spoken (muktam) Unknowing (amantavañ), they (te) dwell (upakṣiyanti) on me (mami) Hear (śrudhī), O illustrious one (śruta) That which is creditable (śraddhavam), I say (vadami) unto you (te)

योऽन्नमसि स भोक्तृत्वत्कृपया मया एव अन्नमसि । यः च विपश्यति आलोकयतीत्यर्थः । यः च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादिन्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यः च [ईम्] उक्तं शृणोति । शु अवधे [धा° १।१२४] । 'शुच श्च' [३।१।७४] इति शुधातोः श्च-भावः । य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते अमन्तव अमन्वमाना अजानन्त उपक्षिपन्ति उपक्षीगं संसारेण हीना भवन्ति । मनोरोगादिकस्तु-प्रत्ययः । नञ्समासे इत्येवेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा भावे तु-प्रत्ययः । ततो बहुव्रीहो 'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१०२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । माम् अमन्तवः मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः । हे श्रुत विश्रुत सखे, शुधि मया वक्ष्यमाणं शृणु । छान्दस्यो विवरणस्य लुक् । 'शुश्रुणुपृच्छृभ्यः' [६।१।१०२] इति हेर्धिभावः । किं तच्छ्रोतव्यम् ? यद्विद्वम् । अदिः अद्वा तथा युक्तम् । अद्वायत्नेन ह्यम्यमित्यर्थः । 'अदन्तरोत्पसर्गवृत्तिरित्यते [३।३।१०६ का°] इति अच्छन्दसोपसर्गवृत्तमानत्वात् 'उपसर्गे घो कि' [३।३।१२] इति किप्रत्ययः । भवर्षीयो वः । ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि उपदिशामि ॥४॥

* वक्ष्या Mallinātha on Śaṣ viii. 11. This is not found in Vbh M² wrongly gives the reference as : 4 57 2

wonder that we should find forms like *विचरेत्, चाचरेत्*, etc., in class. Skt.

ईम्—anticipates *उक्तम्*. See p. 174.

अमनुषः—*अमनु* occurs in x. 22. 8 also: *अकर्मा दस्युरभि नो अमनुष्यवतो अमानुषः*. "Around us is the *Dasyu*, riteless, void of sense, inhuman, keeping alien laws."

द्वियन्ति—See p. 193.

सुधि—See p. 122.

सुत—S appears to be right in regarding it as a vocative. Most European scholars think it is the 2. plural root-aorist imperative of *सु*. Peterson translates: "Listen, one and all, this is a true thing I say." This is ingenious but not at all convincing. Though both finite verbs and vocatives are liable to loss of accentuation, *सुत* as a finite verb would have been accented as beginning a new sentence. Pāṇini distinctly says *तिङ्ङितङ्*; i.e., a finite verb is unaccented *except after a finite verb*. And the plural *सुत* almost immediately followed by the singular *ते* would be singularly inappropriate. Ludwig in his commentary takes *सुतश्चिदम्* as one word and explains what is worthy of credence acc. to tradition. In his translation he takes *सुत* as the 2. pl. imperative of *सु*.

यश्चिदम्—worthy of credence, true. It is a peculiar form with the sense of a gerundive. It had already become rare in the Vedic period and AV. substitutes the more usual *यद्देव* for it.

5

अहमेव स्वयमिदं वदामि

सुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।

यं कामये तंतमुग्रं क्षणोमि

तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥५॥

अहम् । एव स्वयम् । इदम् वदामि ।

सुष्टम् देवेभिः उत । मानुषेभिः ।

यम् कामये । तन्मुष्टम् । उग्रम् । क्षणोमि ।

तम् । ब्रह्माणम् । तम् । अमृषिम् ।

तम् । सत्येयम् ।

I of my own self (*aham evā stayam*) say (*vadāmi*) this (*idam*), welcome (*justam*) to gods (*devēbhuh*) and (*uta*) men (*mānusebhuh*) whomsoever (*iyam*) I desire (*kāmaye*) him (*tam-tam*) I make (*krnomi*) mighty (*ugrām*), him (*tam*) priest (*Brahmānam*), him (*tam*) the seer (*ṛsim*), him (*tam*) the sage (*su-medhām*).

अहं स्वयमेव इदम् वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि उपदिशामि । देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिरपि जुष्टम् सेवितम् । उत अपि च 'मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम् । ईदृक्स्वात्मिकाहं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तंतम् पुरुषम् उग्रं कृणोमि सर्वेभ्योऽधिकं' करोमि । तम् एव ब्रह्माणम् सृष्टारं करोमि । तम् एव ऋषिम् अनीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि । तम् एव सुमधाम् शोभनप्रज्ञं करोमि ॥५॥

अथर्ववेदभाष्यम् । अहं स्वयमेव आत्मनेव । [एवकारः] 'नान्योऽस्ति ममोपदेशः' इत्यवधारणार्थः । इदम् आपरोक्ष्येणानुभूयमानं ब्रह्मात्मकं वस्तु वदामि लोकहितार्थम् उपदिशामि । तद् विज्ञेयते । देवानाम् इन्द्रादीनां जुष्टं म्रियम् उत मानुषाणाम् मनुष्याणामपि म्रियम् परानन्दरूपत्वात् । 'यत्तस्यैवानन्दस्वान्यानि मृतानि मातामुपजीवन्ति' [श्रु आ ३।१।३१] इति श्रुतेः । यद्वा देवमनुष्यादिभिः सेवितम् इदं वक्ष्यमाणं मदीयं माहात्म्यम् अहम् एव स्वयम् वदामि प्रकटयामीत्यर्थः । किं पुनस्तद् इत्याह— यद् इति । यं कामये । तंतम् इति प्रतिनिर्देश्यस्व बीप्सितत्वाद् अतापि बीप्सा द्रष्टव्या । ययं पुरुषं रक्षितुम् अहं वाञ्छामि तंतं वृत्तम् पुरुषम् उग्रं कृणोमि । सर्वेभ्योऽधिकं दुष्प्रचरं करोमि । यद्वा उग्रं ईश्वरः । जगत्सिर्मागमपेक्षीश्वरं करोमि । तम् एव ब्रह्माणं सृष्टारं करोमि, तथा तम् ऋषिम् अनीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि, तम् एव सुमधाम् शोभनप्रज्ञं च करोमि । एवं सर्वजगत्प्रियम्-ब्रह्माणं वर्यं म्यात्मन्याविष्टतम् ॥५॥

अथर्ववेदभाष्यम् । यः भोक्तृजनः अन्नम् अस्ति सः भोक्तृशक्तिरूपया मया
 एव अन्नम् अस्ति । यः च जनः विपश्यति विविधं जगत् चक्षुषा साक्षात्-
 करोति । यः ॥ प्राणिति इमांसोच्छ्वासादिव्यापारं करोति । अन प्राणने
 [धा० २।६०] ! अदादित्वाच्छपो लुक् । रदादिभ्यः सार्वधातुके [७।२।७६]
 इतीडागमः । अनितेः [८।४।१९] इति णत्वम् । ईम् इदम् उक्तं स्वरूपं यः
 च पुरुषः शृणोति श्रोत्रेन्द्रियेण शृणाति ते सर्वेऽपि तत्तच्छ्रुतज्ञात्मना अवस्थितया
 मयैव तत्तद्व्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । शृणोतीति । शु अन्वये [धा० १।२२४] ।
 श्रुवः श्रुः च [३।१।७७] इति इनुप्रत्ययः धातोः श्रभावेऽश्र । य ईदृशीम्
 अन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते माम् अमन्तवः अमन्यमाना
 अनानाना मद्विषयज्ञानरहिताः सप क्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण निहीना
 भवन्ति । मनेरीणादिकस्तुप्रत्ययः । नन्समासे [ध्यात्ये] नान्सोदात्तत्वम् । यद्वा भावे
 तु-प्रत्ययः । ततो बहुमीदृ 'नन्सुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
 हे श्रुत विभ्रुत हे सखे श्रुधि मयोक्तं शृणु । छान्दसो विकरणस्य लुक् ।
 'श्रुशृणुपृहृभ्यः' [६।४।१०२] इति हेर्धिभाक् । अहं ते तुभ्यं श्रुहेयं श्रद्धा-
 तत्त्वम् । अद्वा भक्तिः । तथा प्राप्यं परतत्त्वस्वरूपं वदामि उपदिशामि ।
 अद्देयम् इति । अघो यत् [३।१।९७] इति धातो यत्प्रत्ययः । ईक्षति
 [६।४।६५] इतीकारः ॥४॥

दीपिका । "दिवन्ध्याः प्राणिनः केचिद्वासावन्धास्तथापरे । केचिद्वा तथा
 रासौ प्राणिनस्तुल्यदृश्यः ॥" इति न्यायेन ये सम्यग् वा असम्यग् वा पश्यन्ति,
 ये सम्यग् वा असम्यग् वा शृण्वन्ति, किं बहुना येषामेव प्राणा वर्तन्ते तेषा-
 माहार्यसम्पादनं मयैव विधीयते । मया प्राणिनः प्राणवन्त इति विद्धि ।
 एते सर्वे मामेवोपजीवन्ति दीर्माग्यास्तु नैतदवबुध्यन्ते । स्वो हि भावो
 मनुष्याणामात्मनो हृदयानुमानेन दर्शनं नाम । सत्यसंहिताश्च देवाः, अनृतसंहिता
 मनुष्याः । तस्मैतदाश्चर्यं यत् सर्वं सत्यं वदितुमसमर्थत्वं मामप्येव-

वादिनीं न श्रद्धास्थसि । तत् ॥ न समीचीनं स्यात् । सत्कार्यपरम्परया
 प्रज्ञाप्रकरणे च शारदसुधाकरसमुज्ज्वलं यशःपटलं त्वया समधिगतम्, उपदेश-
 भाजनत्वं च समासादितम् । अतः सर्वथा सत्यमेवैतत् ते पुरतो विवृणोमि, मास
 ते विग्रहा भूत् । न खलु 'अम्युनि मजन्त्यलावूनि प्रावाणः प्लवन्ते' इतिवद्
 व्यामोहकम्, न वा 'शिखा ते वर्धते क्तस गुडूची' श्रद्धया पिव' इतिवत्
 प्ररोचकम् अश्रद्धेयं किमपि प्रदयामि । प्रायेण त्वयापि बहुशः प्रत्यक्षीकृतं यद्
 वाच उत्क्रान्ती शरीरं धातुकुडजकरपं सम्पद्यते, दर्शनस्य श्रवणस्य प्राणनस्य
 च घाताप्यस्तमेतीति । तथा च श्रुतिः—“वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे । वाचं
 गन्धर्वाः पशवो मनुष्याः । वाचीमा विश्वा भुवनान्यपि ताः ।” [ति० प्रा०
 २।८।१४] इति । “वागमेवा अम एव जुगा देवेभ्यो यशो मयि दधती, प्राणान्
 पशुषु प्रजां मयि च यजमाने च” [ति० सं० ३।१।१०।२] इति । “वाग् वै शर्म”
 [ति० प्रा० १०।८] इति च ॥१॥

मया सो षट्प्रवृत्ति—Both here and under AV iv 30 4 B supplies
 a य which he construes with वृत्ति and explains—he who eats food
 does so through me, etc. Thus वागहार to preserve symmetry is
 however, a bit far fetched Vak is solicited for food and vigour
 in RV 100 11 देवीं वाचमन्नयन् देवास्तं विप्रदया, पशवो वदन्ति । मा नो
 मन्त्रे वसुधै दुहन्ता देवर्षामन्त्राय मुदते ॥ 'The gods generated Vak the
 goddess, animals of all forms speak her May she, the Gladdener,
 yielding food and vigour, the milch cow Vāk, properly praised,
 approach us' Cf x 48 1 यद् दानुषे विप्रजामि भोजयाम्

For सो षट्प्रवृत्ति AV has सोऽप्रवृत्ति The metre shows that the
 RV form is original

विप्रवृत्ति—Cf x 187 4 यो विप्रजामि विप्रवृत्ति मुवना अ च परवृत्ति ।

प्रवृत्ति—Note that it is not analysed in the Padm text.* AV.
 reads प्रवृत्ति for प्रवृत्ति. Similarly we have in AV. यद् प्रवृत्ति दध न
 though SB, TB, and BU show the normal प्रवृत्ति Similarly SB
 has वृत्ति इति प्रवृत्ति चाप वृत्ति where GB has प्रवृत्ति चापवृत्ति च. No

* प्राचीनानामि नैवेद्ये प्राजां द्यौर्देवर्षयः ।

दीपिका । देवानां मनुष्याणाञ्च प्रियमिदं रहस्यं भक्तजनानुकम्पया स्वयमेव सुहृद्भ्य विवृणोमि । अतोऽस्य सत्यतायां लेशतोऽपि संशयो न कार्यः । भक्ताश्चोपासकाश्च भक्तिप्राग्भारविषयदीकृतस्नान्ताः सर्वथा विचारविधुरा भजनीयस्य परमाणुप्रमाणानपि गुणान् पर्वतोक्तुर्यन्ति । आधिताश्च शरणागताश्च शरण्यस्य सीमन्तस्यमेवाधिगन्तुकामास्तस्य प्रशंसायां सहस्रमुपतामात्मन आदिष्कुर्वन्ति, न च राशयन्त्युत्कृष्टतममप्यतिशयोक्तिजातम् । वृत्ताश्च स्वभायत एव यथाभूतं वस्तुतत्त्वं विपर्यासयन्ति । 'नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानद्योपमा' इत्यादिद्वारिकाणामुदाहरणमेवात्र साक्षिभूयमावहति । परं स्वप्नेऽपि भ्रमप्रमाद-विप्रलिप्साकरणापाट्यादिभिर्नाक्रान्तायाः परापराणां परमथा परमेश्वर्या मया यदुच्यते, देवानां मनुष्याणां च हितकाम्यया सेपां हृदयाह्लादकरं यदुपदिश्यते, सर्वथा श्रद्धेयतममेव तत् ।

जगतीतलस्थं निम्बिलं वरुं च प्रज्ञानं च मध्वीनमेव । देवो वा मर्चो वा य एव वरुं कामयते स केने बहुमतस्ततस्तमोतिष्ठं वकिष्टं च विदधामि, येन सुरेषु पाप्यसुरेषु वा, जनेषु वा यशुषु वा नैव प्रभवति कोऽपि तमभिभवितुम् । यो पा धिग् वरुं क्षत्रियवरुं ब्रह्मतेजोवरुं वरुम् इति सम्प्रमानः शारीरं शौर्यं आदर-चोदितं समावहयन् सर्वथा तत्तात्त्वाविरहितः परलोकासाधनीं प्रज्ञां प्रार्थयते तस्य भक्तेः कर्मणश्च तारतम्येन तं सर्वजनवरणीयं बृहस्पतिप्रतिमं पुरोचसं वा विदधामि, भूराहर्बुवराहितवरणशुभाशुम् इन्द्रादीनामपि 'युज्यं' स्त्रायं मन्त्रद्वारं वा सम्पादयामि, सर्वेषां प्रतिहृत्कृतिप्रहरमतीन्द्रियाणां च भावानां सम्वेक्षितारं विभुवनशरत्त्वं देवदानवादिसर्वसत्त्ववरेत्त्वं वा विदधामि । सर्वज्ञपा मदीयेच्छेषात् नियामिका, यदेवेच्छामि तदेव तदास्त्व एव सत्यं सञ्जायते । सर्वथा भक्तानां कल्पतैवास्मि । अतिरप्येतदेव समुद्धोषयति—वायुष्यो मन्त्रकृतो मनीषिणः । अन्दैष्टन् देवास्तपसा धमेण । तां देवीं वारुं हविषा यजामहे । सा नो दधातु सुहृत्स्य लोके ॥ [ते' ब्रा° २५/८५] इति । वारुं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहावारी वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः । तस्यै द्वौ स्तनौ देवा वपजीवन्ति—स्वाहाकारं च वषट्कारं च, हन्तकारं मनुष्याः, स्वधाकारं पितरः, —ताः तान् तान्ते तान्ते तान्ते तान्ते । वृ' भा° ३' ५८ । इति च ॥ ५५ ॥

स्यम्—from the stem *sya-* after the analogy of चयम्, though popularly it is dissolved as सु चयम् on the principle सर्वं कान्तमात्मोद्यं पश्यति

बुद्धम्—Note that unlike most past participles बुद्ध is accented on the first syl नित्यं मन्त्रे ६।१।२१० (following बुद्धयिति चच्छन्दसि ६।१।२०८) As the word is found thrice accented on the second syl in AV later grammarians repudiate the rule नित्यं मन्त्रे and stick to बुद्धयिति चच्छन्दसि It was probably because बुद्ध lost the sense of a participle and came to be used as an ordinary adjective in the sense of agreeable, pleasing that the accent was shifted Cf. धूतं which is evidently a past participle (७० १।८५) but which along with हस्त, गर्त, मर्त, etc., is accented on the first syl

देवमिदं मातृपेक्षि—AV reads देवमातृपेक्षि मातृपायम् When क is added to denote past time the Instr is used in connexion with it, when it denotes present time the Gen is used acc to मन्त्र १ वसोमन्त्रे २ ३ ६७ बुद्ध is read in the list of words with क denoting present time

‘मोलिता रचितं चान्नं आहुतीं बुद्ध इत्यपि ।

इत्ययं इति योभावमिच्छाद्वय इत्यपि ॥

इत्युच्यते तदाकालस्योभौ वयतोवयौ ।

कट भविष्यतीत्याहुतता पूर्ववत् क्षुधा ॥

Mahābhāṣya, B 2 168 The Dat is also often used with बुद्ध (विद्यापाने चतुर्थी or इत्युच्यते मोक्षमात्र इति चतुर्थी) eg बुद्धं जगत् दातुम् : 11 4

तन्—Rhetoricians point out that the repetition of तन् makes the repetition of तन् unnecessary, the same however, can hardly be said of तन् which is not चतुर्थ्य but प्रतिनिर्देश्य Because of the बोधा of तन् we are to understand another तन् after तन्

तन्—there will be चतुर्थ्य of one तन् from तन्तु, etc., in each case—तन् तन्तु, etc Cf. CU x 10 ६ यो दा ददति को पित विदति etc

ब्रह्मन्—superintending priest ‘मन्त्रे विद्या ब्रह्मन् बुद्धम्’ See *Indic Index*, II 77 78 Cf. मन्त्रे च विद्या ब्रह्मन् बुद्धम्

शामम् १ 107. 6 (तन्नेह दक्षिणाया दातारम् • यज्ञश्चम् ... अथर्धुम्, सामगां सायां
दातारम् ... उक्थमासं होतारम्. S)

सुमेधाम्—occurs also in प्र सप्तमुत्तमधीर्त्तं सुमेधा इहस्पति मतिरश्च। जिगाति
x 47 6.* It is evidently a contracted form of सुमेधसम् for
metrical reasons. See Lanman's *Noun-Inflection in the Veda*,
p 552, *All-indische Grammatik*, III, 284 β. Skt. *medha'*, Av.
mazdā, from *maz-dhā from *mudh-tā.

सुमेधाम् appears like an anticlimax after ब्रह्मायम् and अपिम् who
certainly can never be accused of lacking in मेधा. Can we not
regard the last तम् as पूरय and construe सुमेधाम् with अपिम् or with
both ब्रह्मायम् and अपिम्? The figure of speech will then be सार
or climax (उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुना सार इत्येते।)

6

अहं रुद्राय धनुः तनोमि	अहम् रुद्राय धनुः आ तनोमि ।
ब्रह्मद्विपे शरवे हन्तवा उ ।	ब्रह्मद्विपे शरवे हन्तवै उ इति ॥
अहं जनाय समदं कृणो-	अहम् जनाय समदम् कृणोमि ।
अहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥६॥	अहम् द्यावापृथिवी इति आ विवेश ॥६॥

I (*aham*) stretch (*atanomi*) the bow (*dhanuh*) for Rudra
(*Rudrāya*) for his arrow (*sarave*) to kill (*hantam*) the
Brahman-bater (*brahma dvise*). I (*aham*) make (*kṛnomi*) strife
(*samadam*) for the people (*janaya*). I (*aham*) have entered
(*aviteśa*) heaven and earth (*Dyāṁ-pṛthivī*)

पुनः त्रिपुरविजयसमये रुद्राय दत्तम् । पृथ्वी चतुर्थी [२१३६२१] ।
महादेवस्य धनुः चापम् अहम् आतनोमि ज्ययाततं करोमि । किमर्थम् ?
ब्रह्मद्विपे ब्राह्मणानां द्वेषात् शरवे बहं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तवै

* In RV. viii. 5. 6 सुमेधाम् is fem.

हन्तुं हिंसितुम् । हन्तेः 'तुमर्थं से-सेन्' [३।१।९] इति तत्रै-प्रत्ययः । 'अन्तश्च तत्रै युगपत्' [६।१।२००] इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । शृ हिंसायाम् [धा० १।१६] इत्यस्मात् 'गृह्यस्निहि' [उ० १।११] इत्यादिना उ-प्रत्ययः । 'क्रिया-अहं कर्तव्यम्' [१।१।३२ भा०] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । उ-शब्दः पूरकः । अहम् एव समदम् । समानं माघन्त्यसिन् (१) इति समत्संग्रामः । स्रोतृजनार्थं शशुभिः सह संग्राममहमेव हृणोमि करोमि । तथा द्यावापृथिवी दिवश्च पृथिवीञ्च अन्तर्यामित्तया अहमेव आविवेश प्रविष्टयती ॥६॥

अथर्ववेदमाप्यम् । पुरा सिपुरविजयममये रुद्राय । पष्ठमर्थं चतुर्थी । रुद्रस्य महादेवस्य धनुः अहम् आ तनोमि आततज्यं करोमि । किमर्थम् ? ब्रह्मद्विपे ब्राह्मणानां द्वेष्टे शरवे । शृ हिंसायाम् [धा० १।१६] । 'गृह्य-स्निहि' [उ० १।११] इत्यादिना उ-प्रत्ययः । हिंस्काय । उभयस्य 'क्रियाप्रहणं कर्तव्यम्' [१।१।३२ भा०] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । ब्रह्मद्विपं नरं सिपुरनिवासिनम् असुरागणं हन्तव्यं हन्तुं हिंसितुम् । हन्तेः 'तुमर्थं सेमेन्' इति तत्रै-प्रत्ययः । 'अन्तश्च तत्रै युगपत्' [६।१।२००] इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । उ-शब्दः पूरकः । अहम् एव जनाय स्रोतृजनार्थं समदम् । समानं माघन्त्यसिन् (१) इति समत्संग्रामः । स हृणोमि करोमि तथा द्यावा-पृथिवी द्यावापृथिव्या अहम् आ विवेश अन्तर्यामित्येन प्रविष्टयती ॥६॥

दीपिका । या य का य यल्लुक्तिममं कर्मण तत् । का कथा पार्थङ्गादि-कीदृशानाम्, यो हि रुद्रः पिनाकेन तिभुवनं भाययति, उदीपितामर्षाद् यस्माद् ब्रह्मद्विपः सन्तस्पन्ति, उग्रनमस्य तस्य साधूनां परित्याग्य दुःसृता य पिनाशाय धनुषि ग्यारोपणं भद्रायत्तमेव । भक्तानां चाह्वानमनुरूपमानया 'सरय्यक्षयण्या' मया समरेष्यपि ध्याप्रिफले, श्रुतित्रिपयगुणया च मया निदं व्याप्याप्ररर्थायते । "यो देवो अर्ता यो अप्सु यो विश्वं सुवनमाविशेत् । य भोरर्षां यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥" [श्वेताश्व० २।१०] इति श्रुतिरपि मामेव मरणं यन्तं यगंयन्ती संर्त्तति । ॥६॥

रुद्राय धनुरावनामि—In RV Rudra is well known for his bow and arrows (u 33 10 11 v 42 11), he is called शिरधन्वन् and चित्रेण in इमा रुद्राय शिरधन्वने निर चित्रेण देवाय मघान् RV vii 46 1 What it means is that even the great archer Rudra owes his skill in archery to her Contrast अहं नृन् नरसे प्रष्टुं ददे २ 49 2

ब्रह्महिषे गारुडे इत्यने—ब्रह्महिषे is the obj of इत्यने and should have been put in the Acc The dative infinitive "is commonly used without an object, hence a dative often appears beside it by attraction instead of an accusative MACDONELL *Vedic Grammar* p 408 Cf इत्यने श्रुतिं x 14 12 (p 281), ब्रह्माय इन्द्र मङ्गयन्ती अक्षरवर्षयद्ब्रह्मये इत्यन्ता च २ 81 4 the Brahmanas with their songs exalting Indra strengthened him with hymns to slay the serpent मय पतिव्यी जनये परिजिजी AV xiv 1 46 a joy to husbands (it is) to embrace a wife See also under पतिव्यामवनेजनाय SB i 8 1 1

In x 182 8 लघुमूर्धां लघु लघुनो ये ब्रह्महिष गारुडे इत्यन्ता च the Dat in ब्रह्महिषे has been changed into the Nom May he whose head in flame burn the Brahman hating Rakshas in order that his arrow may slay them —thus translates Bloomfield who rightly regards २ 182 8 as patterned upon x 125 8

ब्रह्महिषे—Dative by Attraction Regular form is ब्रह्महिषम्

गारुडे—Final Dative For mg see p 189 f n 8 and p 191

इत्यने—Dative infinitive See p 257

वा वरम्—In the Vedas the Perfect is used even when there is no दोषल Panini's rule is इदंति लृङ् लङ् छिड २ २ ४

अहं जनाय समदं ज्ञायामि—the suggested sense is that she is also अहं समत्सु (u 12 3) like Indra cf वागवेन्द्री सप्तस्रवणो TS i 6 10 6 For समद see p 168 समदिति स्त्री लङ् स्यात्तनाम सम सह भावति बोद्धाये वासु इति Haradatta समदो वाच समदो वा मदति Vir ix 17 Indra gives specific instances of h = help to mortals

अहं युक्तस्यो अतिथिष्वमन्त्रिनिधे न प्रमत्तं विदुः धारयम् ।

यत् पश्यन् सत वा करग्रहं प्राह मदं हवदस्ते अयश्वि ॥ x 48 8

अहं वायव्यदिवी चाविरोह—She pervades heaven and earth Cf नीत—अपि सर्वमिदं प्रोक्तं सून सपिण्डया इव In Babylonian mythology the word of Bel Marduk is described as "a net of majesty that encompasseth heaven and earth

अहं सुवे पितरमस्य मूर्ध-
 नम योनिरप्सु न्तः समुद्रे ।
 ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वो-
 ताम् द्यां वर्षणोप स्पृशामि ॥७॥

अहम् सुवे पितरम् अस्य मूर्धन् ।
 मम योनिः अप्सु अन्तरिति समुद्रे ॥
 ततः वि तिष्ठे भुवना अनु विश्वा ।
 उत अमूम् द्याम् वर्षणा उप
 स्पृशामि ॥७॥

I (aham) give birth to (suve) the father (pitāram) on his head (asya mūrdhān), my (mama) origin (yonih) is within the ocean (samudrē) in the waters (apsu antāh). Thence (tātah) I spread through (vittisṭhe) all (viśvā) beings (bhāvanā ānu), and (uta) I touch (āpasprādmi) yonder (amūm) sky (dyām) with my summit (varṣamānā).

‘योः पिता’ [तै° मा° ३।१।५५] इति श्रुतेः पिता यौः । पितरम् दिवम् अहं सुवे प्रसुवे जनयामि, ‘आत्मन आकाशः सम्भूतः’ [तै° भा° ८।३] इति श्रुतेः । कुर्वेति तदाह—अस्य परमात्मनो मूर्धन् मूर्धन्युपरि । कारणभूते तस्मिन् हि विपदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते, तन्नुप पट इव । मम च योनिः कारणं समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्याद्भुतजातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन् अप्सु व्यापनशीलासु भीष्टृत्तिषु अन्तः मध्ये यद्ग्राह्यैतन्न्यं तन्मम कारणमित्यर्थः । यत ईदृग्भूताहमस्मि ततः हेतोः विश्वा विश्वानि सर्वाणि [भुवना] भुवनानि भूतजातानि अनुप्रविश्य वितिष्ठे त्रिविधं व्याप्य तिष्ठामि । ‘संभवप्रविश्यः स्य’ [१।३।२२] इत्यात्मनेपदम् । उत अपि च अमूम् द्याम् विमृष्टदेतोऽपस्थितं स्वर्गलोचम् । उपलक्षणमेतत् । -पुतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्षणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन उपस्पृशामि । यद्वा अस्य भूतलोकस्य मूर्धन् मूर्धन्युपरि अहं पितरम् आकाशं सुवे । समुद्रे जलधौ अप्सु उदहेषु

अन्तः मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाण्य ऋषिर्वर्तते । यद्वा, समुद्रे
अन्तरिक्षे अप्सु अम्भयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्मचैतन्यं वर्तते । ततोऽहं
कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत् समानम् ॥७॥

अथर्ववेदाध्यम् । अस्य दृश्यमानस्य प्रपञ्चस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरिभागे
सत्यलोके पितरं प्रपञ्चस्य जनकं विधातारम् अहं सुखे जनयामि । पूष्ट् प्राणिगर्भ-
विमोचने [धा० २।२१] । अदादित्वाच्छपो लुक् । सप्तसहितस्य जगतः कारणभूताया
मम योनिः कारणं समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्याद् भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा ।
'समुद्र एवायं बन्धुः समुद्रो योनिः' [शं प्रा० १०।६।३।१] इति वाजसनेयकधृत्या
समुद्रशब्दवाच्यत्वं परमात्मनो दर्शितम् । तस्मिन् परमात्मनि अप्सु व्यापन-
शीलासु धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद् ब्रह्मचैतन्यं तत् मम कारणमित्यर्थः । यद्वा
समुद्रे जलबौ अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये वायवैद्युतरूपेण यत् तेजो वर्तते
तदेव माध्यमिकवाम्-रूपाया मम योनिः कारणम् । ततः तेजःकारणकत्वादेतोः
विष्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वि चष्टे प्रकाशयामि । उत
अपि च अमूं द्याम् विमृष्टां दिवम् । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितं कृतस्त्वं
अहंभ्यस्तं विकारजातं वर्षणा देहेन कारणभूतमायात्मकेन उप स्पृशामि ।
यद्वा अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरि पितरम् आकाशम् । 'धौः पिता
पृथिवी माता' [तै० प्रा० ३।७।५।५] इति श्रुतेः । सुखे मरेयामि । तथा
समुद्रे अन्तरिक्षे अप्सु अव्यविकारेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म व्याप्य
वर्तते इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥७॥

दीपिका । परिदृश्यमानस्य प्रपञ्चस्याप्यक्षोऽपि मयैव परमे व्योमनि प्रसूयते ।
अहं पुनः सागरसलिलेषु समधिगतजन्मास्मि । समुद्रे कल्लोलकोत्पन्नरूपेण लब्धात्मा
क्रमेण वायवीयतरङ्गसङ्केतोर्ध्वमुद्रच्छन्ती समग्रे जगति कृतपदा सती सुदूरवर्तिनं
स्वर्लोकमपि शरीराग्रेण स्पृशामि । तथाच श्रुतिः—“देवीं वाचमजनयन्त यद् वाग्
चदन्ति । अनन्तामन्तादधिनिर्मितां महीम् । अस्यां देवा अदधुर्भोजनानि । पृक्षाक्षरां
द्विपदां च । वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे ।” [तै० प्रा० २।८।८।३] इति ॥७॥

Bergaigne translates—"I give birth to the father even on the head" and adds in a foot-note: an enigma which seems to mean "I give birth to the heaven at the top of the heaven" Vāc represents there particularly the roar of the thunder [which practically divests the sky of the clouds under which it had become invisible]" Geldner translates, "I give birth to (or, I drive) the father on the summit of this world." Hopkins translates "I beget the father of this (all) on the height, my place is in the waters, the sea, thence I extend myself among all creatures and touch heaven with my crown"

दुह-न् would appear to have been originally used with reference to females and कन् with ref to males दुकर, दुनु, दुत, son, son, swine, etc, are from the same root. See p. 48.

पितरम्—Geldner points out that the father is the पितृ in x. 120 7 यो वस्यथ्यवः परमं व्योमन् as whose mother or guide appears वाक् in this hymn and compares SB v 1.3 II: यदि वै प्रजापति, परमसि—वागेव । (तस्मात् पञ्चमस्य पितृत्वेन पूर्वमवस्थादिति साव—S) .

मूर्धन्—The Loc. would appear to have been an indefinite case in the beginning, so we find the Loc. aug. of many stems in several I. E. languages without ending. In Skt several an-stems have Loc. singular without ending as also i- and u- stems which appear in the lengthened grade in the Loc. without ending. In the Av Gathic forms like *dam*, *dan*, 'in the house', in Greek, infinitives like *dómēn* (दान् to give), *idmēn* (विदन्, to know) and isolated forms like *aíes* (ever, always) and in Latin the preposition *pene* (with) are instances of Locatives without ending.

मूर्धन् is mentioned in the Upāḍi rule: पञ्चमन् पुरन् शोचन् क्रीडन् घेचन् मूर्धन् मयप्रदमन् विचरन् परिचमन् सातरिचन् अपवसिति 1. 158 and is derived from मूर्ध or मृद् with कर्त्तिन् and is consequently accented on the first syllable. In Vedic literature, however, it is accented on the second syllable. Under 1. 59. 2 S. merely says: मूर्धमर्चन्

धीयत इति मूर्धा [निरुक्त अ२७]। शत्रुघ्नविद्यादौ निगद्यनाद्रूपसिद्धिः। Av kamoroḍa (= Skt * कम्पूर्धन कम्पूर्धन्) head (of demons, animals, etc., Old English *molda* 'head', Gk. *blothros* (**mlōthros*))

सम योनिरम्बुज समुद्रे—वाक् remained in these waters as the roar of the sea, as the thunder and further as the cosmic principle in the ancient waters from which acc to ~ 121 7 the असु of the gods, i.e., the wind came out. Geldner समुद्रे वाक् occurs in x 45 3 also समुद्रे वाक् ~ 177 1 वाक् is also often identified with the ocean वाक् वै समुद्र Tandy B vii 7 9 वाक् वै समुद्रो न वै वाक् चीयते, न समुद्र चीयते। AB xxiii 1

तव—from there C/ ततो दिवाता समवततासुरेव ~ 121 7

विहिते—AV reads विषटे

भुवना—4V has the later form भुवनानि Similarly प्रता नु विभद प्रता चहाय occurs in TB, but प्रवानि in AB Variants, III 67

वर्षणा—वर्षिन्, वर्षोयिष, वर्षिह, etc., are from the same root वृष् (with s extension) The corresponding Greek word is *herma* prop support (for **wersma* I E **ilcrsmn*)

8

अहमेव वात इव प्र वा-

स्यारभमाणा भुवनानि विष्वा ।

परो दिवा पर एना पृथि-

व्यैतावती महिना सं बभूव ॥८॥

अहम् एव । वात इव । प्र । वामि ।

आरभमाणा । भुवनानि । विष्वा ॥

परं । दिवा । परं । एना । पृथिव्या ।

व्यैतावती । महिना । सन् । बभूव ॥८॥

I myself (*aham eva*) blow forth (*pratami*) like the wind (*raś tal, ita*), grasping (*arabhamana*) all (*viśva*) beings (*bhutanani*), beyond (*para*) heaven (*ina*), beyond (*para*) this earth (*end* & *thurya*), such (*etā ratā*) I have become (*sambabhura*) through my greatness (*mahimā*)

विष्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारण-
रूपेणोत्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्रवामि प्रवर्ते वात इव ।
यथा वातः परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वं निगमयति ।
परो दिवा । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वक्तते, यथाभ इत्यभस्तादर्थे* ।
तद्योगे च तृतीया सर्वस्य दृश्यते । दिव आकाशस्य परस्तात् । एना पृथिव्या ।
'द्वितीयादौस्त्वेनः' [२।४।३४] इतीदम एनादेशः । अस्याः पृथिव्याः परः
परस्तात् । आवापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम् । एतदुपलक्षितात् सर्वं स्ताद्विकार-
जातात् परस्ताद्वर्तमानासहोदासीनवृत्त्यमहाचैतन्यरूपाहं महिना महिम्ना
एतावती संवभूव । एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते । -[एतावती ।] एतत्
परिमाणमस्या । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे' [५।२।३९] इति वतुर् । 'आ सर्वनाम्नः'
[६।३।२९] इत्यावम् । सर्वजगदात्मनाहं सम्भूतासि । [महिना ।] महच्छब्दादि-
मनिचि 'दे' [६।४।१५] इति द्विलोप । तत तृतीयायाम्, उदात्तनिष्पत्तिस्वरेण
तस्या उदात्तत्वम् । छान्दोग्यो मलोप ॥८॥

अथर्ववेदभाष्यम् । विष्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि
कार्याणि आरभमाणा कार्यरूपेणोत्पादयन्ती अहमेव अवन्द्यसहाया प्रवामि
प्रवर्ते । या गतिगन्धनयोः [था° २।४०] । अदादिस्वाच्छपो लुप् । तत्र
दृष्टान्तः—वात इव । यथा वायुः परेणाप्रेरितः स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वद्विषयः ।
उक्तं सार्वात्म्यं निगमयत्युत्तरार्धे । परो दिवा । परः इति सकारान्तं परस्ता-

* The temptation is great to change चवस्तादर्थे into चवनादित्यर्थे
but Wb. also shows चवस्तादर्थे

† सार्वात् is a misprint for सर्वस्तात् in M but has been copied all
the same in certain printed editions

‡ एतावती was expected acc to चतुर्दशमोऽध्यायः. Cf. अनुवाकित इति विश्वको-
शम् Addamban. "चतुर्दशो [१।१।८१] त्वाह—'चरचिद्विशवावन्तसर्वेऽपि पश्यन्ते
अवन्द्य' इति ।" चतुर्दशमो folio 70b.

दित्यर्थे वर्तते, यथा अथ इत्यधस्तादर्थे । तद्योगे च तृतीया सर्वत इत्यते ।
 दिवा आकाशस्य परस्तात् एना पृथिव्या । 'द्वितीया यैस्त्वेन' [२।४।३४]
 इतीदम एनादेशः । 'सुपां सुलुक्' [७।१।३९] इति तृतीयाया आच् आदेशः ।
 अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् । चावापृथिव्योरुपादानम् उपलक्षणम् । एत-
 दुपलक्षितात् सर्वस्माद् विकारजातात् परस्ताद् वर्तमाना असङ्गोदासीनकूटस्थमेष्ट-
 चैतन्यरूपा अहं महिम्ना माहात्म्येन एतावती सं बभूव एतत्परिमाणा
 उदीरितसकलजगदात्मना सम्भूतास्मि । एतच्छब्दाद् 'यत्तदेतेभ्यः' [५।२।३९]
 इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' [६।३।९१] इत्यात्वम् ॥८॥

दोषिका । एवञ्च वायुरूपाहं वायुरिव निराबाधं निरदुःखं च बहमाना
 विश्वं समग्रं निर्मिमाणा उदग्रतमाया दिवः पृथुतमायाश्च पृथिव्याः प्रान्तात्
 समतिक्रान्तवती । अत एव "वाग् वै त्वष्टा" इति श्रुतिः [ऐ० ब्रा० ६।४] मां
 त्वष्टेति स्वपदिशति । इत्थञ्चेत्येवमन्त्या वा परिच्छेत्तुं न शक्यं मे महत्त्वम् ।
 विस्तीर्णममर्णयनेमिषां सर्वतोविसारि गगनमण्डलं वा नैव प्रभवति मातुं मे
 माहात्म्यम् । यथाहि यथेष्टं सञ्चरतो घातस्य घोषा एव श्रूयन्ते, रूपं पुनर्न
 प्राप्यशीक्रियते, तथैव मम कार्यमिदं विश्वं सम्पश्यते सर्वैः रूपं पुनर्मे प्रायेण न
 प्राप्यशीभावमुपयाति प्राकृतजनानाम् । नैवाहं वक्षुषा ग्राह्या न च शिष्टैरपीन्द्रियैः ।
 मनसा तु प्रायत्नेन शृण्वेहं सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ "यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्
 यस्मात्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । दृष्ट इव शब्दो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं
 पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥" [श्वेताश्व ३।९] इति श्रुतिरपि मामेवोपवर्णयति ।
 अतो मामेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । मत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं
 गच्छामि शाश्वतम् ॥८॥

इति काण्वप-त्रोदितोऽथर्ववेद-संस्कृत-विशेष-दोषिका समाप्ता ।

वाग २२—C/. वागुं वागी वा. 4. 5. (said of Agni) ; चकारिते यदिमिदोऽवमार्गः
 न निरिदते अतमवमार्गः going along his paths in the air he (Vāta) rests
 not for a single day. x. 168. 3 ; चावा दिवावां भुवनस्य गर्भो यदावत्
 चरति इव एव । औषा ईदम्य ग्रन्थिरे न हर्षं तदौ अजाय इति वा विभेन "Breathe

अहं सुपत्य प्रथिता वधयन्त्रं न सो रर चार्थः नाम हसवे ॥ अहं पितृव वेत्सूरभिष्टये सुय
कुत्साय अदिभं च रन्ध्रम् । अहं सु यत्नमानस राजभिं प्र यदरे तुजये न प्रियाहवे ॥ अहं
रन्ध्रं सुगयं युतरेणे दन्तात्रिहीत वयुना चनानुषक् । अहं वेगं नमसायवेऽकरमहं सन्धाय
पदरुभिमरन्ध्रम् ॥ x. 49. 3-5.

A Paurāṇic देवीपूजा is current in some parts of Bengal. We are indebted to Prof. Satyendra Nath Sen for the following stanzas of this hymn :

कात्यायनकुलोद्भूते सर्वदेवाजसम्भवे ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
महासुरीघनिर्वांसे महादेव-मनीषदे ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
सुरधाधिष्ठिते गौरि महादिसुरवन्दिते ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
चतुर्वर्गप्रदे देवि चतुर्वर्गात्मिके शुभे ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
माहेश्वरि महाप्रभे महामोहविनाशिन ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
राज्यसाम्राज्यप्रदे राजराजिवरप्रिये ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
सर्वशक्तिप्रदे सोमे लवदे सुवर्णप्रिये ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
देवीमूर्त्तिर्देव राजन् पराशर-प्रसीदितम् ।
घटेन समप्रती राजन् पठित्वा फलमाप्नुयान् ॥
देवीमूर्त्तर्वाचसाय घटेन समप्रती यति ।
अभिचाराय भवति फलं यात्रेति विश्वम् ॥

इति श्रीहर-महाप्रभुरावे वृद्धपराशर-शंकादे देवीपूजा समाप्तम् ॥

The prayer in the fifth chapter of the *Caṇḍī* beginning with श्रीदेवी महादेदे is also known as देवीपूजा.

शतपथब्राह्मणम्

Mādhyandina recension 1 8 1

MANUVATSIA-KATHA

Introductory Note

"One special interest in the story lies in the curious points of resemblance and contrast to other Deluge stories. The warning of the Deluge by an animal, the fastening of the ship by a rope, the post diluvian sacrifice, and the marvellous reproduction of men, have all their analogies, but they are not found, as here, in combination, and the towing of the ship by a fish is quite unique. The probability is, therefore, that this legend is of native growth.

"Weber and to a less extent, Muir see in the story a tradition of an original immigration of the race from across the Himalayas. They base their opinion on a rendering over the Northern Mountains. Eggeling, however, renders 'up to' and some writers suppose the story to have originated in an exceptional overflowing of the Ganges. The question is primarily one of textual criticism the choice lying between the reading *abhi dudrata* (Eggeling) and *ati dudrata* (Weber etc.) The chief argument against an originally mythical origin of the story is that here also the tendency is become more and more mythical, and if we reverse this tendency we can easily explain the story as having grown out of an external inundation.

For the different versions of the story the student is referred to the article on Deluge in Hastings' *Encyclopædia of Religion and Ethics*, Vol. IV, from which the above extract has been taken as also to Muir's *Original Sanskrit Texts*, Vol. I pp. 181ff.

For an account of the *Satapatha Brahmana*, see Macdonell's *History of Sanskrit Literature* (pp. 212-16) and *India's Past* (pp. 48-49) and Weber's *Indian Literature*.

MANUMATSYAKATHĀ

1

मनवे ह वै प्रातः । अ॒वने॒ग्यमु॒दकमा॒जङ्गु॒र्यथे॒दं पा॒णिभ्याम॒वने॒-
जना॒याह॒रन्त्ये॒वं त॒स्याव॒नेनि॒जानस्य॒ मत्स्य॑ पा॒णीऽआ॒पेदे॑* ॥१॥

To Manu in the morning they brought water for ablution, exactly as men bring it for washing the hands. As he was washing a fish came into his hands.

हरिस्वामिभाष्यम् । मनवे ह वै । इडायाहणमेतत् । सतेडाया मानवीमिडां^१
देवता वक्तुं 'मानवी पृतपदी मैसावरुणी' [भा० श्रौ० ११७१०] इत्येतानि च
विगदपदानि व्याख्यातुमितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रसक्त एव, किञ्चित्तु
दर्शयाम् । मनवे वैवस्वताय । तादर्थ्ये चतुर्थी^२ । अ॒वने॒ज्यते॒ इत्याद्यनेतेत्य-
वनेत्यम् । अरणे कृत्यम् । आ॒जङ्गुः॑ आनीतवन्तः परिष्कारकाः । यथा इदम्
अधुना पाणिभ्याम् हस्तार्थे^३ अ॒वने॒जनं॑ तस्मै आ॒ह॒रन्ति॒ तथा॑ आजङ्गुः ।

* The Kūṇva recension reads अ॒वने॒ ह वा उ॒दकमा॒जङ्गुः॑ प्रा॒तर॒वने॒ज्यं,
यथे॒दं पा॒णिभ्याम॒वने॒जना॒याह॒रन्ति॑ । तस्य॒ हा॒वने॒नि॒जानस्य॒ मत्स्य॑ पा॒णिभ्या॒पेदे॑ ।

^१ The goddess Idā or Ijā (the daughter of Manu or of man), thinking on and worshipping the gods, she is the wife of Budha and mother of Purūṇavas, in another aspect she is called Mastravarunī, as daughter of Mitra and Varuna (M. W.)

Ida is the sacrificial food "offered between the Pra-yūja and Anu yūja, and consisting of four preparations of-milk, poured into a vessel containing water, and then partially drunk by the priest and sacrificers."

The name gave rise to the legend described here

^२ वि॒षादो॒ने च॒तुर्थी॑ acc to the Vārttika वि॒षाद॒ह॒वमपि॑ च॒त॒र्थम्॒ अपे॒दे॑ referable

^३ अ॒वने॒ ज॒नोया॑ (पा॒णिभ्याम्॒ आ॒जङ्गुः॑ आ॒ने॒ज॒नम्) is also possible

तस्य मनो [अवनेनिजानस्य] प्रक्षालयत मत्स्य पाणी [आपेदे] प्राप्तः ।
भाविनोऽर्थस्य सिद्धयर्थं देवतैव मत्सरूपेणाजगाम ॥

• In the *Satapatha Brahmana* the Udatta stroke is marked with a horizontal stroke below e.g. प्रातः = *pratah* मत्स्य = *matasyah*. When there is a succession of two or more Udattas only the last is marked, e.g. मनसि व वै प्रातः = *Manasi ha vai pratah*. In the case of all independent Vantas the preceding syllable is marked with the Udatta stroke, e.g. अवनेत्यम् = *atanegyam*. For further details see Macdonell's *Vedic Grammar* p. 80.

In our text initial व is written as व् to show that it is *gud* except in the case of mono syllabic nipatas.

एकाक्षरं वकारस्य निपातस्यो यदा भवेत् ।
संदितासो लघुनात पदकासि गुर्वभवेत् ।
वकारस्त्रिविधः शीघ्रो गुर्वर्धुर्लघुत्तरः ।
आदी गुर्वर्धुर्लघौ यदानो च लघुत्तरः ॥

अमोघमन्दिनी मित्रा २६ १० ।

Hence अवने but वै उवाच etc.

Similarly अनुवृत्ता before व व स ह and र is pronounced something like वृ and is written वृ.

अनुसारस्य वृ त्रिंशे च परे । प्रत्याहीर्षी दीर्घाश्च, कथं गुदच । ईश्वरी मित्रा ५ ।

विष्णुहाम सर्वं वद् भूषाम् सुखदयति, अतः द्विधा च राक्षसीवेद ।

मनसि—Dativus Commodi

अवनेत्यम्—formed with वन् from निज to wash preceded by वा.
See p. 210. अवनेत्यम् is formed with वन् वाने दत्तावनेत्यम् ॥
॥ ३ १३ righteousness (ता) । and वृत्तः ॥ (॥) दत्तं पदमवनेत्यम्
—वन्ति राह इति वृत्तिः । अतः पदमवनेत्यम्—वन्ति राह इति वृत्तिः ।
पुंसस्य मयस्य दत्तावनेत्यम् । ईश राह दत्ता वृत्तिः । वा राह इति वृत्तिः ।
वृत्तिः निर्दिष्टः ॥ ३ ॥ ४ दत्तावनेत्यम् दत्ता वृत्तिः । वा राह इति वृत्तिः ।
formed with वन् the initial syllable being formed as to

निजां वपासां शुचौ P 7 4 25 According to western scholars however the form is the intensive present participle The present participle from the simple root which is अदादि आत्मनेपदिन is निजान् Note that h reads अवनेत्य for अवनेत्य

आजङ्—the older form is आजञ्

पाणिभ्याम्—This use of the Dat is analogous to that found in दृश्ये न्यायं (see p 281) शरव इत्यर्थे (see p 383) etc an abstract substantive taking the place of the infinitive V U S, p 315a

पाथौ—h reads पाथिम् probably with a view to avoiding the hiatus आतावेकवचनम् Cf Gk *palame* Lat *palma* open hand

2

स हासौ व्याचसुवाद । विभृहि मा पारयिष्यामि* त्वेति† कस्मान्मा
पारयिष्यसीत्योच्च इमा सर्वा प्रजा निर्वोदा‡ तत्स्वा पारयितास्मीति
॥ कथ ते भृतिरिति ॥२॥

And he spoke unto him these words Mantain me I will deliver thee From what wilt thou deliver me?

A flood shall sweep away all these creatures from that will I deliver thee 'How am I to maintain thee?

स मत्स्य असौ मनवे वाचम् [उवाद] उदितवान् । कीदृशीम् ? विभृहि
पुषान् मा माम् । विभ्रयंम् ? पारयिष्यामि पाठ रसने' [पा० १०।७५]

* पारयितास्मि हे मा h

† h adds स होवाच at the beginning of each speech

‡ पारयितास्मि h § निर्वोदा इति तस्य । h

§ स होवाच—स कथं भाषोऽपीति h

* The B I c1 reads पुषोहि which is probably to be attributed to the ignorance of a ribes

† I evidently रसनेपदि इति अकारण रसन् see to the commentator 13 is matter of fact the root is the causal of पु

रक्षिष्यामि त्वा इति । कस्मात् इति भयहेतुप्रश्नः । वहतीति श्रीघ.
उदकसङ्घातः । स इमाः मारुतवर्ष-निवासिनी [सर्वाः] प्रजाः निर्वाटा निशेषं
वोढा देशान्तरं प्रापयिता । [ततः] उस्माद् भयहेतोः त्वा [पारयिता अस्मि]
पालयितास्मि इति मत्स्यवचः । कथम् इति मनोः प्रश्नः । कथं [ते] तव भूतिः
भरणं पुष्टिः इति ।

चर्च—In the Vedas and Brahmanas चद्, वृ, वच्, वद् meaning to
say (=announce, explain) are construed with the Dative of
person V G S, p 310 c In classical Skt वृ and वद् govern
the acc of person

पारयिष्यामि—Note that K changes the two first futures into
periphrastic futures for the sake of symmetry The periphrastic
future expresses that something will take place at a definite time
to come (e g. इतिर्वै सभा तदोच चागन्ता) or that it will take place with
certainty (e g. श्रीघ इमा सर्वा प्रजा निर्वाटा) As this was often
accompanied by च, it came to be known as वचनो V.G.S, pp 340 9

निर्वाटा—Periphrastic future (वृद्) of निर्वद् In class Skt
निर्वद् is generally used in a metaphorical sense Note that the
Kānva recension reads ऊद् for वृ like the वद् वृ

भूति—K uses the gerundive भव्यं from which we have भाव्या in
class Skt in a specialised sense Cf the use of परिवार in the
sense of 'wife' in modern Bengali Skt bhṛtīh Av boratī, Lat:
fors, Goth: gabauroþs, Arm bard

3

म होवाच । यावदे शुभ्रका भवामो* वक्षी वै मस्तावन्नाद्वा भवत्युत
मत्स्य एव मत्स्यं गिनति कुम्भ्यां मादये विभरामि म यदा तामतित्वर्धाऽ
पय कर्पुं ज्ञात्वा तस्यां मां विभरामि म यदा तामतित्वर्धा पय मा
ममुद्रमभ्यवहरामि तर्हि वाऽपतिनाद्वा भवितामीति ॥३॥

He said, So long as we are small, we are liable to great danger
Even fish devours fish Thou shalt keep me first in a jar
When I outgrow that then thou shalt dig a trench and keep
me in it When I outgrow that, thou shalt carry me away to
the ocean Then I shall be beyond destruction'

चुल्लका, सुद्रका अल्पका । नाद्या इति । गृ निगरणे [धा० ६।१२९] ।
निगिरति । विभरासि । अत्येपणायां 'रिड्ये' लेट् [३।१।७] । विभृयाः अपुष्पीया ।
पुवमेव अन्यबहारासि उपासासै आपसासै इति व्याख्येयानि । अतिर्वर्द्धं अतिरिच्य
वर्धितास्तीति भासे 'रिड्ये' लेट् [३।१।७] इति यदा-योमे लेट् । कर्त्तृ 'सातिका' ।
अतीतो नाद्यान् नासायितुन् इति अतिनाद्य ३३३

चुल्लका—the Prakrit form of चुद्रका. Just as मङ्ग (Bengali भाङ्ग)
is the Prakrit for Skt मद्ग मङ्ग for मद्ग and चङ्ग for चाङ्ग Cf Bengali
चुल्ल in words like चुल्लपितामह चुल्लक ॥ another Prakrit form of
चुद्रक and is found in the *Caraka Saṁhitā* in the sense of 'small
minor

मादा—form like classical ददा and Ved चदा (goad) formed
from the causal of दध with the suffix इत् in the कर्त्तृवाच्य नाद्या
नायकारिण्य AVS ११।३ ७, नाद्याश्च चादिभ्य Uvata, नायकर्वीय पिशाचादिभ्य
Mahidhara under VS २२।११। १२ इन्द्रा नै सर्वा खध सर्वा नाद्या सर्वाणि
रक्षांसनिर्वाचन् KS २२।११। ८

मत्स्या—In the *Nirukta* (१। २७) मत्स्य is derived thus मत्स्या
मधी (=) उदके स्नन्दने, मायने श्लोच मचकायति वा Skt *matsya*, AV
masya (lit 'the wet' from **madca* from *mad* to be wet) मत्स्या
हीनरेतरमचकीरिण Nir १। २७

एत—appears to be used here in the sense of तथाहि According
to Macdonell it means 'also' "Even when preceding a substan-
tive एत seems to refer to the whole statement एत मत्स्य एव मत्स्यान्
मिजति it is also the case that one fish devours another" V G S,
p 223 a

* The *Bibliotheca Indica* ed reads विविध which is on a par
with पुत्रोद.

मत्स्य एव मत्स्य विवर्ति—this appears to be the origin of the मत्स्य-
न्याय of the Nibsastras *Of Mahabhārata* दृष्टयेन्न भवेन्नोके विनयेपुरिमा
प्रजा । अस्मै मत्स्यानिधामत्स्यन् दुर्लभान् वल्लवचरा ॥ १२।१३१० । Curiously
enough the expression मत्स्यन्याय is often used with reference to
Manu मत्स्यन्यायविभूता प्रजा मनु वैवस्वत राजान चक्षिरे । कौटिल्य १।११ ।

गिहति—K has the earlier form गिलति Pāṇini also reads the
root as गृ and prescribes the optional change of र to ख by चक्षि विभाषा
8 2 21 RV shows forms with र only In classical Skt गृ
generally occurs when the root is used in the literal sense of
'swallowing' and र is found when it is used in a metaphorical
sense The original root is *gwer, *gwor, which is found in
Lat vorare 'to devour', carnī vorus 'flesh eating', and Gk
obra 'food, bi brō sko 'I eat', etc

कुम्भाङ्—कुम्भी is the fem of कुम्भ in a diminutive sense लो सान्
काश्मिन्कुम्भादिर्विवक्षापद्ये यद् । *Of* घटी, कलशौ, etc कुम्भीवास originally
meant the contents of a cooking vessel then a bell in which the
wicked are baked like potter's vessels or cooked like the contents
of a cooking vessel Av xumba, Mod Persian xumb, xum
Gk lumbos 'cup', Irish cum 'vase'

विमरसि—2 sing subjunctive present of मृ to bear The form
expected in विमरसि, विमरसि appears to be due to the analogy of
विमरसि, etc Note that K changes the subjunctive into the
imperative विमरसि In B. the 2 pers subj is used only when the
speaker makes a condition or gives a direction relating to the (not
immediate) future V G S, p 353 The subjunctive forms of मृ
(आदि) will be P. मरानि or मरान्, मरान्, मरान्, मरानि or मरान्, मरान्,
मरान्, मरानि or मरान्, मरान् मरान्, A मरानि or मरान्, मरानि, मरान्, मरान् or
मरान्, मरान्, मरान्, मरान्, मरान्, मरान्, मरान्

चक्षिष्ये—1 sing. pres. subjunctive ॥ १३ ॥

चक्षिष्यसि—2 sing. pres. subj. of चक्षि चक्ष

क्षरं—from क्षृ to plough. Av. kšrā arable land, Skt क्षरं
ploughs, Av kšrānti. The suffix is च as in चक्षु dish, चक्षु body.

वधू bride etc कर्षू खात्वा occurs again in xiii 83 10 where Haris-
sāmīn explains कर्षम् as यतम् 'furrow' or 'trench'

खात्वा—Alt form खनिता.

4

ग॒ख॒द्व॒ भ॒य॒ऽआ॒स । स॒ हि॒ ज्ये॒ष्ठं॒ वर्ध॑ते॒*ऽये॒ति॒थी॑*॒ समां॒ तदी॑च
आ॒ग॒न्ता॒ त॒न्मा॒ ना॒वमु॒प॒क॒ल्पो॒पासा॑सै॒ स॒ औ॒घ॒ उ॒त्थि॑ते॒ ना॒वमा॒प॒द्या॑सै
त॒त॒स्त्वा॒ पा॒रयि॑ता॒स्मी॒ति॒ ॥४॥

Straightway he became a large fish; for he waxes to the utmost. He said, 'Now in such and such a year the flood will come, thou shalt therefore construct a ship and wait expectantly for me. Thou shalt embark the ship when the flood rises and I shall ferry thee across.'

ग॒ख॒द्व॒भ॒यो॒ऽस॒ साम॒र्थात् क्षि॒प्रव॑चनः । भ॒य॒. म॒हाम॑त्यः क्षि॒प्रमे॒व
म॒हाम॑त्यो॒ऽआ॒वर्त॑तेत्यर्थः । अथ कस्मात् स शीघ्रमेव महामत्यः संयुक्तः । हि
यस्मात् सः ज्येष्ठं बृहत्तमं वर्धते । सर्वे एव हि जलचरा अतिशयेन वर्धन्ते,
स तु मात्स्यत्वादेनाष्ट्वाच्च बृहत्तमं वर्धते इति ध्रुतिवचनम् । अघेतिथीम् इति
मात्स्यवचनम् । अयमपि समुद्रम् अभ्यवहते (?) । इतिथीम् इत्यभिनयः तेन संख्येयां
समा वर्शितवान् । इयतीनां दशाना द्वादशाना वा पूरणी इतिथी । इदम
इशादेशश्छान्दस, द्विषान् ङीष् । इत्यत्वस्तिथयो यस्या सा इतिथीति केषुचित्
कोपेषु । तेष्वपि इयतिथीं यावतिथीं तावतिथीम् इति प्राप्ते छान्दसो
यशब्दवशब्दलोपः । समा सवत्सरः तां समा समायामित्यर्थः । तत् स इति ।

* स होवाघेतिथी, वै समाभीच आगतेति ह.

† Either स or इति should be dropped. तदीच cannot be regarded as a compd because both तन and औच are accented. h. drops this तन्

लिङ्गव्यत्ययः । स पूर्वोक्त औघः आगन्ता तत् तदा नावम् उपकल्प्य [मा]
माम् उपासासै उपासीथा । औघे च उच्यते तां नावम् त्वम् आपदासै
आरोहेरित्यर्थः ॥

यद्यत्—See p 190 यद्यत् इ—at once, forthwith

अय—Etymology obscure (A G I 163) It is found in the
Bengali expression भक्तमारि भक्तमार in Hindi means a fisherman
(lit one who kills fish) As fish tastes as insipid as paper in
places like Benares भक्तमारि means any idle and useless under-
taking In a similar way रोष becomes रोष् in Bengali In the
Brahmanas jasa- means 'an aquatic animal' and jhasa 'a large
fish' See *Calcutta Oriental Journal*, Vol II, pp 97, 100

वास—one of the Vedic forms used by Kalidasa and others
नावम् उपासाय इवास यद्, Ku 34

इतिथोम्, इतिथोम्, ततिथोम्—"The suffix थ् forms a few ordinals
from cardinals, and adjectives from pronominal stems with a
general numerical sense" *Vedic Grammar*, p 189 इतिथोम्—
so-manieth इतिथोम्—how-manieth, ततिथोम्—so-manieth

समाम्—originally 'summer' then, by synecdoche, year Skt
एवम् in this year Av ham summer, Arm am year amam
summer In the older language समा was declined in all numbers
C/ Panini समां समां विजायते, 5 2 12 Temporal Acc for the Loc.
C/ यो च राज्ञोमजायेया AB xxix 1

औघ—from आ वृ with the suffix घञ् औघ is from अव
उपासासै, अवपासासै—The middle ending for the subjunctive
2 ending ३३ से in RV In IV and the Brāhmanas, however, से
is used beside से

5

तमेवं भूत्वा समुद्रमभ्यवजहार । स यतिर्यो नित्यमां परिदिदेम
इतिथोम्, समा नावमुपकल्प्योपासासै स औघ उच्यते नावमापेदे

• तं तथा—A B omits तम् : तद्वत् नावमुपकल्प्योपासासै परिदिदेम K

तस्य मत्स्य उपन्यासुषुवे *तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिसुमीच तेनैतमुत्तरं
गिरिमतिदुद्रावः† ॥५॥

Having reared it in this way he took it down to the sea. [And] in the very year which the fish had pointed out to him he prepared a ship and waited expectantly. When the flood had risen he stepped into the ship. The fish (then) swam up to him, (and) he tied the rope of the ship to its horn. By that means he crossed over to the northern mountain.

यावत्तीनां पूरणीं यतिथीम् परिदिदेश परिदिष्टवान् आप्यातवान् ततिथीं
सायंतीनां पूरणीं समान् नावम् उपकल्प्य मत्स्यम् अपासितवान् । श्रीघे च उच्यते
नावम् अधिकृतः तं च मनु सः मत्स्य. उप समीपे [नि] नीचैः एतमुपकल्प्यम् (१)
इति सम्बन्धः । आपुष्पवे आगतः । तस्य मत्स्यस्य शृङ्गे भवितव्यतयैव निष्पादिते
नाव पाशं प्रतिबद्धवान् । तेन पाशेन सह मत्स्यः एतम् उत्तरं गिरिम्
हिमवन्तम् [अतिदुद्राव] अधिक्राम ॥

उपासाचक्षे—चाम् 'to sit' with उप 'near' means to sit by expectantly, to sit waiting for. In classical Skt it is used in the sense of to sit by (in sign of readiness to serve), i.e., to serve, to worship.

Since this perfect has been formed not directly but with the help of an auxiliary (by a 'periphrasis') it is known as the periphrastic perfect. Only one instance of the periphrastic

* तस्य नावः पाशं शृङ्गे प्रतिसुमाच K

† The Kanva recension reads अतिदुद्राव and Harisvamin's synonym अचिजनाम would appear to show that he also read अतिदुद्राव. But the stroke below the syllable containing अ clearly shows that that the correct reading is अति for the अ of अति is accented, whereas in the case of अति it is the इ that is accented. निपाता आदुद्रावा । उपपश्यामिदम् ।

perfect has been found in the metrical portion of the *Saṁhitās*¹; hence Pāṇini, following the principle न वा एकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति inserts the reservation चमन्ते in his rule कास्त्रुत्वादिनामन्ते विति 3. 1. 35. The first element is the Acc. sing. of a fem. verbal noun in चा and is, as a rule, accented. Only a very few cases of the periphrastic perfect with चस् occurs in the older language, hence Pāṇini mentions only कृञ् in his rule कृञातुप्रयुज्यते विति iii. 1. 40.

चायेदे—चा-पठ् 'to step into', then esp. to step into trouble.

चभ्यवजहार—3 sing. perfect of चनि-चक-ह. Older form *जभार. चक-ह to carry down, चभ्यव-ह to carry down completely. In classical Skt. the sense is that of carrying down the throat, i e., eating

चपन्नायुज्यते—3 sing. perfect of यु 'to float' with उप (near), नि (down), चा (completely)—to swim near.

प्रतिमुनोच—fastened on, from मुच् 'to release' and प्रति 'in reversed direction, to, towards'.

पामम्—from पम् to fasten. पम् is derived from this root.

6

स होवाचापौषं वै त्वा ऋक्षे नावं प्रतिवध्नीष्य तं तु त्वा मा
गिरौ सन्तमुदकमन्तर्द्वेक्षीयावद्यावदुदकं समवायात्तावत्तावदन्व-
सर्पासीति स ह तावत्तावदेवान्ववससर्प्य तदप्येतदुत्तरस्य गिरिर्मनोरव-
सर्प्यमिच्छीषी ह ताः सर्वाः प्रजा निश्वाहायेह मनुरेवैकाः
परिशिशिषे ॥१॥

¹ मनुस्मृत्यासीद् स प्रवेता चतुर् विद्वन्मो नमसाश्चकार AV. xvin 2. 27
The commentator merely says —कास्त्रुत्वादिनाम्-प्रत्ययः कृञोऽनुप्रयोगश्च ।

* प्र मा सुधेयस्य हृषे नाव प्रवध्नीष्य ना तु त्वा...द्वेक्षीया त्वा विदासीद् । K. .

† स ह मनुजान्ववससर्प्यं । तदाप्येतद्वेक्षीयस्य गिरिर्मनोरवसर्प्यमिति तदीय
इमाः सर्वाः प्रजा निश्वाहायेह मनुरेवैकाः—K.

And he said, I have ferried thee across Bind the ship securely to a tree, but let not the water cut across thee while thou art on the mountain As the water subsides gradually thou shalt slide down And he slid down accordingly, and hence the slope of the northern mountain is called Manu's descent The flood swept away all those creatures and Manu alone remained here

स होवाच । मत्स्यवचनम्—अपीपरं वै त्वा पाकितवानसि त्वाम् ।
अनुनास वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व । विद्यापरम्—गिरौ सन्तं त्वा त्वाम् उदकम्
मा अन्तर्ह्वेत्सीत् उद्देशमर्थं मित्वा पृथगकार्षीत् । इदम् अस्मादेशादित्यर्थः ।
अथ पुनस्तां नावं धिनत्ति ? यावद् यावद् अञ्चनः उदकं समवायात् एकीभावात्
अथ अथ अयात् गच्छेत् अवतरेदित्यर्थः । तावत्तावत् त्वमपि सद्योदकम् अनु
अवसर्पसि अवतरे । स. मनुः प्राप्ते काले तावत् तावत् एव [अन्ववसर्प]
अन्ववसृष्टः । येन च तस्मिन्ना मनुरवसृष्टः तद् अद्यत्वे अपि एतद् उत्तरम्
गिरि मनोरवसर्पणम् इति आहुरिति शेषः । अवसृष्टोऽनेनेत्यवसर्पणम् ॥

अपीपरम्—1 sing red aor of the causal of पृ 'to pass

अन्तर्ह्वेत्सीत्—3 sing s aor injunctive of अन्तर हिद् "अन्तर्यदल
रिवेतानाचार्य शाकटायन । उपसर्गान् क्रियायोगान्नेने ते तु यवोऽधिष्ठा ॥ B D 11 95.

प्रतिबध्नीष्व—बन्ध् 18 उभयपदिन् in Vedic literature इति बन्ध् means
'to tie to, to fasten', in Ātm to fasten something of one's own.
Then प्रति बन्ध् came to mean 'to exclude to cut off' as in प्रतिबध्नाति हि
श्रेय पूष्यपूषान्धत्तिकम् Raghu I 79.

समवायात्—3 sing subj of सम् यव इ lit 'go down together'
The normal form सम्वायत् is found in K.

अन्ववसर्पसि—2 sing subjunctive present of अनु यव सृज 'slide
down gradually'

निरवाह—निर् वृक् means 'to carry off'

ईशोपनिषत्

The *Isopanishad* forms the fortieth and last chapter of the *Vajasaneyi Samhitā*. Like the *Kenopanishad* it derives its name from the first word *इमं*. It is the shortest of the Upanishads containing as it does 18 stanzas only, even as the *Brhadaranyaka* is the longest. "It is about contemporaneous with the latest parts of the *Brhadāranyaka* is more developed in many points than the *Kathaka*, but seems to be older than the *Śvetasvatara*. Its leading motive is to contrast him who knows himself to be the same as the *Ātman* with him who does not possess true knowledge. It affords an excellent survey of the fundamental doctrines of the Vedāntic philosophy (MACDONELL, *A History of Sanskrit Literature*, p. 236)

Otto Wecker made an exhaustive investigation into all the varying uses of the six oblique cases in the Upanishads and one important result of the investigation was the following conjectural chronological order and grouping of the principal Upanishads relative to the great grammarian Pāṇini: our Group I, the earliest *Brhadaranyaka*, *Chandogya* and *Kaushitaki*; Group II, also pre Pāṇinian, *Ītareya*, *Taittiriya* and *Katha*; Group III, possibly pre Pāṇinian *Kena* and *Īśa*; Group IV post Pāṇinian *Śvetasvatara* and *Maitrayani* (HOUZE *The Thirteen Principal Upanishads*)

'No knowledge without virtue may possibly be the thesis propounded in the conclusion of the *Kena Upanishad*, yet it is the *Īśa Upanishad* that first deliberately teaches the *samuccaya* doctrine. The importance, however, of this precious little text for the history of Indian thought is still greater in that it is also the first gospel of that *karma yoga* which is often erroneously believed to have appeared with the *Bhagavad Gita* only.' Schrader in *Indian Antiquary*, LXII 205

1

ॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ॥१॥

Enveloped by the Lord must be This All—each thing that moves on earth. With that renounced enjoy thyself. Covet not the wealth of any one.

शाङ्खर-भाष्यम् । ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ताः, तेषामकर्म-
शेषस्या'त्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वेकत्व-
नित्यत्वाशरीरत्वमवर्गगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरूप्येतेति युक्त एवैषां
कर्मस्वविनियोगः । न ह्येवंलक्ष्यगमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं विकार्यमाप्यं
संस्कार्यं कर्तृभोक्तरूपं वा येन कर्मशेषता स्यात् । सर्वांसात्मनिपदामात्म-
याथात्म्य निरूपणेनैवोपक्षयात्, गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मादात्मनो-
ऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि चाशुद्धत्वपापविद्धत्वादि चोपादांश्च लोकबुद्धिसिद्धं,
कर्माणि विहितानि । 'यो हि कर्मफलमार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना
च द्विजातिरहं न कणत्वकुञ्जत्वाद्यनधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते
सोऽधिक्रियते कर्मसु' इति ह्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो
याथात्म्यप्रकाशनेनात्मविषयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्म-

¹ अकर्मशेषः—अकर्मादृश्यः । 'यः परलोपकानि वर्तते स' शेषः' Sabara on M. S. iii 1, 2

² किञ्च यः कर्मशेषः स उत्पाद्यो दृष्टो यथा प्ररीटानादि । विकार्यः सीमादिः । आत्मो मत्तादिः । संस्कार्यो व्रीक्षादिः । आनन्दविदिः ।

³ उपनिषदात्मयायाव्यविज्ञानवत् इत्यत्र एव कर्मकाण्डाभावात् । यथा न हि स्यात् सर्वां भूतानां निषेधमात्रनिवृत्त्यवत् इत्यत्र एव श्रेयादिविज्ञानाभावात् । यथा च तीव्रश्रीवाक्यानां प्रत्येव श्रेयादिविधिमात्रात् तथा मिथ्यात्वदर्शनं प्रत्येव कर्मविधिमात्रात्मित्यर्थः । आ

⁴ अशुद्धत्वापापविद्धत्वादि—अशुद्धत्वपापविद्धत्वादि—A., Bish

⁵ कायकुञ्जत्वादि—A., कायत्वकुञ्जत्वादि V.

विच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति । इत्येवमुक्ताधिकार्यभिधेय-
सम्बन्धप्रयोजनान्मन्त्रान् संक्षेपतो व्याख्यास्योमः ।

ईशा वासमित्यादि । ईशा ईष्टे इतीट् तेन ईशा । ईशिता परमेश्वरः
परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन् प्रत्यगात्मतया, तेन
स्वेन रूपेणात्मना ईशा वास्यम् आच्छादनीयम् । किम् ? इदं सर्वं यत्
किञ्च यत्किञ्चित् जगत्यां पृथिव्यां जगत् तत् सर्वं स्वेनात्मनेशेन प्रत्यगात्म-
तया 'अहमेवेदं सर्वम्' इति परमार्थसत्यरूपेणानुत्तमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं
स्वेन परमात्मना । यथा चन्दनागुर्वादेरुदकादिसम्बन्धजल्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं
तत्स्वरूपनिर्घर्षणेनाच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन, तद्वदेव हि स्वात्मन्यभ्यस्तं
स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरक्षणं जगत् इतरूपं जगत्यां पृथिव्याम् ।
जगत्यामितुप्ररक्षणार्थत्वात् सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्म-
भावनाया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरात्मभावनाया युक्तस्य पुत्राद्येपणाद्यसङ्गास
एवाधिकारो न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो
वा मृत्यो वात्मसम्बन्धिताया अभावादात्मानं पालयति, अतस्त्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः ।
वा भुञ्जीयाः पालयेथाः । एवं त्यक्तं पणस्त्वं मा गृधः गृध्रिमाकाङ्क्षा मा
कार्पाधंनविषयाम् । कस्यस्वित् धनं कस्यचित् परस्व स्वस्व वा धनं मा काङ्क्षी-
रित्यर्थः । स्वित्यनर्को निपातः । अथवा मा गृधः । कस्मात् ? कस्य
स्विन्नम् इत्याक्षेपार्थः । न कस्यचिद्वन्नमस्ति वेदं गृह्येत । आत्मैवेदं सर्व-
मितीश्वरभावनाया सर्वं त्यक्तम्, अत आत्मन एवेदं सर्वम् आत्मैव च सर्वम्, अतो
मिष्याविषयो गृध्रि मा कार्पा रित्यर्थः ॥१॥

उपनिषत् is explained thus in the introduction to the Kaṭhopa-
niṣad-bhāṣya: मदीर्घातीर्चिंशरचनस्यसादनादहंस्त्वं परिपूर्णं हि प्रत्यक्षम् इदम् 'उप

1 विच्छित्ति is used in Alambkāra-literature in a different sense.

2 एधि is not met with in classical Sanskrit. Probably the great Ācārya was thinking of न जीविने नपथे वा एधि इतीतिरिति (quoted under the next stanza).

विषत् इति। उपनिषच्छब्देन च व्याख्यानसितवन्प्रतिपादयेद्यस्तुविषया विदीक्षते। केन पुनरर्थयोगेन उपनिषच्छब्देन विदीक्षत इत्युच्यते। ये क्षुमुषवो दृष्टानुस्रविकविषयश्चिदा-
सक्त उपनिषच्छब्दायां नृत्यमाचलवर्णा विद्याम् 'उप'स्य उपपन्नं तन्निष्ठतया 'नि'श्रुतेन
शौलवनि तेषामविद्यादेः ससारबीजस्य 'विसरणात्' हिसनाद विनाशनात् इत्यर्थयोगेन विद्या
'उपनिषत्' इत्युच्यते। Similarly in the Mundakopanisadbhāṣya we
find य इतो ब्रह्मविद्यामुपपन्नव्याख्यानं च द्वावपिपुर सरा सन्त, अविद्यादिससारकारण
वाक्यम् असादयति विनाशयति इत्युपनिषत्।

वाक्यम्—Gerundive of the causal of वस वाच्यत्वेन [वा° २११]। "सर्वे
जगत् परमात्मनि श्रोत च श्रोत च इति विभाव्यम्। 'Or, 'वावाक्यम्—to be inhabited
by the Lord : c, to be looked at as the Lord's abode' Schrader

जगत्वा जगत्—C) जगत्वा जायते जगत्। मङ्गलं प्राणि° २०२।

तेन त्यजेत्—Instrumental Absolute तेन अनेन सर्वेषां 'त्यज्जानं त्यज्जस
स्वामिसुखमेव Uvata It is because of the spirit of renunciation of
the Brahmanes that Manu wrote सर्वे स ब्राह्मणस्येदं यत् किञ्चिन्नमोदतम्

यानुयस्यात् ब्राह्मणस्य भुञ्जते होतरे जना ॥ (100 101)

भुञ्जीथा—यानुयथा S वाक्यान्मिति द्वे save yourself सञ्चारिण
धरोत्तरधारकोपपुत्रकौपीनाच्छादनमिच्छाजनार्दित्यतिरिक्तैर्द्वय कश्चिद् द्रव्यपरिषेदं राजसेत्
प्राप्तिं तन्निरीक्षे यद् क'च । But भुञ्ज is Atm in this sense So Uvata
Mah and others explain भोगननुभवे

तेन त्यजेत् भुञ्जीथा—विश्रामयत् By renouncing the world and
all the enjoyments that it stands for we gain true enjoyment

ग्रह—2 sing root aor conjunctive of ग्रह् 'to be greedy
C/ 'चरेत्' द्वीप् p 325 For ग्रह see p 302

कलसिद्धम्—तिद् imparts an indefinite sense to the interrogative
in माता पुत्रस्य चरत कलसि RV x 34 10 So we can translate
Do not hanker after the wealth of any one It is generally
used with an interrogative pronoun or adverb which it emphasizes
so we may also translate 'to whom, pray, doth wealth belong?
C/ the Bengali expression दुनिष्टा जाय which also admits of two
constructions—दुनिष्टा जाय and दुनिष्टा जाय For द्वि see p 316

'Moral life is a God-centred life, a life of passionate love
and enthusiasm for humanity, of seeking the infinite through
the finite, and not a mere selfish adventure for small ends'
RADHAKRISHNAN, *The Philosophy of the Upanishads*, p 89

2

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

Only performing works here, one should desire to live a hundred years. While thus you (live) there is no way but this. Action cleaves not to man.

पूर्वमात्मविदः पुत्राघेष्णासयसङ्गासेनात्मज्ञाननिष्ठतयात्मा रक्षितव्य इत्येव वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मज्ञतयात्मग्रहणायाश्चकस्येदमुपदिशति मन्त्रः—कुर्वन्नेवेति । कुर्वन् एव निर्वन्तयन्नेव इह कर्माणि अग्निहोत्रादीनि जिजीविषेत् भवतम् शतरुंख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावद्दि पुरुषस्य परमायुर्निरूपितम् । तथा च प्राप्तानुवादेन यजिजीविषेच्छतं वर्षाणि सत् कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते । एवम् एवंप्रकारेण त्वयि जिजीविषति नरे नरमातामिमामिति इतः एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वन्तो वर्तमानात् प्रकारात् अन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः । अतः शास्त्रेण विहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । कथं पुनरिदमवगम्यते—पूर्वेण मन्त्रेण सङ्गासिनो ज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशब्दस्य कर्मनिष्ठेति ? उच्यते । ज्ञानकर्मणोर्विशेषं पर्वतवदकम्प्यं यथोक्तं न स्मरति किम् ? इहाप्युक्तं यो हि जिजीविषेत् स कर्म कुर्वन् । 'ईशा वासमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इति च । 'न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियात्' इति च पदम् । 'ततो न पुनरेयात्' इति । सङ्गासनात्सनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । 'इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरी भवतः । क्रियापथश्चैव पुरस्तात्

१ यतापूर्वं पुरुषः AB vii. 7.

* पुनरियात् all except V.

† आनन्दबिम्बिता

२ Cf. Bhāṣya on BU. ii. 4. 1 सर्वक्रियाकारकफलोपमदंष्ट्रपादा य

विधायी सत्यां सद्यः कार्यकारिण्याश्च अनुपपत्तिश्चतस्य विरोधभेदे विद्यतः, आनन्दबाणः च तैम
युतम् । कर्मविद्यासङ्गतयोः विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिज्ञावर्तने विरोधः ।

यदिदं वेदवचनं कुर्वन्नेव भवति च ।

तां वति विद्यायां तां तां च न लिप्यते कर्मणा ॥

सन्न्यासश्चोत्तरेण निवृत्तिमार्गेणैषणास्तयस्य त्यागः ।' तयो सन्न्यासपथ एवाति-
रेचयति । 'न्यास इवात्यरेचयत्' [तै' आ° १०।७८] इति च तैत्तिरीयके । 'द्वाविमावथ
पन्थानौ यत्र वेदः प्रतिष्ठितः । प्रवृत्तिरक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभाषितः' ॥
[महा शान्ति २४०।६] इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण
भगवता । विभागं चानयोर्दशं विधायाम् ॥२॥

' The Upanisads do not ask us to renounce life, do not taboo
desires as such The essence of ethical life is not the sublation
of the will The false asceticism which regards life as a dream
and the world as an illusion is foreign to the prevailing tone of
the Upanisads A healthy joy in the life of the world pervades
the atmosphere To retire from the world is to despair of
humanity and confess the discomfiture of God "Only per-
forming works one should desire to live a hundred years"
There is no call to forsake the world, but only to give up the
dream of its separate reality We are asked to pierce behind
the veil realise the presence of God in the world of nature and

एतद्दे श्रीगुमिच्छामि तद्वदाम् प्रसीदतु मे ।

एतादर्थोऽयमेवैष्ये वर्तेते प्रतिज्ञयत ॥ [महा° शान्ति° २४०।१ २]

इत्येव वृत्त्य प्रतिवचनेन—

कर्मणा बध्यते जगुर्बिन्द्या च विमुच्यते ।

तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतः पारदर्शिनः ॥ [महा° शान्ति° २४०।३]

इत्येवमादिविरोधं प्रदर्शितः ।

* V rightly omits एतदेव निवृत्तिमार्गेणैषणास्तयस्य त्यागः which explains
सन्न्यास, and is probably a reader's note Cf Gitābhāṣya ॥ ३॥
तथाच पुत्रायाह भगवान् व्यास —द्वाविमावथ पन्थानावित्यादि. तथाच क्रियापथं पुरस्तात्
पश्चात् सन्न्यासहेति । Anandabhaṭṭa also says क्रियापथं पुरस्तात् सन्न्यासपथः ।

१ अतिरेचयति अवाप्यतिमानिति । त्यागः सन्न्यास एव एव सर्वत्रचि अत्यरेचयत्
अतिमानयत् ।

१ Mah Mibh reads निवृत्तौ च सुभाषितः . Anandāśrama MBS
show निवृत्तौ च विवक्षितः, निवृत्तिर विवक्षित (V), निवृत्तौ वेद भाषित and A
reads निवृत्तं विवक्षित where निवृत्त, evidently means निवृत्तिपथः.

society. We are to renounce the world in its immediacy, break with its outward appearance, but redeem it for God and make it express the divinity within us and within it. The Upaniṣad conception of the world is a direct challenge to the spiritual activity of man. A philosophy of resignation, an ascetic code of ethics, and a temper of languid world-weariness are an insult to the Creator of the universe, a sin against ourselves and the world which has a claim on us. The Upaniṣads believe in God, and so believe in the world as well." RADHAKRISHNAN, *The Philosophy of the Upanishads*, p. 95.

So long as we perform selfish work we are subject to the law of bondage, when we perform disinterested work we reach freedom. "While thus you live there is no way by which Karma clings to you." What binds us to the chain of birth and death is not action as such but selfish action. *Ibid.*, p. 121-22.

‘क्षि’—is detrimental to the metre and appears to have crept into the text from a gloss. Schrader (*Indian Antiquary*, Vol. LXII, p. 200) thinks otherwise.

न कर्म लिप्यते नरे—सुखार्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते । *Mat.* *O/*. लिप्यते न न पादेन पक्षपदलिप्यच्छा । In English we generally speak of water gliding off the duck's back

सुखमूलादिमी मन्वी । निष्कृत्योरेव व्याख्यानम् । मङ्गरानन्दः ।

3

असुर्या* नाम ते लोका अन्धेन तमसाहताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महन्ता जनाः ॥३॥

To the asuras belong those regions enveloped in blinding darkness. To them, departing from this world, go the men who kill the self.

* Some read अदृष्ट.

अभेदानीमविद्वन्निन्दार्योऽयं मन्त्र आरभ्यते—असुर्याः परमात्मभावमद्वय-
मपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः, तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम। नामशब्दोऽनर्थको
निपातः। ते लोकाः कर्मफलानि लोभ्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते एषु इति
जन्मानि। अन्धेन अदर्शनात्मकेन ज्ञानेन तमसा आहृताः आच्छादिताः तान्
स्थावरान्ताम्, प्रेत्य त्यक्त्वा इमं देहम्, अभिगच्छन्ति “यथाकर्म यथाश्रुतम्”।
ये के चात्महनः। आत्मानं मन्तीत्यस्महनः। के ते जनाः? येऽविद्वांसः।
कथं त आत्मानं नित्यं हिंसन्ति? अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात्।
विद्यमानस्यात्मनो यत् कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं तत् हतस्येव तिरोभूतं
भवतीति प्राकृताविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते। तेन ह्यात्महननदोषेण
संसरन्ति ते ॥३॥

“This stanza is connected, by way of contrast, with stanza 3 (note the *tu*). The intervening two stanzas (4 and 5), with other metres, are consequently quotations and may have been interpolated by a later hand.” Schrader.

असुर्याः—The word is derived from असुर with यत्. As असुर (Av. *ahura*) is used in the sense of the divine spirit in the oldest language, असुर्य generally means divine dominion in RV. From expressions like असुराः अदेवाः viii. 85. 9 असुर came to be regarded by popular etymology as a compd. of नञ् and सुर, thus giving rise to the word सुर which came to be used in the sense of God (cf. विश्व). Then असुर्य came to mean the dominion of the demons, owned by the demons. Pāṇini's rule is असुरस्य ध्वम् 4 4. 123. असुर्य is the opposite of देव्य. Cf. TB. i 2.6.7 देव्यो वे षर्षो ब्राह्मणः। असुर्यः शूद्रः।

अमेन—अमे is used as an adj. to तनः even in RV. cf. सो अमे चित् तमसि ज्योतिर्विदम् अदत्तान् भी अमस्मिन् सतो i. 100. 8. Let Indra accom-

* पञ्च omitted in all, but is absolutely essential. See छिन्ति.

† This is from Kaṭha U. ii. 2. 7८ क्षेत्रज्ञो ब्रह्मणे यदौत्तराय शक्तिः।
आपन्नस्य भुसंयति दद्यात्तं यदाहुतम् ॥

panied by the Maruts come to our help, finding light in the blinding darkness. Yaska says in Nir १ 1 तमोऽप्यन्व उच्यते नाधिन् ध्यान भवति । न दर्शनम् चक्षुःशब्द इत्यभिप्रायते । (तमोऽप्यन्व उच्यते । किं कारणम् ? नाधिन् ध्यान दर्शनं कृतं भवति । किं कारणम् ? चक्षुषो दृष्टिनिरोधान् । लौकिका अपि दर्शननिरोधे सति चक्षुःशब्द इत्यभिप्रायते । Durgā)

प्रेत्य—is generally used in the sense of having gone over to the other world 'after death

य को च—whoever cf यस्य कस्य सरोर्मूलं यन केनापि निशितम् । यस्मै कस्यै प्रदातव्यं यदा तथा भविष्यति ॥

आत्मज्ञान—class आत्मप्राप्तिन The scope of Pāṇini's rule नृप्रभृच इवेति कृिप ३ ३ 121 is restricted in various ways

Uhavabbuṭi alludes to this stanza in his *Uttaracarita* चक्षुःशब्द तासिन्वा चक्षुः(सु)धा नाम त लीलाख्येय प्रतिविधीयते य आत्मप्राप्तिन इत्येवमवयवा मन्त्रने (Act IV)

With this stanza may be compared *Gita* xiii 28 समं यद्गन् हि सर्वत्र समवस्थितमौन्दरम् । न द्विन्दुशक्तमात्मानं तस्यै याति परां गतिम् ॥

The idea of godhead is connected with light and the idea of the demons is naturally connected with darkness blinding darkness, because the demon's life is only a brief blind process in which no whence or whither is discerned because the demons are intellectually blind

This stanza inculcates the necessity of transcending our individuality and cultivating personality which is essentially universal

4

अनेजदेक मनसो जवीयो

नेनद् देवा प्राप्नुवन् पूर्वमर्पत् ।

तदावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्

तस्मिन्नपो मातरिग्या दधाति ॥४॥

Immoving one swifter than mind—the gods failed to overtake it speeding on before them Standing still it outstrips

the others running. Herein doth Mātariśvan place the [primeval] waters.

यस्यात्मनो हननाद्विद्वांसः संसरन्ति *तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्ते†
नात्महनः । तत् कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—अनेजदिति । अनेजत् न
यजत् । एजृ कम्पे [धा० १।२३१] । कम्पवं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिः तद्वर्जितं
मर्वदैकरूपमित्यर्थः । 'तच्चैकं सर्वभूतेषु' । मनसः संकल्पादिलक्षणात्
जवीयः जववत्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते—ध्रुवं निखलमिदं मनसो जवीय इति
च ? नैष दोषः, निरुपाप्युपाधिमत्त्वेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन स्वेन
रूपेणोच्यते—अनेजदेकमिति । मनसोऽन्तःकरणस्य संकल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनु-
वर्तनादिह देहस्यस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरगमनं संकल्पेन क्षणमावाद्भवतीत्यतो
मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन् मनसि ब्रह्मलोकादीन् द्रुतं गच्छति सति
अपमं प्राप्त इवात्मचैतन्यावभासो गृह्यते, अतो मनसो जवीय इत्याह । †न एनत्
देवाः द्योतनादेवाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि, [एनत्] एतत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन्
न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवीयः, मनोऽप्यापारव्यवहितत्वादाभासमात्रमप्यात्मनो
नैव देवानां विषयीभवति । यस्माज्जयनात्मनसोऽपि पूर्वमप्यत् पूर्वमेव गतम् ।
अप्येवमपि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन
निरुपाधिकेन स्वरूपेणविक्रियमेव सद् उपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीव
भविष्येकिनां भूतानामनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह—तत् धावतः
द्रुतं गच्छतः अन्यान् आत्मविलक्षणां मनोयामिन्द्रियप्रभृतीन् अत्येति अतीत्य
गच्छतीव । इयार्थं स्वयमेव दर्शयति—तिष्ठत् इति । स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः ।
तस्मिन्मात्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे अयति
गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्वप्राणभूतक्रियात्मकः, यदावयाणि कार्यकारणजातानि

* Should we drop the मन् ?

† V. मृचने न वाच्यम्; A.

‡ Either drop this or read इत्याह—नेमहे वा इति ।

§ अत्र reminds one of अणविसादी अचरी इत्यादि m. 10.

यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च, यत्सूत्र^१संज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितुं^२ स मातरिधा ।
 अप कर्माणि प्राणिनां चेष्टाक्षणानि । अन्यादित्यपञ्चन्यादीनां ज्वलन-दहन-
 प्रकाशाभिवर्णनाविष्टक्षणानि दधाति विमज्जतीत्यर्थः^३ । धारयतीति वा ।
 'भीषास्माद्वात पवते' [ते^४ उ^५ २।४।१] इत्यादि-श्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्य-
 कारणादिविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदमूले सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥१॥

All sorts of contradictory statements are often made of the Ātman. The absolute is not in space which is expressed by the assertion that it is infinitely large and infinitely small. The absolute is not in time hence it appears as above the three times independent of the past and the future on the one hand it is of infinite duration but at the same time it is of the instantaneous character of the flash of the lightning or the swift rush of thought' (KEITU p 522) Cf. Kumara II 15

तन्निव दम्ब होता च भोग्य भोक्ता च शश्वत ।
 वैद्यश्च वैदिता चासि ध्याता ध्येयश्च यत् परम् ॥

एनेन्न—एन by itself is generally Par in Vedic literature though एष एन् is used as Ātm. In the *Nighantu* एनति is mentioned in the list of अतिकर्मक roots. But एन् has become exclusive by Ātm in classical Sanskrit.

मनसो जवीय—The idea is common from RV downwards Cf. यो वामश्विना मनसो जवीयान् RV. 1. 117. 2 यो मर्त्यान् मनसो जवीयान् Ib. 1. 118. 1 यस्ते रथो मनसो जवीयान् x 112. 2 मनसोऽप्यावतर यव Kirat xiv 22 सह पृथक् च विनष्टा Ib. xiv 27 * (Cf. also Cowper How fleet is a glance of the mind!)

^१ वायुं गीतम तत् सूत्रम् । वायुना च जलमग्नेचाय च साक परम भोक सर्वाणि च भूतानि मन्दूयानि मयन्ति । BU in 7. 2

^२ 'एष संविद्धश्च एषा भोक्तानामवशेदाय' BU xv 4. 22

^३ In several other passages also Bharavi uses Vedic imagery, thus एष दीपं तम मयित्वन् xiii 30 is reminiscent of दीपे वागवदन्तमन् RV. 1. 32. 10 भोऽपि दीपे तम चावदिता x 124. 1 etc

पर्वत्—pres. part. neut. of *वृ* to flow, to run. Skt. *चवम्*, Av., O. P. *arēan* man, Gk. *arsēn*-male, etc., are all derived from this root. VS. reads पर्वत्.

तिष्ठत्—standing from *स्था* to stand. The original form of the root was **stā*, Lat. *stāre*, Gk. *histēmi* (=तिष्ठामि).

धावतोऽन्यानन्वेति तिष्ठत्—cf. पाचो नो हृन् नर्जति गयानो धातुं सर्वे; *Kaṭha* U. i. 2. 21.

अपः—Acc. sing. of *āpas* (Lat. *opus*) work. The Acc. pl. of *ap* [Av. *ap*] water is accented on the second syllable acc. to *अठिदन्पदापस्त्रेपुथः* 6. 1. 171. As the word is accented on the second syllable in the *Vājasaneyi Saṁhitā* the meaning is waters.

Kūranārāyaṇa explains in his *Prakāśikā*: 'तस्मिन् सर्वावासेऽवस्थितः मातरिणा वायुः । 'अपः' इत्युपलक्ष्यम्, पयोधर्यदनचक्षारकादिकं विभक्तौ व्यर्थः । सर्वाधारभूतेन सर्वेन्द्रिय विधत्ते वायुस्तत्सत्यैव विभक्तौ विभक्तः । 'एष सितुर्विधरयः एषा लोकानामसन्धेदाय' [ठ" या" ३।३।१९] । 'योः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो मूर्ध्नोदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विहृतानि महात्मनः ।' इत्यादिषु प्रसिद्धमिति ।

मातरिणा—मातरिणा यदस्मिन्नीत मातरि RV. iii. 29. 11 अपं वै वायुर्मातरिणा वीर्यं पवते SB. vi. 4. 3. 4 ; मातरिणा वायुः । मातयेन्मरिषे अस्मिन् । मातयेन्मरिषीति वा । Nir. vii. 26.

दु धो नि मातरिपूर्वः । सम्प्रा चतुक् । Uj. on Un. i. 158 (p. 387). 'He who grows in his mother,' accent after the analogy of *prātarivan* (*Vedic Grammar* p. 75, f.n. 11). Acc. to some *मातृ* is also a name of wood in I.E. and *मातरिषन्* means 'the focus of the wood' as fire is produced from fuel. See also JAOS. xxxii, p. 302.

३

तदेजति तदैजति तदूरे तदन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥१॥

'It moves. It moves not. It is far and (च) It is near. It is within all this, and (च) It is outside of all this.' (Humb)

'न मन्त्राणां नामिता' इति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—तदेजतीति । तत् आत्मतत्त्वं यत् प्रकृतं तत् एजति चलति तत् एव च नेजति स्वतो नैव चलति स्वतोऽचलमेव सचलतीवेत्यर्थः । किं च तद्वरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वादूर इव । तत् उ अन्तिक इति छेदः । तद्वन्तिके समीपेऽत्यन्तमेव, विदुषामात्मत्वात् । न केवलं दूरे अन्तिके च तत् अन्तः अत्यन्तरे अस्य सर्वस्य

¹ नामिता—पौरुषत्वम् । 'नामतिरेकनाम'—*Nir* iv 20 पुनरुक्तनामित्यर्थं—*Durga* तद् यत् समानाश्रयि समानाभिध्याहार भवति, तज्जानि भवतीत्येकम्—'मधुमन्त्र मधुयुतम्' इति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिध्याहारं भवति तज्जानि भवतीत्यपरम्—'हिरण्यरूपं च हिरण्यमहङ्क' इति यथा । यथा कथा च विशेषीजानि भवतीत्यपरम्—'मधुका इवोदकाश्मृष्टका सदकाऽपि' इति यथा । *Nir* x 16

Anandagiri exp'ains नामिता ■ चालसम् *Ramacandra* in his ईशावास्यरहस्यविहिति says the same thing नामितालक्षम् । रहस्यं सहस्रं चित्ते नापातीत्यनलक्ष्णां स्मृतिं सकलस्याभावेन पुन पुनरुपदिशति । Under AB xv 8 जानि वा एतद् घञे क्रियते यत्र समानोभाषणम् समानेऽहम् यजतीति ('There is tediousness in the sacrifice when on the same day he uses the same verses as offering verses'—*KEITH*) S says जानि वै चालसमीपं क्रियते सम्यासते । प्रयुक्तगोरेवर्षो पुन प्रयोगस्य चरितव्यैवचल्यत्वात् । S is here following *Sadgurusaya* who says जानि चयद्वा चालसम् Under TS 1 5 9 7 11 6 3 4 and vii 12 2 3 also S says जायानसम् Cf also *KE* जानि तु तदा योऽस्य पूर्वोऽपि सप्तमपरं करोति । xi 2 यदेव वै सह कुर्वाणानि ज्ञात् ।

न मन्त्राणां नामिताति—Cf *Sabara* on MS iv 2 18 न पुनरुक्तं महान् दोषः । बहुललोपि पण्यं वेदितव्यं भवति । Cf also *Nir* x 42 चान्दसि भूयंसमये मन्त्राने

* Could the correct reading have been विदुषामप्राप्यत्वात् or विदुषाम् प्राप्यत्वात् ? In the previous sentence *Ācāryapāda* says वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वादूर, it is therefore reasonable to suppose that we have the exact opposite to that statement here But in the first place we have nothing corresponding to वर्षकोटिशतैरपि here Secondly commentators who follow S have चालसम् Thus *Maab* 817a तद् दूरे विदुषामप्राप्यत्वात् दूरे इवेत्यर्थः । तत् उ तदेव चान्दसि समीपे । विदुषामप्राप्यत्वेन भासमानत्वात् । *Ramacandra* 817a यदवा जानि वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वादूर इव इति । चान्दसि तु समीप एव चान्दसि इत्युक्तं समापम् ।

‘य आत्मा सर्वान्तरः’ [वृ° जा° ३।४।१] इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्याऽऽजगते नामरूपक्रियात्मकस्य । तत् उ अपि सर्वस्यास्य बाह्यतः । व्यापकत्वादाकाशवत्, निरतिशयसूक्ष्मत्वाद् अन्तः, ‘प्रज्ञानघन एव’ [वृ° उ° ४।५।१३] इति च शास्त्रान्तरि च ॥३॥

Of Gita xiii 15 बहिरन्तरं भूतानामन्तरं चरमेव च । सूक्ष्मात् तदविज्ञेयं दूरस्य चान्तिके च तत् ॥

तद्दूरे तदन्तिके—Of SB x 5 2 17 अन्तिके च दूरे वेति च दूरात् । Mundaka, iii 7 दूरात् सद्दूरे तदन्तिके च ।

चल — चल generally governs the Loc , e g , कदा चलं हये सुदानि RV vii 86 2, सोम्य पुरषेभ्यः प्रविष्ट BU v 9 1, चचरादित्ये CU i 6 0, etc For the use of the Gen with चल of यदपूर्वं यच्चमल प्रज्ञानम् VS xxxiv 2, चलचरति भूतानां सर्वेषां किल साधत Rām i 84 18, बहिरन्तरं भूतानाम् Gītā, xiii 15

बाह्यतः—बाह्य is generally used with the Abl बाह्यतः though not directly coming under the rule बह्यदसर्वेष्वन्येन is used with the Gen after the analogy of other words ending in त्स् like द चपत्, चचरत्, etc

6

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपगमति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥६॥

Now he who sees all creatures in the self and the self in all creatures, [nobody] shrinks away from him or, does not shrink away from Him (Self)

यः परिमाद् मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अय्यत्मादीनि स्वावरान्तानि आत्मनि एव अनुपगमति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु च तेज्येय च

* जगता नामरूपक्रियात्मकस्य could easily have been placed after चत् सर्वेषु in the previous line : चत् सर्वेषु जगते नामरूपक्रियात्मकस्य could therefore appear to have crept into the text from a gloss.

† VS (Mādhyandina recension) reads विविचिजुगुप्सति

आत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन । यथाऽस्य देहस्य कार्यकारण-
सघातस्यारमाऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता¹ केवलो निर्गुणः, अनेनैव स्वरूपेणा-
स्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वभूतेषु चात्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति ।
स तत तस्मादेव दर्शनात् न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणा न करोति ।
प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणा आत्मनोऽन्यद् द्रष्टुं पश्यतो भवति,
आत्मानमेवात्मन्तविशुद्ध निरन्तर पश्यतो न घृणानिमित्तम् अर्थान्तरम् भस्तीति
प्राप्तमेव—ततो न विजुगुप्सत इति ॥६॥

तद् in तत* appears to be the correlative of यद् but Indian com-
mentators generally explain तत as तस्माद् दर्शनात्.

In the next stanza तत्र refers to य, it stands to reason therefore
that तत here should refer to य also. In this stanza we are
told that there is a gentleness and grace about the man of
personality that draws all people towards him and nobody shrinks
from him.

Kurāṇārāyaṇa explains यच्छब्दस्य स इति प्रतिनिर्देशोऽप्युच्यते । स च क
विधज्ञानी । तत तेषु । सङ्गम्यते तसि । ब्रह्मात्मकतया दृष्टेः सर्वेषु भूतविरहः ।
न विजुगुप्सते कुतश्चिदपि न बोधयति । स्वात्मविभूतिव्याधेन² कचिदपि निन्दा न करोतीति
भावः ।

Anantācārya says तत तस्माद् दर्शनात् न विजुगुप्सते जुगुप्सां नाप्रीति
रुत्ता भवतीत्यर्थः । “उपपत्तीषो जुगुप्सा च जुगुप्सा निन्दा च गङ्गैव” [चमर] । नृप
धातो “गुतिङ्कुङिङा सन्” [१११५] इति स्वर्ये सन् प्रत्ययः । “दी नो पश्यति नरेव
मर्येव मयि पश्यति । तस्माद् न प्रवक्ष्यामि यं यं ते न प्रवक्ष्यति ॥” [गी० ११२०]
इति भगवद्वचनसमानार्थकमन्योऽयम् ॥

7

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

1 C/ साधो चेत्ता विद्वो निर्गुणश्च (वितापतर* ११११) ।

2 प्राप्तिन सर्वभूतमहमे कस्याश्चस्व निन्दायां करोति निन्दा कर्तुं इति प्राप्ति—इति
जीवराजसि पाठश्च अन्तर्यामि ।

“In whom all beings have become just the Self of the discerner—then what delusion, what sorrow is there of him who perceives the unity!” (HUME)

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह—यस्मिन् सर्वाणि भूतानि । यस्मिन् काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थमदर्शनात् आत्मैवाभूत् आत्मैव संबुद्धः परमार्थवस्तु विजानतः, तत्र तस्मिन् काले तत्तात्मनि वा को मोहः कः शोकः ? शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजम् अज्ञानतो भवति¹ न त्वात्मैकत्वं विशुद्ध गगतोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययो- राक्षेपेणासम्भवप्रदर्शनात् सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदं प्रदर्शितो भवति ॥७॥

8

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रण-

मस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू-

र्यायातय्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

He has attained unto the bright, the bodiless, the scatheless, the sinewless, the pure, the unpierced of evil Wise, intelligent encompassing, self-existent, he has distributed objects as propriety demands through the eternal years

योऽयमतीतिर्मन्त्रैरक्त आत्मा च स्येन रूपेण विद्वत्क्षण इत्याह्वयं मन्त्र — स पर्यगादिति० । स यथोक्त आत्मा पर्यगात् परिस्मन्ताद् अगाद् गतवान् आकाश-

¹ निरतिशयानन्दवक्त्रम् अत्र एव दुःखाभ्युदयम् आकाशम् अजानतः, योको भवति— ‘हा इतोऽहम्, न मे पुत्रोऽस्ति न मे धनम्’ इति । तत्र पुत्रादीन् कामयते, तदर्थं दृष्ट्वा रात्रिनादीन् विचोर्वन्ति, न न् अन्तेऽहम् पश्यतः । The Acurya is thinking of BU : 17 कोऽज्ञानत आकाशे आदय वज्रवैद्य, विन मे आदय कामं कुर्वेत् ।

• Printed editions read मन्त्रः । स पर्यगात् स यथोक्त आत्मा etc

चद्वयापीत्यर्थः। शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मत्* दीप्तिमानित्यर्थः। अकायम् अशरीरं लिङ्ग-
शरीरवर्जित इत्यर्थः। अन्नणम् अक्षतम्। अस्त्राविरम् स्नावाः^१ शिरा यस्मिन् न
विद्यन्त इत्यस्त्राविरम्। अन्नमस्नाविरमित्येताभ्यां^२। स्थूलशरीरप्रतिषेधः। शुद्धं
निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः। अपापविह्वं^३ धर्माधर्मादिपाप-
वर्जितम्। शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणेतानि, 'स पर्यगात्' इत्युपक्रम्य
'कविर्मनीषी' इत्यादिना पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात्। कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक्,
'नान्योऽतोऽस्ति वृष्टा' [बृ आ^४ १।७।२३] इत्यादिद्युतेः। मनीषी मनस ईपिता
संज्ञ ईश्वर इत्यर्थः। परिभूः सर्वेषां परि उपरि भवतीति परिभूः। स्वयम्भूः
स्वयमेव भवतीति, येषामुपरि भवति यक्षोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति
स्वयम्भूः^५। स नित्यमुक्त ईश्वरो याथातथ्यत सर्वज्ञत्वाद् यथातथाभावो याथातथ्यं^६
तस्माद् यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान् कर्तव्यपदार्थान् व्यदधात् विहितयान्
यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः। प्राश्वतौभ्यः नित्यात्म्यः समाभ्यः सर्वत्रमरालयेभ्यः
प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥८॥

* With the exception of दीप्तिमान् and विश्वशरीरवर्जित the
synonyms are all neuter. So we should read ज्योतिष्मत् and विश्व-
शरीरवर्जितम् as Ānandabhaṭṭa actually does.

^१ चावन् n, m is the more usual word acc. to घातदिवचनं, नक्षिभ्यो
चनित् Unāda iv 112. Sankarānanda says चावनि पित।

^२ चक्षिन् would appear to be the better reading.

^३ °वाचं—all except V.

^४ Cf. Rāmācandra पुण्यस्य पुनरावृत्तिहेतुत्वात् पापमिव, तेन उभयपक्षेन
परिहृतम् असम्यङ्। स न साधना कर्मणा मूढान्, नो एवासाधना कर्मणाम् [३^० पा^०
३।१।२३] इति युते, नादमे कश्चित् यत् न येन सुपते विभु [गीता ३।१३] इति
भयवशात्। Uraṣa and Mah explain ब्रह्मकर्मविनकारादिरन्तुत्तम्

^५ So also Ānandabhaṭṭa and Mahidhara Rāmācandra reads
अश्वम् अश्वमिव भवति, न तु कश्चिदाश्वमिव इति। अश्वो ईश्वरमुपरि यक्षोपरि न तु सर्वे
अश्वमिव भवतीति सर्वत्रमरालयेभ्यः।

^६ Mai & hāṣva 7. 3 31

"One more quotation (but hardly interpolation) seems to be stanza 8, where the omission of one word (यायातयत्) and the reading चधात् (of पर्यगात्) for the ill suited imperfect चदधात् would heal the metre though merely as to the number of syllables" Schrader

Commentators generally follow Sankarācārya and resort to लिङ्प्रत्यय in the case of the neuters यजम्, etc. This would appear to be hardly necessary च can easily refer to the person spoken of in the previous stanzas and चधात् यजम् etc to यजम् C/ सर्वभूतेषु चत्नान् सर्वभूतानि चात्मनि । उपस्यन्नात्मवाजी वै स्वाराग्यमधिगच्छति ॥ Thus Uvata says य एवमात्मानम् उपासे च पर्यगात् परिगच्छति यत् यत् विज्ञानानन्दसमाप्तम् इत्यभूत् ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथाग्नीपासनामुक्तस्य फलमाह—य च विज्ञानादयेन etc Similarly the *Prakāśika* says य सर्वभूतान्तरात्मब्रह्मदशी च पर्यगात् प्राप्नुयात् इत्यर्थः । ब्रह्मविदाग्रेति परम् [ते' ल' ११।१] इति व्यायत । यजम् चवदात् उपकाशमित्यर्थः । सर्वेश्वरीरकमपि कर्मज्ञतद्देयश्वरीररहितमित्यर्थः । "न तस्य प्राकृता सृष्टिर्मासमीदृशिसृष्ट्यानां इति देवश्वरीरकवाच्यव प्रतिषेधदर्शनात् । न तु दिव्यमहम्बिह्वरहितमित्यर्थः । "यस्यैव कल्याणतमं तस्मै पश्यामि [देवा १५] इत्याद्य निधत्स्वविह्वलामाहृतविह्वल्य निषेधायोगात् । एवमह्वैवप्रत्ययिक परमात्मानं च विज्ञानं पर्यगात् इति पूर्वैव संभवः । एवमह्व परमात्म्यं प्राप्य प्रापक उपस्य च यस्य स ब्रह्मविद विद्यमति—चमि, etc

¹ Kāṭhaka U ४ 8 which is evidently the source of our passage runs य च युष्मेभ्य जायति चात्तं काम [युष्मे] विनिर्मातृ तदेव यत् तद्वत् etc Here we have the neuter noun यत्, here we have the mass corresponding with the neut (य तद्), and here we have the correspondence with चधात् चदधात् I therefore regard यायातयतोपात्तं as corrupted (through a gloss) from चाधात् because the omission of the relative pronoun is utterly improbable here and construe य कविरचात् चधात् (for चदधात्) (यत्) यजम् चधात् अथापविष्टं स चात्मनि चरन्ताम् ३८, He has reached the bodiless essence [or Light] which is also the Sage who has allotted

"Instead of the neuter we could of course have masculines by regarding यजम् as an adjective and supplying तम् (or ईशम् or

परमात्मानम्) instead of तत् . But the series of epithets used here is of the kind found generally with the neut वचन or चर only and the Upanisads distinguish between यत् which is a noun and एत् which is an adj " Schrader, pp 206 7

चत्वारिन्—The possessive suffix इर (र with the connecting vowel इ) has been added to चान् This suffix is confined to Vedic literature and Kātyāyana has the Vārttika सैधायाम्निनिर्वाची ५/१/१०/८१९ to explain सैधिर and चरिर Its later form is रत् which is found in गटिन, विकतिल, रिच्छिल, etc This रत् became रत्त in Prakrit because of strong stress accent on the final syllable

कविर्गनीषी—“This is a clear distinction in Vedic thought between *kavi* the seer and *manisin* the thinker The former indicates the divine supra intellectual Knowledge which by direct vision and illumination sees the reality the principles and the forms of things in their true relations, the latter the labouring mentality which works from the divided consciousness through the possibilities of things downward to the actual manifestation in form and upward to their reality in the self-existent Brahman " GHOSH

मनीषी—formed with possessive suffix इन् from मनीषा which is formed from मन् with the agent suffix म् and the connecting vowel ई C/ चञ्जीव rushing, पुरीव rubbish

परिम्—See p 81 Note that परि has got nothing to do with उपरि even as पर has got nothing to do with उपर Because of the stress accent in Bengali परि often becomes परि just as चत् has become चत्त and चत्तमी तिथी

मासतोय समाम्—Temporal Dative V G S. p 311. 3 C/ मसत्समाय समाम् MS. ॥ 1 2 for a year an alliance is made C/ चत्तमाय—for the future, चत्तमाय—for the day forthwith, चत्तमाय—for long विरमाय—for the long night etc Rāmacandra says मासतोय समाम् इति लक्षणे चत्तमाय । चत्तमायचत्तमाय चत्तमाय ।

9

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥८॥

BU. iv. 4 10

Into blinding darkness enter they who worship ignorance.
Into darkness greater than that, as it were, they that find
pleasure in knowledge

अज्ञाद्येन मन्त्रेण सर्वैपणापस्तित्याद्येन ज्ञाननिष्ठोक्ता—प्रथमो वेदार्थः 'ईशा
वास्यमिदं सर्वं' मा गृधः कस्य सिद्धनम्' [१] इति । अज्ञानां जिजीविषूणां
ज्ञाननिष्ठाऽऽत्मन्वे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' [२] इति कर्मनिष्ठोक्ता—
द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयोर्वृहदारण्यकेऽपि
[१।४।१७] प्रदर्शितः—'सोऽकामयत- जाया मे स्वात्' इत्यादिनाश्रय कामिनः
कर्मार्थोक्तिः । 'मन एवास्यात्मा वाग् जाया' [१।४।१७] इत्यादिवचनादश्रय
कामिण्यं ॥ कर्मनिष्ठश्च निश्चितमवगम्यते । तथा च तत्फलं सप्तसप्ततः^१
तेष्व्यात्ममायेनात्मस्वरूपावस्थानम् । जायाद्येपणासप्तसप्ततसेन चात्मविदां कर्मनिष्ठा-
प्रातिवृत्त्येनात्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता 'किं प्रजया करिष्यामो येषां गोऽप-
मात्माऽयं श्लोकः' [४८° भा° ४।४।२२] इत्यादिना । ये तु ज्ञाननिष्ठाः सप्तसप्त-
सिनस्तेभ्यः 'असुर्यो नाम ते' इत्यादिनाऽविद्विद्भिन्नाद्वारेणात्मनो वाधारम्यं 'स
पर्यगात्' इत्येतदन्तैर्मन्त्रैरपदिष्टम् । ते ह्यसाधिहृता न कामिन इति । तथा च
इरेताइतराणां मन्त्रोपनिषदि 'अध्याधमिभ्यः परमं पयितं श्रोषाच सप्तपृथितं पञ्चमुष्टं'
[१।२९] इत्यादि विमज्ज्योक्तम् । ये तु कामिनः^२ कर्मनिष्ठाः कर्मं कुर्यन्त एव
गिरीविपपस्तेभ्य इदमुच्यते—'अन्धं तमः' इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते—न

^१ सप्तसप्ततं शेषवा तत्पञ्चाशदन्वयं पितु BU. i. 5. 1 It evidently refers
to पञ्चाशदन्वयं in to be justified acc. to Vāmana's dictum इरेतावाग्-
ममिनिष्ठान् । (Kāryālaṅkārahārasūtra v. 1, 11. See COJ, Vol I,
No. 6.)

^२ अन्धः—All except V.

तु 'सर्वेषामिति ? उच्यते—अक्रामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवामृद्भिर्ज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥' [७] इति यदात्मैकत्वविज्ञानं तत्र केनचित् कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिपति । इह तु समुच्चिपयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते । तत्र च यस्य येन समुच्चयः सम्भवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । तद्वै* वित्तं देवताविषयं ज्ञानं कर्मसम्बन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम्, 'विद्यया देवलोकः' [दृ° आ° १।५।१६] इति पृथक्फलश्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिपया, न निन्दापरैव, एकैकस्य पृथक्फलश्रवणात्—'विद्यया तदारोहन्ति' [श° द्रा° १०।५।१।१६], 'विद्यया देवलोकः', 'न तस्य दक्षिणा यन्ति' [श° द्रा° १०।५।१।१६], 'कर्मणा पितृलोकः' [दृ° आ° १।५।१६] इति । न हि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात् । तत्र अन्धं तमः अदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । के ? ये अविद्यां विद्याया 'अन्याऽविद्या, † कर्मेत्यर्थः कर्मणो विद्याविरोधित्वात्' । तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणाभेद केवलम् उपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततः तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति । के ? कर्मं हित्वा ये च ये तु विद्यायाम् एव देवताज्ञान एव रताः अभिरताः ॥९॥

प्रकाशिका । एवं विविधशक्तिक-परमात्मविषयां कर्मयोगाद्यङ्गिणां विद्यामुपदिष्टानन्तरं विभिन्नत्वेः केवलकर्मावलम्बिनः केवलविद्यावलम्बिनश्च पुरोपान्विनिन्दन् वर्णाश्रमधर्मालुगृहीतया विद्यायैव निःश्रेयसावाप्तिमाह—अन्धमिति ।

१ सर्वेभ्यः was expected because of तैव्यः in the previous line

* यद्देवम्—All except V

२ चतुर्नामुर्ध्वं विना शीव देवतम् BU. 1. 4. 17

३ Acc. to the Kārikā तत्सादृश्यमभासश्च तदन्वयं तदन्वयता । अत्राश्रयः विरोधश्च नञोऽर्थाः यद् प्रकीर्तितः ॥ विरोध also is one of the senses of नञ्. So we can easily say विद्याविरोधिनी अविद्या just as we say चतुराः सुरविरोधिनाः.

† तां कर्मेत्यर्थः—All except V.

४ विद्यायाम् अविद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां व्याप्तेः विद्यायां रता अभिरताः । विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नाम्नोऽसौ—विनिन्दतेतिचः । BUS.

बृहदारण्यके [४।४।१०] चायं मन्त्रः पठितः । ये भोगैश्वर्यप्रसक्ता अविद्यां विद्यातोऽन्याम्, क्रियाम्, केवलं कर्मैत्यर्थः । विद्याविधुरं कर्मेति यावत् । .. उपासते अनुतिष्ठन्ति, अन्धं तमः अतिगाढं तमः, अज्ञानमित्यर्थः । त्रिवर्गाभिसङ्गात्तान्तर्रीयं नरकमन्धं तमो वा ।

ह्वा ह्येते अहदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जराभृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ [मुण्डक १।२।७]

इति श्रुतेः । य उ विद्यायां रताः । उकार उत्तरपदेनान्वेतव्यः । स्वाधिकारोचितकर्म-परित्यागेन विद्यायामेव रताः । ते ततः कर्ममाप्तनिष्ठाः प्राप्यादन्धतमसाद् भूय इव तमः तदधिकम् अज्ञानं प्रविशन्ति । इवशब्दस्त्वस इयत्ताया दुर्ग्रहत्वं द्योतयति ।

विद्या and अविद्या—As has been pointed out by many commentators the whole philosophy of the *Isopanisad* is contained in the first two stanzas dealing with ज्ञान and कर्म. विद्या, therefore, can only mean knowledge proper or ज्ञान and अविद्या the reverse of knowledge, i.e., कर्म. What our author wants to emphasize is that neither virtue (sacrifices, etc.) alone nor knowledge alone is enough for the attainment of salvation, a harmonious combination of the two like the two wheels of a cart or the two wings of a dove can alone lead us to our goal. And mere knowledge without the performance of pious acts is the worse of the two, because the man possessed of such knowledge shirks his duty in this world (कर्मभूमि).

Our explanation has the support of the *Manusamhitā* which substitutes तपः for अविद्या in xii. 104 :—

तपो विद्या च विप्रस्य मित्रेयमन्तरं परम् ।

तपसा विनिर्धे क्वचि विद्यायास्तनयते ॥

which corresponds exactly with *III* 11 .

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं तद्वत् ।

अविद्यायां यस्तु नैवेद्यां विद्यायास्तनयते ॥

By Avidya one may attain to a sort of fullness of power joy world knowledge, largeness of being which is that of the Titans or of the Gods of Indra of Prajapati. This is gained in the path of self enlargement by an ample acceptance of the multiplicity in all its possibilities and a constant enrichment of the individual by all the materials that the universe can pour into him. GHOSH

The usual senses of Vidya and Avidya are thus explained by Schrader

Kathaka Up speaks of *vidya* and *avidya* as widely different (इत्येते विरते विष्णो ॥ 4) and understands by *vidya* that wisdom (प्रज्ञा ॥ 24) i.e. *atma-vidya* which cannot be gained by तर्क (॥ 9) प्रवचन नेषा and बहुसुत (॥ 23) and it calls अविद्या the ignorance of the sensualist (॥ 4 विचनोदेन सूत्रा ॥ 6 the ज्ञानकामिन् of Bhag Gita ॥ 70) who prefers enjoyment to spiritual welfare (द्वेष्ट to यय ॥ 2) and the mock wisdom of philosophical materialism (॥ 5 6). So also Mantr Up (viii 9) calls *avidya* or false learning the doctrine imparted to the Asuras by Brhaspati (Sukra). Mundaka Up understands by *avidya* (॥ 2 8 9) the *apara-vidya* of the Karmakanda (॥ 1 4 5) speaks with contempt of the pious Vaidikas (॥ 2 1 10 source of Bhag Gita ॥ 42 ff) and denies brahmaloka to be accessible through karman (नास्त्वहं ज्ञेय ॥ 2 12)—which seems to be the very attitude declined in Iśa Up 2. Vidyā appears in Mundaka Up as सत्यगन्तव्य (॥ 1 5). In Kena Up also *vidya* is ज्ञानविद्या (12) and this higher wisdom is expressly stated to be different from empirical knowledge (8 and 11).

10

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदेवाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां न नस्तद्विचचिरे ॥ १० ॥

Different (is the means for the attainment of salvation) from knowledge they say and different they say from ignorance. Thus we have heard from the wise who revealed it to us

तत्तावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह—अन्यथा फलवदफलवतोः सन्निहितयोरेकाद्वितैव^१ स्यादिति*—अन्यदेवेत्यादि। अन्यत् पृथग् एव विद्यया क्रियते फलम् इति आहुः वदन्ति। ‘विद्यया देवलोकाः’ [बृ° आ° १।५।१६] ‘विद्यया तदारोहन्ति’† [श° द्रा° १०।५४।१६] इति श्रुतेः। अन्यत् आहुः अविद्यया कर्मणा क्रियते ‘कर्मणा पितृलोकाः’ [बृ° आ° १।५।१६] इति श्रुतेः। इति एवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणाम् धीमतां वचनम्। ये आचार्या नः अस्मभ्यं तत् कर्म च ज्ञानं च विचक्षक्षिरे व्याख्यातवन्तः, तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥१०॥

प्रकाशिका। किं तर्हि मोक्षसाधनम् इत्याह—अन्यदेवेति। विद्येति पञ्चम्यर्थे तृतीया, यथाश्रुतेऽन्यशब्दानन्वयात्, ‘अन्यदेवाहुः सम्भवात्’ [१३] इति चक्षन्माणानुरोधाच्च। तथा च विद्यायाः कर्मरहितविद्यातोऽन्यन्मोक्षसाधनमित्याहुः। उपनिषद् इति शेषः। अविद्यया अविद्यायाः। ब्रह्मविद्याविधुरकर्मणोऽन्यदेव मोक्षसाधनमित्याहुः। पूर्वपूर्वसम्प्रदायसिद्धोऽयमर्थोऽस्माकम् इत्याह—इति शुश्रुमेति। ये पूर्वाचार्यास्ते प्रणिपातादिभिः सम्यगुपसत्तानाम् अस्माकं तन्मोक्षसाधनं विचक्षक्षिरे विविच्योपदिदिशुः। तेषां धीराणां धीमतां परमात्म-भ्यामपराणां वचनमित्यध्याहार्यम्। यद्वा धीराणामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तेभ्यो धीरेभ्य इति योज्यम्, नटस्य शृणोतीतिवत्^२। इति शुश्रुम एवम्प्रकारम्

^१ फलवत्चक्षिणावफलं तद्वत् Bhāṣya on M. S. iv. 4. 10 and B. S. II. 1. 14.

* Ānandabhaṭṭa. °रक्षाद्वितया त्रैवितैव स्यात्—V. °रक्षाद्वितैव स्यादित्यर्थः—A.

† विद्यया तदारोहन्ति वयं कामाः परावताः।

न तत्र दक्षिणा यन्नि नाविर्वाक्ष्यपत्तिवः ॥

यव मध्ये कामाः सर्वे परावताः स्वयमकाममित्यर्थः। तदायस्यस्य विद्यया ज्ञानेन आरोहन्ति चात्रुर्वाणि। अविर्वाक्ष्यः पुरुषाः तन्मन्त्रं दक्षिणा। यतोपाया मुक्। दक्षिणाभिः। न यन्नि न वक्ष्यन्ति। तथा तपस्विनः अपि अविर्वाक्ष्येत् न गच्छन्ति। Sāyana.

^२ The analogy hardly holds good here, for in नटस्य शृणोति there is no उपदेश (Pd. 1. 4. 29) whereas in the case of listening to the discourse of wise men there is निवमपूर्व विद्यापदच, the निवम consisting in प्रदिपान्, परिषद् and धीमन् mentioned in Glā iv. 34.

अथौपम् । ननु परोक्ष एवार्थे लिङ्विधानात् 'शुश्रुमे'त्युत्तमपुरुषो न घटत इति चेत्, सत्यम् । ब्रह्मविद्याया दुरवगाहत्वेन नि शेषग्रहणमस्माभिर्न कृतमित्यभि-
प्रायकत्वाद्युत्तमपुरुषप्रयोगस्येत्याहुः ।

In the Kanva recension of VS this is the thirteenth stanza the tenth stanza reading सञ्जवात् for विद्या and असञ्जवात् for अविद्या The thirteenth stanza shows the normal Abl forms विद्याया and अविद्याया

विद्या—Like इत्या भ्य etc in class Skt विद्या is found in AV and TS only as the final member of the compound ज्ञातविद्या It gradually appeared as an independent word like इत्या in Bengal VS shows that the Instr stands for the Abl Cf Kena U 3 अन्वदेव तद्विदितादयो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वा ये न सद् व्याचक्षिरे ॥

As Kuranarayana pertinently points out विद्या and अविद्या here correspond to सञ्जवात् and असञ्जवात् in st 18 and the Instr for the Abl is analogous to the Instr of comparison as in बौद्धो धर्मतरी स्या so common in the epics and Puranas In Buddhist Sanskrit and Pali अन्वत्र governs the Instr

धौराषाम्—See p 42 धौरा विवक्तिः 8 under Mundaka ॥ 8 The Abl was expected acc to आख्यातोपयोगे 'धौराणां वाक्यमिति शेषः । अथवा प्रसिद्धत्वाद् वाक्यमिति कर्मचोऽप्रयोगे आख्यातोपयोगे इत्युपादानस्याविवक्षया ग्रहे षष्ठी । धौरेभ्य इत्यर्थः ।" Ramacandra

न —Dat Cf तन्मे विषष्टे उवितायसर्वं x 14 3 पूर्वं पूर्वोभ्यो ऋ एतद्दृष्टु TB 11 12 9 2, V G 8 p 810 c

विचक्षिरे—This is certainly the older form and is found in VS. Some read व्याचक्षिरे which is found in Kena U 3 इति शुश्रुम पूर्वा ये न सद् व्याचक्षिरे, BU 11 4 1 य आत्मा सर्वान्तरसन्तो व्याचक्षुः, etc , etc

11

विद्या चाविद्या च यस्तद्देहोभय सह ।

अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते ॥११॥

He who knows both knowledge and ignorance together crosses death by ignorance and attains to immortality by knowledge.

यत एवम् अतो विद्या च अविद्या च देवताज्ञान च परमं चेत्यर्थः । य तत् एतत् सभय सह एकेन पुरेणानुष्ठेय वेद तस्यैव समुद्ययकारिण

एवैकपुरुषार्थसम्बन्धः* असेन स्वात् इत्युच्यते—अविद्याया कर्मणानिहोत्रादिना
मृत्युम्, स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यम्, तदुभय† तीर्त्वा अतिव्रत्य,
विद्याया देवताज्ञानेन अमृतं देवतात्मभाषम् अगुते प्राप्नोति। तद्वमृत-
मुच्यते यद्देवतात्मगमनम् ॥११॥

Kūranārāyaṇa refers to a stanza of the Viṣṇu Purāṇa in this connexion : Long long ago there were two kings—Khāṇḍikya Janaka a follower of the वसुमार्ग, and Keśidhvaja, a follower of the ज्ञानमार्ग. Khāṇḍikya was attacked and defeated by Keśidhvaja and had to leave his kingdom and reside in the forest. Then Keśidhvaja though resorting to the path of knowledge performed a large number of sacrifices with a view to crossing death by means of avidyā (इयञ्च सोऽपि सुब्रह्म ज्ञानमार्गव्यपन्नः। ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय सति ब्रह्मविद्यया ॥) Once by a curious irony of fate he had to approach Khāṇḍikya on a point of Prayaścitta, which was performed according to his advice. When Keśidhvaja offered गृहदक्षिणा to Khāṇḍikya, he wanted true knowledge from him. Thus both became adepts in both margas and attained salvation.

A very good edition of the *Īsopaniṣad* is that published with the *Prakāśikā* of Kuranārāyaṇa by the Oriental Book Agency, Poona. The Anandaśrama edition contains a number of valuable commentaries. Hume's *Thirteen Principal Upanishads* (Oxford University Press, 2nd edition) is invaluable to students. The advanced student may read with advantage Schrader's "Critical Study of *Īsopaniṣad*" (*Indian Antiquary*, 1933, pp 205-212) as also the section on the *Īsopaniṣad* (pp 163-174) in Belvalkar and Ranade's *History of Indian Philosophy*, Vol II.

After the analogy of Kena, Katha, etc., which end in a, our Upaniṣad is often called *Īśa*, even as in Bengal: the Sundara-kāṇḍa and Uttarakāṇḍa of the *Rāmāyaṇa* are known as Sundarā Kāṇḍa and Uttarā Kāṇḍa after the analogy of Ayodhyā-kāṇḍa, Kiśkindhyā kāṇḍa, etc.

श्वेताश्वतरोपनिषत्

द्वितीयोऽध्यायः

Introductory Note

"According to its own statement, the *Śvetasvatara Upaniṣad* derives its name from an individual author,* and the tradition which attributes it to one of the schools of the *Black Yajurveda* hardly seems to have a sufficient foundation. Its confused arrangement, the irregularities and arbitrary changes of its metres, the number of interpolated quotations which it contains, make the assumption likely that the work in its present form is not the work of a single author. In its present form it is certainly later than the *Kāthaka* since it contains several passages which must be referred to that work, besides many stanzas borrowed from it with or without variation. Its lateness is further indicated by the developed theory of Yoga which it contains, besides the more or less definite form in which it exhibits various Vedānta doctrines either unknown to or only foreshadowed in the earlier Upaniṣads. Among those may be mentioned the destruction of the world by Brahma at the end of a cosmic age (*kalpa*) as well as its periodic renewal out of Brahma, and especially the explanation of the world as an illusion (*māyā*) produced by Brahma. At the same time the author shows a strange predilection for the personified forms of Brahma as Savitr, Īśana, or Rudra. Though Śiva has not yet

* तस्य प्रभावगद्देवप्रसादात् तस्य इति श्वेताश्वतरोपनिषत् विद्वान् ।

become the name of Rudra, its frequent use as an adjective connected with the latter shows that it is in course of becoming fixed as the proper name of the highest god. In this Upanishad we meet with a number of terms and fundamental notions of the Sāṃkhya, though the point of view is thoroughly Vedāntist; matter (*Prakṛti*), for instance, being represented as an illusion produced by Brahma." MACDONELL, *A History of Sanskrit Literature*, pp 233 4

"It is somewhat hard to determine whether the present Upanishad obtained its name from the philosopher mentioned in it, namely, Svetaśvatara, the philosopher of the white mule, to whom we are told, the Upanishad was revealed on account of the power of his penance and the grace of the Lord (vi 21), or whether the Upanishad came to be so called after the Sveta and the Aśvatara, two branches of the Carakasākhā of the Black Yajurveda, to which the Upanishad has been customarily assigned. The Vedic mantras quoted in the second chapter of the Upanishad and elsewhere do in any case preserve the readings and the sequence of the Yajurveda, which by itself is an argument for assigning the Upanishad to that Veda. The Upanishad is an excellent illustration of the eclectic tendency of its author or authors it being in fact just a conglomeration of various original and borrowed ideas which makes it a very difficult task to critically evaluate the original contribution of the Svetaśvatara to the Upanishadic philosophy." Belvalkur and Ranade, *History of Indian Philosophy*, Vol II, p 119

It is interesting to note that Kapila the founder of the Sāṃkhya system is mentioned in the *Svetaśvataropaniṣat*. It is still more interesting to note that the word चनेक is used in the plural in our Upanishad (य एवोऽनेकौ बहुधा शक्तिवैभावाद् अर्थादनेकान् निर्दिशन्तीति दधानि iv 1) as also in the *Logasūtra* of Patañjali (वृत्तिनिर्द्वयवैराग्यचित्तवृत्तिव्यवहारश्चैकः 5). In all ancient works, in the writings of Pāṇini, Hāṭhayanana and Patañjali, चनेक is used exclusively

in the singular The idea was that since in a तत्पुरुष compound the sense of the second member is prominent and since the second member here is एक and since एक is sing and a pronoun एक must also be regarded as singular and declined as a pronoun (K C CHATTERJI in the *Oriental Literary Digest* Vol IV nos 6-8 p 2)

"The notion that the material world is an illusion (*maya*), familiar in the later Vedānta philosophical system is first met with in the *Svetāsvatara* one of the later Upanishads though it is inherent even in the oldest This is virtually identical with the teaching of Kant that the things of experience are only phenomena of the thing in itself" *India's Past* p 47

The advanced student may read the whole of the Upanishad with the help of Hume's *Thirteen Principal Upanishads* and the commentaries in the Anandasram edition

1

ॐ य एको जालवानीयत ईशनीभिः
सर्वलोकानीयत ईशनीभिः ।

य एवैक उद्भवे सभवे च

य एतद्द्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१॥

Who is one possessed of the net (*maya* or delusion) and rules all regions with his ruling powers who is all alone in his origin and manifestation—they who know this (or him) become immortal

* कथमद्वितीयस्य परमात्मन ईशित्वीशितव्यादिभाव इत्याशङ्क्याह—य एक इति । य एक परमात्मा स जालवान् जाल माया, दुरत्ययत्वात् । तथा

1 This commentary is attributed to the great Śaṅkarācārya but most scholars believe it to be the work of some inferior writer

चाह भगवान्—“मम माया दुरत्यया” [गीता ७।१४] इति । *तद्वान्, तदस्मा-
स्तीति । जालवान् मायावीत्यर्थः । ईशत ईष्टे मायोपाधिः सन् । कै ?
ईशनीभि स्वनाक्तिभि । तथा चोक्तम्—‘ईशत ईशनीभिः परमशक्तिभि’ इति ।
कान् ? सर्वान् लोकानीशत ईशनीभिः । कदा । उद्भवे विभूतियोगे
सम्भवे प्रादुर्भावे च । य एतद् विदुः अमृता. अमरणधर्माण [ते] भवन्ति ॥१॥

जालवान्—*jala* (originally **gerom*) from **ger* (Skt गृ) to twist,
to wind and means a net, then a snare, magic, illusion, deception,
**juta* comes from the same root जालवान् चविद्यामहम्भजालवान् जताकोट
इव सुतातनुजालवान् । प्रसारोविद्यामहम्भजालम् ईयते । (Sankarananda) एकैकं
जालं बहुधा विजृम्भयिष्यन् चेन्ने सहस्रज्ये इव ५ ३

जावान्—In the earlier language the Gen is used in connexion
with ईग् See pp 44 343 In vi 17 अ ईष्टेऽस्य जयतो निवन्नेव the
Gen is used in our Upanishad also

ईयत—3 sing subj of ईग् ‘to rule over’, or चायं for ईष्टे बहुल दृष्टसि
[१।४।०२] इति सुगमाव—Nārāyaṇa Cf : 10 चरात्मानावीकृते इव एक

एक —‘यद्यप्येकैव परमा शक्ति, चक्रमेकाम् [विं° चा° १०।१०२, अताय° ४।२]
इति श्रुते, एकैवाहं जगत्पते द्वितीया का ममापरा [सतस्यतो १०।२] इति श्रुतेषु तस्यापि
कार्यमेवास्मान्मन्त्रं द्रष्टव्यम् । एकीऽपि स्वशक्तिभि सर्वैश्चतुर्दशो भवतीत्यर्थः ।” Nārāyaṇa.

एतन्—Nārāyaṇa takes एतद् in the sense of एतद्विज्ञानम् । Vīvarana-
kara follows Sankaracarya य इति पूर्वेण पुलिङ्गनिर्देशात् सर्वेणियन्तार सर्वोत्पत्ति
स्थितिलयकारण भवितुमर्हति चतस्रम् आत्मानम् Cf 1४. 8 अचोऽचरे परमे श्रीमन् यद्विन्
देवा अपि विने निवेदुः । बहू न वद किञ्चा करिष्यति य इतिदिदुस्त इमे समासते ॥

2

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्य-

यं इमांशो लोकानीशत ईशनीभि ।

प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति संशुकोपान्तकाले

संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥२॥

a—TS 1 8 0 1 (एक एव तस्ये), Ap. S III viii 17. 8, Śira U. 5.
(एको रुद्रो न तस्ये तस्ये)

* तस्य is really superfluous

For Rudra is one—they stand not for a second—who rules these worlds with his ruling powers, who stands opposite creatures, who the protector, after creating all beings, gets angry at the end.

कस्मात् पुनर्जातवानित्याशङ्क्य—एको हीति । हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मादेक एव रुद्रः, सतो* न द्वितीयाय यस्यन्तराय तस्युः ब्रह्मविदः परमार्थदर्शिनः । उक्तं च—‘एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्युः’ [अथर्वशिर उपनिषत् ५] इति । य इमान् लोकान् ईशते नियमयति ईशनीभिः सर्वोऽथ जनान् [प्रत्यङ्] प्रत्यन्तरः प्रतिपुरुषमवस्थितः । ‘रूपं रूपं प्रतिरूपो यभूव’ [ऋ० सं० ६।४७।१८, वृ० आ० २।५।११] इत्यर्थः । किं च । संसृकोप अन्तर्काले प्रत्यङ्काले । किं कृत्वा ? संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः गोप्ता भूत्वा । एतदुक्तं भवति—सद्वितीयः परमात्मा । न चासौ कुम्भकारवदात्मानं केवलं मृत्पिण्डस्थानीयमुपादान-कारणमुपादत्ते । किं तर्हि ? स्वशक्तिविक्षेपं कुर्यन् स एष नियन्ता वाऽभिधीयत इति । उत्तरो मन्त्रस्तस्यैव विराडात्मनाऽवस्थानं तत्सद्रूपं [च] प्रतिपादयति ॥२॥ *

Nārāyaṇa saves the sanctity of grammar but his explanation appears to be a little far-fetched एको हि यस्माद्रुद्रो वर्तते द्वितीयाय द्वितीयाय न तस्युः द्वितीयदुखावलोकितो नाभुवन् । के २ ॥ इमान् लोकान् ईशते ऐश्वर्येण स्यात्तु चानि ब्रह्मन्नाद्यानि रुद्रमेवैकं प्रभुत्वेनामन्यन् इत्यर्थः । Nārāyaṇa points out that the *Atharvashikhopanisad* reads तस्यो.

The correct reading of a is found in TS 1. 8. 6. 1 एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्युः Rudra is one and yieldeth to no second The root स्य is used in the *Ātm* in the sense of ‘yielding to’ and governs the Dat In *Nir* 1. 15 the reading is एक एव रुद्रोऽवस्थितो न द्वितीयः Durga adds the three remaining pādas एवो निघ्नन् इतनामु शब्दम् । संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ्कालान् संसृकोपान्तर्काले ।

प्रत्यङ्कालान्—some read जना and regard it as a vocative. Cf. स जनास रुद्रः. This is to avoid the difficulty in connexion with the Acc., for Pāṇini prescribes the Abl in connexion with words with चच् as the final member. But several derivatives of चच्

govern the Acc in earlier literature, cf पुरस्तादे प्रत्यक्षो दक्षमान पशव
उपतिष्ठन्ते SB 1 7 4 12 for on the front side stand the cattle
facing the sacrificer प्रत्यङ् जनान् occurs also in 11 16 where
Vijñānabhaṅgavat remarks हे जना इत्यन्वोऽयं सम्बोधनं वा, जनान् प्रति प्रत्ययिति
वा। अस्मिन् पक्षे द्वितीयांशे प्रथमाः Cf वाम् अन्वगृह्यौ Raghu 11 16

तिष्ठति—mars the metre and is palpably a later addition as is
shown by the Nirukta It appears to have been imported here
from 11 16 d (=VS xxxii 4 d) प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः It is
not clear from the Bhasya if the author reads तिष्ठति or not, for
अस्मिन् may or may not be a paraphrase of तिष्ठति

सञ्चुकोप—The other commentators read सञ्चुकोच Vedic Variants
II 102 notes that Durga reads सञ्चुकोच and remarks that the form
is connected with कुञ्च to embrace, to enfold Printed editions of
Durga's commentary, however, show the reading to be सञ्चुकोच

सद्य एव—सद्य एव सदा विश्वा विश्वानि भुवश्चानि गोप्ता रचिता, सदा च सर्गकाले,
चक्रवर्तिनश्च पालयित्वा च स्थितिकाले। Durga

गोपा—See 44 Narayana explains the generalization of
meaning ना पाति। गोपालतुल्यो रचय

3

विश्वतस्तद्वत्तु विस्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्तु विश्वतस्मात् ।

स बाहुभ्या घमति स पतद्वैर्द्यावाभूमौ जनयन् देव एकाः ॥१॥

RV x 81 3, (C/ AV xiii 2 26), TS iv 6 2 4, VS xvii
19, KS xviii 2 (यज्ञे for पतदे), TA x 1 3

Having eyes on all sides and faces on all sides, having arms
on all sides and feet on all sides the one God forges together
with hands, with wings, generating heaven and earth

विश्वतस्तद्वत्तु । सर्वप्राणिगतानि^१ यद्भूष्यत्येति विश्वतस्तद्वत्तु । अथ *

^१ यानि वाणिज्यपरादीनीन्द्रियाश्च यजद वा प्राणादिकं यद्विहितं यद्य कस्यचिन्मनो
यत् सर्वम् चरेत् यदुदात्तकल्याणं यत्सर्वम् । ततास्तद्वादाद्योनेऽपि पुन मायावशात् सर्वतप
पराद्वत्तुपप्रतिष्ठितं, यत्तद्वत्तुप्राणिमत्वात् सर्वतद्वत्तुप्राणिमत्वात् । इत्यत्रानन्द ।

* The repetition of तति विश्वतस्तु in this sentence would appear
to suggest that the correct reading might be यदथ

स्वेच्छयैव सर्वं चक्षुरादौः सामयं विद्यत इति विश्वतश्चक्षुः । एवमुत्तरं
योजनीयम् । सं बाहुभ्यां धमति संयोजयतीत्ययं । अनेकार्थत्वाद्वातूताम् ।
पक्षिणश्च धमति द्विपदो मनुष्यादौश्च पततैः । किं कुर्वन् [द्यावाभूमौ]
द्यावापृथिवी जनयन् देव एकाः विराजं सृष्टवानित्ययः ॥३॥

विद्यतीमुख.—Cf. सर्वाननशिरोगोष 11. 11.

विद्यतस्यात्—A visarga after च or चा often becomes न् in RV.

Cf परस्या च. 62, 6 V G. §, p. 34, a.

धम धमति—This is explained by RV. x. 72 2: ब्रह्मणस्पतिरित्ता सं
कमर इवाधमत् । देवानां पूर्वे युवेऽसतः सदजायत ॥ Brahmanaspati forged
together all these things like a blacksmith. In the previous age
of the gods the being was born of the non-being. (कमरौ यथा
मल्लव्याप्रपुपधमति प्रज्वलनार्थम् एव समधमत् उदपादयदित्ययः S). Nārāyaṇa makes
the nearest approach to this explanation when he says: बाहुभ्यां विद्या-
कर्मणां, सन्धमति दीपयति कौबलिष्ठविद्याकर्मासनादिभिरीचरी जगत् प्रवर्तयतीत्यर्थः ।
तं विद्याकर्मणौ समन्वारभिते पूर्वप्रज्ञा च [३° चा° ३।३।२] इति सुते । He adds:
यस्य तस्य स्वेच्छातिरिक्तस्यादृष्टस्याभावात् पूर्वोत्तरतटस्यानीये द्यावाभूमौ रक्षयित्वा कर्मधार इव
ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां बाहुभ्यां पततैः सलीलाविशेषैरेव प्रवर्तयति सर्वम् ॥

बाहुभ्याम्—Like an ordinary smith he makes use of two arms
only out of an indefinite number, or we have an instance here of
Vāmana's dictum सनादीनां द्विवाविष्टा नाति. प्रायेण (Kāvyalankārasūtra
च. 1. 17, COJ. Vol. I, No. 6)

धमति—Av. *dādmānya* to inflate oneself (of frogs), mod. Pers.
danndan to blow.

AV. reads धमति, KS. धमति, MS. बाहुभ्यामधमत्. TS and TA. read
धमति for धमति and § explains बाहुसदृशत्वात् धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारकाभ्यां
सर्वे जगद् धमोक्षयति । तदा पततैः पतनशीलैः पक्षीकृतपक्षमहमूतैः सधमति सर्वं
जगद्गुणपादयति ।

पततैः—In पत the suffix is added directly to the root, in पतन
there is the connecting vowel च, as in पतन song, पतन deadly
weapon, etc.

* चक्षुरादौ—All Mahābhārata and Śaṅkarānanda have चक्षुरादौ.

† The correct reading would appear to be 'द्विपदो मनुष्यादौः'
पक्षिणश्च धमति पततैः । ("joins men with arms, birds with wings").

देव एकः—The nature and greatness of this one God are described in Chapter vi: सभावेनेके कवयो वदन्ति कालं तदानीं परिमुञ्चमानाः । देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदं श्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥...वमौदराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च देवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमौदरम् ॥ न तस्य कार्यं करण्यं विद्यते न तत्समश्रम्यधिकस्य दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ etc.

Cf. विश्वम्भं विश्वभुञ्जी विश्वपादाधिवासिकः । एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारो यथासुखम् ॥ *Mahābhārata* quoted by S. under BS. ii. 1.1.

५

यो देवानां प्रभवयोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥४॥

—iv. 12 where c occurs as हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्.

He who is the source and origin of the gods, the overlord of all, Rudra, the great sage, who of old generated Hiraṇyagarbha, may he endow us with bright intellect.

इदानीं तस्यैव सूतसृष्टिं प्रतिपादयन्मन्त्रद्वयमिदं प्रार्थयते—यो देवानामिति । यः देवानाम् इन्द्रादीनां [प्रभवः] प्रभवहेतुः उद्भवः उद्भवहेतुः च । उद्भवो विभूतियोगः । विश्वस्याधिपो विश्वाधिपः पाळयिता । महर्षिः । महर्ष्यासायुषिष्ठेति महर्षिः सर्वज्ञ इत्यर्थः । [हिरण्यगर्भम्] हितं 'रमणीयमत्युज्ज्वलं शानं गर्भोऽन्तःसारो यस्य तं जनयामास पूर्वं' सर्गादी । सः नः अस्मान् बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु परमपदं प्राप्नुयामेति ॥४॥

विश्वाधिपः—Sāṅkeraṇanda reads विश्वाधिपः and explains सर्वाधिपः । सर्वाधिपः इति शब्दोपपत्त्यात् तद्व्याख्यायमानः—महर्षिः । महर्षे मन्त्रोद्भिद्यज्ञानवान् ।

संयुनक्तु—Nir. says विलेख पुनश्च.

स नो etc.—also in iv. 1.

१ हिरण्यगर्भं क्व ? इत्यत आह मन्त्रमिति वा, इत्यत आह मन्त्रमिति वा, इतिमर्थं भवतीति वा, इदमर्थं भवतीति वा, इतिमर्थं क्व वेदादिकम् । Nir. ii. 10.

5

या ते रुद्र शिवा तनूघोराऽपापकाशिनी ।

तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥५॥

VS xvi. 2, 49, TS iv 5 1 1, 10 12.

That form of thine, O, Rudra, which is kindly, not terrific, revealing no evil, with that most benign form, look, mountain-dweller, here on us.

पुनरपि तस्य स्वरूपं दर्शयन्नभिप्रेतमयं प्राथयते मन्त्रद्वयेन—या ते रुद्रेति । हे रुद्र [ते] तव या शिवा तनू-अघोरा । उक्तञ्च—‘तस्यैते तनुयौ* घोराऽन्या शिवान्या’ [तै’ ग्रा’] इति । अथवा शिवा शुद्धाऽविघातकार्याविनिर्मुक्ता सच्चिदानन्दाद्वयब्रह्मरूपा, न तु घोरा,† शशिविन्ध्यमिवाऽह्लाविनी । अपापकाशिनी स्मृतिमात्राघनाशिनी पुण्याभिन्यतिकरी । तया [तनुवा] तन्वा† न. अस्मात् शन्तमया सुपतमया पूर्णानन्दरूपया हे गिरिशन्त गिरी स्थित्वा तं सुपं तनोतीति । अभिचाकशीहि अभिपश्य निरीक्षस्व येयसा नियोजयस्वेत्यर्थः ॥५॥

शिवा तनू—The idea goes back to RV where शिवास्तनौ नामवदस्ताभिर्वर्णिताः सुवतासु लोकां x 16 4 According to many scholars शिव, रुद्र, घट etc to the names of Rudra in later literature “are evidently intended to be euphemistic the great and dread god must be treated as auspicious in order to make him so in point of fact” They compare the Greek name Eumenides lit the ‘Gracious Ones’ for the Furies or Furies

* Some editions read तनुव. Haradatta in his *Āśvalāyana Grhya Vyākhyā* (p 259) quotes रुद्रो वा एष रुद्रपुरुषे तनुरो घोराया शिवान्या इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् But in that case we should expect घोरा चया शिवा चया .

† This is the explanation of रुचिरा

† चाकशा for [तनुवा] तन्वा—411

† The usual expression is रुद्रया वंदीय or रुद्रमिन्देयव.

It is doubtful how far this view is correct. We must not forget that Rudra had some benignant traits even in RV. शिव and शिवा are also the euphemistic names of jackals, the omens of death. In epic and class Skt शशिवा is very often used with शिवा. Cf. महाहरन्त्यश्विन शिवा Ram Yuddha 10, महासि निद्रानशिवे शिवास्तौ Kurat 1 88 MS 1 2 1 speaks of शिवतमा तनु-
या ते शिवतमा तनून्वेनसुषम्भम्

चक्षोर—In TS 11 1 3 Rudra himself is said to be the चक्षोर of Agni. एषा वा चक्ष चक्षोर तनूयेदुद्र चक्ष is the opposite of शिव, and though it is the prevailing habit of language to express only one term of couples like this¹ both are generally used in hymns and prayers for greater emphasis.

VS xvi 2 reads तन्वा for तनुवा. TS iv 5 11 reads तन्वा. In the Vedas we generally find तन्वा (A G. III p 191b) तनुवा occurs several times in TB e g एष वा चक्षे शिवा तनुः यन् कुष्टकः । श्रिययेदेन तनुवा हनयेदनि । 3 4 7 3 It is also found in BP सुस्तेन गो वरुणा तनुवा निवस्य 11 11 12 तनातिवावस्तनुवा अग्रम् दिवम् 17 5 8 Katyayana has the Varitika श्यहादिप्रकरणे तन्वादौना इन्द्रसि बहुवचम् (6 4 77 1)

गिरिमन्—The exact derivation is uncertain but as it appears to mean much the same thing as शिरि it would appear to be formed from शिरि जी with the suffix चन् as in वचन्, हिनन्, भदन् etc., though it must be admitted that there are certain phonetic difficulties in the way. Katyāyana derives गिरिमन् from गी (गरी कश्चदसि¹ शराश्रुः) and Panini makes provision for चन् in his rule कर्त्तव्यं वचुस्तिनृतयस् 5 2 188. So Narayana in his Dīpikā says गिरिवा चन् गिरिमन् । यम् सुखम् । तदभ्यासीति चन् । कश्चिदभ्यासिति मत्तयं सप्रत्ययः । Various other derivations have been proposed. Thus Uvāṭa says गिरी परेति केलासाख्ये चर्वायत २ सुखं तनातीति गिरिमन् । यदा, गिरि वाचि चर्वायत सुखं तनातीति । Mahidhara suggests the following additional fanciful derivation गिरी जेत गिरिम् । अर्वादि वच्यति जानाति रति

¹ शिरि is read by some in the *Śoṇādhyāyī* of the *Aṣṭādhyāyī* but it appears to be an interpolation there.

अन सन्धे । अम गती मज्जे शब्दे¹ । कर्तरि क । गिरिश्यासावन्तयेति गिरिशन्त । शक्यादित्यात् परदपम् । In the *Dipika* on the *Nilarudropanisad* Narayana says ग्यतीति शब्दम् । गिरे शब्दम् । सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमास । छान्दोगी यलोप । गिरिशन्त of YV corresponds to गिरिशा and गिरिशन्त of RV Skt *giri*, Av *gari* Gk *derros*, ridge of a chain of hills is also connected acc to many In RV पर्वत is often used as an epithet to गिरि through it soon established its right to be used as an independent word *

अभिधाकयीह—2 sing imp of the intensive of काय् to appear
Cf तयोरेव दिव्यं न आदित्यनम्रप्रभो अभिधाकयीति IV 6

6

यामिषु गिरिशन्त हस्ते विभर्यस्तवे ।

शिवा गिरिष तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥६॥

VS xv 8, IS iv 6 1 1 MS II 9 2 121 1, KS xvii 11

The arrow which, O mountain dweller thou holdest in thy hand to hurl, make that kindly, O mountain protector Injure not man nor beast

किञ्च—यामिषुमिति । यामिषु गिरिशन्त हस्ते विभर्यि धारयसि अस्तवे जने क्षेप्तुं शिवा गिरिष गिरि सावत इति* तां कुरु मा हिंसी पुरुषम् अस्मदीय जगत् अविं कृत्स्नं साकारं मल प्रदत्तयेत्यभिप्रेतमयं प्रार्थितवान् ॥६॥

यामिषुम्—This षु is referred to in AB xiii 9 की एतेषु निष्ठाया सो एतेषु निष्ठाया

गिरिशन्त—'haunter of the hill acc to western scholars,

* The root is generally read as अम ग्यादित्युः 465

* Some words like तद्वन्मोचनम् or तद्वन्मोक्षो षण् appear to be dropped here

† मा हिंसी appears to have been dropped here Cf Narayana पुरुषमस्मदीयं परिवारं मा हिंसी किं वयं न कृद्वि मा हिंसी

cf निरिष, निरियष, 'spreading happiness staying on the hill' acc. to S, cf निरिष (कैलासेऽवस्थितस्त्रायते भक्तान्, वस स्वोद्यनम्—Uvata)

चक्षवे—Dat infinitive of चम् 'to throw'. तुमर्चे सेसेनसेऽसिन्वने कसेनध्य-
अध्येनकथ्यैकध्येनशध्येन्यन्तेवेतवेड्त्वेन (श. ४. २ S K 3436) इति तवेन् प्रथम.
The Dat infinitive औवातवे is preserved in class Skt. Cf U. C 11
रे हस्त दक्षिण सतस्य मिश्रोर्जवातवे विहज्य यदस्यनौ कपायम्

पुष्य सगत्—the conjunctive and disjunctive particles are often understood as in the Vedas. Cf. सुतस्य किं तत् सद्यः कुतस्य *Raghu* xiv.
जगत्—जहसे च गवादि Uvata

7

ततः परं ब्रह्मपरं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥७॥

Higher than that, higher than Brahman, the great, concealed in all beings, according to the body, the one embracer of the universe, the lord—knowing Him they become immortal.

इदानीं तस्यैव कारणात्मनाऽवस्थानं दर्शयन् ज्ञानादमृतत्वमाह—ततः पर-
मिति । ततः पुरूपयुक्तात्मना परं कारणवात् कार्यभूतस्य प्रपञ्चस्य व्यापक-
मित्यर्थः । अथवा ततः जगदात्मनो विराजः परम् । किं तत् ? ब्रह्मपरं
बृहन्तं प्रहणो हिरण्यगर्भात् परं बृहन्तं महत् व्यापित्वात् । यथानिकायं
यथाशरीरं सर्वभूतेषु गूढम् अन्तरवस्थितं विश्वस्य एकं परिवेष्टितारं सर्व-
मन्तः कृत्वा त्याज्यमा सर्वं व्याप्यावस्थितम् ईशं परमेश्वरं [तम्] ज्ञात्वा
अमृता भवन्ति ॥७॥

ब्रह्मपरम्—Sāṅkarānanda and Narayana rightly regard ब्रह्म and
परम् as two separate words. ब्रह्मपरमिति—परं बृहन्तम् अतिगर्भनाधिक
दिगन्तवस्तुपरिच्छेदस्यमित्यर्थः । यथानिकायम् । ज्ञायो देहः । जितरां काया निजाय ।
तदा यादानीं निकायो यथानिकायम् यथाशरीरमित्यर्थः । सर्वभूतेषु अगुर्विधजीवेषु गूढं
गूढम् । अगुर्विधजीवेषु यथाशरीरं अगुर्विधजीवेषु यथाशरीरं अगुर्विधजीवेषु गूढं
शरीरमित्यर्थः । परिवेष्टितारं समन्तात्पमस्तारम् । तस्य ईश—ईशम् नियन्तारम् ।
Sāṅkarānanda ईश्वरस्यैव निर्देष्टव्यं प्रार्थं च यीतपूर्वकाराधनस्य फलमाह—
तत इति । ततः परं योनिं निहे सज्जमाना न निजायाम् ब्रह्मपरं परं ब्रह्म तम् ईशं

आत्मा अमृता भवन्तीत्यन्वयः । ब्रह्मत्वं कुत इत्युक्तम्—इदमिति । यथा यद्यर्थभूतं निकाय
परमात्मानम् । परिवेष्टितारं रचकत्वाद् दुर्गस्थानीयम् । Nārāyaṇa

गूढम्—A7. gūḍam

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारम्—17 14, 16

ईशम्—Cf. R.V. विश्वस्यैकं चोक्तम् R.V. viii 17 9

8

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥८॥

VS. xxxi 18, TA iii 12. 7 (तमसस्तु परे), 18 1

I know this great Person, of the colour of the sun, beyond
darkness. By knowing Him alone, one passes beyond death
There is no other path for going there

इदानीमुक्तमर्थं दृढयितुं मन्त्ररगनुभवं दर्शयित्वा पूर्णानन्दाद्वितीयमह्यात्म-
परिज्ञानादेव परमपुरपार्थप्राप्तिर्नाम्येनेति दर्शयति—वेदाहमेतमिति । वेद
जाने तम् एतं परमात्मानम् । अथैवं प्रत्यगात्मानं साक्षिणं पुरुषं पूजं
महान्तं सर्वात्मत्वात् । आदित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसः अज्ञानात् परस्तात् ।
तमेव विदित्वा अति मृत्युम् पति मृत्युमत्येति । कस्मात् ? अस्मात् न
अन्यः पन्थाः विद्यते अयनाय परमपदप्राप्तये ॥८॥

आदित्यवर्णम्—Cf. BU iv 8. 2 वाचस्पत्या, किञ्चित्तरय पुरुष इति ? आदि-
व्येति, समाहिति लोकात् and Gītā viii 9 अवि पुराणमनुशान्तितामसोरचोदास-
मनुस्मरेद् यः । सर्वस्य आतारमवित्यवपतादित्यवर्णं तमस परस्तात् ॥

तमस परस्तात्—Mundaka ii. 6 For रजम् परस्तात् we have the
compound परोरजा, but there is no compound like परमजा, in class
Sanskrit or Vedic.

अति—18 a कर्मवचनोद् here governing मृत्युम् "अतिरतिप्रसङ्गे च" Pa
1. 4. 95 Commentators generally regard अति here as a part of
the finite verb which is the only course open to us in sentences
like अति मृत्युं तपस्यन् TB i. 2 1. 15, अति वेदं वि तरेम TB. ii. 4. 2 6.

अयदाय—'going' acc to some, 'place of refuge' acc to others.

Cf. Mundaka II. 25 अक्षिन् द्यौः शशिवो चान्नरिचमोतुं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः।

तमेवैवं जानय आत्मानमवा वाचो विमुचयान्तस्तेषु सेतुः।

cd. occurs again in vi 15, cf. Mahābhārata, Sāntiparvan,

"ज्ञानेन दिशस्तेजोऽभ्येति नित्यं न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः".

9

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्-

यस्माद्वाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।

वृक्ष इव स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येक-

स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥८॥

TA x 10. 3, Mah Nār x 4, Nir, II. 3 (किञ्चित् for कश्चित् in b).

Than whom there is nothing else higher, than whom there is nothing smaller, nothing greater, who stands alone fixed like a tree in the heaven, by that Person is all this pervaded.

कस्मात् पुनस्तमेव विदित्वाऽपि मृत्युमेतीर्युच्यते—यस्मादिति । यस्मात् परं० पुरुषात् परम् उत्कृष्टम् अपरम् अन्यत् न अस्ति । यस्मात् न अणीयः अणुतरं न ज्यायः महत्तरं वाऽस्ति । वृक्षः इव स्तम्भः तिष्ठत्येव दिवि घोटनारमणि स्ये महिम्नि तिष्ठति एकः अद्वितीयः परमात्मा । तेन अद्वितीयेन परमात्मना इदं सर्वं पूर्णं नैरन्तर्येण व्याप्तं पुरुषेण पूर्णं ॥९॥

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्—cf. Kumāra II. 14 परतोऽपि परमस्ति and the well known expression परात् पर .

अपरम्—note that अपर has nothing to do with पर, just as Eng-

* This परम् is redundant and ought to be dropped.

† The commentator misses किञ्चित् in a and कश्चित् in b.

‡ A reminiscence of OU. vii 21. 1 अथ नाभ्यन्तं पश्यति आभ्यन्तरोति नाभ्यन्तरोति च भूमा. अथ यस्मात् पश्यत्यभ्यन्तरोति नाभ्यन्तरोति तदभ्यन्तं, यो मे भूमा तदभ्यन्तम्. अथ यदभ्यन्तं तदभ्यन्तम्, स भूमा च किञ्चित् अतिष्ठति इति, सो महिषि, यदि वा न अद्वितीयः ।

sorry has nothing to do with sorrow Skt *apara*, Av O P *apara* is the comparative of *apa*, the corresponding superlative being Skt *apama*; Av *apama*

यथाद्राणीय etc —Cf अचोरणीयान् महतो महीयानां वा जन्तोर्निहितो गुहायाम् Katha U : 2 20, अचोयान् चुरवात्वा गरीयानपि पर्वतात् Mbh Sānti , 202. 1

ज्याय —Comparative of ज्या 'to overpower' The suffix is here दस and not रयस as in the case of देवस from प्री to please, देवस् from दि etc V. G S , p 96, a Skt ज्या superior force, Gk bios force

कथित—Nārāyana says न न्यायोऽस्ति किञ्चिदिति पाठ Other commentators, including Sayana, merely explain कथित् as किञ्चित् The seer is evidently thinking of बुद्ध, hence he uses the masc form. The Nirukta however, shows the correct reading to be किञ्चित्

इव इव क्षब्ध —It is a splendid simile The single tree standing lofty and erect in its solitary magnificence, a single motionless ship in the vast illimitable ocean, a single star shining in the blue limitless sky (cf Wordsworth "fair as a star when only one is shining in the sky")—these similes very aptly express the idea of the supreme soul in relation to the world Cf BU in 9 27 यथा इवो वनस्पतिसदृशं पुरुषोऽवशा There is another simile with इव in TA x 9 1 यथा इवमस्य संपुष्पितस्य दूराद गन्धो श्रुति, एवं पुरुषस्य शर्मणो दूराद गन्धो श्रुति

क्षब्ध —fixed firmly, rigid immovable See p 163

10

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् ।

■ एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरं दुःखमेवापियन्ति ॥१०॥

That which is above and beyond that (चत्तर तस्म) is without form and without all They who know this become immortal, while others go only to sorrow

इदानीं महान् पूर्वोक्तकारणतां दर्शयन् ज्ञानिनाममृतात्मनिरापां च तत्सारित्वं दर्शयति—तत इति । ततः इदं चक्षुष्याज्जगत् उत्तरं चारणं ततोऽपि उत्तरम् [चत्तरतरम्] कारणचरणविनिर्मुक्तं ब्रह्मोक्तद्वयम् । तत परद्वयं

रूपादिरहितम् । अनामयम् आध्यात्मिकादितापक्षयरहितत्वात् । ये एतद्
विदुः अमृतत्वेनाहमस्मीति¹ अमृता अमरणधर्माणि ते भवन्ति । अथेतरे
ये न विदुः ते दुःखम्² एव अपियन्ति ॥१०॥

उत्तरतरम् is a double comparative. Though double comparatives are sometimes met with in Vedic, Gk., Latin, English and other I E languages, instances of the same suffix added twice are rare indeed (उत्तर प्रत्ययो नेष्ट) उत्तर must have already lost its comparative value and become a dead word so there was nothing incongruous in the addition of the comparative suffix तर to उत्तर. In the Padapatha of RV it is analysed as उत्तरतर when the comparative sense literal or figurative is clear. In other cases it is regarded as an अव्ययपद प्रतिपदिक and not analysed.

अनामयम्—अ नञ् बहुव्रीहि In शाकल्य कुहल पृथक् चतुर्थ्युपनामयम् it is an अव्ययीभाव. आमय is derived from the caus. of अञ् 'to injure' (see p. 270) and means injury ill, disease.

य एतद्विरमतासे भवन्ति—III 1 18, IV 17 (20), Katha II 8 9

अवतासे भवन्ति—Cf. १७ अवततमेति Cf. also the well known prayer
असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय जलोर्मासद्गमय BU I 3 28

अपियन्ति—अपि इ is hardly ever used in class Skt., being practically confined to the Vedas, Brahmanas and Upanisads. प्रियमप्येति पाठ RV I 162 2, तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद् खल्वै लोकात् BU IV 4 8, मन्त्राद्यु ते पुनरेवापियन्ति Munda-kopaniṣad I 2 7. In class Skt. we should probably use अप or अभि for अपि. S explains BU IV 4 14 thus धी पुनरेव ब्रह्म विद्स इतरे ब्रह्मविद्वाऽन्वेऽब्रह्मविद् इत्येव खल्वैव जगत्परादिनामयमेव अपियन्ति प्रतिपद्यन्ते न कदाचिदप्यपि ततो विनिर्गच्छन्ति । इह मेव हि त आकाशगोपयन्ति । Sankarananda says अवधारय अमलेऽपि अर्चयः साऽहममात्मिनिव अस्मिन्वापियन्ति न पुनन्तिरे तदभिमानयन्त्यात्

¹ Can the correct reading be अपरोक्षेव ब्रह्महमप्येति Cf. ब्रह्महमप्येतिरपरोक्षेऽप्युक्तं under IV. 17, 'ए प्रकृत ब्रह्महमयम् 'एवम्' इत्यं ब्रह्महमप्येतिरपरोक्षेव विना ज्ञानम् । We find अवब्रह्महमप्येति under अमृतमुपात्त IV 20

² Cf. पाठानु परमात्मनात्मनेव साक्षात् ज्ञानाति तावदप्यं तापवयाभिभूतो मकरादिभिरिव पाठोऽपि विदितः सदाहमप्येति मेऽहमप्येतिरप्येति S under अमृतमुपात्त १८

APPENDIX I

THE PADAPĀTHA OF THE RĠVEDA

The Padapātha of the Rġveda occupies a unique place in the literature of the world. It may be regarded as the oldest and most authoritative commentary on RV. as well as the first systematic work on grammar. (भाकलः पाणिनिवांक इत्युदंपरालयः । यथागतवदुवाचानि न सर्वे कथयन्वन्तौ ॥ Venkatamādhava on RV viii 17) No doubt it mainly analyses the stanzas of RV into their constituent padas, but this analysis throws a flood of light on many difficult and disputed points of exegesis.

In order to understand the Padapātha we must have a clear conception of the nature of the pada. In the *Āitareya Brāhmaṇa* xxvi. 2 we find the mantras divided into चतुः, चर्चं, पद and चर. From this it is clear that पद refers to what is known as पाद or चरण, i.e., a quarter of a stanza.

In RV. पद means a step. Thus Viṣṇu is said to have covered the three worlds with his three steps (त्रेणि पदा विचक्रमे) and we are often reminded of the highest step of Viṣṇu (तद्विचो परमे पदम्). Now when each quarter of a stanza (or each third in the case of Gāyatrī stanzas and each fifth in the case of Pañktis) came to be regarded as a step to the expression of the full meaning of the stanza (पादे पादे वमायन्ने अविवादां चरान्तरा.—Venkatamādhava on RV vi. 8 11) it came to be regarded as a pada (cf. चतुः पदम् *Tājasaneyi Prātisākhya* iii 2). When the seers proceeded still further in their analysis and regarded each word composing the sentence as such a step words came to be

1 The authors of the *Raveda Padapātha*, Aśṭadīgīyā etc. Nirukta respectively.

looked upon as padas. In the case of compounds the sense of each component helps to express the idea of the whole, so each word was regarded as a pada. In the case of certain suffixes and endings the base of a word behaves exactly as it does when it is used as an independent word, e.g., विद् becomes विद् before भिस्, भ्यास्, भ्यस् and तु exactly as it becomes विद् before गश्, जश्, etc., so words came to be regarded as पद's before भिस्, भ्यास्, भ्यस्, तुस् and many taddhita suffixes beginning with consonants except य. Thus in the Padapāṭha we find not only the words of the hymns taken separately and the compounds often analysed into their component parts, but single words also analysed into वृत्ति and प्रत्यय.

Panini defines पद thus [1 4 14 20]

मुनिङ्गल पदम् ।

न स्वे १ । (This not wholly accepted by Śākalya)

विति च २ । (This is not fully accepted by Śākalya)

आदिप्रसङ्गनामकानि । (This is accepted with many reservations)

वचि मम् ।

मसी मलम् ।

पयसादीनि च्छन्दनि ।

* १ उदय्य 'to act like a bull', उदय्य 'to irrigate', उदय्य 'to be devout' and उदय्य 'to act like a bull' are not analysed because their stems do not behave like padas inasmuch as the final न् is not dropped. उदय्ये is analysed as उदय्ये because the न् has been dropped here as in the case of other padas. Similarly वृत्ति is not analysed though वृत्ति is analysed as वृत्ति.

* This is merely a technical rule for the purposes of the operations prescribed in the Aṣṭādhyāyī and we cannot expect it to be observed by others. Thus though वचि in वचि is technically a pada according to वृत्ति चम् 6 1. 106 it is not analysed by the author of the Padapāṭha. वचि is analysed because वचि behaves as a पद before तु.

APPENDIX I

Sakalya regards a stem ending in a short vowel before क्त्वं as a पद चातस्थिवासम् n 12 8, परिबिज्ञासम् x 14 1 So acc to Sakalya we should have a separate rule like इत्थं कसौ

Sakalya we should have a separate rule like *अथवा*. Before dealing in detail with the Padapatha we may dispose of the question as to which is the earlier—the Samhitā text or the Pada text. The question appears simple to us but Mimamsakas and grammarians have disputed the point as if it were as difficult to settle as the question Which came first—the hen or the egg? Durga in his commentary on the Nirukta, hits the nail on the head when he says संहिताया प्रकृतित्वं न्यायः । मन्वी अभिव्यजमानः पूर्वम् अक्षरैश्चन्द्रोऽसि संहितयेवमभिव्यज्यते न पठेत् । अतः संहितामिव पूर्वं मध्यापयत्यनन्तराणां ब्राह्मणानां अधीयते अध्येताम् । अपि च याज्ञेयैः कर्मणि संहितयेव विनियुज्यते मन्त्रा न पठेत् । We must remember that though in the Samhitā text we find the padas combined according to the rules of sandhi (in some cases, of a later period) and though the padas must have existed previously to the composition of the Samhitā the Pada text which is clearly the analysis of the Samhitā text must be a later composition. As Tucker observes The sounds of speech are not pronounced singly and staccato They link themselves together very much as writing links together the letters in a word Just as the pen adopts the easiest or the most fluent method of running on letter into letter so the organs of articulation follow the flowing course of least effort in running on sounds. And the result is what we know as sandhi. From this it is perfectly clear that the Samhitā text is the earlier This is the reason why to the authors of the Pratisakhya and to Panini the Padapatha is अनार्षं प्राक्-बालार्थादिति कारणात् पदानामित्यक्रान्तानां HP 1 58 परिवर्द्धे लकारार्थान् etc RP II 23, आमतस्मिन्निति वाच्ये GA 1 81, सुलुप्तौ माहन्देशेति वाच्ये Pa 1 1 16 The Samhitā is known as अनार्षं C/ अरेषु आर्याम् RP II 52, आर्यान् इव सम्यक्कारपूर्वो विहितेषु प्रत्येकं सदृशम् RP II 50 अष्टमस्यां यदि दृश्यते तर्हि RP XI 59, etc.

RP xi 59, etc

The school of Paṇini has never been well-disposed towards the Paṇinīyāśāstra. Patañjali's says Rules of grammar should

APPENDIX I

पर इदितम् (i 1 1), पूर्वभिः | अविभिः | ईय | नूतने | उत | स | दिवान् |
 य | इह | (i 1 2), सद्यः | चिद्वय इतम् । (i 1 4), स | विद्वान् | आ |
 (ii 6 8), प्रकुपितान् | चरम्णात् । (ii 12 2), जिवीवान् । लघम् । (ii 12 4),
 य | यद्वान् | अभिज्ञासति | (vi 54 2) पर स्या (v 62 6), जनान् | अतः | (x 14.
 12), अकृत | एभिः | इत् | (x 34 5), अतः | चर्वी । (x 14 16) and so on

Sakalya invariably writes स for स, for he thought like all his Indian successors that the word was originally स Rapsan, however, points out in the *Bulletin of the School of Oriental Studies*, viii 709 ff that the evidence of Greek and Avesta shows that स was a by form of स The Greek counterpart of स is to be seen in the Homeric demonstrative pronoun *hos*, e.g., *alla ka; hos deidoike* "even he fears" (*Iliad* xxi, 198) Acc to him, "the Pada Patha of the R̥gveda, which represents the first step in the history of Sanskrit Grammar—the *Vyakarana* of a sentence into the words of which it is composed" is right in analysing सो अयं as स अयं (ii 12 5) but not in analysing सैत in the same stanza as स इवि

Restoration of न and स

In cases of सल and सल the dental is, as a rule, restored *
 एमा उषु कुधी गिर ii 1 (इमा । ऊँ इति । सु सुधि । गिर ।) निर्विक
 v 62 4 (नि इनक), द्विरव्यतिरिक्त v 62 7 (द्विरव्यतिरिक्त), सिवासल
 v 62 9 (सिवासल), निव्य x 14 5 (निव्य), निव्य x 14 16 (निव्य)
 चतुषद (चतु षद) x 121 3 निव्यतम् (नि इतम्) x 34 5

Note that पूर्वोक्ते x 34 11 प्राचय x 121 3 and प्राचयि x 125 4 are not analysed

Declension

Acc to Panini's rule सादिचसंज्ञानामस्थाने and its exception यच्च अम् a stem is regarded as pada before the endings त्रि, याम्, अम् and सुप Sakalya separates these endings by means of चरद्वय provided they come after short vowels and provided the स of सु is

* यत्पत्ते गतदले प्रसता दीर्घा तदा ।
 विचक्ष्य रुचितायमान् [पदेन यदानि यवतः] ।

not cerebralised* Thus महत्सुमि, महत्सुम्यान्, महत्सुम्य, महत्सु, अग्निमिः, अग्निमिः, अहतिम्य, तिसुमि, चतसुमिः, चेनुमिः, अत्सुमि (from अत्), मात्सुमिः (from मात्), गीमि पुत्रम्य, मातुम्य, युयुम्यः, राजम्य, रचम्य, अप्सु, but देवेमि, स्रधामि, अचीम्याम्, अग्निं नदीषु, गीर्धुं, पूर्णं, etc

In the text we have महत्सुमिः 1. 19. 1, रश्मिमि 1. 19. 1, गीमिः 1. 8. 1, अद्विमि, अहमि x 14 3, पित्रमि x 14 8, अहमि, v 02. 2, अहमि, अत्सुमि, अहमि, x 14 9, वसुमि x 121 8, वसुम्य x 14 1, अग्निम्य, पश्चिमम्य x 14 15, अहमि, x 34 2, 9, परावत्सुम्य, x 34 9, अप्सु x 125 7 As against these we have देवेमि अरिमि, अग्निमिः, पूर्वमि, विह्वलमि, अहमि, मातुवेमि, मातुम्य, पूर्वम्यः, पूर्वमेव, एवः, देवेषु, पश्चिषु, etc

* [मर्धाभ्यस्सु]। सौ च। न दीर्घात्। विनामि च। CA. iv 31-34 A stem is separated when भिस्, म्याम् or म्य follows. Also when the loc pl termination सु follows. But no separation takes place after long vowels. Nor before a dental which has been cerebralised.

The statement that "भ्याम्, भिस्, म्य and सु are not separated when the pure stem, as in the a dcc, is modified in the preceding member" (*Vedic Reader*, p 41) leaves much to be desired. Paranjape's explanation that the Pada pāṭha separates terminations like भि. = सु when there are no vowel changes involved before them (PARANJAPE, *Peterson's Second Selection of Hymns from the Rgveda*, p 65) is based on the above and is equally unsatisfactory. Paranjape's further statement that "the Padapāṭha is capricious as to bhīh also" betrays insufficient acquaintance with the Padapāṭha. गीमि and नीमि are not analysed for the simple reason that in them भि comes after long vowels. A thorough study of the Padapāṭha reveals the fact that far from being capricious it is most methodical and systematic, only its conception of grammatical categories and linguistic phenomena is different from that of Panini. To say that feminine stems are not separated from भिस् etc would be equally wrong.

† There are a few exceptions like वसु

APPENDIX I

तुथम् and चक्षथम् are not analysed because of the peculiar ending तुथ्याम् is analysed but तुथायाम् is left severely alone, because of its lengthened vowel शरद्भि, सनिद्भि etc are analysed शरद्भुभि, सनिद्भुभि, etc and not शरदभि, सनिद्भि, etc because according to Sakaiya and Sakatayana (apart from nasals) only an unaspirate surd mute can stand at the end of a word द्वितीय मार्गं चक्षम्। प्रथमं शकटायनम्। RP I 15 16)*

As the Padapatha uses only one avagraha in the case of one single word, however complex it may be, and as the vibhakti is added last of all, even in the case of big compounds and तद्धितान् words it is the endings that are separated, unless there are very special reasons for a different treatment Thus विश्वात् but विश्वात्भि द्वदत्त्वात् but द्वदत्त्वात्भि, पवीकत्भि सद्गुरोत्भि, etc

Compounds

The treatment of compounds in the Padapatha is rather interesting As a rule compounds are dissolved into their component parts but since the Padapathakara cannot use more than one avagraha for one word in the case of compounds consisting of more than two members the meaning is taken into consideration and the compound analysed accordingly The *Vajasaneyi Pratishakhya* distinctly says बहुपदनामगन्तुना पर्वणा 'in the case of a compound consisting of several members separation by avagraha is made of the member added last' Thus in चक्षन्त प्रमति there is an avagraha after चक्षन्त because the compound means superior minded owing to unbroken observances* Thus we may have 'प्रजा प्रजापति, प्रजापतिष्ठ प्रजापतिष्ठभि, प्रजापतिष्ठभि इव (WHITNEY) In the text we have दीवावक्षः 1 1 5, चक्षन्त 11 6 2 सप्तस्थान् 1 115 4, उपस्थे 1 115 5, चरन्त 1 14 13 भूरिस्थान् 1 125 3, विनीद्व 1 34 1 निःकृतम् 1 34 5, पतिदीप्ते 1 115 6 कुमापदेष्टा 1 34 7, etc

* It is this difference of opinion among his predecessors that led Panini to prescribe both in his rule वाचसाने 8 4. 56

Dvandva compounds which are fairly frequent in the Vedas are, as a rule, not analysed in the Padapāṭha of the Rgveda*, probably because the most prominent Dvandvas in RV are the Devatu dvandvas which mark an intermediate stage between mere juxtaposition and true compounds in which each member is inflected in the dual and in which sometimes a word or words intervene between the members of the compounds, e.g., वासा विदसौ वृद्धौ नक्षत्र, ॥ 12 18. In several cases of such tmesis Sakalya goes so far as to remove the irregularity by changing the order of words † Thus वनविच्छेपे निदिशं सहस्रात् ५ 2 7 is written in the Pada text as वन विच्छेपम् । चित् । निदिशत् । सहस्रात् । Similarly नरा च शंस देव्य च धर्तरे x 86 42 is written नरायंसम् । च । देव्यम् । च धर्तरे । and so on. In the text the Dvandvas वासाविदोः 115 1, निशावहो ५ 62 2 and रतावृत्ते x 14 8 are not analysed.

Compounds with नञ् are not analysed in the Pada text, so far as the नञ् is concerned, e.g. अदुहः 19 8 नाक्षत्र(ः) 19 6, चरितानि ५ 54 7, अहोयमाना ५ 62 6, अश्विदम् ५ 62 9, अमनीवम् x 14 11, अहसात् x 11 9 (प्रतिदिशे नावहः VP ५ 24).

And when the नञ् is compounded with a following word of which the upasarga चाह forms the first member, the चा also is not separated e.g. अनाष्टाहः 19 4 (उत्तरेव नाकारेव, Ib., ५ 25).

इव is always regarded as compounded with the preceding word and separated from it by avagraha. In the case of गतादिनिव 124 7 however गतम् is separated from आवृत्तिः. The Padakara here wants to show that the second element is आवृत्तिः and not इव and hence he deviates from his ordinary procedure. In the case of प्रत्यय with इव इति is placed after the प्रत्यय word which is repeated after इति. Thus we have आवर्त्त इवेत्यावर्त्तः for आवर्त्त इव ॥ 89 5. Since it is impossible to place the इति after आवर्त्त

* वन्दानि द्विवचनानि सरान्तपूर्वपदानि VP ५ 28

† This phenomenon is known as अनानुपूर्वसंहिता in RV ॥ 78

वनविच्छेपे निदिशं नरा वा शंस पूषणम् ।

नरा च शंस देव्य वा अनानुपूर्वसंहिता ॥

which is regarded as a part and parcel of the compound आर्तो इव, it is placed after इव to show that it is आर्तो that is प्रगल्भ आर्तो इवादिद्विवादिदि, पर: CA. 1 82

In our text occur पितृव्यः 1 9, अर्घ्योदयः 12 4, विज इव 11 6, अश्वजनीवः v. 62. 7, अश्वस्यवः x 34 3

In RV the final i of duals of three syllables generally undergoes contraction with the इ of इव* (आचराणां नेवे RV. 11 55) This might have been one of the reasons which led the earlier grammarians to think that इव is always compounded with the word immediately preceding प्रथी follows the analogy of उपथी and is contracted In the case of अथी इव 11 33 5 the अवग्रह is not used in Pp, but in other cases of non contraction the avagraha is used Thus we have उपथी इवेत्युपथीवः प्रथी इवेति प्रथीवः for उपथीव प्रथीव 11 35 4, आर्तो इवात्तार्तोवः x 166 3 इती इवेति इतीवः 128 7 but अथी इवेत्यथी इव 11 39 5

सूत, सूत etc are not analysed because of the irregularity of the first member and समुद, समान etc are not analysed probably because of some doubt regarding the components

Just as सूत सूत, etc are not analysed because of their lengthened vowels, निर्द्वयम्, निर्वाह्य etc are not analysed because of the absence of lengthening Both these cases come under समास-आयभाषि ल ला बीर्भिर्निर्द्वयम् 11 6 3

अलिङ्गम् 1 1, गोपाम् 1 8, सस्ये 1 9, निर्द्वयम्, इतिचोद 11 6 8, आनुयक् 11 6, 8, समानम् 11 12 8, अन्तरिक्षम् 115 1 समुद्रम् 1 19 8, तिलिषे v. 62. 7, उदस्यति 1 14 3, लाह, स्वया x 14 8, उदुम्बरी x 14 12, आहनसम् x 125 2, प्राविति x 125 4 पूषादे x 81 11 are not analysed in the Pada-text

The iteratives are regarded as compounds and analysed, e g दिवेदिवे 1 13, 7, समुद्रम् x 125 5

* "We have probably not contracted forms with इव, but the dual i+ra, the by form of इव" *Vedic Grammar*, p 61 fn 12

"The compounds in -pāti- are treated by the Pade text in three different ways: (1) *gnā'spāti-*, *br̥haspāti-*, *vānaspāti-*, *viśpāti-* (and *viśpātni-*) appear as simple words; (2) *gnā'h-pātni-*, *jā'h-pātni-*, *śāci-pātni-*, *ṛta-pātni-* (voc.), *rādhas-pātni-* (voc.), and those with a single accent (except *viśpāti-*) as compounds separated by the Avagraha sign; 3. all other doubly accented compounds (e.g., *br̥hmanas-pātni-*) as two separate words." MACDONELL, *Vedic Grammar*, p. 169. इत्यति: x. 14. 8.

नदि (i. 19. 2), नादिः, नादीम् (vi. 54. 7) are not analysed.

Use of इति

The particle इति is generally used by Sākalya to draw attention to some peculiarity in the form of a word. It was probably first thought of in connexion with Pragr̥hya vowels where though beginning with a vowel it was not allowed to enter into sandhi combination with the Pragr̥hya. In the case of राजा विश्वे also it came in very handy, because it clearly showed the character of the विश्वे by changing it into र*. Then its use was extended to other cases, and strangely enough it is used once or twice to show the स-ज्ञात character of the विश्वे.

1. इति with प्रग्रहः

परि दावाइयिषी इति सयः i. 115. 3 (Pp. दावाइयिषी इति), रोदसी अमरुतान् ii. 12. 1 (Pp. रोदसी इति), यं क्रन्दसी संयती विद्वदेते.....नाना इवेति ii. 12. 8 (Pp. क्रन्दसी इति, संयती इति समुप्यती, विद्वदेते इति विद्वदेते, इवेते इति), दावा विद्वदे इयिषी नमेति ii. 12. 13 (Pp. नमेति इति), †नो अस्व व्यदते परिः vi. 54. 8 (Pp. नो इति), जीरदान् v. 62. 3 (Pp. जीरदान् इति जीरदान्), आसाधे v. 62. 5 (आसाधे इति), वासाधे v. 62. 6 (वासाधे इति), असाधे v. 62. 8 (असाधे इति), मुदान् v. 62. 9 (Pp. मुदान् इति मुदान्), पविरसी x. 14. 11 (Pp. पविरसी इति पविरसी), क्रन्दसी तसमाने रेजमाने x. 12. 11 (Pp. क्रन्दसी इति, तसमाने इति, रेजमाने इति), इमा स वृक्षी मिदः ii. 6. 1 (Pp. अं इति), सप्त पूषा गमेमदि vi. 54. 2 (अं इति).

* प्रग्रहं अर्वावाभिविना पदेषु रिक्तं च संज्ञितानामनिबद्धम् x.

† But उदनी नदमान् (Pp. नः) because this नो is not प्रग्रहः.

APPENDIX I

It will be noticed that unlike the case of राज्ञात विसर्गे all Praghyaas are followed by इति in Pp. It makes no difference whether the Praghya character of the vowel is clear from the Sambhita text or not. And when the Praghya is a compound the components are shown separated by an avagraha after the इति as in the case of सयती, विह्वले, सुदान्, वीरदान्, etc. In cases like चाग्रहविषौ where the Pp does not analyse the compound इति alone is used without repetition.

Note that in the case of the monosyllabic particle उ not only is इति used but the particle is also lengthened and nasalised उकारयेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽप्युक्तो द्राघितः शाकलेन RP 1 75 (See p 121). Even in the Sambhita itself the उ sometimes occurs as ऊ as in रमान् नू कवितमस मायाम् v 85 6.

In some editions of RV उ at the end of a hemistich is printed in Pp as ऊम् इति (as in मैत्रा अयूतिरपमर्ता उ x 14 2), while other उ's are printed as ऊ इति (as in ii 6 1). But since RP and Panini agree in attributing ऊ इति to Śakalya without any reservation it is difficult to accept ऊम् इति as the correct reading of Pp. And Max Müller who had collated a very large number of MSS makes no distinction in the treatment of the two उ's in the Padapāṭha. In its third volume the latest edition of RV with S's commentary (the Poona edition) prints the Padapāṭha of मन्त्रा मन्त्रा उ vii 4 8 (at the end of a hemistich) as ऊ इति and that of the उ of अग्रह at the beginning of vii 8 2 also as ऊ इति. अग्रह उ and अग्रह उ are also treated in the same way. No doubt अग्रह occurs in RP 1 75 उकारयेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽप्युक्तो द्राघितः शाकलेन as well as in CA 1 72 उकारयेतावग्रहः, but अग्रह in these two instances mean the particle उ and not उ, etc. Of course in the case of ऊ we have ईजिति in Pp but there we have merely the full form ईम् which occurs in many passages of RV with इति after it to draw attention to it.

2. इति with राज्ञात विसर्गे

इति is put in after a राज्ञात विसर्गे only when its राज्ञात character is not clear from the Sambhita.

यो दास वचमधरं गुहाक ॥ 12 4 (Pp चकारिणः), येन स स्तमिह येन नाकः
x 121 5 (Pp स्वरिति स), मम योनिरप्यन्त समद्रे x 125 7 (Pp चकारिति).

In the case of स्तमिह repetition is rare except in the case of verbs स is repeated probably for reasons of accentuation. चकार, चदर, पुनर, प्रातर्, हार, वार, वधर्, चनर, etc and the vocative of stems like जामात, दुहित, etc enumerated in RP. : 101-102 are never repeated after इति

8 इति मे अग्रे समिधमिमास्तुपसद वने ॥ 6 1 (Pp वनेरित वने) Here also there has been repetition after इति

In दीवावक्तृभिर्वा वयम् : 1 7, यजिह होतरा इति ॥ 6 3 चनरैश्च ईयसी ॥ 6 7, पुनर्नो नष्टमागुत vi 54 10 etc the Samhita text shows the र, hence no इति is used

Lengthening

Metrical lengthenings are shortened in Pp. सचक्षा (सचक्ष) न सक्षय
: 1 9, इमा उ वु सुधी* (सुधि) निर, निरदस विप्रता (विप्रत) निरवद्यात् तन्नी निचो
वद्वी मालवताम् (ममलताम्) : 115 6, उदस्यति स्रक्भिर्वाहधान (वहधान) याग्र
देवा वाहधुये च देवान् (वहधु) x 14 3 यमाय जुह्वा (जुहुत) इति x 14 18,
न जानीमो नयता (नयत) वद्वीमम् x 34 4, निव सचक्ष तन्नु नळना (नळत) न
x 34 14, य स्या (या) पृच्छन्ति कुह सीति घोरम् ॥ 12 5 अया (अय) देवा उदिता
सूर्यस्य : 115 6 यथा (यत्) न पूव पितर परिपु x 14 2, 7 उदस्य चिन्मन्वदे
ना (न) वमने x 34 8, उदस्यसाकमुदपा उदम्वली x 14 12 (उदम्वली), अथावा
(अथवा) विभक्तमिच्छमान x 34 10

Note that आहुवक ॥ 1 and अविपा x 34 1 are not analysed probably because of the lengthening in the first syllable अयनाम x 34 6 and दाधार x 121 1 were probably still current in Śakalya's time and regarded as regular by him and therefore the long vowels in these words are kept intact in Pp. The same applies to मरयस्य x 14 5 which is also found in classical Skt in certain senses मिनाति is short both in Sp and Pp

For एता see p 125 and for नवा (॥ 6 7) see p 136

* सुधि occurs in सुधि सुत यन्त्रि मे वदाम x 127 9

Taddhita Suffixes

The taddhita suffixes तर and तम् are generally separated, e.g. चित्रयत् इतम् : 1 5, दीरवत् इतम् : 1 II, मधुमत् इतम् x 14 15 (तरतमयो CA iv 16).

CA iv 16)
When, however, तर and तन come after a compound ending in the roots दा, धा, सा, पा, नापा, भू, and इ it is separated along with the preceding root (p 19), e g , रवधातमम् । १ १ (बभूधातर स्रष्टवशातमेति बभूस्रष्टवधाभ्याम् CA iv 45, वातस इतस सूतस गोधातस रवधातस बभूधातना पूर्वस VP v 3)

VP ४ 8)
 ल and लन् are separated, but लन् is not , = g , देवत्वं, महित्वम्
 1 115 4, महित्वा x 121 3 (ले चाभ्योदासि CA iv 26)
 ल and लन् are separated except when

The possessive suffixes मत and वत् are separated except when they come after न् or स. ०१. वृत्तवत् x 14 14, वृत्तवत् x 84 0, वृत्तवत् x 121 4 (मत्तौ। वृत्तवत्। वृत्तवत्। CA iv 17 18), but मतवत् ॥ 12 1, वृत्तवत् ॥ 12 12 मतवत्। वृत्तवत् x 62 5, वृत्तवत् x 11 5 (मत्तौ मतवत् Panini 1 4 10 मतवत्। वृत्तवत्। मतवत् CA iv 47)

P. K. Nārāyaṇa Pillai says in an article on the R̥gveda Paṭhapaṭha in the *Bulletin of the Deccan College Research Institute* II, 257. In employing avagraha to mark out prefixes and suffixes the Paṭhapaṭha shows some inconsistency. Between the word and the suffix, in certain cases, we see the avagraha inserted. For example, *ksatmantam*. But we meet with instances where the same suffix is not separated by avagraha. Ex. *bavismantam*. The suffix in *devatyanta* is marked out but it is not marked in *citayanta*. All this is due to misconceptions regarding the true nature of a Paṭhapaṭha. The examples formed with *av* (p. 251) are also

Abstract substantives formed with ण (p. 251) are also analysed, e.g., गणन x 14 1

Abstract substantives analysed, e.g. मनसः x 14 1
 मनः in the sense of मनसः is never separated, e.g. मनसः x 125 5
 मनः and मनसः are separated, e.g. मनसः x 125 5

The possessive suffix *v* and *va* are separated, e.g., *va'vav*
x 125 4, *va'vav* x 31 10 (*va'vav* = CA iv. 19)
and while *v* is not (p 347). e.g., *va'vav* x 125 3

but π is separated while π is not

Taddhita suffixes beginning with a vowel or य are never separated. When however such suffixes are added to stems liable to analysis they are to be analysed provided the first component consisting of more than one syllable ends in a vowel and has its first syllable lengthened, e.g., भौगवत्स्य x 34. 1, but वेदस्तम् x 14. 1, सीमन्ते x 14. 6 (see p 293)

कृत्

The suffix कृत् (vams) is separated after short vowels, and the analysis is regarded as so important that even when there is an upasarga preceding the root it is not the upasarga but the suffix that is separated. Thus we have चतस्रिवासा ॥ 12. 8, परिशिवास् x 14. 1, etc. जिगीषान् ॥ 12. 4 is not analysed, because कृत् comes after a long vowel. विहान् is not analysed because कृत् comes after a consonant. When, however, the व of कृत् is changed into ञ it is the upasarga that is separated (वसौ ऋसात् । तेनेषोपसृष्टेऽपि । उपसर्गेणावकारे । CA iv 35. 37)

The analysis is probably due to the close similarity between the suffixes कृत् and कृत् in that both have the same form in the Voc sing (कृत्वसौ व कृत्वसौ कृत्वसि 8. 3. 1)

वयम्, क्यङ्, क्यप्

Similarly the denominative suffix व is often separated by an avagraha. Thus we have देवव्यन्त ॥ 115. 2 नमस्त ॥ 115. 8 is not analysed because नमस् is clearly not a pada, had it been a pada we should have नमीयन् exactly as we have दुक्षीय which is analysed. भोजयमानम् ॥ 12. 11 is not analysed because of the violent change in the final of भोज्. चिवयन्त is not analysed because the suffix is not व but वय (चिव्) (मानवो यकारे स्वरूपे VP v 10)

Absence of Avagraha

Several cases of the absence of avagraha are mentioned in the following Karika

आदिमध्यान्तलुप्तानि समासान्वायमादि च ।

नावश्यं क्वचि क्वचि पदान्वायमवन्ति च ॥

Sages do not analyse words of which the initial, medial or final syllable has suffered elision, compounds which are formed irregularly and words with infixes

Accent

It is well known that the importance of accent as a morpheme in Vedic, in classical Greek and other languages can hardly be overestimated. The famous stanza

दृष्टं शब्दं खरतो वधंतो वा (मिथ्याप्रयुक्तो न जनधमाहः)
 स वाक्वचो यजमानं दिनक्षि यदेन्द्राय खरतोऽपराधान् ॥

found in the *Mahabhāṣya* and in a very slightly different form in the *Nirukta* bears eloquent testimony to the fact '*Indratatu*' when accented on the first syllable means 'he whose killer is Indra', the same word when accented on the final syllable means 'the killer of Indra', similarly, '*te*' when accented corresponds in form and meaning to 'they', when unaccented it means 'yours', *jyestha* accented on the first syllable means "greatest," when accented on the last syllable it means "eldest", *brahman* accented on the first syllable means "prayer," accented on the final syllable it means 'prayer', *apas* accented on the first syllable means 'work,' accented on the second syllable it means "active", *bhūman* accented on the first syllable means "earth," accented on the final syllable, it means "abundance" Exactly the same thing is found in Greek also. Thus *patroktōnos* when accented on the penult means "slayer of one's father" and when accented on the antepenult means "slain by one's father", and *lithobolos* when accented on the penult means "throwing stones" but when accented on the antepenult means "pelted with stones". Similarly, *leukos* means "white," *leukos* "white fish", *dios* means "quilt," *ajōs* "leader", *athrōs* "crowded," *dithrōs* means "silent", *tōmos* "section," *tomos* "cutting", "sharp" and so on. In German, *überjehen* with the principal accent on the

penult means "overlook" and the same word with the principal accent on the first syllable means "going over" or "across". In French *cote* means "petticoat," the same word with the grave accent on the first syllable means "rib" "coast" and with the acute accent added on the final syllable means "side" "party". In English also the difference in meaning between conduct, perfect, etc., when accented on the first syllable and on the last syllable is well known. A great heart does not mean the same thing as Mr Greatheart*. We have therefore to take into consideration the accent of a word while determining its meaning in the Vedas.

In Vedic the principal accent in each word is generally an Udatta (or the rising accent) which is not marked at all. The Anudatta (falling accent) following an Udatta becomes a dependent Svarita (rising-falling) accent unless an Udatta or independent Svarita follows. The Svarita, it may be mentioned here, is marked with a vertical stroke above the syllable and the Anudatta with a horizontal stroke below. Anudattas following a dependent Svarita are not marked till an Udatta or independent Svarita is reached when the immediately preceding Anudatta is marked with the usual horizontal stroke below. Svaritas brought about by the contraction of two *rs* (e.g., *vr̥ita* > *v̥ita* x 14 9) or by the sandhi combination of *ṛ*, *i* and *u* with a following dissimilar vowel (*vr̥oman* > *vyōman*, *tanu'ā* > *tanvā* x 14 8), or of कृष्ण सृष्ट, etc., are independent Svaritas. When an independent Svarita is immediately followed by an Udatta or another independent Svarita we have the कृष्ण सृष्ट which is represented by the numeral 1 or 3 (marked with both the horizontal stroke of the Anudatta and the vertical stroke of the Svarita) after the independent Svarita according as it is short or long. In

* *Oriental Literary Digest*, Vol IV, Nos 7 9

dealing with the Padapāṭha we have to pay particular attention to all these points.

Thus in अग्निमीळे पुरोहितम् the three words are taken together consequently मी becomes a dependent* Svarita and is marked with the usual vertical stroke of the Svarita ऊँ is not marked as the next Udātta is रो the syllable (य) preceding which is marked with the Anudātta stroke. In the Pada text we have to take each word by itself, so both syllables of रूँ are marked with the horizontal stroke below. In the case of रीत we get two separate words in Pp and consequently the independent Svarita* no longer remains. The same is the case with अग्नेति 1. 115. 2, शुद्धी v. 62 8, etc. In this way in most cases the कल्प सर's of the Samhitā lose their कल्प in the Pada text, in some cases, on the other hand, a कल्प appears in Pp where there was no कल्प in the Samhitā (see pp 129 130)

कल्पसर

पुयोधरुअहिवांस (Pp पुयोधि। अ॒सत्। देवा॒स) u. 6 4, ए॒ता न॒द्याना॑
ए॒ता॒श्च॒तु॒ स्ताः (Pp. ए॒ताः। च॒तु॒ः) x. 14 2, य॒था॒य॒ध॒वे॒दे॒ने॒ वा॒य॒श्च॒
(Pp ...वा॒ग्नी। च॒च॒ः) x 84 4, जी॒ष्वा॒मी॒ति॒ त॒न्वा॒श्च॒य॒ज॒मान॑ (Pp त॒न्वा। य॒ज॒
मा॒न॑) x. 84 0, ये॒न॒ स्त॒ स॒मि॒त॒ य॒न॒ ना॒क॑ (Pp . ये॒न॒। स॒मि॒ति॒ स्त॒। स॒मि॒त॒म्।)
x. 121. 5, सु॒प्र॒त्य॒ये॒ य॒ज॒मान॑श्च॒ सु॒व॒ते॒ (Pp . सु॒प्र॒त्य॒ये॒। य॒ज॒मान॑।) x. 125 2,
य॒न॒ यो॒नि॒र॒प्स॒न्त॑ स॒मु॒द्रे॒ (Pp य॒न॒य॒सु॒। य॒न॒रि॒ति॒।) x 125 7

As regards upasarga and finite verb, when the upasarga is unaccented and the finite verb accented they are naturally

* उदात्तपूर्व सन्निभप्रदाय पदेऽपरम्।
कतोऽन्तर्गत सन्निभ सार जायमानचते पदे ।

regarded as one single word and separated by means of an avagraha, e g, *vitānvatē* (*vi s tanvatē*) 115 2, *paryabhūṣat* (*pari s abhūṣat*) 112 1, *udājat* (*ut s a'jat*) 112 3, *anūśāṣati* (*anu s ā s ā ti*) vi 54 1, *upaśate* (*upa s ā s ā te*) x 121 2, etc

When, however, the upasarga is accented and the finite verb unaccented, they are regarded as separate words, e g, *a gamat* 115 5 *amasī* 117, (*a imasī*¹), *prāhuyase* 119 1, *a'gahi* 119 1, *ud agat*, *a prah* (*a aprah*¹) 115 1, *abhyēti* (*abhi eti*¹) 115 2, *sadur jabhara* 115 4, *sām bharanti* 115 5, etc *prehi* x 14 7, *apeta*, *vita* x 14 9, *upehi* x 14 10, *vyādadhuh* (*vi adadhuh*¹) x 125 3 etc

When, however, there is sandhi combination of the final vowel of the upasarga which is accented on the final vowel and the accented augment, in the Pada text both the upasarga and the verb are accented, e g *abhyāiksetam* (*abhi aiksetam*) and the two are regarded as separate words. In such cases one rather expected *abhi s aiksetam*.

In *tvaghnava yo jīva llaksamudat* 112 4 *ādat* is not analysed. See p 171. Had it been analysed both *a'* and *d* would have been accented and regarded as separate words.

VP distinctly says नम्यकारस्य खरसमेयकृति (vi 5) which is explained thus in the commentary चक्षुषस्यै एकाक्षरीयसर्व-खराक्षरी सपसर्गे खरसमेये चकृति प्रत्यये गानुदासी भवति। अने खराक्षरी भवति यथा—अभि का वतंस। अने खरसमेये चकृति भवति यथा—यामि मित्रावरुणौ अभि चक्षिषन्। अभि द्येताम् अनस। एकाक्षरस खराक्षरी भवति यथा—वि या अकरोत्। नि असीदन्। एकाक्षरस खरसमेये चकृति भवति यथा—सत्यधर्मा वि आनट। यत् पुहवम् वि अदधु।

¹ In such cases though it is not clear from the Samhita if the verb is accented or not, still since it is a finite verb occurring in a principal clause and does not stand at the beginning of a sentence or pada, etc, it is naturally unaccented.

APPENDIX II

GRAMMATICAL NOTES

Sandhi

1 Intervocal *ह* and *ट* become *ऊ* and *छ* respectively (pp 7, 14), = 9, अक्षिणीके पुरोहितम् : 1 1, विकटुकेभि पतति वल्लुर्वा x 14 16, न मा मिमेय न जिहोके एषा x 34 2, येन योदया र'यवी च हल्ल वा x 121 5

2 प्रज्ञापान पादमन्त्रपरि ६।१।१६, V G S (p 23a)

स न पितेव स्तवेऽपे : 1 9, विवे देवासी अटुष्ट : 19 3, यो अक्षरिच विमने परीय ॥ 12 2, यो अक्षमनोरक्षरपि ज्ञान ॥ 12 3, यो अर्थ पुष्टीर्विज इवामिनाति ॥ 12 5, यो अपा ज्ञेता स ज्ञास इन्द्र ॥ 12 7, यो अक्षुतक्षुत स ज्ञास इन्द्र ॥ 12 8, उत्तमाङ्गुली अक्षौत्येनम् ॥ 12 5, योजयमान यो अक्षि ज्ञान ॥ 12 11, सनेन मज्जो अधिगत्यस्य ॥ 62 7, यो अक्षसानुयाससि ॥ 54 1 अक्षिदूतो अरुणत. x 14 18, मातली कर्त्येयमो अक्षिरोभि x 121 3, यो अक्षरिच रजसो विमान x 121 5, मया सो अक्षमसि यो विपश्चति x 125 4, but युक्ताप्यो योऽविता सुप्ति ॥ 12 6, न कोयोऽव पयति ॥ 54 4 परायतोऽव योयि अक्षिन्ध x 34 0

3 (a) Nasalisation to avoid hiatus (p 306, V G S, p 23 f n 1), अुप्राय अक्षो वाचमज्जते एमीदेवा निष्कृत आरिषीव x 34 5

(b) Nasalisation of final न (pp 24, 187, आतोऽटि नयम चक्षर), स देवा एह पयति : 1 2, स विदां आ च पिपय ॥ 6 8 य पयतान् मङ्गपितां अरमुषात् ॥ 12 2, यो अर्हा अमिशासति ॥ 5 42, अया पितृन्तुसुविदवां उपेहि x 14 10, यमस्य दूती अरतो जनां अयु x 14 12 (V G S, § 80)

4 Final न् intact before initial त (उभयवचं चक्षर, V G S, p 32, 2)

पुषन्तव ज्ञते ययम् ॥ 54 9, य ईड्यन्ति पयतान् तिर सपुदमर्चयम् : 19 7

5 Visarjanyā changed into न before य (पचय्या परायज्ये : पाती च बहुलम् : चक्षर-५२ : V G S, p 34, 2a)

दिवस्परि ॥ 6 5, परया ॥ 62 6

6 Cerebralization of न and न् (मुञ्च चक्षर-० नय धानुलोदयुञ्च p 280 चक्षर-५२ V G S, pp 46c, 38c)

यमा च पु सुषो तिर ॥ 6 1, उड्यसावसुडपाडुड्यपी x 14 12

Declension

1 Nom pl of masc a stems in—*asah* (see p 62, *वाजसनेयस्मृति* ७.१.१०, V G S, p 78 f n 7)

विश्वं देवाद्यो अद्भुतं अनादृष्टासं श्रीजसा सुचदाद्यो विशादसः । 19 3 4, 5 दिवि देवासं आसते । 19 6, स जनासं इन्द्र ॥ 12 1, यस्यान्नासं प्रतिदिं यस्य मासो यस्य दामा यस्य विद्ये रयास ॥ 12 7 यस्य स इन्द्र विश्वस्य शिवास सुवीरासो विदयमा वदम ॥ 12 16, आ वसिवासं सुपुत्रो वदन्तु ॥ 62 4, अद्भुताद्यो इत्यन्तं सद्भुते x 84 9

2 पद्यान् as the Acc s of पद्यन् (V G S p 79a)

बहुभ्य पद्यान्तुपस्यमानम् x 14 1 In RV पद्यन् is declined thus
Nom s पद्या Nom pl पद्या Acc s पद्यान् the stem पद्यन् first makes its appearance in AV where besides the above we have
Nom s पद्या Nom pl पद्यान् Acc s पद्यान् See p 254

3 Acc sing of an stems in चनम् यस्मन्तु पूषन् वयम् ॥ 59 8

Panini's rule is वा यपूर्वेण निगते 6 4 9 where वा is to be regarded as व्यवस्थावाची for in the Vedas we get पूषन् alone (V G S, p 68 top) वृषाचम् is found in the *Mahabharata* and later

य एव देवा वृषारसाहोकीर्त्तयते धनम् ।

इत्या वदसया स्कन्दं शमोऽग्निर्वैश्वो यम ॥

इत्या आससया वायुर्मृत्युर्नैववयो रवि ।

वसवो भवतु साध्या विद्ये देवास भारत ॥

एतान् देवान् नमसन्ति प्रतापप्रचदा जना ।

न ब्रह्मार्थं न धातारं न धृषाणं कथयन् ॥

Mahabharata, Santi xv 16 18

4 सुमेधम् as the Acc sing of सुमेधस् त ब्रह्माण तस्यैतं सुमेधम् x 125 5

5 Nom Acc dual in a (सुपो सु श्रुक् पूर्वैश्चवर्जाच्चे* ७.१.१६ p 278)

वर्धिरिव यजुषा रयमाणा ॥ 62 5, अकविष्टा सुकृती परया राजाना चतस्रः वीर्याना ॥ 62 8, उमा रात्राया स्वपया मदया x 14 7, य मित्रावरुणा विमर्शादमिन्द्राद्यो अद्भुतविभोमा x 120 1

APPENDIX II

6 Nom and Acc pl of neuter stems in *ā* (अङ्गुलिं वङ्गुलिम्
अ११०, V G S, p 78 top, f n 14)

विदाङ्गुलीभ्या क्वे ॥ 6 7, दयं वता सह तत्पुनर्देकम् ॥ 62 1, सर्वा ता यम
आहता x 14 16, ततो वि तिष्ठे सुवनानि विशा x 125 7, आरभमाणा सुवनानि
विशा x 125 8

7 Acc pl of fem stem and of ap like the nom pl (ता
कन्दनि अ१११०६ V G S, p 88 top § 78a)

ईमां तत्पुवीरहभिदुदके ॥ 62 2 आपाह यद्दुहतीर्विज्जमायन् यमं दधाना जगयन्ती
रधिम् ययिदापो महिना परमभवन् x 121, 78 यथापयन्त्या दुहतीर्भजान् x 121 9
is quite regular

8 Instr sing of a stems in *a* (V G S, p 77, f n 8)

मध्या कर्तोर्वितत स जगारः 115 4, एवा सूतज सुजात ॥ 6 2 एवा जगाना
पया चनु खा x 14 11 एवा राजन् इविषा मादयस्त्र x 14 4, परो दिवा पर एवा
प्रयिया x 125 8 य प्रायती निमिषतो महित्वा x 121 3, यस्तेहि विमयन्ती महित्वा
x 121 4

9 Instrumental singular with the lengthening of the final
of the stem (पूषचवरंदौर्ध्व V G S, p 80 f n 2)

यो दास वर्धनधर गुहाक ॥ 12 4, य सुवस्त्रमवति य पचन्त य ईसन्त य
श्रमानमूतो ॥ 12 14

10 Instrumental plural of a stems in *ebhih* (वङ्गुलि वङ्गुलि
अ११० coming after चती भिष एव, V G S, p 77, f n 9)

अधि पूर्वमिच्छं विमिरीया पूर्वैरुतः 1 2 द्वौ एवेभिरा जगन्तः 1 5 त्रेहि
त्रेहि पयिनि पूर्वैनि x 14 7 त्रकृद्वैभि पतति पङ्कुरौ x 14 16, चह हृद्वै-
निर्वसुमिषराम्यहनादियैरुत विशद्वै x 125 1, गुष्टं वनमिषत मातुर्वेभि x 125 5

11 Instr sing of *mahiman* as *mahina* (V G S, p 69
f n 1) ययिदापो महिना परमभवन् x 121 8. यतावतो महिना स बभूव
x 125 8

12 The Instr sing of *tanu* (V G S, pp 89 90)

In RV it is *tanu* x 14 8 x 34 6 In Svet U it is
tanura in 5 In RV *tanu* is declined thus तन् तन्वा तन्व , तन्वम्.
तन्वा, तन्व , तन्वा तन्मि , तन्वे तन्मि तन्व , तन्व तन्माम् , तन्व तन्म
तन्म Acc s and तन्वाम् Loc s make their appearance in AV. तन्म
appears in TS by the side of तन्वम् तन्वम् occurs in TB

13 *aya* as the instr sing of *idam* in the fem (V G S, p 108 f n 7)

अया ते अग्ने विधेद्योजी मपादग्रमिष्टे । एता सुतेन सुजात ॥ ॥ 6 2

14 Instr pl of *ahan* as *ahabhih* (see pp 214 5)

ईमां तस्योदरमिदं दुष्टं v 62 2, but अहोभिरहिरेत्तुमिदं तम् x 14 9

15 Gen sing of *masa* 1 and *u* stems in *yah* and *vah* (अवादिबुद्धमसि वाक्चनम्, p 175, V G S, p 84 3, p 81, f n 8)

ओ अयं पुष्टीविज इवा निजाति ॥ 12 5, सवेन मजो अधिमर्त्यं v 62 7

16 Loc sing of fem *i* stems in *a* (वा V G S, p 81, f n 2)

अथा दवा उदिता सूर्यस्य ॥ 115 6, अथ सूर्यमुदिता सूर्यस्य च v 62 8

17 Loc sing of *an* stems without ending (V G S p 87, § 90 2)

अहं दशमि एतस्मिन्मूर्धन् x 125 7

18 Voc sing of *u* stems in *vah* (अनुवसो व समुहो हृदसि वाक् v V G S p 84 f n 2 p 88)

यधि विकित आनुवम् ॥ 6 8

19 *rafn* with the long final (p 104, रात्रावासी अ॥१११)

आद्रावी रात्रस्तनुते सिमन्ते ॥ 115 4

उपसर्ग and Verb

The upasarga need not necessarily come immediately before the verb some word or words may intervene Sometimes the upasarga follows the verb instead of preceding it (सि प्रागधातो । हृदसि परिधि । व्यवहितस्य । १॥१८० ८२)

In उप ताव दिवेदिव दीक्षावसाधिया वयम् । ममो भरत्त एवसि ॥ ॥ 1 7 there is the maximum of space between the upasarga and the verb Other examples are :

स देवा एह वसति । 1 2 आ वे तन्वनि रश्मिभिः । 19 8 अथ ता पूर्वपीतये सुजाति सीमन् मय । 19 ॥ ममस्तनो दिव आ पुष्टमस्तु परि दावाश्रयिणी यन्ति सदा । 115 3, निरुदय विपुला निरुदयात् । 115 6, अन्तर्द्वय ईयते ॥ 6 7 स विहा आ च विप्रय आ आशिन्मृतसुति वरिचि ॥ 6 8 अ सुवत एवते दुम आ विहा

दर्दं ॥ 12 15 (see p 202), स पूषन् विदुषा नय ॥ 54 1 सप्त पूषा गमेमहि ॥ 54 2 पूषन्तु प्र गा इहि ॥ 54 6 परि पूषा पुरस्तादसि दधातु दधिषम् ॥ 54 10 आ वामशस सुषुभो वदन्तु उप सिन्धव प्रदिवि चरन्ति ॥ 2 4 In मा नो घोरेष चरताभि घृण ॥ 34 14 the उपसर्ग comes after the verb Similarly in प्र तदीन् दधत आ कृतानि ॥ 34 6 the उपसर्ग follows the participle

The normal order is found in य ज्वते वासुददाति ग्रध्याम् ॥ 12 10 य क्रन्दसी सयसी विह्वयेते ॥ 12 8, यथात्र यत्ने विजयन्ते जनाः ॥ 12 ७ यवाद्यजत् सत्वे सप्त सिन्धू ॥ 12 12 etc

Conjugation

Indian students familiar from their boyhood with classical Sanskrit find it difficult at first to understand the intricacies of the modal forms of Vedic. In the earlier language in addition to the indicative the optative and the imperative there are the subjunctive and the injunctive. Further all the five moods are formed not only from the present stem as in classical Sanskrit but also from aorist and perfect stems. Participles are formed from the stems of these three as well as that of the future while passive participles are formed from the present, perfect and future

The subjunctive present is formed by adding to the indicative stem (ः s along with the विकरण) a strong a which coalesces to a with the final of a stems (भादि दिवादि मुदादि and उरादि roots). Sometimes even in the case of other stems we get a after the analogy of the a stems (Cf. Pāṇini's rule—*हिटोऽडाटौ*). The endings fluctuate between the primary (ति तस, etc) and the secondary (न् ताम् etc). Thus from भ (भादि) we have the indicative stem भर, the modal sign of the subjunctive च and the 3 sng ending ति or न् giving the forms भरति or भरन्, in ॥ ॥ we have भरसि or भरा and in 1 sng भरामि or भरा. In the case of ध (धुहोवादि) the stem ध धिर्त् to which is added the modal sign च and the ending ति or न् so that we get धिभरति or धिभरन् in 3 s, धिभरसि or धिभर in 2 ॥ and धिभरामि

See V. G. S., pp. 158-175. The Bengali student will find the whole thing treated at great length in Bengali in Bhaṭṭi-kāvya, Canto I, ed. by K. C. Chatterjee, pp. 16 ff. Appendix.

Of the different moods of the aorist the indicative alone is found in class. Skt.

We shall take some concrete examples to make the distinction between the various forms of the various systems clear. From गम् we have the present 2. s. imperative गच्छ in Vedic as well as class. Skt. In the Vedas, however, we come across गच्छि and गच्छि also where the ending has evidently been added immediately to the root. Had गम् belonged to the चदादि group there would be nothing remarkable in it, but since it is not an चदादि root, yet takes the ending of the imperative without the intervention of its own proper विहृत्य it cannot belong to the present system. Had it belonged to the perfect system there would have been reduplication as in the case of वृद्धि from वृष्. Now there is a variety of the aorist where the ending is added direct to the root. This is known as the root-aorist. So गच्छि, गच्छि, etc. are the 2. s. imperatives of the root-aorist of गम्.

Again the 1. pl. A of the present optative of गम् is गच्छेमहि but in the Pūsan hymn we have गच्छेमहि which may be analysed as गम् च गच्छेमहि where the ending has been added to the simple root to which an च has been added without the usual विहृत्य of the root. And we know there is a class of aorists known as the a-aorist where the ending is added after a has been added to the root. We can thus easily understand that गच्छेमहि belongs to the present system, while गच्छि belongs to the a-aorist system.

Again suppose we have the two forms गच्छन् and गच्छन्. Both are evidently subjunctives. गच्छन् looks like a regular subjunctive where the modal sign च has coalesced with the future च to च्च. गच्छन् appears at first sight to be an irregular form but on analysis we find that the modal sign च has here been added after the

arist विकरण स् (विच्) and not after the present विकरण च (श्च)
It is therefore perfectly regular, only it belongs to the s arist
system and not to the present system.

Again take the imperatives वृष्वि, वृष्वि and the hypothetical
वृष्वि The first (वृष्वि) has got the present विकरण वृ and so
belongs to the present system The second (वृष्वि) has the ending
added direct to the root and so belongs to the root arist system
The third has got the ending added to the reduplicated root
and so belongs to the perfect system वृष्वि (pp 128 9) from
वृ 'to separate' belongs to the present system as this वृ belongs to
the वृष्विवादि group

With a very little practice with the help of the excellent list
of verbs at the end of Macdonell's *Vedic Grammar for Students*
the student will be able to distinguish clearly between the
various forms of the three systems

Present Indicative

- सूर्यस्य यत्र विमुच्यन्तान् (=विमुच्यन्ति) v 62 1
सो अयं पुदोर्विष्य इवा निवाति (=आनीनाति) ॥ 12 5
य ईमे (=ईष्टे) अथ हिमदश्चतुषद x 121 3
एषो अयं हृषति (=करोति) सीदपश्ये ॥ 115 5
तथै हृषोमि (=करोमि) न भवा वृषधि x 34 12
राजा विदिभी नम इत् हृषाति x 34 8
अथ जनय समद हृषोमि x 125 6
[Cf मित हृषथ खलु मङ्गल न x. 34 14]
ययि (=यज) चिकित आनुष्य आ चायिन्त्यसि (=सीद) वरिषि ॥ 8 8
एषादिदस पर्वता मयन्ते (विच्यति) ॥ 12 13

Arist Indicative

(a) Root arist

- विम दीशानामुदगादभोकम् ॥ 115 1
सो दास वर्धस्य पुदास (=चकारोत्) ॥ 12 4
अथा एत पितरो लोकमयन् (=चकारु) x 14. 9
अथाय वधरो वाचमयन् (=चकृत) x 34. 5

अनुव्रतानप जायामरीषम् (= अरुधम् or अरौषम्) x 34 2

स पर्यगाच्छुद्धसकाशमवश्यम् *Isa* III

(b) s aor

अग्नौव यो जितौवाहं चमादत् ॥ 12 4

यस्याग्नेर्देदन् वाज्यस्य x 34 4

(c) s aor

*आप्रा याथावृत्तिर्वा अनरिचम् ॥ 115 1

विमोदको जायद्विकेष्टमच्छान् x 34 1

Present Subjunctive

(a) primary ending यो अक्षसातुवासति v 54 1, यो यद्वा अभिशासति v 54 2, यम पश्यासि वरुण च देवम् x 14 7 कुक्ष्या मापे विभरासि SB 1 8 1 तथा मा विभरासि Ib, अथ मा समुद्रमभ्यवहरासि Ib स यदा तामतिवर्ष Ib नावमुपकल्पोपासासि Ib नावमापसासि Ib यावदयावदुदकं समुवायात् तावत् तावदन्ववसर्पासि Ib

(b) secondary ending अग्निना रयिमवचत् ॥ 1 3 य एवदन्तिता वचत् v 54 1, इम एवति च वचत् v 54 2

Aorist Subjunctive

(a) root aor द्विषो देवभिराजामत् ॥ 1 5

(b) s aor स देवा एह वचति ॥ 1 2 य वासाय वरुणं क्रावन्त v 62 6

(c) is aor यदादीन्वे न दवित्रास्तेषि x 34 5

Perfect Subjunctive

स दिवा आ च विप्रस्य ॥ 6 8, मित्रं हवन्त्य खलु सक्ताना न x 34 14

Present Imperative

युयोध्यच्छद देवांसि ॥ 6 4

Aorist Imperative

(a) root aor नवद्वित्रस्य आ गच्छि ॥ 19 1, अवारिष्टाभिरा गच्छि v 54 7, यजिष्ठ होतरा गच्छि ॥ 6 6 इमा स पु सुयो गिर ॥ 6 1, सुधि सुत नद्वि ते वदामि x 125 4, स बोधि (✓यू) सुविर्सेषा ॥ 6 4 पुनर्दाताममुमयेष्ट भद्रम् x 14 2

(b) is aor तेन भो मित्रावदवावविष्टम् v 62 9

* This form has misled many commentators and should be studied carefully See pp 86 7

Perfect Imperative

तवो निवो वदन्वो मामहन्ताम् । 115 0

Aorist Optative

a aor ससु पूषा गमेमहि वः 54 2

Imperfective

(a) Imperfect चवेमां दीव्य हविमिह इव्य र 34 13 मा नो घोरिष
चरतामि इव्य x 34 15

(b) a aor मा रथ्य जस्य स्विहनम् I6a 2 माकिनेमन्वाकीं रिपत् RV
वः 54 7 स नो देविषा घनत् x 34 14

(c) s aor मात्वा गिरी सप्तसुदक्षमन्वाहोत् SB : 8 1 6

(d) is aor मा नो हिमोन्नतिता च पृथिव्या x 121 10

Infinitive (हृषाघे तवे केन्दुव्यवन इति तुमये केन् प्रत्यय तुमये सेवेन् etc, ईवरे
होसुन् कसुनी)

Dat तन्निजस्य वदन्वामिषये : 115 5, चवसुवत सतदे सत तिम्रून्
11 12 12 वर दिव्य नातिनिषे सुदान् र 32 9 दीर्घमायु प्र जीयसे x 14 14,
देवा गन्धर्विरपमर्तया च x 14 2 लह्रिषे यरवे इनवा च x 125 6

Abl Gen सध्या कर्तावितत भे जमारः 115 5

Gerundive (जो एक अ११३०)

दित्वायावत् पुनरुक्तमिहि x 14 8 विद्य हृषाव कितव तताप x 34 11

Endings

mas as the 1 pl Par primary (इदानीं गति अ११३६)

गमो नरन् एमहि : 1 7 शीतारल इह कोहि वः 54 9

e as the first sing primary Atm ending (शोषल चाकनेपदेषु ११११४)

य ईमे षष्ठ विपदयतुषद x 121 3 (Contrast ईढे : 1 1)

Various strong endings for the imper 3 pl Par

(a) तप् तनय तम वनाय अ११३५

तप—यमाय धृतवद्विर्जोहोत् x 14 14 (Cf यमाय जुहता इति x 14 13)

तनप्—यमाय मधुमक्षम रात्रो जस्य ज्योतनः x 14 15

(b) इरवो दे इ अ१०६—ईमां तष्टुघोरहमिर्दुवडे व 62 2

Intensive active (वदन्वक)

य सुवने पचते दुम चा विद्व बार्ज द्यैर्वि न " "

गिरिस्तामिषकग्रीहि Svet 33 5

Vedic *bh* for class. *h* in roots (इषदोसंस्कृत्सुपरुख्यानम्).
मध्या कर्तोचितं स जमार i. 115 5, नेवा गन्धूतिरपमर्तवा स x 14. 2.

Cases

The *Impersonal Acc* लिखं दृष्टाय कितेवं तताप x. 34 11.

Acc. in the sense of 'about' (अधिकृत्य) 'य' का पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुते-
माहुर्ध्वो असौख्येनम् ii. 12. 5, पिता माता धातर एगमाद् x 34 4

The *temporal Acc. for the Loc* अश्वेतिथीं समा तदीय आगता SB.
i. 8. 1. 4, ततिथीं समा नावमुपकल्योपासायके SB i 8 1. 5.

The *Cognate Acc.*: यमेन ये सधमादं मदन्ति x 14 10, स शस्त्रे वाचमुवाद
SB. i. 8. 1. 2.

Accusative with

(1) परिभू—अग्ने यं यज्ञमध्वर विद्वत्, परिभूरसि RV. i 1 4

(2) आ-सद्—इमं यमं प्रसारमा हि बौद्ध x 14 4 (but आ आक्षिन्सस्मि
वर्चिषि ii 6 8)

(3) अन्तर्-ई—अन्तर्घोष ईयसे त्रिदासश्रीमया कवे ii 6. 7

(4) ईम्—सर्वाङ्गो कानौघत ईयमोभि Suet iii 1

(5) प्रत्यङ्—प्रत्यङ् जनाक्षिहति Suet in 2

(6) अमु—यमस्य दूती अरतो जग्मा अमु x. 14 12

(7) तिर—तिरः समुद्रमर्षम् i 19 7, तिर समुद्रमोजसा i 19 8

(8) पर—म हि दिवो न सखीं महस्वव क्रतु पर. i. 19 11 (Cf. परो दिवा पर
एना इयिष्या x. 125 8)

Instrumental with:

(1) पर—परो दिवा पर एना इयिष्या x 125 8 (Cf. महस्वव क्रतु परः
i 19 2)

(2) अन्व—अन्वदेवाहुर्विदयान्वाहुर्विदयान् i 163, 10.

Dative with—

(1) विध—अग्रा ते अग्ने विधेम ii 6 2 (but स त्वा अय्येस सपयैवः
ii 6 3), यो अक्षौ हविषाविधन् vi 14 4, कथं देवाय हविषा विधेम
x 121 1 ff

(2) अन् धा—अदक्षो धत्त ii 12 5

* The *Instrumental* often interchanges with the *Ablative*;
cf. संभूतपिशाचेभ्यः सर्वसर्वसरोक्षे । देवेभ्यो मातृदेव्यश्च सप्तदेव्योऽभिरक्ष मातृ ।
रातोदूत 141

- (9) अमु दा—य मधेते नामुददाति मध्याम् ॥ 12 10
 (4) इ intensive—य सुन्वते पचते दुध आ चिदाज ददंषि ॥ 12 15
 (5) कद—दिशौदको जाण्विमंछमच्छान् x 34 1
 (6) नम्—उयस्य चिन्मन्वव मानमन्ने x 34 8
 (7) स्था—न वितीयाय तस्मै (तस्मै) Svet ॥ 2
 (8) दि चक्ष—तन्मे वि चक्षे सविताग्रमय x 34 13
 (9) वद—स द्वाधौ वाचसुवाद 3B : 8 1 2
 (10) नम—वाजा विदेभ्यो नम इत् ऋषोति x 34 8
 (11) शिवत्—शिवो सस्त्रिय सत मद्यमासोव् x 34 2
 (12) परस्या—अकविहस्ता सुजन परस्या v 62 8

Dative by Attraction

तावन्मह दृश्ये सूर्याय x 14 2, तच्छब्दे ग्रहे इतश्च x 125 8 पाणिभ्याम
 मनेजनायाद्वनि 3B : 8 1 1

Ablative with परि स को इति दिवस्पति ॥ 6 5

Genitive with—

- (1) (a) राज्ञ—राजसमध्वराणाम् : 1 8
 (b) ईक्ष—ईक्षान पाय ईमहे v 54 8 य ईक्षे अस्म दिवदचतुष्पद
 x 121 8 C/ सर्वाङ्गोकागीयत ईयमीमि Svet ॥ 1
 (2) विद—ये मङ्गो रजको विदु : 19 3
 (3) अनाय—तदनायस्य सर्वस्य 16a 5 (see pp 167, 228)
 (4) बाह्यात—तद् सर्वस्याय बाह्यात 16a 5
 (5) ईतु—(वङ्गो १ तुमवीमी २।३।४) अयस्तादृशिकपरस्य द्वितीरतुमतामप जाया
 करोषम् x 34 2

Partitive Genitive सनेम मन्थो अधिमर्त्ये v 62 7

Locative with—

- (1) यम्—स इहेषु मज्जति : 1 4
 (2) आ यम्—स को द्विषेया यमत् x 14 14
 (3) मर—यस्यामरपदेने वायव्य x 34 4
 (4) निम्—न कर्म निम्नते मर 16a 2
 (5) आ—आ आधिभूतमृषि र्दिवि ॥ ० ० ० (C/, एवं यम प्रतरमा दि सौद
 x 11 4)
 (6) चवि—यो दिविचवि द्वे एक चासीम् x 121 8

ADDENDA ET CORRIGENDA

A cursory glance through the printed sheets has revealed a number of unfortunate misprints and slips which are noted below. The book will be revised thoroughly and if found necessary a supplement will be issued containing a list of the more serious errors.

- p 5 f n † for कौमुदी read कौमुदी
- p 5 f n 8 for तच्छब्द read तच्छब्द
- p 7 l 4 for चुरपविभूता read चुरपविभूता.
- p 9 l 1 for] : read],
- p 10 l 26 for AV read AV. n 24 8
- p 12 l 8 for वेषान्नादिपदेण् read वेषान्नादिपदेण्.
- p 16 l 6 for ke read like.
- p 16 l 22 for दि read दिव्.
- p 20 last line for 'drop the न read 'drop the न्
- p 28 l 18 read *anhouk paoruyehya*
- p 28 l 28 for Skt *vira* read Skt *vira*
- p 30 l 1 for द्यादिखण्ड read द्यादिखण्डे
- p 39 l 13 for ब्रह्मभनभोक read ब्रह्मभनभन.
- p 52 l 7 for *marmai rein* read *marmairein*
- p 56 नीदीपात्र occurs several times in the Bhagavata in the sense of रक्षणाय.
- p 78 l 8 for *posis* read *pōsis*
- p 79 l 25 for अमलसालुवथ read अमलसालुवथ
- p 83 l 7 read अतिमूर्ति
- p 83 last line for ऐतुलान् read ऐतुलान्.
- p 90 l 17 for Acolic read Aeolic
- p 93 l 15 for "नच" read "नच"
- p 96 last end for अनुदत्ता read अनुदत्ता.
- p 99 f n † for पूर्वाद्यौ read पूर्वाद्यौ and for शोपसमाद्यौ read शोपसमाद्यौ.

p. 100 l. 25 for रात्रिनिवासं read रात्रिनिवासं.

p. 107 f. n. * for सतती read सतती.

p. 114 l. 22 for hthrough read through.

p. 121 Skt. samidham, Av. hamidom.

p. 122 l. 9 for योर्लुक् read योर्लुक्.

p. 127 l. 4 for वेष्टन् read वेष्टन्.

p. 188 l. 12 omit.

p. 142 l. 18 for नाम. read नाम).

p. 148 l. 11 for चखासं read चखास.

p. 148 l. 12 for सुविर read सुविर.

p. 151 f. n. 4 for सुम्बतो: read सुम्बतो and for सत्सरयदायजमानै: read सत्सरयदायजमानै:.

p. 156 पद्येष्वन्. Cf. Vāyu Purāṇa LXIX. 84: सद्योजातविहङ्गादौ आनन्दं पद्येष्वन्ताम्.

p. 187 for p. 231) read p. 231.

p. 173 f. n. * for उ मित्र read उ मित्र.

p. 173 l. 7. It is customary to quote this line in this connexion, but एषेव may be an iterative meaning 'very speedy'.

p. 174 l. 26 for त्वा read त्व

p. 175 l. 23 for i. 92. 1 read i. 92. 10.

p. 176 l. 21 for srazdao read srazdāo.

p. 184 l. 17 for वि द्वयेते read विद्वयेते.

p. 186 l. 7 for समोळ् द्वि read समोळ् द्वि

p. 187 l. 12 for Loc read Instr.

p. 193 ll. 24-25 omit.

p. 194 l. 15 for hrætaona read Thraetaona.

p. 196 l. 11 read चष्ट चष्ट.

p. 196 l. 27 read चष्ट.

p. 196 l. 30 for चक्षुरन्—चक्षु read चक्षुरन्—चक्षु.

p. 200 l. 6 for Av. read Av.

p. 201 f. n. 3 for चखासय read चखासरय

p. 203 l. 80 for Av. read AV.

p. 206 l. 11 for शिवभिरयम्. read शिवभिरयम्.

p 207 l 11 for चत्तावान read (चत्तावान

p 207 l 9 for यूयं read यूय

p 211 f n 1. See Vayu Purāṇa L. 163 ff

p 214 l 12 omit has

p 226 f n 1 for तिल्लिस्त्रास्त्रावर्तौ etc read तिल्लिस्त्रास्त्रावर्तौ मध्ये
पोषस तिल्लिस्त्रास्त्रावर्तौ मा स्त्रा प्रापत्रघादव .

p 227 l 21 for 170 read 171

p 230 l 1 read अनुदात्त

p 230 l 15 after see p 109, add—According to many western
scholars उदिति means 'setting' here Thus Griffith translates
"gold hued at break of morning, and iron pillared when the Sun
is setting" and adds the note "the chariot which shines like
gold in the light of the rising sun looks dim and dark like bronze
or iron at sun set" Macdonell and Keith also translate "of
golden appearance at the flush of dawn" and 'with pillars of
Ayas at the setting of the sun' See *Vedic Index*, Vol I, p 81
p 238 l 15 for "—See p 121" read "—See p 121" has
missed it उ पादपूर्य—Haradatta "

p 239 st 3 is thus explained by Haradatta पूष यस्य भगवत
पूष यज्ञ रयचक्र न रियति न विनश्यति । कोशो दधिदति । सोऽपि नावपयते नाव
पतति । सक्त हि 'दधेरिव तैःशकमस्तु सख्यमखिदस्य दधन्त' [ख०न० ६(४५)८] इति ।
न च नौ । सयार्थे । न च यस्य पवि यज्ञधारा व्यसति ।

p 245 Haradatta explains इयम् thus इरा अन्नम्, यव साधुम् अन्नबलम्

p 245 l 18 for तां सुवीर्ये read त सुवीर्ये

p 245 l 21 for लघुर्जागत read लघुर्जागत

p 247 f n Haradatta omits आत्ममय

p 252 f n 2 Mahabhasya v. 1. 18 reads क पुनर्वागुक्तोऽर्थः ?
साधनम् । नि प्रवीजनम् ? साधनेऽर्थे भवद्विदसख्यायां वीज्यते ।

p 253 l 13 for Av read AV

p 256 "मातृ शुभाग्रमन्त्रमिति मातृ सुतति दुर्बलम् । प्रथम आत्मकात् सर्वेष्टाज
मातृ पूर्वम् न मातृ शुभाग्रमन्त्रमन्त्रितमुगतिर्दुर्बलम् । नापमनेवे अतिशयदानेमाद
यमस्य न क्षीयति अपहृतम् अपनेतु स्वविज्ञानेनाभिभवितु शक्यते इत्यद । पूर्वे पितरः
पितृणां दाय । परेषु आत्मकानामात् स्वपुत्रदायात् अनवेदमाया परादमुदा गता ।

एता अनेन यज्ञेन हेतुना । जज्ञानाः संस्कारद्वारेण पुनर्जायमानाः...आहुतीः क्षुतीय ।
 स्वतः स्वभूताः । अत्र आहुतिसंस्कारानन्तरं संस्तुताः सन्त इत्यर्थः । तदप्यस्मत्पितृव्यतिष्ठानं
 यम एव तत्त्वतो जायति नाभ्य इति ।" उद्गीषाचार्यः ।

p. 263 l. 5 for *yajñīyebhīh* read *yajñīśbīh*.

p. 265 l. 8 for नवम्वाः read नवम्वाः].

p. 266 l. 29 for इत्यर्थः । read इत्यर्थः) ।

p. 266. l. 32 after 'in a vowel.' add 'See p. 293.'

p. 267 f. p. 1 add उद्धरेत् वज्रयेत् ।

p. 267 last line read 'पूर्वैः ह्यतमिनिवौ च'.

p. 269 top. A good instance of the alliteration of *v* is found
 in the *Padma Purāṇa*: वसुः व्रमावी व्रभवः त्रियाणां प्रवीथपर्यायपरः परन्तपः
 i. 48. 260.

p. 270 l. 2 for त्रियमानाख्यं read विमानाख्यं.

p. 271 l. 13 read "with the उणादि suffix वन्. See p. 319. *Ux-
 nostos* "return home".

p. 271 st. 9 for वीत् read वीत्.

p. 272 l. 1 for *vīta* read *vīta*.

p. 276 l. 22 add *Nir. vi. 14* after वास्तः.

p. 276 l. 25 read सुविदत्तं धने भवति त्रिन्दुर्देवकोपसर्गाद् ददातिर्वा साद् दुग्ध-
 सर्गात् । *Nir. vii. 9*.

p. 278 l. 13 omit 'of'.

p. 278 l. 16 read *caṭru*.

p. 280 l. 16 for उदयसो read उदयसो.

p. 281 l. 1 for *tared* read *taref*.

p. 281 l. 9 read its parallel form.

p. 284 l. 1 for p. 204 read § 204.

p. 289 st. 1 Pp. read मीमन्मन्त

p. 293 l. 7 for *Vājasaneyi* read *Vājasaneyi*.

p. 293 l. 10 *Ugrihācaryā* explains *hāntanā* *hāntā*: "अग्निमधमाहुत्वतो
 मुग्धोनात्वा । न जिह्वोन्ने जायि लक्ष्यावितवसो मुक्तरितवम् ।...विश्रा...वासनप्रदानपाद-
 प्रदानपादिवर्षाप्रतिपत्त्या सुखचरीत्यर्थः ।...एकपदम्...पराजयप्रधानम्...अपारीयम् उप-
 रोहितवार्ध्वादि विवर्णयेत् इतिवत् । कृतवर्णित्वार्थः..

p. 298 सखि is derived generally from सच् 'to accompany', Av. *hazay-*, O. P. *Harāmaniš-*, Gk. *Alhaimenēs*. +Yāska explains it as समानव्याप्त. Acc. to Haradatta सखिभ्यः means असनेषु सहायेभ्यः.

p. 299 l. 7 for च read च्.

p. 300 नाधित —Cf. MS. i. 2. 8 चवताना नाधितमवताद व्यधितम्.

p. 302 l. 25 read वाज्यचः.

p. 303 बहम्—"This seems to refer rather to the binding and taking away as a slave, though Pischel, *Vedische Studien* i. 228 explains this as the binding of a debtor for non-payment." *Vedic Index*, "The gambler seems at times to have fallen along with his family, into servitude, presumably by selling himself to pay his debts." *Vedic Index*, Vol. I, p. 156 Cf. *Mrechakaṭika* II (काया):

माधुरः । धूर्तं, माधुरोः निपुणः । अथ नाहं चूर्तयामि । तत् प्रयच्छ तं तुमदच्छकं
मये सुखं साध्यतम् । संवाहकः । कुतो दास्यामि ? माधुरः । पितरं विज्रीय प्रयच्छ ।
संवाहकः । कुतो मे पिता ? माधुरः । मातरं विज्रीय प्रयच्छ । संवाहकः । कुतो
मे माता ? माधुरः । आत्मानं विज्रीय प्रयच्छ । Cf. Sak. I रुक्मसेचये दुवे
धारेसि मे । एहि जाव । अत्ताणं मोचिष तदी गमिषसि । Cf. RV. ii. 20. 5
प्र व एको मिसव भूयसो यन्मा पितेव कितवं यत्ताव । चारि पाया चारि चधानि देवा
मा नाधि पुत्रे विमिव यमोद । "I singly have sinned many a sin against
you, and thou hast chastised me as a father the son that
gambles. Far be thine nets, far be mine offences, O Gods, seize
me not on my son like a bird on her offspring."

p. 303, st. 5 Pp. for सखिभ्यः read सखिभ्यः.

p. 307, st. 6 समानेति—one name for the gambler is समा-
ख्या 'pillar of the dining hall', another is आदिनव-दयं 'seeing
ill-luck.'

p. 309 st. 7 for पुनश्चो read पुनश्चो.

p. 312 बहम्—Rönnow discusses the meaning of the word in
the *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 1937 and con-
cludes that it means "annihilating power." Dandekar.

p. 310 l. 29 for *ḷgatra-* read *ḷgatra-*.

p 322 l 1 for वच read वधु

p 323 l 10 read वातवात

p 323 l 18 read ग्रहिव

p 323 st 13 Pp for गाव read गाव

p 323 bottom चरत is better regarded as an Injunctive An instance of the Imp with मा is मा ना ह्योतामतिथिर्वसुरग्रि viii 103 12

p 331 l 16 read *Ṭajasaneyi*

p 343 l 26 for *ahu h* read *ahuh*

p 349 f n * add See p 464

p 351 st 7 pp read असु । एष ।

p 381 Add अशुष occurs in RV : 133 5 विश्वधृष्टिःशुष विश्वविनिद्र स सुषः । स० रचो न बह्व्यः where S explains it thus अशुषन् अतिभयद्वर शब्दायमानम् । सव शब्दे । यडसुप्तत्वात् एवायं चि ह्यादनी भलीपय¹ । यदा नडात्मम् अतिपडहमित्यर्थ । अशुष इति मङ्गलम् अशुष माहित इति तत्र पाठान् । Venkata Madhava regards it as the name of a demon Geldner believes it to be etymologically connected with अशु² and अश्व and translates with a query 'monstrous' As S points out अशुष is read in the *Aṅghanṭu* (ii 3) in the list of words denoting great

The *Bashalamantropantiṣad* appears to be based on the *Devī sukta*

p 300 l 1 for भवयु read भावेयु

p 370 l 8 for पूषण read पूष

p 376 l 8 for य read य

p 384 l 30 for °निकृष्ट° read °निकृष्ट°

p 390 ll 24 26 for तथाच सुति ° इति read अन्तर्मात्रादधिनिमित्ता मदीम् [ति° मा° १०८ पृष्ठ] इति ।

¹ The correct reading would appear to be शब्दार्थं मन्त्रावस्थ भलीपय

² He compares II ii 3 8 3 ताभि वा एताभि अन्तर्मात्रादि-^२द्वेषा मन्त्रा विनोदितः

p 393 *The Journal of the Bombay Historical Society*, 1929 contains a study of the flood legends of the East by Mr Vaidyanath Avyar

p 439 st 5 Keith translates वरापक्षाग्निनी by 'with auspicious look and श-मय by 'most potent to heal'

p 441 st 6 Keith translates पुद्गल जगत् by 'the world of man'

p 441 st 6 विरहल may also be derived from दम् to work'

p 446 Pandit Viswabandhu Sastri mentions a Padapatha of the Rgveda by Ravana which analyses the mantras differently in some cases from the Padapatha of Sakalya. Thus मास्यैतादृक् x 27 24 is analysed by Sakalya as मा | ख | एतादृक् |, while Ravana analyses it as मा | यथे | तादृक् |. Sayana follows Sakalya while Udgathaenrya follows Ravana

Due to smudges in the proof sheets व and व could not always be distinguished, so inspite of the best efforts of the Editor, व has been printed for व in महाप्रतयद्धेन (p 152) and व for व in तन्म (p 65), प्रवर्त्ते (p 70), यदास (p 71 f n), बहुतीक्ष्णी (p 77 f n), 'अव्यक्ते (p 84 f n), वा वदित्यादि (p 100 f n), मन्ति (p 116), वा° स° (p 180), वारवर्त्तय (p 135), अद्यादिना (p 188), वनेना (p 162) अनामयत् (p 192 f n), सदाव, (p 205), धातव्या (p 214), हान्दधावलोपात् (p 218), सवयू विवक्षत (p 249), etc etc

श्रीसदाशिवसमर्पणम् ।